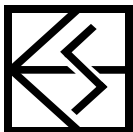

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

64
2018

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

64
2018

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2019

Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 64 (2018)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huomo (Turku-Tartu), Helle Metslang (Tartu), Karl
Pajusalu (Tartu), Raimo Raag (Uppsala), Kristiina Ross
(Tallinn), Urmas Sutrop (Tartu), Lembit Vaba (Harjumaa),
Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard
Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Ereht peatoimetaja
 Riina Reinsalu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
 Roosikrantsi 6
 10119 Tallinn

 telefon 644 9331
 e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides:
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences)
Linguistic Bibliography Online (Bill)
Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest)
MLA International Bibliography (Modern Language Association)
Scopus (Elsevier)

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.cceol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud
Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Enn Ernits

Pärismimedest Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kogumikus „Eesti rahva ennemuistsed jutud“	9
About proper names used in <i>Old Estonian Fairy Tales</i> by Friedrich Reinhold Kreutzwald.....	36

Andra Kütt

Direktiivsed kõneaktid eelkooliealistele lastele suunatud kõnes, nende seotus lapsevanema haridustasemega ja mõju lapse sõnavarale	37
Directive speech acts in child directed speech, the connection between the education level of the parent and the child's vocabulary	63

Ahti Lohk, Kristiina Ross

Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli perikoopide võrdlus.....	65
A comparison of the pericopes of Joachim Rossihnius and Heinrich Stahl.....	109

Helle Metslang, Külli Habicht

XIX sajandi eesti kirjakeel – vahekeelest sulandkeeleks	111
19 th century written Estonian – from interlanguage to amalgam	139

Liina Pärismaa

Analüütilised tulevikutarindid 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles	141
Analytic future constructions in the 17th and 18th century North Estonian literary language	166

Hannu Remes

Viron kielen opetuksen ja tutkimuksen alkuvaiheita Suomessa	168
Beginning phases of Estonian language instruction and research in Finland	190

Eva Saar

Mis seos on Põlval linaga? Läänemeresoome <i>*pellova(s)</i> kui veel üks võimalus selgitada kohanime <i>Põlva</i> päritolu	192
How is Põlva related to flax? Finnic <i>*pellovas</i> as an alternative etymology for the place name Põlva	204

Evar Saar

Räpina perekonnanimed ja lisanimed	205
Räpina family names and bynames	230

Kadri Sõrmus, Maigi Vija, Kersti Lepajõe

Lugemisülesanne eesti keele riigieksamil 2013–2018	232
Analysis of reading tasks of Estonian language matriculation exams from 2013–2018	257

Lembit Vaba

Alternatiivseid etümoloogiaid V. <i>peru, vaibuma, velbas,</i> <i>videvik, vistar</i> ja <i>vänge</i>	259
Alternative etymologies V	274

ÜLEVAATEID

Anni Jürine

Akadeemiliste väljendite varamu – keeleressurss, mis on abiks kirjutama õppimisel ja õpetamisel	279
Academic phrase bank for writing in Estonian: a language resource to aid in the learning and teaching of writing	289

Lembit Vaba

Mis keelt kõnelevad kohanimed? Läänemeresoome-balti kontaktid Ojārs Bušsi toponüümikatöodes	290
What language do toponyms speak? Finnic-Baltic contacts in Ojārs Bušs's toponymic works	316

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 99. tegevusaasta (2018) (Killu Paldrok)	319
2018. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Killu Paldrok)	328
2018. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Annika Oherde)	335
2018. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	340
Emakeele Seltsi juubilarid 2018. aastal	341
Jüri Valge 70 (Mati Erelt).....	343
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2018	346
Lühendid	352

PÄRISNIMEDEST FRIEDRICH REINHOLD KREUTZWALDI KOGUMIKUS „EESTI RAHVA ENNEMUISTSED JUTUD“

ENN ERNITS

Annotatsioon. Kirjutises käsitletakse Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kogumikus „Eesti rahva ennemuisted jutud“ leiduvat nimevara, mis pärineb teose 1866. aasta esmatrükist, kuid analüüsimisel lähtutakse ka August Annisti kommenteeritud tekstikriitilisest väljaandest (1967). Artikli põhieesmärk on vaadelda teoses kasutatud koha- ja tegelasnimesid süsteemselt. Sel otstarbel on teoses lokaliseeritud kõik võimalikud koha-, jumala-, isiku- ja loomanimed, need liigitatud, tehtud kindlaks nende leidumus varasemates eesti keele mälestistes ning võimaluse korral täpsustatud etümoloogiat.

Võtmesõnad: eesti keel, kohanimed, isikunimed, muinasjutud, muistendid, Friedrich Reinhold Kreutzwald, onomastika, folkloristika, eesti kirjandus

1. Sissejuhatus

Kirjanik ja arst Friedrich Reinhold Kreutzwald oli esimene, kes hakkas „Maarahva Kasulise Kalendri“ lisas, eeposes „Kalevipoeg“ ning kogumikes „Sipelgas“ ja „Eesti rahva ennemuisted jutud“ (edaspidi EREJ) rahvale selgitama suulise pärimuse rahvuslik-ajaloolist ja poetilist väärtust ning ärgitas esimesena koguma rahvaluulet. EREJ on „Kalevipoja“ kõrval Lauluise teine silmapaistvaim teos. Selle aluseks sai rahvapärane aines noorpõlvest mällu talletunud muinasjuttude ja muistendite näol. Lugusid töödeldi romantilise koolkonna eeskujul, kusjuures mõnel määral laenati sobivaid motiive ja süžeesid teiste rahvaste kirjasõnast. Kitsastest avaldamisoludest johtuvalt ilmus teos esialgu annetena (I – 1860, II – 1864, III – 1865). Need sisaldasid üksnes 11 muinasjuttu. 1866. aastal avaldas Soome Kirjanduse Selts Helsingis pealkirja „Eestirahva Ennemuisted jutud“ all 43 muinasjuttu ja 18 paikkondlikku juttu ehk kohamuistendit.

See oli toona kõige mahukam algupärane kirjandusteos eesti keeles. 1875. aastal avaldati Tartus raamatust teine ja 1901. aastal kolmas trükk. EREJ kujunes tolle ajajärgu üheks loetavaimaks raamatuks (EKA II: 105–107, 403).

Teos pole oma menu kaotanud tänapäevalgi. Seni on eesti keeles ilmunud tosinkond trükki, viimati 2009. aastal, lisaks üksikjutte või väiksemaid kogumikke. Oluline etapp oli EREJ sajanda ilmumisaasta puhuks 1967. aastal välja antud ja rahvaluuleteadlase August Annisti kommenteeritud tekstikriitiline väljaanne, mis stabiliseeris järgnenud trükkide keelekasutuse. E-kataloogi „Ester“ andmeil on tänapäeval tehtud algust e-raamatuga (2012) ja publitseeritud lood helisalvestisena (1997–1998). Teos on avaldanud suurt mõju mitme kirjaniku (Jakob Tamm, Marie Under jt) loomingule, olnud aluseks näidenditele, muusikavormidele jm.¹ EREJ lugusid on tõlgitud mitmesse keelde (inglise, leedu, läti, soome, vene jt). Kokkuvõttes on teosel „kaalukas koht kogu maailma muinasjutukogude reas“ (EK: 69–70). See on eesti kirjanduse tüvitekste. EREJd on Annist mitmes plaanis põhjalikult uurinud püsiva väärtusega monograafias „Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad“ (1966).

Enam kui pooleteise sajandi vanune muinasjuttude ja muistendite kogu pakub ikka veel uurimisainet. Seekord tulevad vaatluse alla EREJs sisalduvad koha- ja tegelaskujude nimed. Neid on omal ajal osaliselt käsitlenud Annist mainitud monograafias, kuid terviklik ülevaade puudub. Ka otse rahva seast pärinevate muinasjuttude nimevara on vähe uuritud. Seda teemat algatava pikema kirjutise kokkuvõttes on folklorist Risto Järv (2005: 557) lausunud: „Kuigi nime võib pidada muinasjutu süžee seisukohalt väheoluliseks ja vähekasutatavaks, avab nimi uurija jaoks üsna laia probleemikompleksi.“

Siinse kirjutise põhieesmärk on EREJs mainitud pärisnimede süsteemne käsitlemine.² Sel otstarbel on teoses lokaliseeritud kõik võimalikud

¹ Siinpuhul võib huvi pärast märkida EREJ ainetel 2018. aastal ilmunud Indrek Hargla koostatud ulmeantoloogiast (VJ).

² Artikkel põhineb kahel ettekandel, millest üks peeti F. R. Kreutzwaldi mälestuspäeval, 14. XII 2016 Võrus Kreutzwaldi memoriaalmuuseumis ja teine 10. VIII 2018 Eduard Ahrensi päeva III konverentsil Kuusalus. Ettekande teema pakkus välja Kreutzwaldi memoriaalmuuseumi direktor Aimi Hollo, kes ühtlasi esitas palve esineda EREJ ilmumise 160. aastapäeva puhul. Autor on väga tänulik käsikirja

koha- ja tegelasnimed, need klassifitseeritud, tehtud kindlaks nimede leidumus varasemates eesti keele mälestistes ja võimaluse korral täpsustatud nende etümoloogiat.

Uurimuses lähtutakse esmatrüki EREJ (1866) nimedest ja neid võrreldakse erinevuste korral tekstikriitilise EREJ (1967) nimevaraga. Seevastu tekstinäiteid tuuakse üksnes esmatrüki järgi. Põhiliselt erineb nende õigekirjutus suur- ja väiketähe tarvitamise, kokku ja lahku kirjutamise ning *w* ja *v* kasutamise poolest. Kõik pärisnimed esitatakse nominatiivis. Kirjutises ei näidata kõiki raamatukohti, kus nimi esineb, vaid peaaesjalikult üksnes nime esmamainingu asukohta. Leheküljenumber lisatakse enamasti sulgudes, kusjuures kaldkriipsu ees asub EREJ 1866. aasta ja kaldkriipsu järel EREJ 1967. aasta väljaande leheküljenumber. Kaldkriipsu puudumisel on tegu esmatrüki leheküljenumbri. Teose eessõnas ja EREJ 1967. aasta väljaande lisana esitatud varem publitseerimata kohamuistendite nimevara jääb vaatlusest kõrvale.

2. Kohanimed

Nimesid sisaldab 43-st EREJ muinasjutust 31 (72,1%)³ ja loomulikult kõik 18 kohamuistendit. Siinkirjutaja leidis muinasjuttudest 17 ja muistenditest 30 kohanime, seega kokku 47 toponüümi (tabel 1, k.a. kujuteldavate kohtade nimed, kuid mitte umbmäärased kohanimed). Nende hulgas saab eristada maade, piirkondade, linnade, järvede ja muude kohtade nimesid, kusjuures *maa*-osisega nimed, nagu *Rootsimaa*, *Soomemaa*, käsitletakse nimevariantidena, mitte aga eraldi nimedena. Ainult väike osa toponüüme on muinasjuttudel ja muistenditel ühine.

EREJ toponüümide analüüsimisel tuleks tähele panna, kas need on konkreetse muinasjutu tegevuskoha nimed või esinevad tekstis episoodiliselt. Näiteks *Kungla(maa)* on muinasjuttudes „Nupumees“ ja

kahele anonüümsele retsensendile, kelle soovitude toel sai kirjutis tunduvalt paremaks.

³ Nimed puuduvad järgmistes lugudes: „Kaksteistkümmend tütar“, „Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis“, „Haruldane naise truudus“, „Kuidas üks kuningatütar seitse aastat oli maganud“, „Võõrasema“, „Vägev vähk ja täitmatu naine“, „Leitud laps“, „Julge rehepapp“, „Naljakas härjamüümine“, „Öösisid kirikulisel“, „Küti kadunud õnn“ ja „Hädaohust pääsenud kuningapoeg saab vendadele päästjaks“.

„Tuhkatriinu“ üsna kõrvaline. Viimases jutus mainitakse üksnes, et kosi-lane oli *ehk Kunglamaalt pärit* (EREJ 1967: 128). Seevastu muinasjutus „Pilli-Tiidu“ toimubki osa tegevust Kunglamaal. Esimesel juhul jääb maa asukoht teadmata, teisel juhul on Annisti (1966: 212, 239, 314) arvates tegu Gotlandi saare ehk Ojamaaga. Seevastu muinasjutus „Kergejalgne kuningatütar“ on kirjutatud, et *Juba tük aega keeritas üks sääsk Babiloni linna torni ümber* (67), mille Teravsilmbus surnuks, oletatavasti kusagilt Eestist lastes. Rohkem seda linnanime jutus ei kohta. EREJ muinasjuttudes leidubki peamiselt episoodilisi toponüüme.

2.1. Muinasjuttude kohanimed

EREJ muinasjuttudes mainitud maade ja piirkondade nimede hulgas saab eristada reaalselt eksisteerivate ja kujutletavate maade nimesid, lisaks leidub paar nn umbmäära-st nime. Muinasjuttudes esineb 17 kohanime, millest ligemale poole (8) moodustavad maade nimed. Veel on mainitud kolme linnanime. Ülejäänud kuues objektirühmas (mõis, järv jne) on igaühes nimetatud vaid ühte kohta.

2.1.1. Reaalsete paikade nimed

EREJ reaalsete kohtade nimed jagunevad maade, piirkondade, linnade, järvede jm nimedeks.

2.1.1.1. EREJs leiduvad järgmiste, meile enamjaolt suhteliselt lähedaste maade nimed: *Kuura ~ Kuuramaa, Pohlamaa, Soome ~ Soomemaa, Rootsi ja Türgi ~ Türgimaa*.

Kuuramaa esineb vaadeldavas teoses vaid muinasloos „Härjapõlvlaste riid“ (131). Muid Läti maa-alasid teoses ei mainita. Näiteks Kuura pulma eel on sõnatud: *Tahan Kuura- ehk Pohla-maale minna, siis ei ole tal midagi suuremat tarwis, kui jalga maast ülestõsta: silmapilk jõuab ta igatsetud kohta*. Pika *u*-ga vorm oli kaua enne EREJ illumist tuntud ja pärastpoole ka rahva seas levinud. Nii on juba Hupelil 1780. aasta vanas kirjaviisis avaldatud sõnastikus *Kura ma* [= Kuura maa] (AH: 195). Ka Berend Gildenmanni esimeses geograafiaõpikus, mis ilmus 1849. aastal samuti vanas kirjaviisis, esineb identne kirja-pilt *Kura* [= Kuura] *kubb(ermang)* (BG). Eesti rahvalauludes, mis on talletatud peamiselt XIX sajandi viimasel veerandil või hiljemgi, kasutatakse rohkesti mõlemat nimekuju, nii

Kura kui ka *Kuura*, vrd *Mis o[n] tamme Kura tamme / Kura tamme, kuiva tamme* (Karuse, 1889; ERL I 279, nr 758: 8–9) ja *lähme kuuks Kuuramaale, suveks lähme Soomemaale* (Haljala, 1889; ERL III 314, nr 4664: 4–5).

Tabel 1. Muinasjuttudes ja muistendites nimetatud kohad

Tegevuskoht	Arv		Kokku
	Muinasjutud	Muistendid	
Maa või riik	8	4	12
Linn	3	5	8
Mõis	1	7	8
Järv	1	4	5
Piirkond	1	3	4
Küla	–	2	2
Sild	1	1	2
Mägi	1	1	2
Mets	1	–	1
Kirik	–	1	1
Veski	–	1	1
Tiik	–	1	1
Kokku	17	30	47

Pohla-maa (131) tähendab teadupoolest Poolat (vt näidet Kuramaa kohta). Teadaolevalt pärineb kohanime vanim kirjapanek *Pola* XVII sajandi algusest pastor Georg Mülleri käsikirjalisest jutlusetekstist (GM: 271): oli ju toona suur osa Eesti alast vaheldumisi poolakate ja rootslaste käes. *h*-ta nimekuju *Pola Ma* esineb ka Gildenmannil (BG). Muide, varem näikse rohkem kasutatud olevat *h*-list kuju, nt *Pohla ma* (SV: 185), 1732 *pohla-ma* (ATH: 160), *pohla ma*, kuid samas ka *Pola ma* (AH: 245, 246). Nimekuju tekke on vist põhjustanud sarnane sõna *pohl* : *pohla*, vrd *poh-lakas* 'poolakas; pohl' (AH: 245). Eesti regilauludes esineb üsna sageli nii *Poolamaa* kui ka *Pohlamaa*, nt *Nüid ma lähen Lätimaale, pooleks aastaks Pohlamaale, eluks a[j]aks lään [= lähen] Hiiumaale* (Ambla 1890; ERL III 896, nr 6507: 32–34).

Soome ~ *Soome-maa* ~ *Soomemaa* leiab mainimist EREJ seitsmes muinasloos, milleks on „Kullaketrajad“ (6/12), „Kuu valgel vihtlejad neitsid“ (13/19), „Vaeselapse käsikivi“ (43/50), „Paristaja poeg“ (120/132),

„Rohkesti tasutud heategu“ (127/141), „Põhja konn“ (220/232) ja „Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas“ (287/302). Enamasti on need mainingud seotud Soome targalt või manatargalt abi saamisega, nt *Saatke kohe Soome-maale wana targa taadi järele* (6). Ainult ühel juhul on seos teistsugune: *läks põhja poole Soome rajale* (120), seega mitte päris Soome, vaid selle piirile. Kõnesolev kohanimi esineb juba Johannes Gutsblaffi lõunaeesti keele grammatikas kujul 1648 *Sõmamah* (JG: 213), samuti Salomo Heinrich Vestringi eesti-saksa sõnastikus 1720–1730⁴ *Some Ma* (SV: 229) ja ilmselt tema järgi valitult Thor-Hellel 1732 *some-ma* (ATH: 179).

Rootsi kasutamine on suhteliselt harv. Jutus „Tontla mets“ lausutakse, et *Rootsi kuningas oli mitukord käsku annud, kardetud metsa ärähäwitada* (33), ning muinasjutus „Näkingeitsi“ (179) mainitakse, et *kaua enne Rootsi aega*, st väga ammu, muiste. Rootsi aeg on Eesti puhul dateeritav XVI–XVIII sajandiga. Vaatluselust kohanime kohtame varasemas eestikeelses kirjasõnas üsna tihti. Esimest korda esineb see aastatel 1550–1570 kirjutatud vandes „Juramentum der Vndudeschen“ käändevormina *Rottsehl Rickes* 'Rootsil riigis' (EKVT: 79). Georg Mülleri jutluste käsikirjas on see pandud kirja varieeruvale kujul 1600–1606 *Rothze ~ Rõtze ~ Rotße ~ Rotze* (GM: 301); olgu siinkohal näidetena toodud veel 1632 *rotsche* 'Rootsi' (JR: 311) ja 1648 *Rõtzimah* (JG: 237).

Kohanimi 1866 *Turgi ~ Turgimaa*, 1967 *Türgi ~ Türgimaa* esineb üksnes loos „Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad“ (242/255, 249/261). Tegu on saksa repertuaarist laenatud looga, mille ühendamist Türgi sõjaga peetakse Kreutzwaldi loominguks. Annisti (1966: 195, 314) arvates sai Türgi tuntuks eriti alates Krimmi sõjast Venemaa ja Türgi vahel aastatel 1853–1856, kuid kõne alla võivat tulla ka varasemad sõjad. Kohanime ongi kasutatud tunduvalt varem. See oli tuttav juba XVII sajandi alguses Mülleri ja tema vahendusel vähemalt Tallinna Pühavaimu kogudusele kujul *Türcke* 'Türgi' (GM: 377). Hiljem kajastub sõnaraamatutes rahva ja rahvuse nimetus, nagu 1632 *Türcki* 'türklane' (JR: 396), 1720–1730 *Turk* (SV: 261), *turk* 'türklane', 1732 *türki-rahwas* 'türklased' (ATH: 193) ja 1780 *turk, turki rahwas* (AH: 291), ent Gildenmannil siiski 1849 *Türgi-ma* (BG). Teadaolevalt on ü-line kuju laenatud saksa keelest, u-line aga vene keelest. Kohanimi esineb sageli XIX sajandil talletatud regilauludes

⁴ SVs leiduvate sõnade dateerimisel on trükiruumi kokkuhoiu mõttes aastaarve 1720–1730 kasutatud sisuliselt täpsema vahemiku 1720ndad–1730ndad asemel.

nii *Turgi* ~ *Türgi* kui ka *Turgimaa* ~ *Türgimaa* kujul, nt *Meid on viidud Venemaale, / saadetud meid Saksamaale, / tuubitud meid Turgimaale* (ERL II 718, nr 3628: 10–12) ja *Mehed mõtleavad metsa suitsu, / naised Narva linna suitsu, / tüdrukud mõtleavad Türgi suitsu* (Karuse 1889; ERL III 737, nr 5987: 13–15).

2.1.1.2. Eesti konkreetse piirkonnana on nimetatud *Alutaga* muinasloos „Tontla mets“: *Wanal ajal seisis Alutaga üks ilus metsasalk* (33), samuti „Puulases ja Tohtlases“: *Kaugel Alutaga elas üks kuulus tark* (57). Siinkohal on asjakohane märkida, et kohakääne on lõputa, nime käsitletakse kui kirjeldavat *alu taga* (see ilmneb ka regilaulus; vt näiteid allpool). Lisaks oleks huvitav teada saada, mis kohta on mõeldud. Nimi esineb ka „Kalevipojas“: *Alutaga elas tarka* (XV-701). Annisti arvates on viimasel juhul tegu muistse Alulinna linnusega Lüganuse kihelkonnas ühel soosaarel Aa mõisa lähedal ja ta põhjendab seda arvamust faktiga, et Kreutzwald oli varem seda kohta külastanud ja Inlandis kirjeldanud (Kp I: 484). Nimetatud saksakeelses ajakirjas (1838, nr 36) nentis Lauluisa, et nime *Alo-linn* kandva linnuse varemud paiknevad Virumaa ja Alutaguse piiril, mistõttu *selgub, et seda kohanime peab seletama eestikeelse Alo-taguse-maa maakonnanimetusega* (Kreutzwald 1953: 79).

Õeldu näitab, et kirjutise autor hoidis muinaslinnuse ja piirkonna nime selgesti lahus. Seega peaks nii „Kalevipojas“ kui ka EREJs olema see hoopis metsane Alutaguse piirkond. Sellele ei räägi vastu ka rahvalaulud, mille ERLi tekstid pärinevad Kirde-Eestist, v.a üks Kuusalu laul (ERL III 936, nr 6606: 3), nt *Vilu veeb sõnad Viruje, / halla veeb Alutahaje* (Haljala 1892–1894; ERL I 105, nr 141: 8–9); *Jõed said suured Jervamaale, / allikad Alutahaje* (Kadrina 1869; ERL II 331, nr 2461: 27–28); *Ju Virussa söödud lõunat, / ju Virussa, ju Jõvissa, / ju ammu Alutagana* (Jõhvi 1888; ERL II 542, nr 3150: 3–5). Regilauludki viitavad piirkonnale, osutades, kuidas nimi on varem käändunud *-taga* ~ lokatiivne *tagana* : *-tahaje*. Kindlust lisab ka kohanime kasutamine varasemas ajakirjanduses, nt 1926 „*Rukkisaak Alutaga keskmine*“ (RAK). Vastavust ~ *Alutaguse* võib tüpoloogiliselt võrrelda teiste kohanimedega, nagu **Sookalda* (1582 *Sokald*) ~ *Sookalduse*, *Soontaga* ~ *Soontagutse* (1782 *Sontago* ~ *Sontagusse*) ja *Sootaga* (1796 *Sootagga*, 1913 *Sootaguse*) ~ *Sootaguse* (1726 *Sotaga*) (EKNR: 617, 619, 621). *Alu*-osise päritolu pole üheselt selge. Uurijad on seostanud selle kas isikunimega *Alo* ~ *Alu* või üldsõnaga *alu*

'soo' (alates Kreutzwaldist), ent sõna *alu* on leitud vaid ühest kohast (Valjala) ja sellele omistatud tähendus on kahtlane, mistõttu on nime-teadlane Marja Kallasmaa pakkunud võimalikuks tähenduseks hoopis 'alune' (EKNR: 40). Siinkirjutaja jätab siiski hülgamata ka isikunimelise lähte. Sel juhul oleks primaarne *Alulinn*, st Alole kuulunud või Alo rajatud linnus. Alutaguse oleks väljajääteline kuju oletatavast esialgsest nimest **Alulinnataguse*.

2.1.1.3. Linnanimedest mainitakse muinasjuttudes episoodiliselt vaid kolme, milleks on *Narva*, *Rooma* ja *Babilon*. Eesti linnadest on EREJ muinasjutus „Pilli-Tiidu“ nimetatud üksnes Narvat: *Viimaks jõudis ta Narva linna* (297). Muu maailma linnadest on kõne all *Rooma* (67) ja muistne 1866 *Babilon*, 1967 *Babylon* (67/75), mis esinevad muinasloos „Kergejalgne kuningatütar“: *Rooma linnas istuwad praegu wiis kuningast isekeskis koos* (näitelause teise linna kohta leiab eestpoolt). Mõlemad linnanimed olid rahvale tuntud piibli põhjal. Need leiduvad juba XVII sajandi kirjamälestistes, sh esimene toponüüm kujul 1600–1606 *Rohm*, saksapärase *Römere* ~ *Römerj* (GM: 301), 1632 *Roma* (JR: 311), 1686 *Romast* (seestütlevas käändes; WT: 265 jt; Ap. 18.2), teine aga kujul 1604 *Babylone* (GM: 51), 1632 *Babyloni* ~ *Babiloni* (omastavas käändes; JR: 59) ja 1686 *Pabilon* (WT: 471; Ilm. 14: 8 jt). Mõlemat on 1849. aastal maininud Gildenmann kujul *Room* (vrd sks *Rom*) ja *Pabeli lin*. Muide, Rooma linna vastu on Kreutzwald tundnud erilist huvi, jutustades sellest pikemalt teoses „Maailm ja mõnda“ (1849 *Roma linn*; MM: 46 jj).

2.1.1.4. Veekogunimedest leiab mainimist üksnes 1866 *Peipse järw*, 1967 *Peipsi järv* (250/262) muinasjutus „Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad“. Selle nime kasutamine on Kreutzwaldi mugandus, mispuhul lähtus ta saksa rahvanaljandist seitsme švaablase juhtumiste kohta, milles kõneldakse hoopis Austria, Saksamaa ja Šveitsi piiridesse jäävast Bode-nist (Annist 1966: 192). Peipsit on sõnastikus samuti kujul 1720–1730 *Peipse Järw* nimetanud juba Vestring (SV: 175). See nimekuju esineb üsna sagedasti hilisemas kirjasõnas. Sama tendents ilmneb ka XX sajandi eesti murrakutest, nt Iisaku *Peipse järv* (KN).

2.1.2. Umbmäärased kohanimed

Nn umbmäärased kohanimed tähistavad suuna järgi umbkaudu lokaliseeritavat territooriumi. Need polegi nagu päris toponüümid, kuid on XX sajandil kirjutatud suure algustähga: 1866 *lõunemaa*, 1967 *Lõunamaa* (87/98); 1866 *põhjamaa*, 1967 *Põhjamaa* (26/33) ja *Lääne rand* (179), nt *Ma olin seitsmesaa aasta eest lõunemaal rikas kuningas* („Kivialuste ristitütar“, 87), *teada saiwad, kuda ühe rikkama kuninga tütar põhjamaal* („Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilma“, 26); *Kuri põhja madude-kuningas* („Kivialuste ristitütar“, 87) ning *Lääne rannas elanud wanal ajal üks kaunis näki neitsi* („Näki neitsi“, 179). Viimases näites peetakse silmas ilmselt Lääne-Eesti rannikut. *Lõune* on murdevorm, mida kasutatakse nii *Lõuna-* kui ka *Kirde-Eestis* (EMS V: 638). Vanemas eestikeelses kirjasõnas peegeldub praegustel andmetel üksnes *Põhjamaa* kujul 1720–1730 *Pohjama* (SV: 185) ja 1732 *pohja-ma* (ATH: 160). Tänapäeval alustataksegi sõnu *põhja-* ja *lõunamaa* ’põhjas või lõunas asuv maa’ väiketähga (vt ÕS: 511, 749). EREJ uustrukkides tulekski nõnda toimida. Ka selle kirjutise nimestatistikas jäetakse mainitu tähelepanuta.

2.1.3. Kujutletavate kohtade nimed

Kujutletavate kohtade nimede hulka kuuluvad *Kivialuse*, *Kullamaa*, *Kungla*, *Mana* (?), *Piirisilla*, *Tontla* ja *Udumäe*.

Väikese algustähga *kullamaa* esineb esmatrüki muinasjutu „Tänulik kuningapoeg“ alguslauses (151/162): *Ükskord oli üks kullamaa kuningas metsa laanes äraeksinud*. Nimi *Kullamaa* on tõlkelaen saksa keelest (*Goldland*) ja tähistab mütoloogilist kullarikast kohta. See pole seotud Läänemaa Kullamaaga, mis kandis alguses nime **Kultanmäki* (EKNR: 252).

Annist (1966: 210) samastab *Kungla* kullamaaga. Koht 1866 *Kungla maa* ~ *Kungla-maa* ~ *Kunglamaa* ~ *Kungla*, 1967 *Kunglamaa* esineb muinasjuttudes „Nupumees“ (88/99), „Tuhka-Triinu“ (116/128) ja „Pilli-Tiidu“ (297/311), sh *Kalewi poja päiwil elas Kungla maal üks väga rikas kuningas* (88); *kõige rikama kuninga tütar, kas ehk Kungla maalt olla* (116); *rahwa suus elawad jutud kuulutasid mõnda tüki Kungla-maa rikusest* (297). Samuti kohtame „Pilli-Tiidus“ fraasiosa *kui laew mõne pääwa pärast Kungla randa [oli] jõudnud* (298). Eesti regilaulude andmebaasis esineb *Kungla* kümnes rahvalauluteisendis, nt *Eha Narva hallikusta, /*

Koit Kungla kodadesta / Tähed tõistre tammi alta (E 8943 (32) < Paistu khk – J. P. Söggel (1893)) või *kübar mul Kungla kullasta* (Paistu 1889; ERL II 257, nr 2230: 15). Usutavasti on Kungla nimetamise rahvalauludes esile kutsunud Kreutzwaldi teosed.

Kungla on eestlaste romantiseeritud kujutus müütilisest rikkuse- ja õnnemaast (Annist 1966: 210). Selle nime loojaks peetaksegi Lauluisa. Annisti väitel mõtles Kreutzwald Pilli-Tiidu loos Kungla all viikingiajal jõukat Gotlandi saart ehk Ojamaad. Nimetatu esineb ka „Kalevipojas“, nt *Tuli Kungla kuninga poeg* (Kp I: 499), mispuhul folklorist oletas, et koht on arvatavasti võetud „mõnest muinasjutust mingi ebamäärase imemaana, kus kõik on kullast vms“ (Annist 1966: 212, 239, 314; Kp I: 439–440). Selge on vaid, et nimi on tuletatud kohta näitava *la*-liite abil. Ent mida tähendab tüvi *kung*-? Annisti arvates pärineb see küsimärgiliselt sõnast *kuningala*. Kunstiteadlane Jüri Kuuskemaa on aga lähtunud rootsi keelest, mainides, et „Kungla rahva jutt läheb 1684. aasta reduktsiooni, olime *det kungliga folket* 'kuningarahvas'. Sealt see unistus vabaks saamisest“ (Raun, Kund 2013). Nõnda siis on mõlemal juhul *Kungla* tuletatud kuningat tähistavast sõnast, mis on eesti keeles teatavasti juba alggermaani laene (EES: 192).

Mõneti keeruline lugu on mütoloogilise nimega *Mana* muinasjutt „Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilmi“: *kust teda muud ei jõua peasta kui Mana tarkuse vägi* (25). *Mana(lane)* on EREJ (1967: 425) järgi maa-aluse surnute-asukoha elanik või surmahaldjas, kuid õigekeelsussõnaraamatu (ÕS: 535) põhjal tähendab *mana* kas manamist või maagilist elujõudu; surnute asupaik on *manala* ja lahkunu *manalamees* ehk *manalane*. Ka *mana* etümoloogia on ebaselge (EES: 275). Muinasjutt „Kuu valgel vihtlejad neitsid“ sisaldab lauset *Kogemata õnnel juhtus ta viimaks ühe Soome Mana targaga koku* (13). Sõna 1866 *Mana tark*, 1967 *Manatark* leidub muinasloos „Tark mees taskus“ (197/208). *Manatark* 'manamiste, sõnade abil nõiduja' on EREJ (1967: 425) kommentaari järgi otsustades teist algupära ja sisuliselt seostatav verbiga *manama*. Selle nime võiks edaspidi kirjutada väikese algustähega. Seevastu Kreutzwald on muinasloos ühendanud nimetu targa Mana tarkuse väega, mis nagu viitaks manatargale, või on ta sõna *Mana* kasutanud soome *mana* ~ *manala* eeskujul allilma tähenduses või hägusalt. Seega on asjaomase sõna paigutamine kohanime hulka problemaatiline.

EREJ muinasjuttudes mainitakse nelja Kreutzwaldi loodud virtuaalset lokaalset kohanime. Need on *Kivialuse*, *Piirisilla*, *Udumäe* ja *Tontla*

(*mets*). *Udumäe* kuulub siia tinglikult. Muinasjutus „Kivialuste ristitütar“ on kõne all 1866 *Kivialuse*, 1967 *Kivialuse* (84/94): see on *neitside kodu*, *mida Kivialuse mõisaks nimetati*. Õeldu seostub ilmselt folklorist Matthias Johann Eiseni (1995: 56) teatega, mille kohaselt kividel arvati olevat oma haldjas, keda hüütavat ka kivialuseks.

Toponüümi *Piirisilla* kohta, mis esineb loo „Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilma“ lauses *Ma olen Piirisilla nõia sulane* (26), arvas XIX sajandi Peterburi akadeemik Franz Anton Schiefner, kes oli ilmselt tutvunud EREJga, et see nimi on tuletatud rooma luuletaja, keskaegses Euroopas nõiaeks peetud Vergiliuse nimest. Kreutzwald tõlkis kirjavastuses üldsõnad *piirisild* : *piirisilla* ja *piirisilla nõid* saksa keelde ning mainis toponüümi *Piirisild* Rõuge ja Vastseliina kihelkonda eraldaval Piiriojal (KKv: 422, 424). Annist (1966: 106) pidas Schiefneri oletust õigusega kahtlaseks. Polnud ju keerukas siirata nime kõnealusesse muinasjuttu kas sama või mõne teisegi autorile tuntud piirisilla analoogia alusel. Näiteks on teada Luba ehk Piirisilla veski Viljandi maakonnas Halliste vallas Pornuse külas (Luba). Ahvatlev oleks nimele konteksti arvestades semiootiliselt läheneda, pidades silda kahe maailma (sfääri) ühendusteks.

Tontla (33) metsast räägitakse samanimelises muinasjutus. Toponüüm on moodustatud kohta näitava *la*-liite abil ja on paigutatud Alutagusele. Juba muinasloos „Udumäe kuningas“ pealkirjas esineb kohanimi *Udumäe* (60), mille Lau Luisa võis Annisti (1966: 126) arvates tuletada uduhaldjate nimetusest (vt ka Eisen 1995: 66, milles Udumäe kuningas on tõenäoliselt teisene).

2.2. Muistendite kohanimed

EREJ kohamuistendites leidub peamiselt reaalsete kohtade nimesid. Neist on kõige rohkem mainitud mõisaid (7), vähem linna, maid ja järvi. Ülejäänud objektide nimesid on igas rühmas üks-kaks.

2.2.1. Maanimedest esineb kõige sagedamini, nimelt neljas jutus, *Rootsi ~ Rootsimaa*. Mingit Rootsi kuningat märgitakse lugudes „Vinguv jalaluu“ (340) ja „Narva kaupmehe tütar“ (345). Annist (1966: 236) oletab, et kohanime võis lisada alles Kreutzwald. Teisal on kõne all Rootsi ajast varasem ajajärk („Porkuni preili“, 338), põgenemine Rootsi („Vinguv jalaluu“, 341), Rootsi poolt puhuv tuul („Narva kaupmehe tütar“, 346) ning Rootsi sõjavägi („Kotka käest päästetud kuningapoeg“,

353). Pögenemismotiiv seondub ka Soomega: *ta üle mere kas Soome- ehk Rootsimaale olla läinud* (341). Korra on mainitud kohanime *Pohlamaa* („Kus Narva endine varandus magab“, 346; näide veidi allpool). Samad toponüümid esinevad ka muinasjuttudes.

Erinevalt muinasjuttudest on kahes paikkondlikus loos nimetatud nime 1866 *Wene ~ Wene maa ~ Wenemaa*, 1967 *Venemaa*: muistendis „Narva kaupmehe tütar“ (344/368), kus on kirjas, et [*kaubast*] *teine suurem osa Pihkwa kaudu Wenemaale* (344), ja loos „Kus Narva endine varandus magab“, milles leiame lauseosa [*tulnud*] *Wene wai Pohlamaalt suure sõawäega kodanikusi riisuma* (346). Toponüüm on üsna vana. Mülleril leidub küll üksnes *Wennelaße* (tegelikult *n* kriipsuga; GM: 402), kuid Gutsblaffil juba 1648 *Wennemah : Wennemahlle : Wennemahl : Wennemahl* (JG: 232), edaspidi 1720–1730 *Wennema* (SV: 286) ja 1732 *wenne-ma* (ATH: 207).

2.2.2. *Haljala* märgib piirkondliku toponüümina kohamuistendites „Porkuni preili“ (338) ja „Kodukäijate kütt“ (357) kihelkonda: *Wiimaks leitud Haljala kihelkonnast üks wanarauk* (338). Lisaks on kahes loos („Toolse rannamehe tütar“, 349; „Kodukäijate kütt“, 357) tegevuspaiga nimena märgitud *Toolse rand*. Ainukese kujuteldava toponüümina esineb muistendis „Narva kaupmehe tütar“ *Kungla saar* (344).

2.2.3. Linnadest tuleb neljas muistendis kõneks 1866 *Tallin : Tallinna*, 1967 *Tallinn*, nimelt lugudes „Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada“ (336/360), „Mereneitsike ja Palmse härra“ (355/378), „Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest“ (356/379) ja „Kodukäijate kütt“ (359/382). Kohanimi esineb juba ajavahemikus 1535–1549 kirjutatud nn esimeses ametivandes „Juramentū der vndudeschen“ omastavalisel kujul *tallyna* [*lynnhall*] 'Tallinna linnal' ja aastate 1550–1570 paiku antud teises ametivandes kujul *tallýna* [*Lýnnhall*] 'Tallinna linnal' ning hiljem 1603–1605 Mülleril omastavas käändes enamasti kujul *Tallinna* (EKVT: 61, 79; VAKK).

Linnanimi 1866 *Narwa*, 1967 *Narva* leidub muistendites „Narva kaupmehe tütar“ (344/368) ja „Kus Narva endine varandus magab“ (346/370). Seevastu *Tartu* („Narva kaupmehe tütar“, 344) ja *Võru* („Paigast läinud järveke“, 342) esineb kumbki ühes jutus. Toona peeti ja nimetati Võrut õigusega linnakeseks. Ainsa väljaspool Eestit asuva linna nimena esineb 1866 *Pihkwa*, 1967 *Pihkva* vilksamisi kahes jutus, sh „Paigast läinud järveke“ (342/368) ja „Narva kaupmehe tütar“ (344/368).

Nendest toponüümidest leidub varasemas eestikeelses kirjasõnas teateid ainult *Tartu* kohta. Eestikeelses tunnistuses Sigismundus Awerbachile (1589) on küll saksapärane *liinast dörpt* 'Tartu linnast' ja [*Sündnut*] *dörpt* 'leidnud aset Tartus' (EKVT: 94, 95), ent Gutsblaffi lõunaesti keele grammatikas esinevad juba vormiliselt genitiivne 1648 *Darto* [*sisse*] 'Tartusse', *Dartu* [*sissen*] 'Tartus' ja *Dartu* [*sissest*], pika sisseütleva *Dartutte*, lühikese sisseütleva *Dartó* 'Tartusse' ning inessiivne *Darttun* 'Tartus' (JG: 196, 200, 202).

2.2.4. Paikkondlikes lugudes leidub toponüüme mõisate, külade, loodusobjektide jt kohtade tähistamiseks. Muistendites on mainitud seitset mõisat. Neist kõige sagedasem on *Palmse*, mis esineb seitsmes paikkondlikus loos, sh üle pooltel juhtudel juba pealkirjas („Näljaaja mälestuse kivikuhjad“, 351; „Palmse härrade varjaja-vaim“, 352; „Kotka käest päästetud kuningapoeg“, 353; „Mereneitsike ja Palmse härra“, 354; „Kabeli ehitamine“, 356; „Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest“, 356; „Palmse prouade surma-kuulutajad“, 357). Mõisanimed on veel *Jõepere* („Vinguv jalaluu“, 339), *Kaarepere* („Kodukäijate kütt“, 357), *Kaarli mõis* („Toolse rannamehe tütar“, 350), *Kirupää loss* („Paigast läinud järveke“, 343), *Porkuni loss* („Porkuni preili“, 338) ja 1866 *Wastseliina*, 1967 *Vastseliina* („Paigast läinud järveke“, 343/367).

Lõuna-Eestiga, täpsemini Võrumaaga, seostub neist vaid kaks kohanime: *Kirupää loss* Võru lähedal ja 1866 *Wastseliina*. *Kirupää* ametlik kirjapilt on tänapäeval arhailine *Kirumpää* (linnuse varemed), kuid kohalik hääldus ongi *m*-ita ($n > m$ konsonandi *p* mõjul), nimelt *Kiräppää* ~ *kiräbä* (EKNR: 210). *Vastseliina* puhul ei ole täiendsõna mainitud, ent selge on, et tegu on mõisaga (samuti loss), sest Kreutzwaldi päevil seal asulat polnudki (EKNR: 741).

Kohanimedest teisel kohal on mäenimi *Laagna*, mis esineb lugudes „Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada“ (336), „Parknaha-kaupmees“ (337) ja „Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest“ (356), nt *Ülemiste järw Laagna mäelt orgu alla langeks, ja linna kõigega ärauputaks* (336). Hiljem on *Laagna*, mis esineb kahel korral ka „Kalevipojas“ (II: 455, XVI: 1031), asendatud EREJs toponüümiga *Lasnamägi* (vastavalt /360, /361, /379). Annist on pidanud võimalikuks, et Kreutzwald on *Laagna* ise tuletanud Lasnamäe saksakeelsest nimest *Laaktberg* (s.o Lagedi mägi), kuid ei ole välistanud ka võimalust, et mäe kohta võidigi kunagi kasutada seda nime *Lagedi* ~ *Lageda* asemel. Tänapäeval peetakse tõenäolisemaks soome

keeleteadlase Lauri Kettuneni lähtumist soome sõnadest *laakea* 'lai, avar' ja *laaka* 'lame suur kiviplaat', kusjuures liide *-la* näitab lokatiivsust (vt EKNR: 294). Seevastu kohanimi *Lasnamägi* võis Annisti arvates tekkida *Laagna* ja saksa *Laksbergi* kontaminatsiooni tagajärjel (Annist 1966: 230–231; Kp I: 446; vt ka EKNR: 305). Lisaks on EREJs nimetatud kaht küla: *Aruküla* („Vinguv jalaluu“, 339) ja *Raudlepa küla* („Toolse rannamehe tütar“, 350).

Mikrotoponüümide hulka kuuluvad väikese algustähega kirjutatud 1866 *kotkaweski*, 1967 *kotkaveski* („Kotka käest päästetud kuningapoeg“, 354/377), *Kadrina kirik* („Vinguv jalaluu“, 339; „Kabeli ehitamine“, 355), *Porkuni tiik* („Porkuni preili“, 338) ja 1866 *Waskjalasild*, 1967 *Vaskjala sild* („Vaskjala silla piiga“, 347/370).

Kotkaveski olevat EREJ muistendi järgi saanud oma nime nõnda, et Palmse mõisahärra päästnud hõbenööbiga tulistades lendava hiiglasliku kotka käest ühe kuningapoja, kes kukkunud jõkke: *Hiljemine lasknud ta sinna kohta, kuhu laps wette oli sattunud, ühe weski ehitada, mis praegu weel alles ja täna pääwani k o t k a w e s k i k s kutsutakse* (354). See asub Kuusalu kihelkonnas Kotka külas, kus oli juba Rootsi ajal jahuveski (1687 *Kotkowitzki*), mille järgi küla sai nime (EKNR: 242). Tuleb rõhutada, et tegu on veski nimega, mis tuleks EREJ uustrükkides kirjutada suure algustähega. Seevastu Vaskjala silla piiga lugu seostub samanimelise sillaga üle Pirita jõe sama nime kandvas külas Harjumaal Jüri kihelkonnas, mida XIII–XVI sajandini kutsutigi Vaskjala kihelkonnaks (Vaskjala sild; vt EKNR: 142, 739).

Eespool nimetatud toponüümidest leidub Thor-Helle kohanimede loendis 1732 *Kadrina kirrik* (ATH: 313) ning järgmised mõisad: *Jõepärre m.*, *Kaarle m.*, *Kareberre mõis* ja *Porkholmi* 'Porkuni' (ATH: 310, 313, 315, 316). Enamik väiksemate paikade nimesid pärineb Põhja-Eestist, eriti Kreutzwaldile lähedaselt Virumaalt. Teatavasti oli Kreutzwald sündinud Kadrina kihelkonna Jõepere mõisas, mille piiridesse jäi Aruküla, ja kasvanud Rakvere kihelkonna Kaarli mõisas, mille alla kuulus Viru-Jaagupi kihelkonnas asuv Raudlepa küla. Jõepere mõisa Aruküla liideti 1977. aastal Pariisi külaga. *Kaarepere* on Harjumaal Jüri kihelkonnas paikneva endise Sausti mõisa varasem nimi, mida olevat mäletatud veel XX sajandilgi. Toolse jääb Haljala kihelkonda (EKNR: 464, 546, 598, 670).

2.2.5. Erinevalt muinasjuttudest esineb paikkondlikes lugudes rohkem järvenimesid. Nimetatud nelja järve hulka kuuluvad 1866 *Peipse järw*,

1967 *Peipsi järv* (344/368), mispuhul *lodjad ühte puhku jõe ja Peipse järve pinda pidanud rõhuma* („Narva kaupmehe tütar“, 344), 1866 *Emmujärv*, 1967 *Emujärv* (348/371) ja 1866 *Wirtsjärv*, 1967 *Virtsjärv* („Emujärv ja Virtsjärv“, 348/371) ning *Ülemiste järv* (336), vrd *weike hal mehike Ülemiste järwest* loos „Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada“.

Toponüümi *Virtsjärv* all mõeldakse Võrtsjärve. Seda on eestikeelses kirjasõnas esmamaininud Vestring kujul 1720–1730 *Wirtsjärv* (SV: 292). Järve nime algupära selgitamisel on lähtutud kord *i*-, kord *õ*-häälikust (vt lähemalt EKNR: 781; seal ka viited asjaomastele töödele). Kumb neist on primaarne? XIII sajandi Henriku Liivimaa kroonika osutab *õ*-le (*Worcegerwe* jt), hilisem saksa nimi aga *i*-le (*Wirzsee*). Vestringi nimekuju ei saa pidada kaalukeeleks, sest see võib olla saksamõjuline. Paul Alvre lähtus *õ*-lisest lähtesõnast, milleks olnud hilisem kitsas murdesõna *võrrits* 'pillirooväli, umbe kasvava järve kõrkjatihnik', Lauri Kettunen aga sõnast *virts* : *virtsa* (vrd *Virtsu*). Pole välistatud, et hiljem on *võrts*-tüve tähendus rahva keskel, vähemalt teatud aladel täielikult tuhmunud ning Võrtsjärvest sai Virtsjärv, s.o virtsajärv, ning kirjasõnasse on nii- ja naapidi tunginud paralleelselt nii *Võrts*- kui ka *Virtsjärv*. Seda mõtet toetab ka Valgamaal Jeti küla lähedal paikneva väikejärve nimi *Virtsjärv* ehk *Väike-Võrtsjärv*, mille vesi olnud enne taseme langetamist 1961. aasta andmetel oranži värvusega (!) ja kaldaveetaimestiku koosseisus kasvanud ohtrasti pilliroogu (Mäemets 1977: 98).

Toponüüm *Emujärv* on tänapäeva Eesti looduses tundmata. Annisti (1966: 245) järgi võis *Emu* ~ *Emmu* (< **emoi* 'emake') olla Võrtsjärve muistne paralleelnimi, sest ta ühendab nn suure emana ümbruskonna veed, sh läbivoolava Emajõe, samuti oli Pärnu jõe paralleelnimi kunagi just *Emajõgi*. Annist lähtus Kreutzwaldi kirjas talletatud, lapsepõlves kuuldud loost *Emu*- ja *Virtsjärvest*, samuti Eiseni teostest (vt ka Eisen 1995: 64). Kuivõrd seda lugu võib pidada rahvaehtsaks, on iseasi. Annisti seisukoht on ka praegu aktsepteeritav, vrd nt *Emajõgi*, *Emumägi* (EKNR: 67–69).

3. Muinasjuttude ja muistendite mütoloogiliste tegelaste nimed

Järgnevalt asugem EREJs leiduvate tegelaskujude nimede vaatlusele. Need esinevad enamasti ainult muinasjuttudes. Siinpuhul saab eristada ühelt poolt jumaluste ja muude mütoloogiliste tegelaste nimesid, teisalt aga

inimesenimesid. Nende nimede koguarv on 59, kusjuures mütoloogiliste olendite nimed moodustavad ühe kolmandiku (tabel 2).

Tabel 2. Tegelasnimede arv liigiti

Jumalus või inimene	Arv		Kokku
	Muinasjutud	Muistendid	
Jumalus või muu mütoloogiline tegelane	19	1	20
Inimene tehisnimega	20	–	20
Inimene eesti tavanimega	15	–	15
Inimene võõrapärase nimega	2	2	4
Kokku	56	3	59

Jumaluste ja mütoloogiliste tegelaste arv on mõneti problemaatiline, sest alati pole selget piiri päris- ja üldnime vahel, mis on kirjutatud kord väikese, kord suure algustähega (lähemalt allpool). Paristaja-poeg, Pikne, Põhja konn ja Rõugutaja on juttude nimitegelased, kuid ülejäänud nimed ilmuvad enamasti vilksamisi. Sõna *jumal* ~ *Jumal* jääb praegusel juhul vaatluse alt välja.

Teadupoolest pärineb osa mütoloogiliste tegelaste nimesid eesti pseudomütoloogiast, millele pani XIX sajandi esimesel veerandil aluse soome rahvausundi teost tõlkides luuletaja ja keelemees Kristjan Jaak Peterson. Selline EREJ episoodiline tegelane on kõigepealt veehaldjas *Ahti*⁵ (6) (tabel 3). Teda mainitakse muinasjutus „Kullaketrajad“ vaid Kreutzwaldi enda loodud sajatusvärssides: *Mattis laene lapsukese, / Kattis Ahti armukese* (vt ka Annist 1966: 98). Ahti nimi esineb korra ka „Kalevipojas“: *Salapeidul sügavusi, / Ahti poja haudasida?* (XVI: 71–72). Seni, kuni pole selgitatud soome jumaluse nime päritolu, ei saa selgust selle võimalikust või võimatust seosest kõlalt lähedaste Eesti kohanimedega (vt Kp I: 486; Ernits 2017: 198 jj).

⁵ Annist (1966: 176) ja EREJ (1976: 372) viitavad Ilmarise nime puhul muinasjutule „Maa-alused“, kuid seal seda nime tegelikult ei leidu.

Tabel 3. Mütoloogiliste tegelaste nimed⁶

Nimi 1866/1967	Muinasjutu pealkiri	Lk
<i>Ahti</i>	„Kullaketrjad“	6
<i>Kalew/Kalev</i>	– " –	2/8
<i>Kalewi poeg / Kalevipoeg</i>	„Nupumees“	88/99
– " –	„Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad“	249/261
<i>Kõwer/Kõver</i>	„Rohkesti tasutud heategu“	127/140
<i>Looja</i>	„Helde puuraiuja“	320
<i>Murueit</i>	„Kuu valgel vihtlejad“	15
– " –	„Nupumees“	88
<i>põhja konn</i>	„Põhja konn“	209/220
<i>Rõugutaja</i>	„Rõugutaja tütar“	175
<i>Tühi</i>	– " –	125
<i>Wanaisa/Vanaisa</i>	– " –	123/136
<i>wana taadike Tühi / vanataadike-Tühi</i>	– " –	125/138
<i>wana Tühi / Vanatühi</i>	– " –	123/136

Veidi mõistatuslikuks jääb muinasjutu „Põhja konn“ nimategelane 1866 *põhja kon*, 1967 *põhja konn* (209, 218/220, 228), mis kirjutatakse mõlemas EREJ redaktsioonis väikese algustähega. Annist (1966: 182) on pidanud loo lähteks rahvusvahelise levikuga „Lohetapjat“, milles Kreutzwald lõi lohe asemele tõenäoliselt eestipärasema tegelase, sest põhjamaa on eesti ja soome usundis kõige kurja asupaik. Eiseni arvates peaks sõna *konn* asemel hääldama peenendatult *kon'n*, mis murdes tähendavat kolli, ning Kreutzwald võis rahvalt kuulnud sõna vääriti mõistes muuta selle *konnaks*. See võib olla tõsi, sest tõepoolest on Lääne-Eestist ja saartelt registreeritud murdesõna *konn* : *konni* lastehirmutise tähenduses (EMS III: 559–560), ent kas sealne sõna ka Lauluise kõrvu ulatus, pole võimalik tuvastada. Teisalt on mõeldav ka sõna varasem laiem levik. *Põhja konn* võiks ainukordse tegelase pärisnimena olla alustatud suurtähega. Teine lugu on sõnaga *põhjakotkas* (87), mis Annisti (1966: 135) oletusel pärineb eeposest „Kalevala“ (vrd sm *Pohjolan kotka*). Muinasjutu lausekohta

⁶ Välja arvatud kõuejumaluse nimed, mis on esitatud tabelis 4.

peate ühe kiwikese põhja-kotkaks moondama (86) arvestades on eeskujust hoolimata õigustatud sõna kirjutamine väikese algustähega.

Muinasjutus „Rohkesti tasutud heategu“ küsitakse kaselt heateo eest hüvitise saamiseks: *Kas Kõwer kodu[s]?*. Annisti (1966: 153) arvates on see mingi kõveraks muutva pahareti peitenimi. Kindlasti huvipakkuv on mõneti mõistatuslik, juba loo pealkirjas sisalduv *Rõugutaja* (175/186), keda osa teadlasi on seostanud soome viljakushaldja Rongoteusega (etümoloogia kohta vt Annist 1966: 167).⁷ EREJs mainitud *Taadike-Tühi*, *Tühi* ja *Vanatühi* on Vanapagana nimeteisendid.

Muinasloos „Helde puuraiuja“ esineb *Looja* lauses *Mina olen m e t s a i s a*, keda *Looja* puude üle wallitsejaks on seadnud (320). Ristiusu tegelaseks esineb see vanaeestikeelses kirjasõnas alates XVI sajandi viimasest veerandist, nimelt esimest korda Johannes Ambrosius Völckeri 1585. aasta paiku kirjutatud tekstis, tõsi küll veel üldsõnana *taivo nink maha loya* (EKVT: 81), seejärel Mülleril *Taiwa ninck Maa Loja* (GM: 190), Turu käsikirjas 1600–1650 *Taiwa n . se mhoa loija* (VAKK), Rossihniusel 1632 *Taiwa ninck mah Loja* (JR: 192). Alles Vestringi sõnastikus esineb nimi isoleeritult: 1720–1730 *Loja* (SV: 121).

Muinasjutus „Kuu valgel vihtlejad“ on *murueit* (15) mõlemas EREJ väljaandes trükitud väikese algustähega, mispuhul lauseosa struktuur on veidi iseäralik: *Kõik need metshalija ja murueide tüttred*. Eks *murueit* ise olegi metshaldjas. Seevastu muinasjutus „Nupumees“ on *murueit* esmatrükkis kirjutatud väikese algustähega, hilisemates väljaannetes aga suure algustähega (88/100). Uustrükkides tulekski taastada algne olukord, sest see on üldsõna (ÕS: 573).

Kreutzwald on oma juttudes kasutanud kõuejumaluse ehk äikesehaldja väljendamiseks mitut rahvapärast nime, nagu *Kõu*, *Pikker* (tabel 4). *Uku* esineb teoses ja tegelikkuses üksnes kivi nimes: *kui sa teda [= last] iga hommikul lepikusse Ukku kiwi juure tood*. Asjaomaseid kive peetakse ilma- ja kõuehaldjale Ukule ohvritoomise kohaks (EREJ 1967: 426). Ainuüksi ühe jutu nimegelane *Paristaja-poeg* (118) on tõenäoliselt Kreutzwaldil endal tuletatud üldsõnast *paristama* ~ *põristama* (Annist 1966: 144).

⁷ Olgu siinkohal esitatud võrdluseks killuke Jaagup Mahkra ulmejutust „Rõugutaja tütar“, kust võime lugeda: „*Rongutus?*“ *päris Johann, kui ma talle paberit näitasin. „Rõugutaja,“ tõlkisin ma. „Nii teda mõnel pool kutsutakse. Ta ei ole siitkandi tütarlaps.“* (VJ: 307).

Tabel 4. Kõuejumaluse nimed

Nimi 1866/1967	Muinasjutu pealkiri	Lk
<i>Kõu</i>	„Paristaja-poeg“	119
<i>Kõu taat / Kõue-taat</i>	– " –	119/132
<i>Paristaja-poeg</i>	– " –	176
<i>Pikker</i>	– " –	120
<i>Pikne</i>	„Pikse pill“	123
<i>Pikseisa</i>	„Härjapõlvlaste riid“	133
<i>Ukku/Uku</i>	„Rõugutaja tütar“	176/188

Erinevalt muinasjuttude mütoloogiliste tegelaste suhtelisest rohkusest esineb kahes muistendis üksnes jumalik 1866 *wanaisa*, 1967 *Vanaisa*, nimelt lugudes „Paigast läinud järveke“ (344/368) ning „Emujärv ja Virtsjärv“ (348/371).

4. Muinasjuttude isikunimed

Järgnevalt tulevad vaatluse alla EREJ muinasjuttudes esinevad antroponüümid, mis jagunevad tavalisteks eestipärasteks eesnimedeks, võõrapärasteks eesnimedeks ja kunstlikult loodud isikunimedeks. Lähemalt käsitlemata jäävad isikunimed, mille täiend on mingi maa nimi, nt *Soome tark* muinasjutus „Kuidas üks kuningapoeg karjapoisi-põlves üles kasvas“ (287).

4.1. Tavaliste eestipäraste nimede seas saab eristada liht- ja liitnimesid. Esimeste hulka kuuluvad *Els*, *Hans*, *Jüri*, *Madli* jt (tabel 5). Näiteks loos „Tontla mets“ on kõne all *seitsme aastane tütarlaps, Els nimi* (34). Nimi käändub *Els* : *Else*, nt *ütles siis Elsele*. Selle jutu faabula pärineb saksa kirjaniku Ludwig Johann Tiecki kunstmuinasjutust „Haldjad“, mille tegelase nimi on hoopis Marie (Annist 1966: 110). Kõik tabelis mainitud nimed on tekkinud kahtlemata võõrnimedest (algupära kohta vt Rajandi 2011).

Mitmele eesnimedele on nimekandja lähemaks iseloomustamiseks lisatud täiend, nt hanekarjusel 1866 *hanede Tõnu*, 1967 *Hanede-Tõnu*, kelle ristinimi oli *Tõnu*, kusjuures Kreutzwald, kes lõi Hanede-Tõnu kuju, lähtus Charles Perrault’ „Mu ema Hane juttudest“ (Annist 1966: 196). Muinasloo 1866 *Kawal Hans*, 1967 *Kaval-Ants* on pärit rahvalikust Kaval-Antsu ja Vanapagana sarjast (Annist 1966: 157). Muinasjutus „Maa-alused“

mainitakse kaht Hansu, isa ja poega, kusjuures isa kutsuti Pikaks Hansuks: „*Mis sul nimi on?*“ küsis männikepi mees, ja talumees kostis: „*Pika Hansu poeg Hans*“; rahvaliku tegelase nime on Annist eestistanud, st viinud vastavusse rahvaluulega, kuid teisel juhul mitte (190/202).

Teatavasti pärineb *Tuhka-Triinu* (111) samanimelisest rahvusvahelisest muinasjututüübist. Paljudes keeltes seostub peategelase nimi tuhaga, nt saksa *Aschenputtel* (vrd *Asch* 'tuhk'), prantsuse *Cendrillon* (vrd *cendre*) ja rootsi *Askungen* (vrd *ask*; vt *Aschenputtel* 510A).

Nimede loetellu tuleks lisada veel muinasjutu „Pilli-Tiidu“ nimitegelane ja „Näkingeitsi“ 1866 *Une Tõnu*, 1967 *Une-Tõnu*, nt *Wanemad sõimasivad teda pääwawargaks ja wennad Un e - T õ n u k s* [...] ehk küll teda *Jü r i* nimeliseks lapselt ristitatud oli (180/191). Selguse mõttes esitame lõpuosa ka Annisti versioonis: *ehk küll teda lapsena Jüri-nimeliseks oli ristitud*.

Tabel 5. Tavalised eestipäraseid isikunimed

Nimi	Muinasjutu pealkiri	Lk
<i>Els</i>	„Tontla mets“	34
<i>hanede Tõnu</i> / <i>Hanede-Tõnu</i>	„Naiste mõrtsukas“	254/266
<i>Hans</i>	„Maa-alused“	190
<i>Jüri</i>	„Näkingeitsi“	180
<i>Kawal Hans</i> / <i>Kaval-Ants</i>	„Võllamehikesed“	134/137
<i>Madli</i>	„Kivialuste ristitutar“	81
<i>Maret</i>	– " –	81
<i>Mari</i>	– " –	81
<i>Peeter</i>	„Õnne-rublatükk“	254
<i>Pikk Hans</i>	„Maa-alused“	190
<i>Pilli Tiidu</i> / <i>Pilli-Tiidu</i>	„Pilli-Tiidu“	295/309
<i>Pärtel</i>	„Õnnemunake“	236
<i>Tiiu</i>	„Udumäe kuningas“	61
<i>Tuhka-Triinu</i>	„Tuhka-Triinu“	111
<i>Villem</i>	„Munast sündinud kuningatutar“	312

4.2. EREJ muinasjuttudes leidub kaks täiesti võõrapärast nime, mida pole meil eesnimena vist kasutatud. Mõlemad antroponüümid, esimene, tõsi küll, märksa laiemalt tuntud kui teine, on pärit piiblist, nimelt *Salomon* (209) ja *Nikodemus* (90).

Muinasloos „Põhja konn“ võib lugeda, et *koleda metsalise üle muidu kedagi võimust ei võida saada kui kuninga Salomoni pitseri sõrmukse läbi*. EREJ (1967) on säilitanud vanas kirjaviisis nimekuju. Annisti (1966: 184) arvates viitab see tekstikoht kas idamaistele või saksa kirjaniku Wilhelm Hauffi muinasjuttudele. Nimelt suutis Iisraeli kuningas Saalomon juudi või araabia legendis võlusõrmusega käsutada vastavalt rahvale kas deemoneid või džinne (Ring Salomos). *Salomon* esineb XVII sajandi kirjasõnas juba alates Müllerist (GM: 307; JR: 316; WT: 1, Mt 1: 4 jt).

Haruldasem nimi on ladinapäraseks *Nikodemus*, õigupoolest küll *Nikódemos*, mille osised tähistavad kreeka keeles võitu ja rahvast. Ka see antroponüüm esineb piiblinimena eestikeelses kirjasõnas juba alates XVII sajandist: 1632 *Nicodemus* (JR: 236) ja 1686 *Nimmi Nikodemus / Judaliste Pählik* (WT: 179, Joh 3: 1).

4.3. Eeltoodule lisaks on EREJs nimetatud inimesi erilise nimega, mis on suuremalt jaolt, kui mitte kõik Kreutzwaldi loodud. Enamasti on need hüüdnimed, nagu *Ühe-*, *Kahe-*, *Kolme-*, *Nelja-* ja 1866 *Wiierammulane*, 1967 *Viierammulane* ning *Ninamees* ja *Sabamees* jutus „Kuidas seitse rätsepat Türgi sõtta lähevad“ (243/255), samuti 1866 *Pikjalg*, 1967 *Pikkjalg*, 1866 *Osawkäp*, 1967 *Osavkäpp* ja 1866 *Terawsilm*, 1967 *Teravsilm* (17/23), *Nupumees* (88/99) ning *Puulane* ja *Tohtlane* samanimelises loos (57/65), aga ka 1866 *Sawine*, 1967 *Savine* muinasjutus „Tontla mets“ (38/45). Ühtlasi iseloomustavad need nimed kõnealuseid tegelasi.

Peale nime *Savine* on tegu liitüveliste nimedega. Seitsme rätsepa loo on Kreutzwald mugandanud kirjasõna vahendusel tuntuks saanud saksa rahvanaljandist „Seitse švaablast“. Võib-olla on ta nimedki loonud ise, pannud esimesele ja seitsmendale rätsepale nimeks *Ninamees* ja *Sabamees* ning seadnud vahepealsed rätsepad järjekorda, väites, et nimed küll seda ei tähendanud, et kellelgi neist kolme ehk nelja mehe rammu oleks olnud, waid aga näitas, kuda nemad järgmiste pidid teel käima, et midagi eksitust ei võinud tulla, kusjuures sõnakogudes puuduv sõnavorm järgmiste on Annist asendanud sõnaga *järgemööda* (243/255). See peegeldab mõtlevale lugejale isemoodi nimemoodustusloogikat. *Ninamees* oli mitmetähendusliku üldsõnana eesti keeles ammu olemas (vt Wied:

602), *Sabamees* aga olemasolevate allikate järgi mitte. Näiteks vendade Grimmide muinasjututeisendis tegutsevad hoopis Schulz, Jackli, Marli, Jergli, Michal, Hans ja Veitli (Gr). Võib-olla sai Lauluisa mõningast eeskujud eesti muinasjututüübist „Ükssilm, Kakssilm, Kolmsilm“ või samade nimedega loitsulisest unelaulust (vt EM I: 632–633).

EREJs on nimategelane Nupumees. Tema kohta öeldakse: *Minu ristitud nimi on Nikodemus, aga kodu kutsuti mind ika Nupu-meheks, mis niipalju tähendab, et mu pea ja aru parajal kohal* (90/101). *Nupumees* on tähenduses 'peaga mees, nupukas mees' rahvapärane (Wied: 602). See selgub ka EREJst: *Isa nimetas seda poega nupu-meheks, misga ta tah-tis, tähendada et pojal rohket mõistust nupus (peas) oli* (88/100). Selles alapeatükis esitatud teistele nimedele eeskujude otsimine rahvalikest muinasjuttudest osutuks liiga töömahukaks, mistõttu jääb see praegusel juhul tegemata. Näiteks esindab lugu „Pikkjalg, Osavkäpp ja Teravsilm“ jututüüpi „Kuu üheskoos saavad kõigest ilmast läbi“, millest on üle Eesti talletatud 50 varianti (EM I: 634–635). Suure isuga savimees esineb muide vepsa ja saami muinaslugudes, ent kas ka meil ja kas leidub selle võimalikes teisendites ka nimesid, pole esialgu teada.

Järgnevalt tuleb juttu lihttüvega inimesenimedest, mille hulka kuuluvad *Maasikas*, *Rebuliina* ja *Kiisike*. Kivialuste ristitütar sai samanimelises muinasloos ristimisel nimeks *Maasikas* (81), mida tavaliselt pannakse punasele lehmale. Munast sündinud kuningatütrele sama nime kandvas muinasloos anti nimeks *Rebuliina* (312), mis kõlab küll üpris itaaliapäraselt, kuid seostub siiski eesti sõnaga (*muna*)*rebu* (Annist 1966: 212).

Kreutzwaldi loodud nimi muinasjutus „Tontla mets“ on *Kiisike*: *aga üks sõna, mis igast laulust kostis, oli „Kiisike!“*. *Els küsis, mis se pidi tähendama, ja proua tütar kostis: „Se on minu nimi“* (36). Siinpuhul ehk lähtuti kassi hellitusnimest *kiisi* (vrd ka *kiis*, *kiisa*, *kiisu*), millega on seltsinud mõni vana saksa eesnimi *Gisela* või *Gislinde* hellitusvorm (*Gisa*; vt Naumann jt 1984: 88; EMS III 99).

Muinaslugu „Lopi ja Lapi“ kujutab endast saksa kirjaniku ja teoloogi Johann Peter Hebeli jutukese „Kolm soovi“ vaba ümbertöötlust, kusjuures originaalis esinevad tavanimed *Hans* ja *Lise* (Laugaste 1940: 181, 182; Annist 1966: 132, 133). Kreutzwald pani aga oma tegelastele häälikuliselt kõnekamad nimed: 1866 *Loppi*, 1967 *Lopi* ja 1866 *Lappi*, 1967 *Lapi* (77/87). Rahvaluuleteadlase Eduard Laugaste arvates on need nimed laenatud soome kirjamehe Andreas (Antero) Wareliuse pikemast

kirjutisest, mis oli Kreutzwaldile kindlasti tuntud (MK 585, kommentaarid). Mainitud autori etnograafilise kirjelduse allmärkuses kõrvutatakse omavahel Soome toponüüme *Lappi* 'Lapimaa' ja *Loppi* 'piirkond Tyrvää kihelkonnas' (Warelius 1849: 88–89).⁸

Sugugi pole selge muinasjutus „Piksepill“ mainitud kalamehe nimi: *üks nõukas kalamees, Lijon nimi* (124). Nimi pärineb maamõõtja ja rahvaluulekoguja Johan Lagose talletatud tekstist. Lagos oli tuntud ka rahvapärandi ümbertöötajana, mistõttu jääb ähmaseks, kas Lijon (Lagospel: *Liijoni ingel*) on rahvalik nimekuju või on kasutaja ise selle välja mõelnud. Esimesena on antroponüümi päritolu käsitleanud Peterburi akadeemik Franz Anton von Schiefner, oletades muinasjututõlke kommentaaris, et nimi on moodustatud kas piibli *leegion*-sõnast või prohvet Eelija nimest. Tuginedes Uue Testamendi kirjakohtadele (Mk 5: 9, Lk 8: 30),⁹ milles roojane vaim nimetab end leegioniks, oletas Eisen (1920: 99), et Lijoni nimi pärinebki sealt. Eisenile viidates resümeeris Annist (1966: 148–149): „Väherahvalik „Liioni“ nimi on (Lagospel?) tekkinud kas läti „Lihgo“ eeskujul või tõenäolisemalt rahvaliku *S i i o n i* ingli ja võib-olla ka rahvaliku *E l i i a s e* nime kontaminatsioonist.“ Siinkirjutaja arust ei maksaks heita üle parda ka Schiefneri oletust end Leegioniks nimetava ingli kohta. Läti eeskuju võiks ehk kõrvale jätta.

5. Muistendite isikunimed

Paiklikes juttudes esineb isikunimesid üsna harva. Inimeste nimedest leidub seal võõrapäraseid *Pahlen* ja *Pontus*. Palmse mõisa omanikust Pahlenist räägitakse lugudes „Palmse härrade varjaja-vaim“ (352/375), „Kotka käest päästetud kuningapoeg“ (353/376), „Kabeli ehitamine“ (355/379) ja „Palmse härra päästab Tallinna vaenlaste käest“ (356/379). Esmatrükis käänatakse esimesena mainitud loos nime *Pahlen* : *Pahlena*, teistes lugudes aga, nagu tänapäevalgi, *Pahlen* : *Pahleni*.

Kohamuistendis „Parknaha-kaupmees“ kõneldakse *Pontusest* (337). Tegu on XVI sajandil Prantsusmaalt Rootsi väejuhiks siirdunud ja Tallinna Toomkirikusse maetud Ponce Scorperier'ga, kes sõjateenistuses viibides

⁸ Laugaste kommentaaris nimetatakse sõnade kõrvutamist eksitavalt sõnamänguks. Annistil jäi kommentaar tähele panemata.

⁹ Ja küsis temalt: „Mis su nimi on?“ Ta ütles talle: „Mu nimi on Leegion, sest meid on palju!“ (Mk 5: 9).

võttis endale uueks nimeks Pontus de la Gardie (Annist 1966: 228; Pontus de la Gardie; vt ka Palmblad 1838: 78 jj). *Pontus* on Vana-Rooma nime *Pontius* Skandinaavia keeltele omane kuuja (Name).¹⁰

6. Muinasjuttude loomanimed

Loomanimedest mainitakse EREJs vaid nelja koeranime. Muinasjutus „Õnne-rublatükk“ räägitakse kolmest koerast, nimelt: *kuda sa juba kuulid, on esimese koera nimi: J o o k s e - t o o - s ü ü a, keskmisel: M u r r a - m a h a, suuremal: L õ h u r a u a d!* (262). Need kirjeldavad nimed ei vaja lähemat seletamist. Nende omapärase struktuuri põhjal (verbid käskivas kõneviisis) arvab siinse artikli anonüümne retsensent, et nad võiksid olla laenud, ent konkreetsete eeskujude avastamine oleks materjali ohtruse tõttu üsna komplitseeritud. Muinasloos „Vaeselapse käsikivi“ esineb koeranimi 1866 *krants*, 1967 *Krants* (43/50), nt *tal muud sõbra ei olnud kui perekoer krants*. Tänapäeval kasutatakse üldsõna *krants* koerast halvustavalt kõneldes, varem kindlasti mitte (sõna päritolu kohta vt EES: 181–182).

7. Kokkuvõte

EREJs kasutatakse 47 toponüümi, millest 17 muinasjuttudes ja 30 kohamuistendites. Muinasjuttudes eristuvad reaalsed paigad, sh maad, piirkonnad, umbkaudu lokaliseeritavad paigad (nt Põhjamaa) ja virtuaalsed paigad, nagu Kullamaa ja Kungla. Muinasjuttudes leidub toponüümidest kõige rohkem maade nimesid (arvult 8), sh *Soomemaa*, *Pohlamaa*. Muistendites räägitakse peale ühe erandi üksnes reaalistest kohtadest. Neis esineb kohanimedest kõige rohkem mõisate (7), nagu *Kaarli*, ning linnade (5) nimesid (*Tallinn* jt). EREJ sisaldab 59 isikunime, millest enamik (56) esineb muinasjuttudes. Need jagunevad mütoloogiliste tegelaste nimedeks (*Ahti*, *Põhja konn* jt; arvult 20) ja inimesenimedeks (*Els*, *Une-Tõnu*, *Pahlen* jt; 39). Lisaks leidub EREJs neli koeranime.

¹⁰ Nime lähteks on peetud kas hääbunud oski keele sõna tähenduses 'viies' või kreeka sõna *ho póntos* 'meri' (vrd ka kreeka merejumala Pontose nime; Name).

Kirjandus

- AH** = August Wilhelm Hupel 1780. Ehstnische Sprachführer für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Annist, August 1966.** Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aschenputtel 510A.** <http://www.maerchenlexikon.de/at-lexikon/at510A.htm> (30.04.2019).
- ATH** = Anton Thor-Helle 2006 [1732]. Lühike sissejuhatus eesti keelde. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- BG** = Berend Gildenmann 1849. Mailma made õppetut 1849. <http://www.eki.ee/knab/dr/gi1849.htm> (12.01.2019).
- EES** = Eesti etümoloogiaõnaraamat. 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eesti regilaulude andmebaas.** <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas> (12.01.2019).
- Eisen, Matthias Johann 1920.** Eesti uuem mütoloogia 2. Eesti uuem mütoloogia. Tallinna: K./Ü. Rahvaülikool. https://et.wikisource.org/wiki/Eesti_uuem_mütoloogia (12.01.2019).
- Eisen, Matthias Johann 1995 [1919].** Eesti mütoloogia. 2. tr. Tallinn: Mats.
- EK** = Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker 2001. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri.
- EKA II** = Eesti kirjanduse ajalugu 2. XIX sajandi teine pool. 1966. Toim. Endel Nirk. Tallinn: Eesti Raamat.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeramat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EKVT** = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo 1997. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu: Tartu Ülikool.
- EM I** = Eesti muinasjutud 1: 2. Imemuinasjutud. 2014. Koost. Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Toim. Inge Annom, Risto Järv, Mairi Kaasik, Kärri Toomeos-Orglaan. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi teaduskirjastus.
- EMS III** = Eesti murrete sõnaramat 3, 2001. Toim. Anu Haak, Evi Juhkam, Varje Lonn, Helmi Neetar, Piret Norvik, Vilja Oja, Jüri Viikberg. [Tallinn:] Eesti Keele Instituut.
- EMS V** = Eesti murrete sõnaramat 5, 2013. Toim. Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu, Jüri Viikberg. [Tallinn:] Eesti Keele Instituut.

- EREJ 1866** = Eestirahwa ennemuistessed jutud. Rahwa suust korjanud ja üleskirjutanud Fr. R. Kreutzwald. 1866. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 42.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- EREJ 1967** = Eesti rahva ennemuistessed jutud. Rahva suust korjanud ja üleskirjutanud F. R. Kreutzwald. 1967. Tekstikriitiline, täiendatud väljaanne. Eritoim. August Annist. Tallinn: Eesti Raamat.
- ERL** = Eesti rahvalaulud. Antoloogia 1–4, 1969–1974. Toim. Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ernits, Enn 2017.** Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteneni. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.) Tallinn: Emakeele Selts.
- GM** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Gr** = Grimms Märchen. Alle Märchen der Brüder Grimm. https://www.grimmstories.com/de/grimm_maerchen/die_sieben_schwaben (12.01.2019).
- JG** = Johannes Gutsclaff 1998 [1648]. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- JR** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossiniuse kirikumanuaalide leksika. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Järv, Risto 2005.** Shvrtjeviiten ja seitse tõdemust. Isikunimedest muinasjutudes. – Keel ja Kirjandus 6, 442–454; 7, 549–557.
- KKv** = Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. (= Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 3.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- KN** = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. <http://heli.eki.ee/kohanimed> (10.03.2019).
- Kp I** = Friedrich Reinhold Kreutzwald 1961. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953.** Maailm ja mõnda. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Laugaste, Ed[uard] 1940.** Kreutzwaldi muinasjutt „Lopi ja Lapi“. – Eesti Kirjandus 4, 179–182.
- Luba** = Luba (Piirisilla) veski. [http://weskiwiki.veskivaramu.ee/index.php?title=Luba_\(Piirisilla\)_veski](http://weskiwiki.veskivaramu.ee/index.php?title=Luba_(Piirisilla)_veski) (12.01.2019).
- MK** = E[duard] Laugaste, E[rna] Normann 1959. Muistendid Kalevipojast. (= Monumenta Estoniae Antiquae 2. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid 1.) Tallinn. Eesti Riiklik Kirjastus.
- MM** = Friedrich Reinhold Kreutzwald 1849. Ma=ilm ja mõnda mis seal sees leida. Tartu. <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:222/21458> (12.01.2019).

- Mäemets, Aare 1977.** Eesti NSV järved ja nende kaitse. Tallinn: Valgus.
- Naumann, Horst, Gerhard Schlimpert, Johannes Schultheis 1984.** Das kleine Vornamenbuch. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Name** = Behind the Name. <https://www.behindthename.com/names/55> (02.06.2019).
- Palmblad, Vilhelm Fredrik 1838.** Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige Svenska Män 4, Upsala: Leffler & Sebell.
- Rajandi, Edgar 2011.** Raamat nimedest. Nimeseadus. 3. tr. Tammerraamat.
- RAK** = Rukkisaak Alutaga keskmine. 1926. – Postimees nr 220, 16. august. <https://dea.digar.ee/article/postimeesew/1926/08/16/16> (12.01.2019).
- Raun, Alo, Oliver Kund 2013.** Muistse vabadusvõitluse ristosõjastajad pidasid maha sõnalahingu Vahtrega. – Postimees, 5. veebruar. <https://arvamus.postimees.ee/1123866/muistse-vabadusvoitluse-ristisojastajad-pidasid-maha-sonalahingu-vahtrega?gallery=15660&image=1556916> (12.01.2019).
- Ring Salomos.** Enzyklopädie des Islams. http://www.eslam.de/begriffe/r/ring_salomos.htm (12.01.2019).
- SV** = Salomo Heinrich Vestring 1998. Eesti-saksa sõnaraamat. Lexicon Esthonicum Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- VAKK** = Vana kirjakeele korpus. <http://vakk.ut.ee> (12.01.2019).
- Vaskjala sild.** https://et.wikipedia.org/wiki/Vaskjala_sild (12.01.2019).
- VJ** = [Uued ennemuistsed jutud.] Vinguv jalaluu. Ulmeantoloogia. 2018. Koost. Indrek Hargla. [Tallinn:] Raudhammas.
- Warelius, Andreas 1849.** Beiträge zur Kenntniss Finnlands in ethnographischer Beziehung (Aus dem XIII Bändchen der Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens; ausgegeben von K. E. v. Baer und G. v. Helmersen). St. Petersburg. http://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/101727/Beitrage_zur_Kenntniss_Finnlan.pdf?sequence=1&isAllowed=y (12.01.2019).
- Wied** = Ferdinand Johann Wiedemann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- WT** = Wastne Testament 2001 [1686]. [Tallinn:] Eesti Keele Sihtasutus.
- ÕS** = Tiit Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik 2018. Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim. Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

**About proper names used in *Old Estonian Fairy Tales*
by Friedrich Reinhold Kreutzwald**

ENN ERNITS

The paper deals with proper names which occur in the collection *Old Estonian Fairy Tales* written by Friedrich Reinhold Kreutzwald, the author of the Estonian epic *Kalevipoeg*, and published for the first time in 1866 in Helsinki. The work includes 43 fairy tales and 18 local folk-tales. The main goal of the paper is systematic treatment of proper names. For this purpose, all possible toponyms and personal names have been localised and classified, had their use in the old written records identified, and as far as possible, had their etymology specified.

In *Old Estonian Fairy Tales* there occur 47 toponyms, among them 17 in the fairy tales and 30 in the local folk-tales. We can distinguish real places, among them countries, regions, approximately localisable places (for instance, *Põhjamaa* ‘Northern land’) and virtual places, like *Kullamaa* ‘Gold country, Eldorado’ and *Kungla* ‘Eldorado’ in the fairy tales. They most often contain country names (8), for example *Soome* ~ *Soomemaa* ‘Finland’, *Pohlamaa* ‘Poland’ a. o. The folk-tales include mainly names of real places. The names of manors (7) and cities (5) are most frequent among them. The work includes 59 names of characters in the stories. Names from the fairy tales comprise the majority (56) of these. The collection includes 20 names of mythological persons (*Ahti*, *Põhja konn* ‘Northern Frog’ a. o.), 39 anthroponyms (*Els*, *Une-Tõnu* ‘Sleepy Tõnu’, *Pahlen*, etc.), and 4 zoonyms (dog names).

Keywords: Estonian language, toponyms, personal names, fairy tales, local folk-tales, Friedrich Reinhold Kreutzwald, onomastics, folkloristics, Estonian literature

Enn Ernits
veterinaarmeditsiini ja loomakasvatuse instituut
Eesti Maaülikool
Kreutzwaldi 62
51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

DIREKTIIVSED KÕNEAKTID EELKOOLIEALISTELE LASTELE SUUNATUD KÕNES, NENDE SEOTUS LAPSEVANEMA HARIDUSTASEMEGA JA MÕJU LAPSE SÕNAVARALE

ANDRA KÜTT

Annotatsioon. Artikli eesmärk on anda ülevaade direktiividest eesti keelt emakeelena omandavatele kuueaastastele lastele suunatud kõnes. Täpsemalt on vaatluse all, millise otsesuse-kaudsuse astmega direktiive kasutatakse lastele suunatud spontaanses kõnes, kas ja kuidas on seotud direktiivide hulk ja liigid (st ka direktiivide kognitiivne keerukus) vanema haridustasemega ning kas direktiivsus on lapse sõnavara ulatust pärssiv tegur. Direktiivid on jagatud pragmaatiliselt eri tüüpideks: otsesteks ja kaudseteks käskudeks, keeldudeks, kõneleja soovitud tegevuse väljenduseks, palveteks, kaudset keeldu väljendavateks *las*-konstruktsioonideks, soovideks, soovitusteks, julgustuseks, ettepanekuteks, hoiakuteks, küsimusteks ja kultuurinormi edastuseks. Uurimismaterjal hõlmab üheksa tunni jagu spontaanse kõne lindistusi. Kokku on analüüsitud kuut peret: kolme peret, kus emal on kõrgharidus, ja kolme peret, kus emal on keskharidus. Lastele suunatud direktiivide arv varieerus pooleteisetunnistes vestlustes 46 direktiivist 130 direktiivini. Analüüsist ilmneb, et vanema hariduse ja direktiivide kasutuse vahel on otsene seos. Kõrgharidusega vanemate kõnes on keskmiselt kaks korda vähem direktiivseid lausungeid kui keskharidusega emadel. Seejuures iseloomustab kõrgharidusega vanemate kõnet kaudsete käskude kasutus, kuid direktiivide hulga ja tüüpide ning lapse sõnavara mitmekesisuse vahel ei ilmnunud otsest seost. Uurimistulemused näitavad direktiivsuse pärssivat mõju individuaalsel tasandil – mida enam direktiive esineb vanema kõnes, seda väiksem on lapse sõnavara.

Võtmesõnad: esimese keele omandamine, lapsele suunatud kõne, sotsiolingvistika, direktiivid, sõnavara

1. Sissejuhatus

Direktiivi mõistet on keeleteaduses mitmeti avatud (vt nt Ervin-Tripp 1976: 29; Curl, Drew 2008: 12; Hill 2009: 165; Tomasello 2010: 84; Stephany jt 2013: 11), kuid enamik uurimusi lähtub vähemal või suuremal määral John Searle'i kõneaktiteooriast (Searle 1979: 5, 11), kus direktiivi on käsitletud ülemmõistena, mis hõlmab soovi, käsku, käsklust, küsimust, anumist, palvet jm. Direktiiviks on loetud sel juhul igasugune kõneakt, mille eesmärk on kõneleja soov panna vestluspartner midagi tegema.

Direktiivide hulka lastele suunatud kõnes ehk laiemalt lapse kasvukeskkonnas on peetud laste kõne arengu mõjutajaks (vt nt Tomasello, Farrar 1986; Im-Bolter jt 2013). Kasvukeskkonna ja keelelise arengu seoste kohta on Eestis vähe teada ning ka maailmas on sellealased uuringud üsna uued. Arengupsühholoogia¹ valdkonnas on Eestis mõnevõrra uuritud koduse kasvukeskkonna mõju keelele (Tulviste 2001, 2003, 2007; Laan 2006; Tammemäe 2008; Kaljumäe 2010; Urm 2012; Urm, Tulviste 2016). Uuritud on Eesti emade suhtlusstiili (Tulviste jt 2004) ning võrreldud tulemusi Soome, Rootsi ja Ameerika emade keelekasutusega (Tulviste 2001, 2007; Tulviste jt 2003). Neist uuringutest on selgunud, et Eesti emad paistavad silma direktiivse suhtlemisstiili poolest: lapsega ei räägita mitte suhtlemiseks, vaid tema tegevuse kontrollimiseks ja suunamiseks².

¹ Varasemad tööd sõnavara ja keskkonna mõju kohta põhinevad eelkõige MacArthur Batesi suhtlemistestidel. Reynelli kõne arengu skaalade kõne mõistmise osa ja Soome päritolu HYKSi testi on oma doktoriväitekirja aluseks olevates uuringutes kasutanud Tiiu Tammemäe (2008). Paljudes neis testides lastakse vanematel lapse sõnu ise kirja panna, kuid selline meetod võib anda tulemusi, mis erinevad paljuski spontaanses suhtlussituatsioonis saadutest. Näiteks on leitud, et madalama haridustasemega vanemate täidetud testid lapse kõneoskuse kohta ei kajasta tegelikku taset sedavõrd adekvaatselt kui kõrgema haridustasemega vanemate täidetud testid (vt nt Goldfield, Reznick 1990).

² Helen Kõrgesaare (2014) ja siinkirjutaja (Kütt 2015) uurimistulemused paigutavad eesti hoidjakeele võrdlemisi vähedirektiivsete hulka: kõikidest vanemate kõne lausungitest moodustavad direktiivid vastavalt 13,9% (Kõrgesaar) ja 5,85% (Kütt). Helen Siska (2013) on vaadelnud käskiva kõneviisi kasutamist lapse ja ema suhtluses perioodil, mil laps on vanuses 1;7–3;2, ning leidnud, et lapsele suunatud kõnes on imperatiivsed väljendid aga võrdlemisi sagedased. Seevastu psühholingvistika valdkonna uurimuse (Tulviste jt 2004) järgi moodustavad 70% kõikidest eesti vanemate lausungitest just direktiivid.

Direktiive ja keeleomandamist käsitlevaid uurimusi on aga eesti keele kohta vaid üksikuid (Kütt 2015; Kütt, Argus 2017).

Teiste keelte puhul on vaadeldud vanemate haridustaseme ja direktiivsuse seoseid (vt nt Rowe 2008, Leech jt 2013). Muu hulgas on direktiivikasutuse erinevusi täheldatud ka kõrgema ja madalama sotsiaal-majandusliku staatusega vanemate kõnes. Chierika Okugu (2015) toob esile direktiivsuse ja sotsiaal-majandusliku staatuse seose ning avab sotsiaal-majandusliku staatust ühe komponendi, täpsemalt vanema haridustaseme kaudu. Tema uurimistulemused näitavad, et kõrgema ja madalama sotsiaal-majandusliku staatusega vanemate kõne erinevad direktiivikasutuse poolest märkimisväärselt: nii Ameerika kui ka Aafrika madalama sotsiaal-majandusliku staatusega vanemad kasutavad oma lastele suunatud kõnes oluliselt enam direktiive kui keskmise ja kõrgema sotsiaal-majandusliku staatusega vanemad (*ib.*). Seejuures ei ole siinkirjutaja andmetel lapsele suunatud erineva otsesuse-kaudsusega direktiivide kasutuse seos vanema haridustasemega varasemate uurimuste keskmes olnud. Siinne uurimus on ka esmane katse analüüsida vanemate direktiivide ja laste kasvukeskkonna seost eesti keele andmete põhjal ning vaadelda, milline on direktiivsuse mõju lapse sõnavarale. Erineva kasvukeskkonna mõistet avatakse vanema hariduse kaudu ning vaatluse all on kaks haridusrühma: kõrghariduse ja keskharidusega emad.

Uurimustes tavatsetakse sotsiaal-majandusliku staatuse³ mõistet defineerida sageli mitme indikaatori kaudu (nt sissetulek, haridustase ja tööalane prestiiž). Sellistes hiljutistes töödes domineerib arvamus, et isegi kui liitindeksil (nt haridustaseme mõju sissetulekule⁴) on väärtus, tuleks siiski uurida ka komponentide mõju eraldi (Bornstein jt 2003; Willms, 2003). Seejuures on haridustaset seostatud kõige enam kõne loomu ja stiiliga, mis mõjutavad otseselt lapse sõnavara arengut (Hoff 2003, 2006). Eeldusel et haridustase mõjutab kõne loomu, võiks kõrgharitud vanema kõne olla seega keerukam, st sisaldada kognitiivselt ja grammatiliselt keerukamaid konstruktsioone, sealhulgas eri direktiivitüpe. Kitsamalt

³ Vt arutlust mõistete *sotsiaal-majanduslik staatus*, *sotsiaalne klass* ja *erinev kasvukeskkond* üle Kütt 2015; Kütt, Argus 2017.

⁴ Ka Eesti kontekstis on leitud, et haridustase on sissetulekuga positiivses korrelatsioonis. Olukord on aga maakonniti erinev, mistõttu tuleks siinkirjutaja hinnangul arvestada haridustaseme ja sissetuleku seoste analüüsimisel ka muid kasvukeskkonna tegureid, nt elukohta (vt Leping 2015).

võiks direktiivide analüüs aidata avada vanema kõne üldist olemust ning selle mõju lapse sõnavarale ja keelele laiemalt.

Töid, milles käsitletakse direktiivseid kõneakte⁵, on eesti keele kontekstis vähe. Helle Metslang (2004) on uurinud argikõne direktiivsuse väljendamise võimalusi, esitades direktiivide moodustamise keelelised vahendid. Helena Teemets (2012) on samuti vaadelnud lähemalt direktiive eesti argivestlustes, pöörates tähelepanu kitsamalt nende vormile ja funktsioonile. Direktiivide vormile, täpsemalt polüfunktsionaalsetele küsilausele ehk lausungitele, mille abil tehakse samal ajal mitut suhtlustegevust, on keskendunud Kirsi Laanesoo (2018), uurides igapäevases suulises suhtluses esinevaid küsilauseid, mis ei ole põhifunktsioonilt küsimused, vaid toimivad muu hulgas direktiivsete lausungitena. Kitsamalt on direktiivide seost tingiva kõneviisiga vaadelnud Karl ja Renate Pajusalu (2004: 265, 268), leides, et tingiva kõneviisi abil väljendatakse sageli soove ja palveid (nt *Kas te võiksite mulle ulatada ...?*), mis on aga tüüpilised direktiivid, sest kõneleja eesmärk on panna kuulaja midagi tegema. Autorite huvikeskmes ei olnud erineva tugevusastmega palved, seetõttu on ka küsud, anumine jm seda tüüpi suhtlustegevused liigitatud palvete hulka.

Direktiividele keskenduvald hoidjakeelealaseid uurimusi leidub vaid üksikuid. Andriela Rääbis on juhtumiuuringu abil vaadelnud, kuidas isa kasutab direktiive suhtluses oma 5-aastase tütrega. Direktiivid struktureerivad vestluses dialoogi: isa (harvem laps) annab korralduse/juhise järgmiseks tegevuseks või järjestab edasised tegevused. Uurimuses tuleb esile ka lapsevanema ja lapse ebasümmeetria. Nimelt on lapsele suunatud kõnes märgatavalt enam direktiive kui lapse enda kõnes. (Rääbis 2012)

Pikiuuringuga on Helen Kõrgesaar (2014) analüüsinud 9–14-aastaste laste ema ja isa kõnes⁶ esinenud ning lapsele suunatud direktiive. Tulemustest ilmneb, et lastele suunatud kõne funktsionaalne jaotus on mõlema vanema puhul üsnagi sarnane ning vanemad kasutavad direktiive peaaegu võrdsel määral (direktiivsete lausungite osakaal jäi isa kõnes 17% ja ema

⁵ Eesti keele grammatika direktiivikäsitlust vt EKG II, lk 174–176. „Eesti keele süntaksis“ (2017) esitatakse peamiselt kirjaliku eesti keele lauseehituse deskriptiivne uurimuslik tervikkäsitlus.

⁶ Siinses uurimuses analüüsitakse ema kõnet, sest nagu väidab Erika Hoff (2006), mõjutab sotsiaal-majanduslik tase laste kõne arengut eelkõige ema kõne kaudu. Esimese keele omandamise uurimused ja Eesti lapsele suunatud kõne uurimused põhinevad samuti peajasjalikult emade keelekasutusel.

kõnes 19% juurde). Kõrgesaare uurimistulemused osutavad, et kuigi direktiivide hulk täiskasvanu kõnes aja jooksul üldiselt väheneb, moodustavad otsesed käsud, mis on 9–14-aastase lapsega suheldes nii ema kui ka isa kõnes levinuimad, enam kui poole vestluses kasutatavatest direktiividest. Seejuures näitas direktiivikasutuse suhtluskorrapõhine vaatlus, et kõige enam otseseid käske esines neis suhtlussituatsioonides, kus lapsel oli õppija või abistaja roll, täiskasvanul aga õpetaja-instrueerija roll. Vähem otseseid käske leidis nendes situatsioonides, kus tehti küll midagi koos, kuid üksnes lapse palvel või olukordades, kus sihipärane tegevus puudus. Käsu intensiivsus sõltub Kõrgesaare hinnangul ka sellest, kui tähtis on suunata last mingit tegevust tegema või kui ohtlik tema tegevus parasjagu on. Muid direktiivide liike esineb lapsele suunatud kõnes vähem. Ema kõnes järgnesid otsestele käskudele keelud, kõneleja soovitud tegevuse väljendamine viisid ja soovitusel. Palveid ja hoiatusi esineb mõlema vanema kõnes harva. (Kõrgesaar 2014: 168–170)

Siinkirjutaja on varasemas töös (Kütt 2015⁷) uurinud erineva sotsiolingvistikilise kasvukeskkonna mõju eelkoolialise lapse sõnavarale ning ühe keelelise näitajana vaadanud ka direktiivide⁸ ja julgustuse esinemist lastele suunatud kõnes, täpsemalt haridustaseme ja elukoha seost direktiivsusega. Selgus, et linnapiirkonna emad on lastega kõneledes märksa direktiivsemad kui maapiirkonna emad, kelle kõnes leidis seevastu enam julgustusi. Nii maa- kui ka linnakeskkonna vanemate seas olid direktiivsemad keskhariidusega vanemad. Maapiirkonna lastel oli aga rikkam sõnavara, mis võib siinkirjutaja arvates olla seotud neile suunatud kõnes esineva väiksema direktiivsusemääraga. (Kütt 2015: 54)

Direktiivid on kõne loomulik osa ja need on lapsevanemale abiks nii lapse tegevuse juhtimisel, suunamisel kui ka tema õpetamisel. Need on igapäevasuhtluses olulised kõneaktid ning seetõttu omandavad lapsed

⁷ Uuringus osales kaheksa peret. Perede valimisel lähtuti kolmest parameetrist: ema haridusest, elukohast (maa- ja linnakeskkond) ning lapse käimisest või mitte käimisest lasteaias. Hariduse alusel eristus kaks rühma: kõrgharidusega vanemad ja kõrghariduseta vanemad (nt need, kel on kesk-, keskeri-, kutse- või põhikooliharidus). Seejärel täpsustati ema hariduse laadi ja suunda (kõrgharidus või rakenduskõrgharidus, humanitaar- või reaalarial). Samuti analüüsiti mõlema parameetri (kõrgharidusega ja kõrghariduseta ning linna- ja maakeskkond) puhul nii lapsi, kes käivad lasteaias, kui ka lapsi, kes on peamiselt kas ema, vanavanemate või hoidjaga kodus.

⁸ Uurimuses ei vaadeldud eri direktiivitüüpide mõju lapse sõnavarale.

keeliti eri tüüpi direktiivsed väljendusvahendid varakult (Aikenvald 2010: 326; Stephany, Voeikova 2015). Tegijakeskset modaalsust eesti keelt ema-keelena omandamisel on kahe ükskeelse lapse ja emade spontaanse kõne lindistustele tuginedes uurinud Reili Argus⁹. Täpsemalt on tema uurimuses vaatluse all, milliseid pragmaatilisi käsutüüpe ja keelelisi vahendeid direktiivide moodustamiseks kasutatakse. Arguse uurimuse järgi domineerivad lastele suunatud kõnes otsesed käsud, keelud ja kõneleja soovitud seisundit väljendavad direktiivid, kaudsete käskude osakaal on direktiivide hulgas aga väga väike. Otseses käsus kasutatav verbivorm on grammatiliselt üks lihtsaimaid vorme eesti keele verbi paradigmas ja see ilmub esimesena ka laste kõneste (nt *Anna!*, *Oota!*). Peale grammatilise lihtsuse toetavad selle vormi omandamist pragmaatiline vajadus ning lapse ja vanema lähedane suhe, mis soodustab selliste kõnevormelite kasutamist registrina (vt ka Ervin-Tripp 1976: 29; Craven, Potter 2010: 420)¹⁰. Käsud, mis väljendavad kõneleja soovitud tegevust/seisundit ja sotsiaalseid norme, ilmuvad lapse kõneste kõige hiljem. Seega võiksid autori hinnangul eri tüüpi direktiivide omandamisel olulised olla nende sagedus lastele suunatud kõnes, grammatiline lihtsus-keerukus ning ka abstraktsus ehk see, kui selgelt on käsus väljendatud käsu adressaat. Uurimistulemustest ilmnebki, et kuigi lastele suunatud kõnes on arvukalt eri tüüpi käske, puuduvad mõned neist laste kõneste. Nende hulka kuuluvad eelkõige nii kognitiivselt kui ka grammatilisemalt raskemad, nt kohustused (nt *On vaja lugeda*), kaudsed keelud (nt *Seda ei tohiks võtta*), hoiatused (nt *Kui sa seda ära ei võta sealt, kukub see alla*), sotsiaalseid norme väljendavad käsud (nt *Enne sööki pestakse käsi*), ehk need tüübid, mis on lastele suunatud kõnes harvad. (Argus, ilmusas).

Grammatika ja pragmaatika seost direktiivide omandamisega on tšehhi keele hiljutise uuringu põhjal kirjeldanud Pavla Chejnová (2015). Tema sõnul saavad direktiivide omandamine ja kasutamine areneda välja

⁹ Arguse järgi omandavad eesti lapsed eri tüüpi direktiive pigem pideva protsessina kui selgete eristuvate perioodide kaupa, alustades kognitiivselt ja grammatiliselt vähem keerukate konstruktsioonidega. Mitmes varasemas uurimuses (vt nt Huls, van Wijk 2012) on direktiivide omandamist käsitledes jõutud samuti järelduseni, et direktiivide arengus ei ole selgelt eristuvaid perioode ning pigem on tegu lineaarselt vaadeldava protsessiga.

¹⁰ Vestlusanalüüsil põhineva käsituse kohaselt ei ole eri vormivariandid seotud mitte viisakuse ega otseselt võimuga, vaid partneritevaheliste suhete, ootuste ja kontekstidega, milles need esitatakse.

vaid siis, kui lapsel ei ole n-ö grammatilisi piiranguid¹¹ (vt ka Clark 2003; Tomasello 2005; Slančová 2008). Gerlind Grosse'i jt (2010) katse 21 kuu vanuste lastega näitas, et juba enne kaheaastaseks saamist mõistavad lapsed suhtluses kehtivat koostööpõhimõtet, täpsemalt käskude loogikat. See tähendab, et eri tüüpi direktiivide kasutamine ka lastele suunatud kõnes viitab suhtluse keerukamaks muutumisele: keeleliselt võimekamale ja vanemale lapsele saab käske edasi anda kaudselt – soovi, palve, üldise kultuurinormi või hoiatusena (Kõrgesaar 2016: 47). Seega võiks siinses uurimuses kasutatud valimi vanuse järgi eeldada, et lastele suunatakse ka kognitiivselt keerukamaid käske ja nad on võimelised neid mõistma.

Olgugi et direktiividel on kultuurinormi edastusena (nt *Ruumi sisene misel tervitatakse*) täita oluline roll lapse sotsialiseerumises ning keeleliselt rikka direktiivse väljendiga saab kaudselt kaasa aidata uute sõnade õppimisele ja sõnavara arengule, ilmneb sellealastest kirjandusest (vt nt Nelson 1973; Tomasello, Todd 1983; Harris jt 1986; Akhtar jt 1991; Bornstein jt 1999; Paavola-Ruotsalainen jt 2017) enamasti siiski, et direktiivsus avaldab eri vanuses ja eas laste keelelisele arengule eri keeletasanditel negatiivset mõju. Direktiive on peetud eelkõige kõneaktiks, mis ootab primaarsena tegevust, millega võib, aga ei pruugi kaasneda verbaalne reaktsioon. Barry Prizant ja Elaine C. Meyer (1993) seovad vanema direktiivsuse otseselt lapse passiivsuse ning vähenenud initsiatiiviga ise suhtlust alustada. Lapsele suunatud kõnes esinevat suurt direktiivsust on käsitletud ka lapse akadeemilist edukust ennustava faktorina – ema suurem direktiivsus on korrelatsioonis lapse halvemate koolihinnetega, saavutus- ja intelligentsustestide tulemustega (vt nt Frank Masur, Turner 2001). Mitmes uurimuses osutatakse seejuures madalama haridustasemega vanemate suuremale direktiivsusele suhtluses lastega. Nii näitavad Betty

¹¹ Pragmaatilise kompetentsi väljakujunemine on huvitanud keeleteadlasi juba pikka aega. Elizabeth Batesi (1976) järgi võib direktiivide kasutamisel eristada kolme arengufaasi: a) 4. eluaastani ei leidu tavaliselt laste kõnes kaudseid käske, enamasti esinevad kõnes otsesed käsud või soovid; b) 5.–6. eluaastaks on lapsed võimelised moodustama peaaegu kõiki süntaktiliselt võimalikke direktiivitüüpe, kuid nad ei suuda alati arvestada konteksti ja moodustada sellele vastavat direktiivi (nt kaudseid käske); c) 7. eluaastaks on laps omandanud direktiivi moodustamise pragmaatilised ja kommunikatiivsed oskused. Elaine S. Andersen (1990) väidab koguni, et lapsed vanuses 4;7–6;10 suudavad käsu moodustamisel arvestada kaasvestleja positsiooni ja seega viisakusastet – kaudseid käske moodustati autoriteetsema adressaadi puhul.

Harti ja Todd Risley mahuka pikiuuringu¹² (2003) tulemused, et sotsiaal-majandusliku staatuse mõju laste keelekeskkonnale ja keele arengule on väga tugev ning erinevused rühmade vahel on suured. Kõige madalama tasandi sotsiaal-majanduslikku rühma kuuluv laps kuuleb üle kahe korra rohkem keelde kui julgustavaid lauseid ning aastas enam kui 30 000 keeldu rohkem kui kõige kõrgema tasandi rühma kuuluv laps. Erika Hoff-Ginsbergi (1998) uuringust selgus, et kõrgharidusega emad räägivad oma lastega rohkem ja kasutavad ka rikkalikumat sõnavara, samuti reageerivad nad lapse kõnele sagedamini, kasutavad vähem direktiivseid otseseid käsklusi ning küsivad lapselt enam küsimusi kui keskharidusega emad, kelle lapsed kuulevad vähem kõnet, kuid seevastu oluliselt enam keelde.

Julian M. Pine (1992) seab direktiivide negatiivse mõju kuvandi aga kahtluse alla, väites, et lapsevanema kasvatuspraktika või kultuuritaust ja sellest tingitud kõrgem direktiivsusmäär ei ole alati negatiivses korrelatsioonis lapse kõne arenguga (vt ka Ellis, Wells 1980; Barnes jt 1983). Ka Nameera Akhtar jt (1991) toovad esile direktiivsuse otsese kasu ja seotuse sõnavara arenguga, eristades lapse tähelepanu juhtivat (*leading*) ning jagatud tähelepanust johtuvat ja seda järgivat (*follow-prescriptives*) direktiivi, millest viimane on sõnavara arenguga positiivses seoses ning kinnitab ka vanema uskumust, et laps võib olla võrdväärne vestluspartner.

Uurimuse üldteoreetiline lähtekoht on kasutuspõhise keeleomandamise teooria¹³, mille järgi mõjutab keele omandamist eelkõige lapse ja täiskasvanu suhtlustasand¹⁴, st kas see pakub lapsele keeleliseks arenguks vajalikku (Tomasello 2003: 21–23). Eelkirjeldatud uurimistulemustest ja -problemaatikast tulenevad siinse uurimuse hüpoteesid.

¹² Uuringus vaadeldi ligi kaks ja pool aastat 42 peret. Võrreldes eri sotsiaal-majanduslike rühmade peresid, ilmnes kõnekas erinevus lapsele suunatud kõne mahus: kõige kõrgema tasandi sotsiaal-majanduslikku rühma kuulunud laps oli 4-aastaseks saades kuulnud ligi 45 miljonit sõna, keskmisesse rühma kuulunud laps 26 miljonit sõna ja kõige madalama tasandi rühma kuulunud laps 13 miljonit sõna. See teeb kõige kõrgema ja madalama tasandi erinevuseks ligi 30 miljonit sõna. (Hart, Risley 2003: 7–9)

¹³ Vt ka Vihman 2018.

¹⁴ Keeleomandamist on peetud eelkõige sisendkeele sagedustel ja eelistustel põhinevaks protsessiks, mis eeldab keelemoodulitevahelist koostööd (vt Argus 2008: 42). Kasutuspõhise keeleomandamise teooria juures on oluline rõhutada, et laps omandab selle keele, mida tema keelekeskkonnas räägitakse, mistõttu lapsele suunatud kõne iseloom, sh direktiivide esinemine lapsele suunatud kõnes, kas soosib või pärsib tema keelelist arengut (vt nt Hoff 2003; Huttenlocher jt 2010; Rowe 2012).

1. Kõrgema ja madalama haridustasemega vanemad kasutavad lapsele suunatud kõnes erineval hulgal direktiive.
2. Lastele suunatud verbaalse sisendi erinevus, sh direktiivide erinev määr, tingib laste kõnes nii individuaalseid kui ka rühmaomaseid erinevusi.
3. Lapsele suunatud direktiivne kõne eristub kõne hulga, sõnavara mitmekesisuse ja väljendite keskmise pikkuse poolest.
4. Direktiivsemate vanemate lastel on väiksem kõne hulk ja vaesem sõnavara.
5. Lapse sõnavara suurusele avaldab mõju mitte ainult direktiivide üldine hulk, vaid ka nende laad ehk direktiivi intensiivsus (otsesus-kaudsus).
6. Kõrgemalt haritud vanemate kõnes leidub enam kaudseid käske, madalamalt haritud vanemate kõnes otseseid käske-keelde.

2. Uurimismeetod ja andmestik

Analüüs põhineb kuue pere – kolme kõrgharidusega ema ning kolme kesk(eri)haridusega ema ja lapse – spontaanse kõne lindistustel. Uurimismaterjal hõlmab üheksa tunni jagu lindistusi, igat peret on võrdselt lindistatud poolteist tundi. Kõikide lindistuste juures on viibinud siin-kirjutaja¹⁵. Kuna erinev suhtlusolukord võib direktiivide hulgas ja laadis erinevusi tekitada (vt nt Kõrgesaar 2015: 166), olid uurimuse jaoks valitud sarnast tüüpi suhtlussituatsioonid. Lindistatud kõne esindab argisituatsioonide (nt üheskoos lauamängu mängimine, meisterdamine, raamatu vaatamine) spontaanseid dialooge. Vaatlusalused dialoogid transkribeeriti, kasutades CHILDES-süsteemi (MacWhinney 2000), ning transkriptsioone analüüsiti CLAN-programmiga (MacWhinney 1991).

Transkribeeritud tekstist on välja korjatud kõik ema kõnes esinevad direktiivsed lausungid. Kaks või enam direktiivi, mis sisaldasid ühes

¹⁵ Kasutatud on uurimismaterjali, mille põhjal loodud korpus võimaldab teha eesti keelt emakeelena omandavate 6–7-aastaste laste sotsiolingvistikilise uuringuid. Materjal on kogutud kindlate sotsiolingvistiliste kriteeriumite järgi, arvestades järgmisi algingimusi: peres on kaks last; lindistatakse vanema lapse ehk esimese lapse spontaanseid kõnet emaga; lapsel ja vanemal ei ole vaimset puuet; pere ei ole kakskeelne. Keelematerjali on kogunud ja transkribeerinud Andra Kütt.

lausungis (nt *Kuula ja pane see asi käest!*), on arvestatud eraldi direktiividenä. Direktiivide esimene jaotus on pragmaatiline ehk põhineb direktiivi otsesusel-kaudsusel. Teisel jaotustasandil on vaadeldud direktiivide tüüpe, mille järjestamisel on silmas peetud käsu intensiivsust, alustades tugevaimast direktiivist. Käskude liigitamisel on osaliselt tuginetud Kõrgesaare uurimuses kasutatud direktiivide kombineeritud jaotusele (vt Kõrgesaar 2014: 163–164). Käsud on jaotatud Susan Ervin-Trip (1976) eeskujul otsesteks käskudeks (*direct directives*) ja kaudseteks käskudeks (*indirect directives*). Ursula Stephany jt (2013: 11) käsitlusest on pärit keelud (*prohibitions*), kõneleja soovitud tegevuse väljendamis viisid, mis on seotud kolmanda osalisega (*statement of desired action*), kultuurinormi edastus (*statements of social rules*), hoiatused/vihjed (*warnings/hints*) ja ettepanekud (*proposals*). Palved (*requests*), soovid (*wishes*) ja soovitus (suggestions), mis esinevad ühe või teise nimetuse all mitme autori käsitluses, on arvestatud eri kategooriateks. Eraldi direktiivitüüpidenä on vaadeldud küsimuse vormis direktiive (*questions*), las-konstruktsioone (*description of a situation to be pertained*) ja julgustust (*encouragements*). Materjali liigitusalus on esitatud tabelis 1 (direktiive kirjeldatakse konstrueeritud näidete varal).

Tabel 1. Lapsele suunatud kõnes esinenud direktiivide jaotus materjali liigitusalusena

Otsesed käsud	Käsk (<i>Tule siia!; Räägi korralikult!</i>)
	Keeld (<i>Ära puutu!; Ei võta kommi!</i>)
Kaudsed käsud	Kõneleja soovitud tegevuse väljendus (<i>Teeme siis niimoodi, et paneme need asjad sinna.</i>)
	Ettepanek (<i>Hakkame hoopis süüa tegema.</i>)
	Palve (<i>Palun aita venda.</i>)
	Las-konstruktsioon (<i>Las need asjad olla seal!</i>)
	Soov (<i>Ma soovin/sooviksin seda.</i>)
	Soovitus (<i>Sa peaksid õppima!; Sa ei pea kõike ära sööma!</i>)
	Julgustus (<i>Proovi kirjutada!</i>)
	Hoiatus, vihje (<i>Kui sa selle sinna paned, siis kukub see maha.</i>)
	Küsimuse vormis direktiiv (<i>Kas ma võin paluda su abi?</i>)
	Kultuurinormi edastus (<i>Ühekaupa räägitakse!; Enne sööki pestakse käsi!</i>)

Kõiki direktiivitüüpe iseloomustab vanema soov last midagi tegema panna. Direktiivide liigitamisel lähtuti eelkõige kontekstist ja situatsioonist, mitte niivõrd grammatikavahenditest. Otsene käsk võib põhineda nii kasutatud grammatikavahenditel, st imperatiivil, kui ka pragmaatilistel teguritel, nt tugevusasemel (nt on pragmaatiliselt väga otsene lause „Seda sa ei võta!“, kuigi imperatiivivormi seal ei ole). Seevastu osutus käsu adressaadile (kas verbivormi või käsu adressaadi väljendamisega) ei muuda direktiivi alati otseseks. Nii on liigitatud kaudseteks käskudeks näiteks soovitusel, palved, ettepanekud, küsimused, kus käsu adressaat on määratud enamasti verbi pöördvormi kaudu, sealhulgas mitmuse esimese pöördi kaudu, nt *õpime*, kuigi sisuliselt on käsk suunatud lapsele. Käsku võidakse varjata pehmema väljendusviisiga, esitades selle palve, küsimuse, ettepaneku, vihje vm kujul. Nii on ka kultuurinormi edastamine kaudne direktiiv, mis kannab vanema soovi last õpetada, kuid mille eesmärk on alati lapse tegevuse juhtimine ning soovitud/keelatud tegevusele viitamine. Kultuurinormi edastav direktiiv on kognitiivselt lapse jaoks ka kõige keerukam, sest väljendatud ei ole ei käsu adressaati ega käsu andjat. Julgustus, mis võib muu hulgas õhutada last suhtlema (*Räägi!*), toimib pragmaatiliselt samuti direktiivina, suunates lapse käitumist, ning see on liigitatud kaudseks käsuks.

Laste kõnes on analüüsitud kõne hulka (sõnedes) ja sõnavara mitmekesisust (lekseemides) ning väljendi keskmist pikkust. Samu keelelisi näitajaid on vaadatud ka lastele suunatud kõnes, et näha, kas direktiivset kõnet iseloomustavad ka erinevused sõnavara ja lausungi tasandil. Lapsele suunatud direktiivide ja nende kognitiivse keerukuse analüüs annab vastuse küsimusele, kas ja kuidas, st täpsemalt mis tüüpi direktiivid on seotud lapse sõnavaraga.

3. Lapsele suunatud direktiivide hulga seos vanema kõne ja haridustasemega

3.1. Direktiivse kõne hulk ja selle eriomased jooned

Lastele suunatud direktiivide arv jääb pooleteisetunnistes vestlustes 46 direktiivi (Keskh 2¹⁶) ja 130 direktiivi (Keskh 1) vahele. Seega on peaaegu

¹⁶ Pered on siin ja edaspidi tähistatud haridustaseme järgi järgmiste koodidega: KõrgH 1, KõrgH 2, KõrgH 3; Keskh 1, Keskh 2, Keskh 3.

kolmekordne vahe selles, kui palju direktiive kuuleb laps ühes sama pikas vestluses. Direktiivsete lausungite osakaal varieerub vestlustes samuti suuresti, ulatudes 6,71%-st (KõrgH 2) 29,67%-ni (KeskH 1). Kõige enam direktiive kasutanud emal moodustavad käsud-keelud veidi vähem kui kolmandiku kõikidest tema lapsele suunatud lausungitest. Ülevaade lastele suunatud direktiivide ja direktiivsete lausungite hulgast ning direktiivsete lausungite osakaalust kõikidest lausungitest on esitatud tabelis 2.

Tabel 2. Ema kõne üldülevaade

Pere	Ema lausungite hulk	Lapsele suunatud direktiivide hulk	Direktiivsete lausungite hulk	Direktiivsete lausungite osakaal kõikidest lausungitest
KõrgH 1	842	115	102	12,11%
KõrgH 2	715	50	48	6,71%
KõrgH 3	683	54	50	7,32%
<i>Keskmine</i>	746,67	73	66,67	
KeskH 1	401	130	119	29,67%
KeskH 2	516	46	42	8,14%
KeskH 3	537	77	71	13,22%
<i>Keskmine</i>	484,67	84,33	77,33	

Lausungite arv pooleteisetunnises vestluses erineb üle kahe korra. Nii on KõrgH 1 ema kõnes 842 lausungit ja KeskH 1 ema kõnes 401 lausungit, mis on suunatud lapsele. Kogu materjali põhjal, st vaatamata korrelatsiooni haridusrühma sees, ei leidu otsest seost, mis osutaks, et mida direktiivsem on ema, seda vähem suunab ta lapsele lausungeid. Küll aga on näha, et kõige direktiivsem ema (KeskH 1) suunab oma lapsele ka kõige vähem lausungeid. Samuti ilmneb uurimistulemustest, et kõrgharidusega emad suunavad lapsele vestluses keskmiselt 746,67 lausungit ja keskharidusega emad 484,67 lausungit. Et analüüsida direktiivsust kui vanema kõnet iseloomustavat tegurit, on tabelis 3 esitatud emade kõne hulk, sõnavara mitmekesisus ja väljendi keskmine pikkus.

Tabel 3. Direktiivsusmäära seos ema lausungi keskmise pikkuse, sõnavara hulga ja mitmekesisusega lapsele suunatud kõnes

Pere	Direktiivsete lausungite osakaal kõikidest lausungitest	Ema kõne hulk sõnades	Ema sõnavara mitmekesisus lekseemides	Ema lausungite keskmine pikkus sõnades
KõrgH 1	12,11%	4740	706	5,51
KõrgH 2	6,71%	4437	750	6,11
KõrgH 3	7,32%	4270	831	6,07
<i>Keskmine</i>		<i>4482,33</i>	<i>762,33</i>	
KeskH 1	29,67%	2041	362	4,93
KeskH 2	8,14%	2567	601	4,88
KeskH 3	13,22%	2683	580	4,90
<i>Keskmine</i>		<i>2430,33</i>	<i>514,33</i>	

Lastele suunatud kõne kõige kõrgem direktiivsusmäär (KeskH 1) ei ole seotud mitte ainult lapsele suunatud lausungite kõige väiksema hulga, vaid ka ema kõnes sisalduvate sõnede kõige väiksema hulga: laps kuuleb vestluse jooksul 2041 sõnet, seega üle kahe korra vähem kui KõrgH 1 pere laps (4740 sõnet). Kõikide perede arvestuses ei esine aga negatiivset seost ema kõne direktiivsusmäära ja kõne hulga vahel.

Uurimistulemustest ilmneb seos kõige kõrgema direktiivsusmäära ja ema sõnavara mitmekesisuse vahel: kõige suurema direktiivide osakaaluga ema kõne sõnavara on kõikide emade võrdluses ligi kaks korda väiksem. Niisamuti on kõige vähem direktiivse ema kõne ligi kaks korda mitmekesisem kui kõige kõrgema direktiivsusmääraga ema kõne.

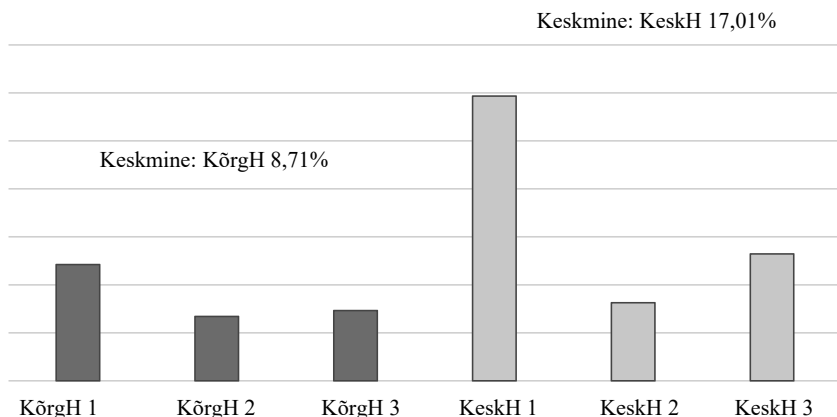
Eelkooliealistele lastele suunatud lausungid koosnevad 5–6 sõnest. Suuri erinevusi lausungi keskmises pikkuses perede lõikes ei ole. Kõige vähem direktiivse kasutanud ema (KõrgH 2) lausungid on teiste emade võrdluses aga kõige pikemad (6,11 sõnet).

Seega, analüüsides lastele suunatud direktiivseid lausungeid kogu materjalis ehk vaatamata kahte haridusrühma eraldi, eristub üks ema, kelle kõne on kõige direktiivsem. Kõrge direktiivsusmäära korral oli kõnes vähem sõnesid ja lapsele suunatud lausungeid, samuti oli lausungi keskmine pikkus lühem ning sõnavara kasinam.

3.2. Lastele suunatud direktiivide seos vanema haridustasemega

Võrreldes ema kõne hulka, mitmekesisust, väljendi keskmist pikkust ja väljendite arvu, ilmnesid selged erinevused haridusrühmade vahel. Kõrgema haridustasemega emad kasutavad ühes pooleteisetunnises vestluses lastega keskmiselt üle 2000 sõne rohkem (KõrgH – keskmiselt 4482,33 sõnet, KeskH – 2430,33 sõnet, vt tabel 2). Kõrgharidusega emade keel on mitmekesisem (KõrgH – keskmiselt 762,33 lekseemi, KeskH – 514,33 lekseemi). Igas vestluses on kõrgharidusega emade peredes suunatud lapsele rohkem lausungeid (KõrgH – keskmiselt 746,67 sõnet, KeskH – 484,67 sõnet) ning nende väljendite pikkus on igas vestluses umbes ühe sõne võrra pikem (vt tabel 3).

Kõrge direktiivsusmäär on seotud lapsele suunatud väiksema kõnehulga, lausungite arvu, kasinama sõnavara ja väljendi väiksema keskmise pikkusega. Direktiivide erinev kasutusmäär on seejuures mõjutatud vanema haridustasemest. Joonis 1 annab ülevaate direktiivide osakaalust kahe haridusrühma sees.

Joonis 1. Direktiivsete lausungite osakaal kõrgharidusega (KõrgH 1–3) ja keskharidusega (KeskH 1–3) peredes

Madalama haridustasemega peredes on direktiivsus suurem kui kõrgema haridustasemega peredes: keskharidusega emade kõnes ulatub direktiivsete lausungite hulk 8,14%-st 29,67%-ni, kõrgharidusega emade kõnes jääb direktiivide osakaal vastavalt vahemikku 6,71–12,11%. Kõrgharidusega vanemate rühma sees eristub KõrgH 1 pere direktiivsete lausungite

suurema hulga poolest¹⁷ (12,11% direktiivseid lausungeid). Keskmiselt on kõrgharidusega vanemate direktiivsete lausungite osakaal 8,3% väiksem kui keskharidusega emadel (KõrgH – 8,71%, KeskH – 17,01%).

Direktiivset kõnet iseloomustab seega lapsele suunatud kõne väiksem hulk, kasinam sõnavara ja lühemad lapsele suunatud lausungid. Direktiivide kasutus on aga otseselt seotud vanema haridustasemega: keskharidusega emad kasutavad lastega vesteldes enam direktiivseid lausungeid, kui seda teevad kõrgharidusega emad.

4. Direktiivsus kui sõnavara kitsendav tegur

Kahe haridusrühma vahel esineb erinevus nii ema kõne iseloomus kui ka direktiivide kasutusmääras. Tabelis 4 on kõrvutatud ema kõne andmeid laste omadega.

Tabel 4. Ema kõne andmed võrdluses lapse kõne andmetega

Pere	Ema lausungite arv	Lapsele suunatud direktiivsete lausungite osakaal kõiki-dest lausungitest	Ema kõne hulk sõnades	Lapse lausungite arv	Lapse väljendite keskmine pikkus	Lapse kõne hulk sõnades	Lapse sõnavara mitmekesisus lekseemides
KõrgH 1	842	12,11%	4740	658	4,26	2910	405
KõrgH 2	715	6,71%	4437	471	4,38	2109	500
KõrgH 3	683	7,32%	4270	469	3,85	1899	475
Keskmine	746,7	8,71	4482	532,7	4,16	3276	460
KeskH 1	401	29,67%	2041	578	3,70	2315	454
KeskH 2	516	8,14%	2567	712	3,87	2934	556
KeskH 3	537	13,22%	2683	512	4,22	2291	516
Keskmine	518	17,01	2430	600,7	3,96	2513	509

¹⁷ Kõrge direktiivsusmäär võis olla tingitud ka lindistussituatsioonist – koos mängiti uut lauamängu ja õpiti selgeks selle reegleid. Kõrgesaare (2014: 170) uurimistulemuste järgi on direktiivsemad eelkõige koostööolukorrad, kus täiskasvanul on täita õpetaja ja juhendaja roll.

Lindistatud vestlustes räägivad kõrgharidusega emad oma lastega rohkem, samas räägivad nende perede lapsed vestlustes vähem ning ka nende sõnavara on keskmiselt väiksem kui keskharidusega emade lastel (KõrgH – keskmiselt 460 lekseemi, KeskH – 509 lekseemi). Seega, kuigi kõrgharidusega vanemad on vähem direktiivsed, ei avaldu direktiivsus sõnavara kitsendava tegurina, kui analüüsida seda rühmade keskmise näitaja alusel. Küll aga avaldub seos üksikkõnelejate tasandil: mida direktiivsem on ühe rühma sees ema, seda väiksem on selle lapse sõnavara. Kõrgharidusega emade rühmas kõige rohkem direktiivseid lausungeid (12,11%) kasutava ema (KõrgH 1) lapse sõnavara on kõrgharidusega emade rühma sees kõige väiksem (405 lekseemi). Direktiivsusmäär on haridusrühmade sees otseselt seotud lapse sõnavaraga: vähem direktiivseid lausungeid kasutanud ema (KõrgH 3) lapse sõnavara on ka suurem (475 lekseemi) ning kõige vähem direktiivse ema (KõrgH 2) lapse sõnavara on selle rühma võrdluses kõige mitmekesisem (500 lekseemi). Sama seos avaldub ka keskharidusega emade rühmas, kus kõige rohkem direktiive kasutanud ema lapsel (KeskH 1) on kasinam sõnavara kui vähem direktiive kasutanud emade lastel.

Seega leidis individuaalsel tasandil kinnitust hüpotees, et lastele suunatud direktiivsus tingib väiksema sõnavara, mistõttu on direktiivsemate vanemate lastel vaesem sõnavara. Tuleb aga arvestada, et siinse artikli aluseks olev keelematerjal on piiratud ning ulatuslikumate üldistuste tegemiseks on vaja tunduvalt suuremat valimit ja rohkem keelematerjali ühe lapse kohta.

5. Direktiivsuse laad lapse sõnavara mõjutava tegurina

Kaudsed direktiivid on keeleliselt ja kognitiivselt keerukamad kui otsesed käsud ja keelud: kuigi kaudses direktiivis ei ole käsu adressaat alati eksplitsiitselt väljendatud, kannavad nad samal ajal ikkagi eesmärki suunata lapse tegevust. Järgnevalt on vaadeldud, kuivõrd avaldab lapse sõnavara suurusele mõju peale direktiivide üldise hulga ka nende laad ehk direktiivi intensiivsus ja otsesus-kaudsus. Tabelis 5 on esitatud lastele suunatud otseste ja kaudsete käskude hulk, kaudsete käskude osakaal kõikidest direktiividest ning lapse sõnavara mitmekesisust märkiv lekseemide arv.

Tabel 5. Otsesed ja kaudsed käsud lastele suunatud kõnes (absoluutarvudes) ning lapse sõnavara mitmekesisus (lekseemides)

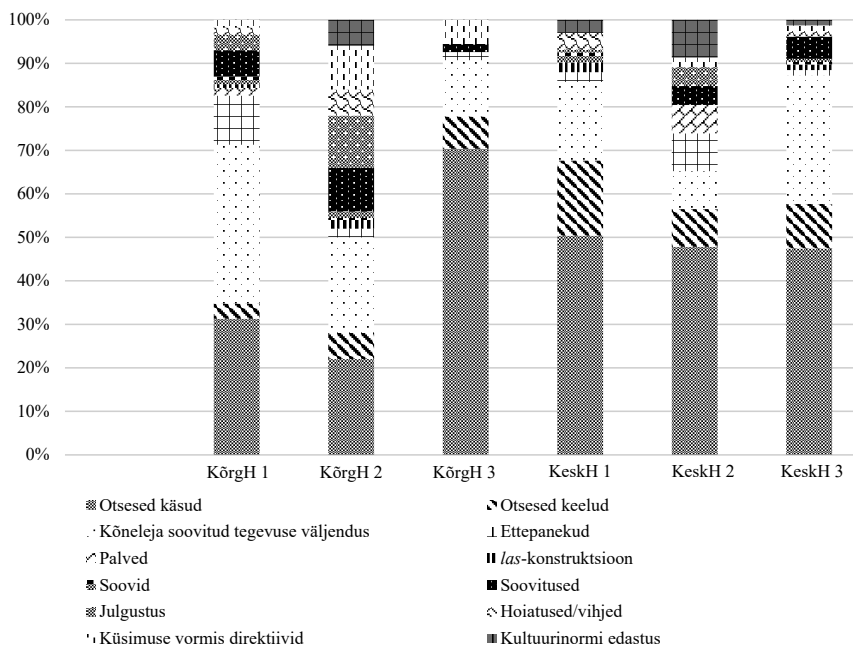
Pere	Otsesed käsud lastele suunatud kõnes	Kaudsed käsud lastele suunatud kõnes	Kaudsete käskude osakaal kõikidest direktiividest	Lapse sõnavara mitmekesisus (eri lekseemide arv)
KõrgH 1	40	75	65,2%	405
KõrgH 2	14	36	72%	500
KõrgH 3	42	12	22%	475
KeskH 1	90	40	30,8%	454
KeskH 2	26	20	43,5%	556
KeskH 3	44	33	42,9%	516

Tabelist on näha, et otseste või kaudsete käskude kasutus ei avalda otsest mõju lapse sõnavara suurusel. Kaudsete käskude osakaal on kõrgharidusega emade seas väga erinev, jäädes vahemikku 22–72%. Keskhariidusega emade seas on kaudsete käskude osakaal keskmiselt väiksem, ulatudes 30,8%-st 43,5%-ni. Kui kahe keskhariidusega pere puhul on otseste käskude hulga vahe ühtlasem, siis KeskH 1 pere ema kasutab rohkesti otsesteid käse (90 otsest käsku). Veel võib märgata, et keskhariidusega peredes jaguneb otseste ja kaudsete käskude kasutus ühtlasemalt, samal ajal kui kahes kõrghariidusega ema peres (KõrgH 1, KõrgH 3) on kaudsete ja otseste käskude kasutamise vahe enam kui kahekordne.

Keskhariidusega vanemate otseste käskude rohke kasutus kattub Helen Kõrgesaare uurimistulemustega¹⁸, mille järgi moodustavad enam kui poole kõikidest vestluses kasutatavatest direktiividest otsesed käsud (ema kõnes 60% ja isa kõnes 50%). Kõrgesaare uuringu kohaselt suureneb kaudsete käskude hulk lapse kasvades, millest johtuvalt arutleb Kõrgesaar, et keeleliselt võimekamale lapsele saab käsku edasi anda ka kaudselt. (Kõrgesaar 2016) Siinse uurimismaterjali põhjal saab öelda, et kuigi otseste käskude hulk on mõlema haridusrühma sees suur, on kaudsete direktiivide kasutus omane pigem kõrghariidusega vanematele.

¹⁸ Kõrgesaare uurimuse puhul tuleb arvestada, et andmed pärinevad vanematelt lastelt ja pikemast vaatlusperioodist (lapsi lindistati vahemikus 7–14 aastat), kuid need kajastavad vaid ühe pere vanemate keelekasutust.

Analüüsidest täpsemalt direktiivide laadi ja käsu intensiivsust, selgub, et kõrgharitud emade kõnes on eri direktiivitüübid mõnevõrra rohkem esindatud. Joonis 2 annab ülevaate eri tüüpi direktiividest emade kõnes.

Joonis 2. Eri direktiivitüüpide osakaal ema kõnes

Kõrgharidusega vanemate kõnele on iseloomulikud julgustused, ettepanekud, küsimuste vormis direktiivid ja soovitus. Julgustuste eesmärk on küll lapse tegevuse suunamine, kuid need võivad innustada last ka verbaalselt (nt *Proovi jutustada!*). Julgustusi esineb kahe kõrgharidusega ema kõnes (KõrgH 1 – neljal korral, KõrgH 2 – kuuel korral). Ka kaks keskhariidusega ema kasutavad julgustusi, kuid oluliselt väiksemal määral (KeskH 1 – ühel korral, KeskH 2 – kahel korral). Kõige enam julgustusi kuulnud lapsel on kõrgharidusega vanemate rühmas ühtlasi kõige rikkam sõnavara (vt tabel 5). Sama seos avaldub keskhariidusega vanemate rühmas: KeskH 2 ema peres, kus laps kuuleb keskhariidusega vanemate lastest enim julgustusi, kasutab ta ka kõige mitmekesisemat sõnavara. Seevastu ettepanekuid (nt *Võiksime lugeda*) kasutavad kõik emad, kuid

kõige enam (13 korral) on neid KõrgH 1 ema kõnes. Küsimused (*Kas sa loeksid?*) esinevad kõikide kõrgharidusega emade kõnes. Soovitusi (*Sa võiksid lugeda*) leidub kõikide kõrgharidusega emade peres vähemalt ühel korral, kõige rohkem kasutab soovitusi KõrgH 1 pere ema (seitsmel korral), teised kaks peret vastavalt viiel ja ühel korral.

Keskharidusega emade kõnet iseloomustab rohke otseste käskude ja keeldude kasutamine: lastele suunatud keelde (*Ära tee!*) kuulevad keskharidusega emade lapsed alati enam kui kõrgharidusega emade lapsed. Kui kõrgharidusega vanemate peres jääb keeldude kasutamine vahemikku 3–4 keeldu, siis keskharidusega vanematel varieerub see vahemikus 4–28 keeldu. Samuti on keskharidusega emade kõnele iseloomulikud kultuurnormi tähistavad direktiivid (nt *Kohtunik pidi ju tasa olema; sõpradega tuleb olla nii kaua, kuni neil on tore; sõbrapäeval ju tehakse; alustatakse ikka stardist*), mida esineb kõikide keskharidusega emade kõnes. Kõrgharidusega emade kõnes esineb kultuurnorme vaid KõrgH 2 peres.

Seega on kõrgharidusega vanemate kõnele iseloomulik kaudsete käskude kasutus. Kõrgharidusega emad väljendavad soovitud tegevust sagedamini ka kognitiivselt kõige keerukamate käskudega, kus ei ole imperatiivi ega muud viidet käsu adressaadile (nt *Nii ja nüüd saab teha sellised kujundid; Prügikast on siin*). Valimi põhjal ei saa aga kindlalt väita, et otseste ja kaudsete direktiivide hulk oleks seotud lapse sõnavara suurusega.

6. Kokkuvõte

Vaadeldud materjali põhjal võib öelda, et on peaaegu kolmekordne vahe, kui palju käske ja keelde kuuleb laps ühes sama pikas vestluses. Kõige enam on lapsele suunatud pooleteisetunnises vestluses 130 direktiivi, mis moodustab veidi vähem kui kolmandiku kõikidest lapsele suunatud lausungitest.

Tulemused näitasid otsest seost vanema haridustaseme ja direktiivide kasutuse vahel. Keskharidusega emade kõnes ulatub direktiivsusmäär 8,14%-st 29,67%-ni, kõrgharidusega emade kõnes jääb direktiivide osakaal vastavalt vahemikku 6,71–12,11%. Seega on kõrgharidusega vanemate kõnes direktiivsete lausungite osakaal 8,3% väiksem kui keskharidusega emadel, kes kasutavad vestluses keskmiselt 17,01% direktiivseid lausungeid (kõrgharidusega emad 8,71%).

Haridustase on seotud ka lapsele suunatud kõne hulga ja mitmekesisusega ning lausungite hulga ja väljendi keskmise pikkusega. Kõrgharidusega ema laps kuulis vestluses üle 2000 sõne rohkem (kõrgharidusega emad suunasid lapsele keskmiselt 4482,33 sõnet, keskharidusega emad 2430,33 sõnet). Samuti oli kõrgharidusega emade keel mitmekesisem. Nii kasutasid kõrgharidusega emad vestluses keskmiselt 762,33 lekseemi, keskharidusega emad 514,33 lekseemi. Enam kui kahekordne vahe esines selles, kui palju lausungeid eelkooliealine laps pooleteisetunnises vestluses kuulis – igas vestluses suunasid kõrgharidusega emad lapsele rohkem lausungeid (kõrgharidusega emad keskmiselt 746,67, keskharidusega emad 484,67 lausungit). Samuti olid kõrgharidusega emade väljendid igas vestluses umbes ühe sõne võrra pikemad.

Direktiivne kõne eristus lastele suunatud kõne hulga, mitmekesisuse ning lausungite hulga ja väljendite keskmise pikkuse poolest. Kuigi kõikide perede lõikes ei esinenud negatiivset seost ema kõne direktiivsusemäära ja kõne hulga vahel, oli valimis kõige enam käske ja keelde lapsele suunanud ema keel kõige väiksema kõne hulgaga (sõnedes). Samuti oli kõige suurema direktiivide osakaaluga ema lapse sõnavara ligi kaks korda väiksem. Seega tingis kõrge direktiivsusemäär väiksema hulga lühemaid lausungeid. Seevastu kõige vähem direktiive kasutanud ema lausungid olid kõige pikemad (6,11 sõnet).

Hüpotees lapsele suunatud direktiivsuse kui sõnavara pärssiva teguri kohta leidis kinnitust mõlema rühma sees üksikkõnelejate tasandil – mida direktiivsem on ema, seda kasinam on lapse sõnavara. Rühmiti seos direktiivide hulga ja sõnavara mitmekesisuse vahel keskmise näitajana ei avaldunud, sest kuigi kõrgharidusega vanemad olid vähem direktiivsed, kasutasid nende lapsed kasinamat sõnavara kui keskharidusega emade lapsed. Siinjuures tuleb arvestada, et siinse uurimuse aluseks olev keelematerjal on liiga väike, et teha laiemaid üldistusi.

Kinnitust ei leidnud hüpotees, et lapse sõnavara suurusele avaldab mõju direktiivide laad ehk direktiivi intensiivsus otsesuse-kaudsuse näol. Küll aga leidis kinnitust hüpotees, et kõrgharidusega emade kõnet iseloomustasid pigem kognitiivselt keerukamad kaudsed käsud. Seejuures oli kaudsete käskude osakaal kõrgharidusega emade seas väga erinev, varieerudes vahemikus 22–72%. Keskharidusega peredes jagunes otseste ja kaudsete käskude kasutamine ühtlasemalt (kaudsete käskude osakaal ulatus 30,8%-st 43,5%-ni).

Kõrgharitud emade kõnes esines enam ka eri tüüpi direktiive ning nende hulgas esildusid julgustused, ettepanekud, küsimuste vormis direktiivid ja soovitusel. Lastele suunatud julgustuste puhul avaldus mõlemas haridusrühmas seos julgustuste hulga ja sõnavara mitmekesisuse vahel: enam julgustusi kuulnud lastel on ka kõige rikkam sõnavara. See seos näitab, et teatud tüüpi direktiivide korral võib direktiivsus sõnavara arenada, mistõttu on oluline analüüsida eri tüüpi direktiive üksikasjalikumalt.

Edasistes hoidjakeele direktiivide uurimustes oleks ulatuslikumate üldistuste tegemiseks kindlasti vajalik suurem valim. Siinse uurimuse tarbeks koostatud korpus, mis põhineb ühtsetel sotsiolingvistilistel kriteeriumidel, annab võimaluse võrrelda uusi andmeid juba olemas olevatega.

Kirjandus

- Aikhenvald, Alexandra 2010.** Imperatives and Commands. Oxford: Oxford University Press.
- Akhtar jt 1991** = Nameera Akhtar, Frances Dunham, Philip J. Dunham. Directive interactions and early vocabulary development: the role of joint attentional focus. – *Journal of Child Language* 18 (1), 41–49.
- Andersen, Elaine S. 1990.** Speaking with style: the sociolinguistic skills of children. London: Routledge.
- Argus, Reili 2008.** Eesti keele muutemorfoloogia omandamine. Analüütiline ülevaade. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 19.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Argus, Reili, ilmumas.** Acquisition of directives in Estonian. – Acquisition of requests. Eds. Maria Voeikova, Ursula Stephany, Ayhan Aksu-Koç. Mouton de Gruyter.
- Barnes jt 1983** = Sally Barnes, Mary Gutfreund, David Satterly, Gordon Wells. Characteristics of adult speech which predict children's language development. – *Journal of Child Language* 10 (1), 65–84. <https://doi.org/10.1017/S0305000900005146>.
- Bates, Elizabeth 1976.** Language and Context – the Acquisition of Pragmatics. New York: Academic Press.
- Bornstein jt 1999** = Marc H. Bornstein, Catherine S. Tamis-LeMonda, O. Maurice Haynes. First words in the second year: Continuity, stability, and models of concurrent and predictive correspondence in vocabulary and verbal responsiveness across age and context. – *Infant Behavior & Development* 22 (1), 65–85. [https://doi.org/10.1016/S0163-6383\(99\)80006-X](https://doi.org/10.1016/S0163-6383(99)80006-X).
- Bornstein jt 2003** = Marc H. Bornstein, Chun-Shin Hahn, Joan T. D. Suwalsky, O. Maurice Haynes. Socioeconomic status, parenting, and child devel-

- opment: the Hollingshead four-factor index of social status and the socioeconomic index of occupations. – *Socioeconomic Status, Parenting, and Child Development*. Monographs in Parenting Series. Eds. Marc H. Bornstein, Robert H. Bradley. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 29–82.
- Chejnová, Pavla 2015.** Development of directives in child language: a case study of Czech. – *Topics in Linguistics* 15 (1). <https://doi.org/10.2478/topling-2015-0002>.
- Clark, Eve Vivienne 2003.** *First Language Acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Craven, Alexandra, Jonathan Potter 2010.** Directives: entitlement and contingency in action. – *Discourse Studies* 12 (4), 419–442. <https://doi.org/10.1177/1461445610370126>.
- Curl, Traci S., Paul Drew 2008.** Contingency and action: a comparison of two forms of requesting. – *Research on Language and Social Interaction* 41 (2), 129–53. <https://doi.org/10.1080/08351810802028613>.
- EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993.** *Eesti keele grammatika II. Süntaks*. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiit Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Ellis, Rod, Gordon Wells 1980.** Enabling factors in adult-child discourse. – *First Language* 1 (1), 46–62. <https://doi.org/10.1177/014272378000100104>.
- Erelt, Mati, Helle Metslang (toim.) 2017 = Eesti keele süntaks.** (Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ervin-Tripp, Susan 1976.** “Is Sybil There?” The structure of some American English directives. – *Language in Society* 5 (1), 25–66. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047404500006849>.
- Frank Masur, Elise, Margaret Turner 2001.** Stability and consistency in mothers’ and infants’ interactive styles. – *Merrill-Palmer Quarterly* 47 (1), 100–120.
- Goldfield, Beverly A., J. Steven Reznick 1990.** Early lexical acquisition: rate, content, and the vocabulary spurt. – *Journal of Child Language* 17 (1), 171–183. <http://dx.doi.org/10.1017/S0305000900013167>.
- Grosjean, Daniel 2010 = Gerlind Grosse, Henrike Moll, Michael Tomasello.** 21-Month-olds understand the cooperative logic of requests. – *Journal of Pragmatics* 42 (12), 3377–3383. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.05.005>.
- Harris, Margaret 1986 = Margaret Harris, David Jones, Susan Brooks, Julia Grant.** Relations between the non-verbal context of maternal speech and rate of language development. – *British Journal of Developmental Psychology* 4 (3), 261–269. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.1986.tb01017.x>.

- Hart, Betty, Todd R. Risley 2003.** The early catastrophe: the 30 million word gap by age 3. – *American Educator*, Spring, 4–9. <http://www.aft.org/sites/default/files/periodicals/TheEarlyCatastrophe.pdf> (08.05.2019).
- Hill, Elizabeth 2009.** Do mothers and fathers differ in their speech styles when speaking to their children? Are there speaker gender effects on parents' language behaviour? – *Innervate: Leading Undergraduate Work in English Studies* 2, 163–182.
- Hoff, Erika 2003.** The specificity of environmental influence: socioeconomic status affects early vocabulary development via maternal speech. – *Child Development* 74 (5), 1368–1378. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-8624.00612>.
- Hoff, Erika 2006.** How social contexts support and shape language development. – *Developmental Review* 26 (1), 55–88. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2005.11.002>.
- Hoff-Ginsberg, Erika 1998.** The relation of birth order and socioeconomic status to children's language experience and language development. – *Applied Psycholinguistics* 19 (4), 603–629. <https://doi.org/10.1017/S0142716400010389>.
- Huls, Erica, Carel van Wijk 2012.** The development of a directive repertoire in context: A case study of a Dutch speaking young child. – *Journal of Pragmatics* 44 (1), 83–103.
- Huttenlocher jt 2010** = Janellen Huttenlocher, Heidi Waterfall, Marina Vasilyeva, Jack Vevea, Larry V. Hedges. Sources of variability in children's language growth. – *Cognitive Psychology* 61 (4), 343–365. doi: 10.1016/j.cogpsych.2010.08.002.
- Im-Bolter jt 2013** = Nancie Im-Bolter, Zohreh Yaghoub Zadeh, Daphne Ling. Early parenting beliefs and academic achievement: the mediating role of language. – *Early Child Development and Care* 183 (12), 1811–1826. <http://dx.doi.org/10.1080/03004430.2012.755964>.
- Kaljumäe, Kai 2010.** Eesti laste kõne arengust 16–30 kuu vanuste laste näitel. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kõrgesaar, Helen 2014.** Eesti isade-emade hoidjakeel: kes küsib, kes käsutab, kes räägib rohkem? – *Uurimusi keele omandamisest, õppimisest ja korruptest*. Toim. Krista Kerge. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 16.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 59–82.
- Kõrgesaar, Helen 2015.** Direktiivsed kõneaktid ning nende kasutamise dünaamika isa ja ema kõnes: juhtumiuuring. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 11 (2015). Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 159–175.
- Kõrgesaar, Helen 2016.** Eesti hoidjakeele pragmaatilised erijooned ja dünaamika ning mõju lapse keele arengule. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ülikool.

- Kütt, Andra 2015.** Eesti keelt emakeelena omandavate laste (vanuses 6–7 eluaastat) sõnavara sotsiolingvistiline uurimus. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kütt, Andra, Argus, Reili 2017.** Eesti keelt emakeelena omandavate kuueaastaste laste sõnavara seosed emade sõnavaraga. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 77–102. <http://dx.doi.org/10.3176/esa63.03>.
- Laan, Heli 2006.** Lapse sõnavara suurus ja seda mõjutavad tegurid. Tartu: Tartu Ülikool.
- Laanesoo, Kirsi 2018.** Polüfunktsionaalsed küsilauseid eesti argivestluses. (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 33.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Leech jt 2013** = Kathryn A. Leech, Virginia S. Salo, Meredith L. Rowe, Natasha J. Cabrera. Father input and child vocabulary development: The importance of *wh*-questions and clarification requests. – *Seminars in Speech and Language* 34 (4), 249–259. doi: 10.1055/s-0033-1353445.
- Leping, Kristjan-Olari 2005.** Inimkapitali ja palga seosed Eestis ning nende dünaamika. – *Majandusteadus ja haridus Eestis*. Toim. Diana Eerma. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 15–43.
- MacWhinney, Brian 1991.** The CHILDES project: Tools for Analyzing Talk. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates. <http://dx.doi.org/10.1177/026565909200800211>.
- MacWhinney, Brian 2000.** The CHILDES project. Tools for analyzing talk. 3rd ed. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Metslang, Helle 2004.** Imperative and related matters in everyday Estonian. – *Linguistica Uralica* 4, 243–256.
- Nelson, Katherine 1973.** Structure and strategy in learning to talk. – *Monographs of the Society for Research in Child Development* 38 (1-2), 1–135. <http://dx.doi.org/10.2307/1165788>.
- Okugo, Chierika 2015.** Caregiver speech to infants in Senegal: a descriptive study. – *Stanford: Journal of Public Health* 20. <https://web.stanford.edu/group/sjph/cgi-bin/sjphsite/caregiver-speech-to-infants-in-senegal-a-descriptive-study/> (09.05.2019).
- Paavola-Ruotsalainen jt 2017** = Leila Paavola-Ruotsalainen, Jaana Lehtosaari, Josefina Palomäki, Immi Tervo. Maternal verbal responsiveness and directiveness: consistency, stability, and relations to child early linguistic development. – *Journal of Child Language* 45 (2), 319–339. <https://doi.org/10.1017/S030500091700023X>.
- Pajusalu, Karl, Renate Pajusalu 2004.** The conditional in everyday Estonian: It's form and functions. – *Linguistica Uralica* 40 (4), 257–269.
- Pine, Juliane Mark 1992.** How referential are 'referential' children? Relationships between maternal-report and observational measures of vocabulary

- composition and usage. – *Journal of Child Language* 19 (1), 75–86. <https://doi.org/10.1017/S0305000900013635>.
- Prizant, Barry, Elaine C. Meyer 1993.** Socioemotional aspects of language and social-communication disorders in young children and their families. – *American Journal of Speech-Language Pathology* 2 (3), 56–71. <https://doi.org/10.1044/1058-0360.0203.56>.
- Räabis, Andriela 2012.** Direktiivisekventsids isa ja tütre suhtluses: juhtumi-analüüs. – *Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat* 8 (2012). Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 213–230. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa8.14>.
- Rowe, Meredith L. 2008.** Child-directed speech: relation to socioeconomic status, knowledge of child development and child vocabulary skill. – *Journal of Child Language* 35 (1), 185–205. <https://doi.org/10.1017/S0305000907008343>.
- Rowe, Meredith L. 2012.** A longitudinal investigation of the role of quantity and quality of child-directed speech in vocabulary development. – *Child Development* 83 (5), 1762–1774. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2012.01805.x>.
- Searle, John 1979.** *Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511609213>.
- Siska, Teele 2013.** Imperatiivi kasutusest ühe lapse kõnearengu varasel perioodil. Bakalauseusetoö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Slančová, Daniela 2008.** Štúdie o detskej reči. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove.
- Stephany jt 2013** = Ursula Stephany, Ayhan Aksu-Koç, Maria D. Voelikova. The category of modality: A crosslinguistic study of its development. – Ettekanne rahvusvahelisel pre- ja protomorfoloogia projekti aasta-konverentsil Viinis (21.–23.02.2013).
- Stephany, Ursula, Maria D. Voelikova 2015.** Requests, their meanings and aspectual forms in early Greek and Russian child language. – *Journal of Greek Linguistics* 15 (1), 66–90. <https://doi.org/10.1163/15699846-01501002>.
- Tammemäe, Tiit 2008.** Kahe- ja kolmeaastaste eesti laste kõne arengu tase Reynelli ja HYKS testi põhjal ning selle seosed koduse kasvukeskkonna teguritega. (= Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Teemets, Helena 2012.** Direktiivid eesti keele argivestlustes. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Tomasello, Michael 2003.** *Constructing a Language. A Usage-based Theory of Language Acquisition*. Cambridge, London: Harvard University Press.

- Tomasello, Michael 2005.** Constructing a Language: A Usage-based Theory of Language Acquisition. Cambridge: Harvard University Press.
- Tomasello, Michael 2010.** Origins of Human Communication. Cambridge: MIT Press.
- Tomasello Michael, Michael Jeffrey Farrar 1986.** Joint attention and early language. – *Child Development* 57 (6), 1454–1463. <http://dx.doi.org/10.2307/1130423>.
- Tomasello, Michael, Jody Todd 1983.** Joint attention and lexical acquisition style. – *First Language* 4 (12), 197–212. <https://doi.org/10.1177/%2F014272378300401202>.
- Tulviste, Tiia 2001.** Can variation in mother-child interaction be explained by context and collectivistic attitudes? – *Applied Psycholinguistics* 22 (4), 541–553. <https://doi.org/10.1017/S0142716401004039>.
- Tulviste, Tiia 2003.** Mothers' conversational styles across cultures. The case of Estonia, Finland, Sweden and the U.S. – Proceedings of the IACCP XVIth Congress, Yogyakarta, Indonesia, 15.–19. juuli 2002.
- Tulviste, Tiia 2007.** Variation in vocabulary development among Estonian children as a function of child's gender, birth order, child-care, and parental education. – Proceedings from the First European Network Meeting on the Communicative Development Inventories. Ed. M. Eriksson. Gävle: University of Gävle, 16–21.
- Tulviste jt 2003** = Tiia Tulviste, Luule Mizera, Boel De Geer, Marja-Terttu Tryggvason. A comparison of Estonian, Swedish, and Finnish mothers' controlling attitudes and behaviour. – *International Journal of Psychology* 38 (1), 46–53. <https://doi.org/10.1080/00207590244000278>.
- Tulviste jt 2004** = Tiia Tulviste, Luule Mizera, Boel De Geer. Expressing communicative intents in Estonian, Finnish, and Swedish mother-adolescent interactions. – *Journal of Child Language* 31 (4), 801–819. <https://doi.org/10.1017/S0305000904006488>.
- Urm, Ada 2012.** Individuaalsete erinevuste stabiilsus eesti laste sõnavara arengus. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Urm, Ada, Tiia Tulviste 2016.** Sources of individual variation in Estonian toddlers' expressive vocabulary. – *First Language* 36 (6), 580–600. <https://doi.org/10.1177/%2F0142723716673951>.
- Vihman, Virve-Anneli 2018.** Pilk laste keeleomandamisele: teoreetilistest alustest ja kvantitatiivsetest lähenemistest. – *Keel ja Kirjandus* 8/9, 622–642.
- Willms, Douglas J. 2003.** Ten Hypotheses about Socioeconomic Gradients and Community Differences in Children's Developmental Outcomes. Applied Research Branch, Strategic Policy, Human Resources Development Canada, Final Report.

Directive speech acts in child directed speech, the connection between the education level of the parent and the child's vocabulary

ANDRA KÜTT

Directive speech acts are a natural part of speech which help parents to direct or guide the child's activities as well as to teach them. The aim of this article is to describe 1) the level of directness-indirectness used in spontaneous child-directed speech, 2) whether and how the frequency and type (i.e. the cognitive complexity) of directive speech acts are related to the parent's education level and 3) whether directness is a hindering factor for the child's vocabulary. The data used in the research includes 9 hours of spontaneous speech recordings. The speech of a total of six families have been analysed: three families where the mother has higher education and three with mothers who have secondary education.

The number of child-directed directive speech acts varied: in 1.5 hours of dialogue, from 46 to 130 speech acts were found. Mothers with higher education produced, on average, half as many directive utterances as mothers with secondary education. It was characteristic for parents with higher education to use indirect commands in their speech. However, the portion of indirect commands that mothers with higher education used varied greatly, from 22 to 72 per cent. The distribution of direct and indirect commands was more equal among families with secondary education (the portion of indirect commands ranged from 30.8 to 43.5 per cent). Parents with higher education also showed a greater variety in the types of directive speech acts. Thus, the occurrence of speech acts such as encouragements, proposals and questions, as well as recommendations could be noted.

It is characteristic for mothers with secondary education to frequently use commands and prohibitions: children whose parents only have secondary education will always hear more child-directed prohibitions (*Don't do it!*) than the children whose parents also have a higher education. It is also characteristic for mothers with secondary education to use more directive speech acts referring to cultural norms (e.g. *The judge was supposed to be quiet*).

The results of the study indicate that directness is connected on an individual level with children's vocabulary – the more directive speech acts the parent produced, the smaller the child's vocabulary was. There was, however, no direct

connection between the frequency and variance in the type of directive speech acts and the variety of the child's vocabulary.

Keywords: first language acquisition, child directed speech, sociolinguistics, directives, vocabulary

Andra Kütt
humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
andra.kutt@tlu.ee

JOACHIM ROSSIHNIUSE JA HEINRICH STAHLI PERIKOOPIDE VÕRDLUS¹

AHTI LOHK,
KRISTIINA ROSS

Annotatsioon. Artiklis kõrvutatakse kahte 17. sajandi alguse eestikeelset perikoobiraamatut, Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli versiooni, et täpsustada kahe tõlke omavahelisi suhteid ning seotust võimaliku varasema traditsiooniga. Versioonide kõrvutus esitatakse eraldi kvantitatiivse ja kvalitatiivse analüüsina. Tulemused näitavad, et kahe versiooni näol on tõenäoliselt tegu iseseisvate tõlgetega, mille suur omavaheline sarnasus on tingitud ajastuomasest tõlkemeetodist ja vaimuliku keele juurdunud traditsioonist. Ainult üksikute perikoopide korral võib oletada ühise kirjaliku lähteversiooni olemasolu.

Võtmesõnad: eesti kirjakeele ajalugu, piiblitõlge, teksti kvantitatiivne analüüs

1. Sissejuhatus

Eesti kirjakeele varaseima perioodi kahe olulisima säilinud allika, Joachim Rossihniuse ja Heinrich Stahli kirikuraamatute keeleline võrdlus on uurijaid intrigeerinud juba üle saja aasta. Tegu on enam-vähem üheaegsete publikatsioonidega, millest üks esindab lõunaeeesti, teine põhjaeeesti kirjakeelt. Sihtkeele erinevusest hoolimata on uurijate tähelepanu pälvinud kahe autori tõlketekstide suur sarnasus kattuvates osades, s.t katekismuses ja perikoopides ning tingimisi ka kirikulauludes (viimaste lõunaeeestikeelsed versioonid on Rossihniuse manuaalide ainsale säilinud eksemplarile käsikirjalisena juurde köidetud). Kahe tõlke paigutine sarnasus on ärgitanud

¹ Kirjutise valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur grandi PRG34 „Võimusuhted ja identiteet 16.–18. sajandi eesti kirjakeeles“ kaudu ja Euroopa Liit Euroopa regionaalarengu fondi kaudu (Eesti-uuringute Tippkeskus).

uurijaid otsima sellele seletusi. Siinses käsitluses püütaksegi anda probleemi uurimislukku omapoolne panus, kasutades ära Eesti Keele Instituudis koostatud eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi² materjale, mis võimaldavad Rossihniuse ja Stahli perikoobitõlkeid senisest hõlpsamini omavahel kõrvutada. Artikli alguses selgitatakse probleemi olemust ning kirjeldatakse siinse vaatluse lähtekohti. Seejärel esitatakse eraldi kvantitatiivne ja kvalitatiivne analüüs. Kokkuvõtvalt püütakse kummagi analüüsi teel saadud tulemusi üldistada.

2. Rossihniuse ja Stahli perikoopide problemaatikast

Perikoobid (kr *περικοπή* 'väljalõige') ehk omaaegse nimetusega „evangeeliumid ja epistlid“ on luteri jumalateenistusel aasta ringi pühapäeviti ja kirikupühadel ette loetavad piiblikatkendid, mis pärinevad peamiselt uuest testamendist. Iga aastaringse jumalateenistuse juurde kuulub kaks katkendit: üks on võetud uue testamendi nelja evangeeliumi seast ja seda nimetatakse evangeeliumiks, teine on võetud uue testamendi kirjade osast, Apostlite tegude raamatust või Johannese ilmutusraamatust, mõnikord ka vanast testamendist, ja seda nimetatakse epistliks. Raamatusse koondatult on perikoobid esitatud kirikuaasta järjestuses kõigepealt liikuvate pühade tsüklite kaupa alates esimesest adventist kuni kirikuaasta lõpuni ning seejärel eraldi osana pühakupäevade järgi. Iga päeva kohta tuuakse kõigepealt selle päeva epistel, seejärel evangeelium.

Luteri kiriku eripäraks võrreldes varasema katoliku kirikuga oli kogu jumalateenistuse pidamine koguduse emakeeles. Seetõttu läks perikoopide rahvakeelseid versioone vaja kohe, kui luterlikke jumalateenistusi hakati pidama. Katekismuse tõlgete kõrval olid just perikoopide ja enim lauldud kirikulaulude tekstid ilmselt need, mida hakati juba 16. sajandi esimesel poolel vahetult pärast reformatsiooni jõudmist Eesti aladele (alam)saksa keelest (s.t Martin Lutheri ülemsaksakeelse piiblitõlke alamsaksakeelse versiooni järgi) eesti keelde tõlkima. Tõenäoliselt

² Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants (EPAK) on andmebaas, millesse on koondatud varased piiblitõlked alates Georg Mülleri jutluste piiblisitaatidest (1600–1606) kuni 1739. aasta trükipiiblini. Andmebaasist saab materjali otsida tekstide, märksõnade, piiblisalmide ja vajaduse korral morfoloogiliste vormide kaupa. (Vt lähemalt <http://www.eki.ee/piibel/>.)

levisid varased tõlked käsikirjaliste koopiatena. Meie ajani säilinud varaseimad perikoobid pärinevad ligikaudu sada aastat hiljem trükitud raamatutest.

Esimesed säilinud eestikeelsed perikoobitõlked leiduvad 1632. aastal Riias välja antud raamatus „Evangelia vnd Episteln auf alle Sonntage durchs gantze Jahr“ („Evangeeliumid ja epistlid kõigiks pühapäevadeks läbi kogu aasta“), mille tiitellehel öeldakse, et teksti on Liivimaa eesti keelde tõlkinud (*In Lieffländische Estonische Sprache transferiret*) Joachim Rossihnius (Rossihnius [1632] 1898: 67). Varajasimad säilinud põhjaeestikeelsed perikoobid leiduvad Heinrich Stahli kirikukäsiraamatu kolmandas osas, mis ilmus 1638. aastal Tallinnas ning kannab käsiraamatu üldpealkirja järel täpsustavat nimetust „[...] Darinnen die gewöhnliche Evangelia vnd Episteln durchs gantze Jahr“ („... seal sees tavalised evangeeliumid ja epistlid läbi kogu aasta“). Tiitellehe järgi on raamatu saksa ja eesti keeles koostanud (*In Teutscher vnd Esthnischer Sprache angefertigt*) Heinrich Stahl (1638).

Heinrich Stahl on järjepidevalt olnud eesti kultuuriloos teada ja tunnustatud persoon ning kolme järgnevat põhjaeesti kirikukäsiraamatut (1654/1656, 1673/1674 ja 1693) on käsitletud tema väljaande uustrükidena. Perikoopide tõlge tuginebki neis Stahli väljaandele. Ehkki Riias trükitud 1694/1695. aasta käsiraamatuga tekkis sellele versioonile lisaks paralleelne põhjaeesti tõlge, võib arvata, et kuni põhjaeestikeelse uue testamendi ilmumiseni (1715) olid Stahli perikoobid pidevalt kasutusel. Rossihniuse perikoope seevastu pärast esmailumist rohkem ei trükitud, ning kuigi sajandi keskel mainib Johannes Gutsclaff ([1648] 1998: 34) Rossihniust oma grammatika sissejuhatuses veel lõunaeeesti kirjakeele ainsa autoriteedina, jäid tema perikoobitõlked 17. sajandi lõpukümnen-dil usutavasti kasutusest kõrvale. 1686. aastal ilmus peamiselt Andreas ja Adrian Virginiuse tõlgituna täiesti teist laadi lõunaeeesti keeles uus testament, milles perikoobid on eraldi pealkirjastatud. Järgmised eraldi väljaandena lõunaeeestikeelsed perikoobid ilmusid 1691. aastal samade autorite koostatud kirikukäsiraamatu esimese osana (Annus jt 2000: 111). Sellest peale polnud Rossihniuse perikoopide järele enam praktilist vajadust. Riia linnaraamatukogus säilinud eksemplarile tuginedes tõi Johann Heinrich Rosenplänter alles 19. sajandi alguses oma aja-kirjas Rossihniuse raamatu uuesti kirjakeele ajaloo uurijate huviorbiiti (vt Rosenplänter 1816).

Nii Rossihniuse katekismuse kui ka perikoopide korral äratav tähelepanu nende suur sarnasus vastavate Stahli avaldatud tekstidega (Stahli katekismus ilmus Rossihniuse omaga samal, 1632. aastal kirikukäsiraamatu esimese osana). Juba Villem Reiman, kes taasavaldas Rossihniuse tõlked, analüüsis eessõnas ka nende suhet Stahli tõlgetega, jõudes järeldusele, et tekstide suur sarnasus ei saa olla juhuslik, vaid nende aluseks peab olema olnud varasem ühine lähteversioon. Kuigi perikoopide osa ilmus lõunaestikeelsena varem kui põhjaeesti keeles, pidas ta oletatavat ühist lähteteksti põhjaestikeelseks juba ainuüksi seetõttu, et Saksamaal sündinud ja hariduse saanud Rossihniuse eesti keele ja eriti lõunaeesti keele oskus ei saanud tekstide kokkupanemise ja avaldamise aegu olla piisavalt hea. (Reiman 1898) Rossihnius ordineeriti 1622. aastal põhjaeesti keelealale Vigalasse ning ta läks sealt 1625. aastal koos Rootsi sõjaväega Tartusse, kus ta töötas järgmisest aastast alates viis aastat eesti koguduse õpetajana, siirdudes seejärel teenima teistesse lõunaeesti keeleala kogudustesse (Kingisepp jt 2002: 13). Reimani oletuse kohaselt oli Rossihnius Vigalas töötades muretsenud endale põhjaestikeelsete tõlgete käsikirjad ning võttis need kaasa Tartusse, kus ta need, tõlketeksti pinnapealselt lõunaestipärastades, trükkis avaldamiseks ette valmistas. Reiman on Rossihniuse lõunaeesti keele oskuse suhtes üsna skeptiline ning suhtub kogu tema publitseerimistegevusse väga kriitiliselt. (Reiman 1898: XXX–XLV)

Rossihniuse ja Stahli tõlgete omavahelisi suhteid ning kummagi asendit kogu oletatavas varases tõkeloo puudutas ühise lähteteksti hüpoteesile tuginedes ka Uku Masing oma käsitlustes „Hans Susi 1551. a. tõlkest“ ja „*Somnium umbrae*“ (vt Masing 1964, 1999: 135–239, 259–296). Masing lähtub veendumusest, et esimeste piiblitekstide tõlkijad pidid 16. sajandil olema emakeelsed eestlased, ning püüab, võttes aluseks säilinud hilisemad tõlked, s.t Georg Mülleri jutluste piiblightsitaadid, nn Turu käsikirja ning Rossihniuse ja Stahli väljaanded, n-ö taastada selle esmase tõlke keelelisi jooni ning rekonstrueerida arvatavate tõlkekäsikirjade saatust. Sealjuures toetub ta eituse ja objekti vormistamise võrdlusele (aga ka muudele keeleseikadele), eeldades, et algtõlkes pidi nende kasutus olema rahvakeelele lähedane. Tema rekonstruktsiooni kohaselt tuginevad Mülleri jutluste piiblightsitaadid ja Rossihniuse perikoobid mingile 16. sajandi keskpaigast pärineva algtõlke ära kirjale ning sama algupära on ka oletatavasti Pühavaimu kirikus kasutusel olnud perikoobitõlge. Eriti kehvaks

ja moonutatuks hindab Masing (1964: 124) sealjuures Stahli versiooni, leides, et seda võiks pidada „stahlistatud Rossihniuse käsiraamatuks“.

Viimati on Stahli ja Rossihniuse keele suhteid üksikasjalikult uurinud Külli Habicht, keskendudes kahe katekismuse keelelisele võrdlusele (vt Habicht 2003). Habicht on katekismuste ühise algupära suhtes skeptiline ning hindab Rossihniuse panust kirjakeele arengusse üsna kõrgelt. Tuginedes oma uurimiskogemusele, nendib Habicht, et kõigi vana kirjakeele tekstide korral tuleb arvestada, et nende autorid kasutasid varasemaid versioone ning mugandasid neid omaenda keeleliste arusaamade kohaselt. Habichti meelest „[a]rvamus, et Rossihnius on vaid lõunaeeestipärastanud põhjaeestikeelseid tekste, mitte neid ise tõlkinud, on kaheldav, sest sellisel juhul peaksime eeldama, et ta valdas ka põhjaeesti kirikukeelt ning suutis seal välja kujunenud mõistesüsteemi küllalt sujuvalt lõunaeeestilisega asendada“ (Habicht 2003: 14). Kahe teksti omavahelisi suhteid vaagides jõuab Habicht (2003: 26) kokkuvõtvalt järeldusele, et nende tekstide vahel puudub otsene seos: „Varem tõlgitud materjali kasutamist ei saa välistada kummagi autori puhul (eriti arhailine tundub tema muude tekstidega võrreldes just Stahli katekismuse keelekasutus), kuid allikate uurituse praeguses seisus pole võimalik otsestele eeskujudele viidata. [...] Sarnaselt tõlgitud tekstiosi võiks seletada pigem kirikukeele vormelite juurdumisega keelekasutuses kui samadest allikatest või teineteiselt mahakirjutamisega.“

Järgnevalt püütakse jõuda selgusele, kas Rossihniuse ja Stahli perikoopide võrdlus annab alust oletada mingite ühiste lähtematerjalide olemasolu, nagu on pidanud tõenäoseks Reiman ja Masing, või saab ka perikoobitõlgete sarnasust pigem seletada juurdunud keelelise traditsiooni ja ajastuomase tõlkemeetodiga, nagu on katekismuste korral leidnud Habicht.

3. Kvantitatiivne analüüs

Tekstide kvantitatiivseks analüüsiks tuli eraldada EPAKist mõlema tõlke kõik ühised kirjakohtad ehk piiblisalmid (edaspidi: salm), mida on 1404. (Kokku on EPAKi andmebaasis Stahli tõlke salme 1453 ja Rossihniuse tõlke salme 1579.) Ühissalmide eraldamisega ei moodustunud siiski veel ühist võrdlusalust, sest mõlemad tõlked sisaldavad salme, millest on esitatud mitu tõlkeversiooni (tähistatud *a*, *b* jne): Stahli tõlkes on selliseid salme 47 ja Rossihniuse tõlkes neli. Niisugustel juhtudel valiti analüüsi vaid esimene versioon (s.t versioon *a*).

Alljärgnevalt esitatud võrdlev analüüs põhineb neljal tasandil: tekstisõnade, algvormide, naabersõnade ja sõnajärje tasandil. Artikli mahu huvides ei ole analüüsiga mindud liiga detailseks. Sagedustabelid on esitatud vaid kõige sagedasemate sõnade kohta, et anda sõnadest ja tekstist kiire ülevaade. Liitsõnu käsitletakse tervikuna.

3.1. Tekstisõnad

Kõige üldisema mulje mõlema tõlke tekstisõnadest aitab saada nende esinemus. Siin hakkab silma Rossihniuse tõlke tekstisõnade ülekaal: Rossihniusel on tekstisõnu 30 149, Stahlil 28 437. Täpsemal uurimisel tuleb välja, et Rossihniuse tõlkesalmid on mediaankeskmise poolest ühe sõna võrra pikemad.

Ühe tõlke suurem sõnade arv ärgitab uurima, kas Rossihniuse tõlge on tekstisõnade rohkuse tõttu ka leksikaalselt mitmekesisem. Selleks arvutatakse järgmise valemi alusel leksikaalne mitmekesisus (*lexical diversity* või *richness*):

$$\text{LexDiv} = \frac{\text{Unikaalsete tekstisõnade arv}}{\text{Tekstisõnade arv}} \times 100 \quad (1)$$

$$\text{LexDiv}_{\text{Rossihnius}} = 4023 / 30\,130 \times 100 = 13,4\%$$

$$\text{LexDiv}_{\text{Stahl}} = 3990 / 28\,423 \times 100 = 14,0\%$$

Leksikaalse mitmekesisuse puhul kehtib järgmine seos: mida väiksem on leksikaalse mitmekesisuse näitaja, seda enam korratakse tekstis olevaid (unikaalseid) tekstisõnu ehk ühesuguse kirjapildiga sõnu. Sama väide on tõene ka vastupidisel juhul: mida suurem on leksikaalse mitmekesisuse näitaja, seda vähem korratakse tekstis esinevaid tekstisõnu. (Johansson, 2009) Valemi 1 kaudu arvutatud leksikaalse mitmekesisuse väärtuste alusel võib öelda, et mõlemas tõlkes on iga unikaalset tekstisõna kasutatud keskmiselt seitse korda.

Teine mõõdik, mida sõnavara uurimiseks kasutatakse, on leksikaalne tihedus (*lexical density*). Selle arvutamisel võetakse unikaalsete tekstisõnade asemel arvesse ainult sisusõnu ehk täistähenduslikke sõnu (*content words*), s.t verbe, substantiive, adjektiive ja adverbe. Viimased jäetakse sageli siiski kõrvale. (Johansson, 2009) Samamoodi on toimitud praegusel juhul.

$$\text{LexDen} = \frac{\text{Sisusõnade arv}}{\text{Tekstisõnade arv}} \times 100 \quad (2)$$

$$\text{LexDen}_{\text{Rossihnius}} = 12\,176 / 30\,130 \times 100 = 40,4\%$$

$$\text{LexDen}_{\text{Stahl}} = 11\,901 / 28\,423 \times 100 = 41,9\%$$

Sisusõnade täpsem jaotus sõnaliikide alusel on toodud tabelis 1, kust ilmneb, et Rossihniuse tõlkes on adjektiivide osakaal mõneti suurem kui Stahli tõlkes.

Tabel 1. Rossihniuse ja Stahli sisusõnade arv ja jaotus

	Sisusõnad	Substantiivid	Verbid	Adjektiivid
Rossihnius	12 176 (100%)	4739 (38,9%)	6557 (53,9%)	880 (7,2%)
Stahl	11 901 (100%)	4722 (39,7%)	6392 (53,7%)	787 (6,6%)

Valemite 1 ja 2 alusel leitud leksikaalset mitmekesisust ning tihedust näitavad mõõdikud osutavad, et Stahli ja Rossihniuse tõlketekstid ei eristu väga tugevalt üksteisest. Stahli teksti pisut suuremaid näitajaid saab seletada eelkõige sellega, et Stahliil on vähem tekstisõnu, aga erinevust võib põhjustada ka ortograafia, mis ei olnud tol perioodil veel välja kujunenud, nagu on tõdenud Habicht (2003). Seda kinnitavad ka tabelites 2 ja 3 toodud mõlema tõlke kõige äärmuslikumad näited, kus sama sõnavormi korral on kasutatud kõige enam eri sõnakujusid. Selline erinevus on tingitud kas ortograafiast või ajalooliselt erinevast tunnusmorfeemist.

Tabelite 2 ja 3 alusel Rossihniuse ja Stahli tulemusi võrreldes saab väita, et mõlemas tõlkes on kõige mitmekesisema ortograafiaga eri sõnad. Rossihniusel on erisuguse ortograafiaga sõnakujusid moodustatud 346 sõnavormist, Stahliil 355 sõnavormist.

Nagu eelnevast näha, on tekstisõnade kvantitatiivse kõrvutuse põhjal mõlema tõlke leksikaalne mitmekesisus ja tihedus küllaltki sarnased, kuid ortograafia poolest on tõlked vägagi erinevad.

Tabel 2. Rossihniuse tõlke kõige mitmekesisema ortograafiaga sõnad

Algvorm	Sõnaliik*	Sõnavorm	Rossihnius	Stahl
ei	D	id	ei, ey, is, isz, ej	ep
laskma	V	ImpPrPI2	lasckut, lascket, laskut, laskcket, lasket	lascket
ning	J	id	ninck, nink, ning, minck	ninck, nink, ningk
jälle	D	id	jelle, jelles, ielle, ielles	jelles, jelle
ju	D	id	io, ja, jo, joh	jo
tema	P	PIN	nemat, nemmat, nemmet, nemmad	nemat, nemmat
saama1	V	IndIpfSg3	sai, saj, sais, say	sai
nägema	V	IndIpfSg3	neggi, ueggi**, näggi, neggis	negki, negkis
imetlema	V	IndIpfPI3	immetellesit, immetellit, immetelisit, immetelesit	imetellit, immetellit

* Sõnaliigi tähised: D – adverb, J – konjunktsioon, P – pronoomen, S – substantiiv, V – verb (vt http://www.filosoft.ee/html_morf_et/morfoutinfo.html).

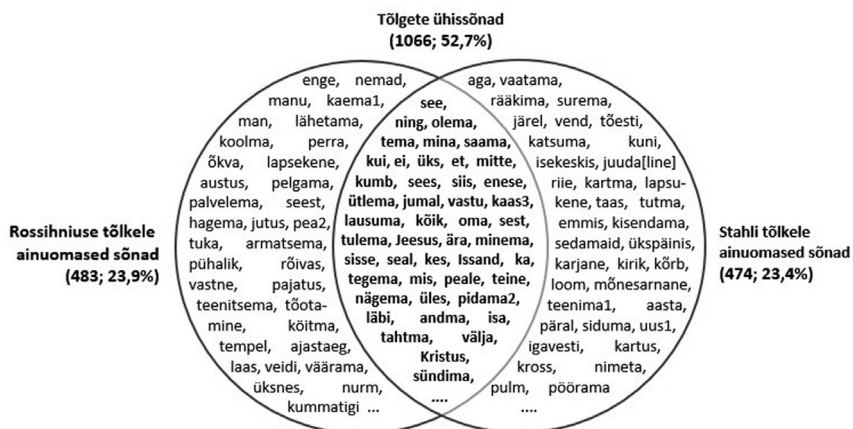
** Sõnakuju *ueggi* on tekkinud ilmselt konkordantsi aluseks olnud 1898. aasta väljaande trükiveast; originaaltrükisega teksti võrreldud pole.

Tabel 3. Stahli tõlke kõige mitmekesisema ortograafiaga sõnad

Algvorm	Sõnaliik	Sõnavorm	Rossihnius	Stahl
kui	J	id	ku, kui, kun	ko, kude, kudt, kuhdt, kut, küdt
Kristus	P	SgG	Christum, Christumme, Christusse	Christ, Christum, Christusse, Cristusse
luuliikumine	S	PIN	luhlichkmisset	luhlickmisset, luhligkmisset, luhlihckmisset, luhlihgmisset
aitama	V	PtsPs	awitanut	aitanut, aitanut, awwitanut
kes	P	SgAd	kell, kel	kennel, kel, kenel
liigutama	V	IndIpfSg3	lihkutis	lihckotis, lihckotas, lihckutis
mina	P	IndIpfSg3	minnu, minu	münno, mu, müno

3.2. Algvormid

Sõnavara üksikasjalikku uurimist võimaldavad tekstisõnade normaliseeritud kujud ehk praegusel juhul algvormid, millega jäävad kõrvale mõlema tõlke ortograafilised, aga ka muutevormidest tulenevad erinevused. Esmalt koostati Venni diagramm³ (vt joonis 1), mille kolmes joontega piiritletud alas olevad sõnad on esitatud nii, et kõige sagedasemad paiknevad eespool. Punktid loendite lõpus osutavad, et diagramm ei kajasta kogu sõnavara, ometi saame siit teada algvormide koguarvud, protsendid ja kummalegi tõlkele ainuomased sagedasimad sõnad, aga ka ühissõnad. Koos Venni diagrammiga on esitatud neli hulgatehet, mis on tehtud mõlema tõlke algvormidega. Seejuures tähistab R kõigi Rossihniuse tõlke (unikaalsete) algvormide hulka ja S kõigi Stahli tõlke (unikaalsete) algvormide hulka.

Joonis 1. Rossihniuse ja Stahli tõlke ühiste ja ainuomaste sõnade osakaalud

Uurimistulemustest ilmneb, et Rossihniuse tõlkes on 1549 ja Stahli tõlkes 1540 unikaalset algvormi. Mõlema tõlke hulkade ühendamisel moodustub hulk, milles on 2023 unikaalset algvormi. Sealjuures ühiseid sõnu on tõlgetel 1066. Rossihniuse tõlkes on unikaalseid sõnu 483 ja Stahli tõlkes 474.

³ John Venni järgi nime saanud diagramm, mida kasutatakse hulga elementide erinevuste ja sarnasuste, aga ka nende põhitehete graafiliseks kujutamiseks.

$$|R| = 1549$$

$$|S| = 1540$$

$$\text{Hulkade } S \text{ ja } R \text{ ühend: } |S \cup R| = 2023 \quad \text{Hulkade } S \text{ ja } R \text{ ühisosa: } |S \cap R| = 1066$$

$$\text{Hulkade } R \text{ ja } S \text{ vahe: } |R \setminus S| = 483 \quad \text{Hulkade } S \text{ ja } R \text{ vahe: } |S \setminus R| = 474$$

Et uurida Venni diagrammi alusel tekkinud üldpilti detailsemalt, esitatakse tabelis 4 tõlketi ja sõnaliigiti sagedasimad ainuomaste sõnade algvormid. Loend sisaldab vaid selliseid sõnu, mille esinemissagedus on suurem viiest või sellega võrdne. Iga sagedusloendi ees on tõlgete võrdluseks esitatud sõnaliigi statistika. Seevastu tabelites 5–8 on toodud tugeva seosega tõlgetevahelised sünonüümid (s.t sõnad, mis teises tõlkes on asendatud), mis aitavad näha tõlgete sõnavaralist erinevust.

Tabelist 4 ilmneb, et iga sõnaliigi puhul on tõlgete esimeste sõnade arvud (sagedus suurem viiest või sellega võrdne) üsna võrdväärsed. Näiteks on substantiivide hulgas Rossihniusel niisuguseid sõnu 26 ja Stahlil 30. Verbide puhul on vastavad arvud 19 ja 16. Ülejäänud sõnaliikide korral on erinevus vaid kaks.

Üsna võrdväärne on ka tõlgetele ainuomaste sõnade osakaal kogu sõnaliigi sõnavarast. Näiteks on substantiivide hulgas ainuomaste sõnade osakaal Rossihniusel 34,4% ja Stahlil 33,9%. Verbide puhul on osakaalud vastavalt 27,0% ja 27,8%. Erandiks on adjektiivid, kus Rossihniuse tõlkes on ainuomaseid unikaalseid algvorme 23 võrra rohkem. Niisugune erinevus tuleneb sellest, et terve sagedusloendi alusel on just ühe korra esinevaid sõnu Rossihniuse tõlkes ca 20 võrra rohkem. Täpsemalt, Rossihniuse tõlkes on 50 ainuomast sõna esinemissagedusega üks, Stahli tõlkes aga 31. Olgu siinkohal väikese kõrvalepõikena toodud mõned huvitavad näited⁴.

Rossihnius: *heldemeelelik, ilmapüretatud, ilmapäritud, jumalapelglik, jumalavallaline, kaksipidimõtlilik, pikkmeelelik, portupeatne, täämbane, õndsalik.*

Stahl: *hiljulikkeelne, kaaskannatlik, keebjas, põõrel, teenstlik, veljeline, ägalik, ümberkondne.*

Tabelis 4 annavad adjektiivid veelgi enam kõneainet. Nimelt hakkab silma, et Rossihniuse tõlkes on üheksast juhust kuus *lik*-lõpulised sõnad. Kõiki adjektiive uurides selgubki, et Rossihniuse tõlkes on 58 *lik*-lõpulist adjektiivi, mida on ligikaudu poole rohkem kui Stahli tõlkes (28). Sealjuures 20 Rossihniuse tõlke *lik*-lõpulist sõna esinevad ka Stahli 28 sõna hulgas.

⁴ Liht- ja liitsõnu ei ole eraldi arvesse võetud (nagu ka analüüsis tervikuna).

Tabel 4. Sagedasimad tõlgetele ainuomased sõnad sõnaliikide kaupa

	Rosihnius	Stahl
Substantiivid	substantiive kokku: 683 tõlkele ainuomaseid: 235 (= 34,4%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 26$ sõna lapsekene: 20, austus: 19, tuka: 16, jutus: 15, rõivas: 14, pajatus*: 13, töötamine: 13, tempel: 12, laas: 11, ajastaeg: 11, abi1: 10, nurm: 9, teng: 9, pelgus: 8, koolja: 7, hüüs: 7, põsk: 7, raudrõivas: 7, pärandaja: 7, näitsik: 7, saaja2: 7, õppus: 5, pühandus: 5, lunastaja: 5, õdang: 5, piir: 5	substantiive kokku: 693 tõlkele ainuomaseid: 235 (= 33,9%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 30$ sõna vend: 32, juudaline: 18, riie: 16, lapsukene: 16, kõrb: 11, karjane: 11, kirik: 11, aasta: 10, kartus: 9, loom: 9, pulm: 9, kross: 9, meele- vald: 8, jutlus: 7, ümmardaja: 7, roe: 6, kurjus: 6, hoone: 6, pärija: 6, tapja: 5, kasu: 5, nägu: 5, tasadus: 5, raudriie: 5, põld: 5, lugu: 5, raja: 5, alandus: 5, ligimene: 5, õhtu: 5
Verbid	verbe kokku: 307 tõlkele ainuomaseid: 83 (= 27,0%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 19$ sõna kaema: 101, lähetama: 36, koolma: 34, pelgama: 19, palvelema: 18, hagama: 16, armatsema: 15, tee- nitsema: 13, köitma: 12, väärama: 11, avaldama: 9, tänitama: 9, hoolitsema: 6, valima: 6, tõukama: 6, ohvritsema: 5, himutsema: 5, põimama: 5, itkema: 5	verbe kokku: 309 tõlkele ainuomaseid: 86 (= 27,8%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 16$ sõna vaatama: 70, rääkima: 64, surema: 46, katsuma: 24, kartma: 17, tutma: 15, kisendama: 11, teenima: 11, siduma: 9, pöörama: 9, lesima: 8, nõudma: 7, lükkama: 7, jutlema: 6, nutma: 5, võidma: 5
Adjektiivid	adjektiive kokku: 181 tõlkele ainuomaseid: 78 (= 43,1%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 9$ sõna vastne: 14, pühalik: 14, tõbine: 9, sõnavõtlik: 8, murelik: 7, lapselik: 6, inimeselik: 5, armulik: 5, kura: 5	adjektiive kokku: 157 tõlkele ainuomaseid: 55 (= 35,0%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 7$ sõna uus: 9, mõnesarnane: 7, nõder: 7, kurb: 6, kuninglik: 5, näljane: 5, paha: 5
Adverbid	adverbe kokku: 175 sõna tõlkele ainuomaseid: 67 (= 38,3%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 10$ sõna õkva: 23, pea: 16, üksnes: 11, veidi: 11, kummatigi: 10, manu: 9, esmalt: 8, õigede: 7, igavelt: 7, lähut: 7, parhilla: 6, keskele: 5	adverbe kokku: 179 sõna tõlkele ainuomaseid: 70 (= 39,1%) sagedus $\geq 5 \rightarrow 12$ sõna tõesti: 29, isekeskis: 18, taas: 16, ükspäinis: 12, sedamaid: 11, päral: 10, nimeta: 9, uuesti: 9, igavesti: 9, pisut: 7, õigesti: 6, avalikult: 5

* *pajatus* esineb ka Stahlil, kuid ainult liitsõnas *liikpajatus*.

Võrdluseks olgu toodud tekstis ühe korra esinevate ainuomaste sõnade esinemissagedus ka teiste sõnaliikide korral. Rossihniuse tõlkes on nii-suguseid substantiive 166, verbe 49 ja adverbe 33 ning Stahli tõlkes vastavalt 144, 43 ja 38. Kui aga võtta võrdlusse mõlema tõlke ainulaadsete ja ühe korra esinevate sõnade osakaalud, ilmnevad olulised sõnaliigilised erinevused vaid adjektiivide korral.

Järgmisena väärivad tähelepanu tõlgeteülesed sünonüümid – sõnapaarid, kus ühe tõlke sõna on teises tõlkes samas kontekstis asendatud teise sarnase sõnaga. Võib ka öelda, et need on asendussõnad, mille korral ühes tõlkes esineb alati (või enamasti) üks, teises tõlkes alati (või enamasti) teine paari liige. Sealjuures ei pruugi olla tegu range sünonüümiaga. Need sõnad võivad olla ka lähisünonüümid⁵ (*near synonym*) või lausa hägusnüümid⁶ (*fuzzynym*), kuna ei ole võimalik öelda, kas neid saab ka mõnes teises kontekstis vastastikku ära vahetada nii, et teksti sisu ei muutu⁷, nt *vihastama* ja *vihkama*. Seega ei ole sünonüümiseos kahe sõna vahel siin alati väga range.

Tabelites 5–8 esitatud sõnapaarid on leitud poolautomaatselt. Automaatselt on koostatud kaks tabelit. Esimesel juhul on võetud sisendiks ühe tõlke kõik substantiivid, verbid, adjektiivid ja adverbid ning teisel juhul teise tõlke neidsamu sõnaliike esindavad sõnad. Kõigepealt on leitud iga sisendsõna ja selle sõnaliigi korral kõik kohad, kus see sisendsõna tõlketekstis esineb, ning saadud salvide alusel on loodud sagedusloend teise tõlke sõnadest, mis vastavad sisendsõna sõnaliigile. Et lihtsustada edasist uurimist, järjestati sagedusloend kahaneva sageduse alusel.

Näiteks on programmiväljundi reas *mõnesugune A 8* → *mõnesarnane: 7, üürikene: 1, kurb: 1, hea: 1, mõnesugune: 1, sarnane: 1* programmi sisend Rossihniuse tõlke sõna *mõnesugune* koos sõnaliigiga *A* (adjektiiv). Programm on leidnud, et sõna *mõnesugune* esineb Rossihniuse tõlkes kaheksa korda. Selle tõlke asukohasalmide alusel on leitud Stahli tõlkest kõik adjektiivid ja loodud neist kahanevalt järjestatud sagedusloend. Näitest ilmneb, et teises tõlkes on esimesel kohal *mõnesarnane*, mis erineb sisendsõnast

⁵ Kognitiivselt sarnased (Inkpen jt 2007).

⁶ Semantilisel seotud, kuid jääb ebaselgeks, milline semantiline seos täpselt nende vahel on või kuidas need sõnad täpsemalt semantilises võrgus suhestuvad (Pazienza jt 2008).

⁷ Nn vahetatavuse printsiip (*interchangeability principle*), mida kasutatakse reeglina, et kontrollida, kas kaks sõna sobivad sünonüümideks või ühes sünohulgas kasutamiseks (Miller 1998).

mõnesugune. Seejärel saab uurida, mitu korda esineb *mõnesarnane* Stahli tõlkes ja mitmendal kohal on *mõnesugune* selle sagedusloendis. Kui *mõnesarnase* esinemissagedus on sarnane *mõnesuguse* koosesinemisega, saab selle näitena kasutusele võtta. Erandiks on juhud, kui sagedusloendi esimene sõna ei tundu olevat sisendsõnaga kognitiivselt sarnane. Sellisel juhul tuleb võrrelda ka mõlema tõlke salmide tekste, et näha, kas sõnu on tõepoolest samas kontekstis kasutatud. Keerulisim näide on sõna *kaema* (vt tabel 6), mille sagedasim vaste on *olema*, kuid järgmised kaks sagedusloendi sõna on need, mida kasutatakse asendusena (*vaatama* ja *katsuma*). Sõnu esinemis- või koosesinemissagedusega alla kolme siinkohal ei vaadelda.

Seega, tabelite 5–8 koostamisel sai seatud eesmärgiks leida võimalikult tugeva seosega sünonüümsete asendussõnade paarid. Neljast tabelist on võimalik ammutada mitmekülgeid teadmisi tõlgeteüleste asendussõnade kohta. Selgema ülevaate huvides anname iga erineva sisuga infotüki edasi järgmises loendis.

1. Iga tõlkesõna järel on antud selle sõna arv tõlketekstis. Näiteks tähendab „*veli* (72)“, et sõna *veli* esineb Rossihniuse tõlketekstis kokku 72 korda.
2. Tabeliväli „Koosesinemine“ näitab, mitu korda esineb kaks sõna korraga samades salmides, kuid eri tõlgetes. Näiteks esinevad *veli* ja *vend* samades salmides samal ajal 32 korda.
3. Seose tugevuse protsent iga sõna järel näitab, kui suur on tõenäosus, et üks sõna ühe tõlke mingis salmis tingib teise sünonüümse asendussõna esiletuleku teise tõlke samas salmis. Ilmekat näidet pakub tabel 5: iga kord, kui Rossihniuse mingis salmis on *rõivas*, on samas salmis Stahli tõlkes kindlasti *riie*; kui aga Stahli tõlkes on sõna *riie*, siis 87,5% juhtudest on Rossihniuse tõlkes *rõivas*.
4. Kummalegi tõlkele ainuomased sõnad on tähistatud sümboliga [#]. Näiteks on sõna *veli* omane vaid Rossihniuse tõlkele, kuid *riie* üksnes Stahli tõlkele.
5. Ühissõnad, millel on kalduvus olla pigem ühele tõlkele omasemad (edaspidi: ühele või teisele tõlkele eriomased sõnad), on tähistatud numbrilise ülaindeksiga. Seejuures kajastab ülaindeks sõna esinemise arvu teises tõlkes. Näiteks on *seadus* omasem Rossihniuse tõlkele, kuid neljal korral esineb see ka Stahli tõlkes; *tõotus* on omasem Stahli tõlkele, kuid kolmel korral on seda kasutatud ka Rossihniuse tõlkes.

- Ühissõnad, millele ei ole lisatud ühtki märget, esinevad mõlemas tõlkes võrdväärsel või sellisel hulgal, mis ei tekita kahtlust eriomasusele kalduvuse suhtes.
- Tabeliridadel korduvad sõnad on esile toodud poolpaksu kirjaga. Ainus näide on tabelis 6.

Tabel 5. Tõlgeteülesed asendussõnad – substantiivid

Substantiivid				
Rossihnius	Seose tugevus	Koosesinemine	Stahl	Seose tugevus
veli ⁽⁷²⁾	44.4%	32	vend [#] (32)	100.0%
seadus ⁴ (33)	87.9%	29	käsk ³ (37)	78.4%
rõivas [#] (14)	100.0%	14	rüe [#] (16)	87.5%
töötamine [#] (13)	100.0%	13	töötus ³ (16)	81.3%
laas [#] (11)	100.0%	11	kõrb [#] (11)	100.0%
tempel [#] (12)	91.7%	11	kirik [#] (11)	100.0%
ajastaeg [#] (11)	90.9%	10	aasta [#] (10)	100.0%
tähendamine ⁵ (14)	71.4%	10	lõikpajatus [#] (14)	71.4%
karjus ¹ (10)	90.0%	9	karjane [#] (11)	81.8%
tuka [#] (16)	56.3%	9	ots (13)	69.2%

Tabel 6. Tõlgeteülesed asendussõnad – verbid

Verbid				
Rossihnius	Seose tugevus	Koosesinemine	Stahl	Seose tugevus
kaema [#] (101)	66.3%	67	vaatama [#] (70)	95.7%
pajatama (77)	77.9%	60	rääkima ² (64)	93.8%
lähetama [#] (36)	100.0%	36	lakitama ² (36)	100.0%
koolma [#] (33)	84.8%	28	surema [#] (46)	60.9%
kaema [#] (101)	22.8%	23	katsuma [#] (24)	95.8%
tooma (33)	54.5%	18	kandma [#] (37)	48.6%
pelgama [#] (19)	84.2%	16	kartma [#] (17)	94.1%
viastama ³ (19)	68.4%	13	vihkama ¹ (17)	76.5%
teenitsema [#] (13)	84.6%	11	teenima [#] (11)	100.0%
kõitma [#] (12)	75.0%	9	siduma [#] (9)	100.0%

Tabel 7. Tõlgeteülesed asendussõnad – adjektiivid

Adjektiivid				
Rossihnius	Seose tugevus	Koosesinemine	Stahl	Seose tugevus
vastne [#] (14)	64.3%	9	uus [#] (9)	100.0%
mõnesugune ¹ (8)	87.5%	7	mõnesarnane [#] (7)	100.0%
tõbine [#] (9)	88.9%	8	haige (8)	100.0%
kange ¹ (7)	85.7%	6	vägev (17)	35.3%
murelik [#] (7)	85.7%	6	kurb [#] (6)	100.0%
kura [#] (5)	100.0%	5	paha [#] (5)	100.0%
nõrk [#] (4)	100.0%	4	nõder [#] (7)	57.1%
ausalik [#] (4)	100.0%	4	aus ³ (6)	66.7%

Tabel 8. Tõlgeteülesed asendussõnad – adverbid

Adverbid				
Rossihnius	Seose tugevus	Koosesinemine	Stahl	Seose tugevus
tõdelikult ³ (33)	84.8%	28	tõesti [#] (29)	96.6%
pea [#] (16)	56.3%	9	sedamaid [#] (11)	81.8%
veidi [#] (11)	63.6%	7	pisut [#] (7)	100.0%
üksnes [#] (11)	81.8%	9	ükspäinis [#] (12)	75.0%
igavelt [#] (7)	85.7%	6	igavesti [#] (9)	66.7%
vaja ⁴ (7)	57.1%	4	tarvis (7)	57.1%
õigede [#] (7)	71.4%	5	õigesti [#] (6)	83.3%
täämba [#] (3)	100.0%	3	täna [#] (3)	100.0%

Nagu tabelitest 5–8 näha, kuuluvad võimalikult tugeva seosega sünonüümsete asendussõnade hulka enamasti sõnad, mis on konkreetsele tõlkele ainuomased (tunnus[#]), välja arvatud mõned numbrilise ülaindekssiga tähistatud eriomased sõnad (nt *seadus*, *karjus*, *vihastama*, *läkitama*) ja mõlemas tõlkes üldkasutatavad sõnad (kogu loend: *pajatama*, *haige*, *vägev* ja *tarvis*). Samuti ei teki vaatlusaluste tabelite põhjal kahtlust, et vastastikku asendatavaid sünonüümseid sõnu kasutatakse üsna samas tähenduses. Erandiks näib olevat tabelis 6 leiduv sõna *kaema*, mille vas- tetena esinevad sõnad *vaatama* ja *katsuma*. Seda saab aga seletada sõna *katsuma* varasema tähendusega 'vaatama'.

Kokkuvõttes võib algvormide statistilise vaatluse põhjal väita, et Rossihniuse ja Stahlil tekstid sarnanevad üksteisega sõnavara mahu poolest: Rossihniusel on 1549 sõna, Stahlil 1540 sõna. Sarnased on need sellegi poolest, et nende sõnavara ühendamisel (vt joonis 1) jäävad mõlema tõlke ainuomased sõnad tasakaalukalt vahemikku 23–24%. Tõlgete sarnasus ilmneb ka selles, et substantiividest, verbidest ja adverbidest ainuomaste sõnade osakaalud konkreetse sõnaliigi korral on pea ühesugused, nt substantiividel 34,4% ja 33,9% (vt tabel 4). Tabelite 5–8 põhjal seisneb sarnasus selleski, et mõlemas tõlkes kasutatakse sünonüümsete asendussõnadena võrdväärset hulgal tõlkele ainuomaseid sõnu.

Kõige silmatorkavam, aga siiski mitte väga suur erinevus on seotud adjektiividega. Rossihniuse tõlke sõnavara on adjektiivide poolest 24 sõna võrra suurem (vt tabel 4). Samuti on selles tõlkes ligikaudu 20 ainulaadset adjektiivi, mis esinevad tekstis korra. See aga on peamine põhjus, miks Rossihniusel on ainuomaste sõnade osakaal kogu adjektiivide hulgast ligikaudu 7% suurem kui Stahlil.

3.3. Naabersõnad ehk bigrammid

Selles jaotises uuritakse koos esinema kalduvaid sõnapaare ehk kollokatsioone algvormide tasandil. Koosesinevate paaridena vaadeldakse siinkohal ainult bigramme, see tähendab sõnu, mis esinevad tekstis kõrvuti. Põhimõtteliselt võiks leida koosesinevate sõnade paare igast salmitestist ka nii, et sõnapaari moodustavad salmi esimene ja viimane sõna, kuid sel viisil võivad tulemustesse sattuda sõnapaarid, mis sisuliselt ei kuulugi kokku.

Alljärgnevalt on esitatud ülevaade sõnaliigi filtri alusel sagedasti koos esinevatest sõnapaaridest ja sümmeetriliste statistikute alusel koos esinema kalduvatest sõnapaaridest.

3.3.1. Sõnaliigi filtri alusel sagedasti koos esinevad sõnapaarid

Triviaalseim viis tekstis esinevate sõnapaaride kohta midagi teada saada on eraldada bigrammid tekstist ja järjestada need sageduse alusel. Toetudes inglise keele põhjal tehtud uuringule, on aga Christopher Manning ja Hinrich Schütze (1999) näidanud, et sel viisil satuvad kõige suurema sageduse alusel etteotsa paarid, mis koosnevad täielikult või osaliselt funktsionaalsetest sõnadest, praegusel juhul nt *ning see*, *olema tema*,

Tabel 9. Sagedasimad kõrvuti esinevad sõnad sõnaliigi filtri* alusel

Sõnaliigi filter: A-S			Sõnaliigi filter: (D K-V) (V-D K)		
Rosihnius	Sag	Stahl	Rosihnius	Sag	Stahl
armas veli	35	püha vaim	tõusma üles	21	tõusma üles
püha vaim	25	igavene elu	ära koolma [#]	19	üles tõusma
igavene elu	12	armas veli	minema sinna [#]	15	juurde tulema [#]
rohke arm	10	üürikene aeg	olema läbi	15	mitte uskuma
hea meel	7	parem käsi	üles tõusma	15	ära kaduma
üürikene aeg	7	hea meel	välja minema	14	ära valitsema
parem käsi	5	armas vend [#]	man olema [#]	13	välja minema
vaba emand	5	suur hääl	ära tapma	13	juures olema [#]
püha päev	5	paha käsi [#]	vastu ütlema	12	vastu minema
patune inimene	5	püha päev	mitte uskuma	11	andeks andma
võõras jumal	4	armas poeg	vastu minema	11	sisse uskuma
hiljalik meel [#]	4	suur au [#]	kaema seal [#]	10	sisse tulema
kura käsi [#]	4	taevane isa	üle väärama [#]	10	minema ära
armas poeg	4	taevane rikkus	kaas pajatama [#]	10	ära olema
taevane isa	4	võõras jumal	andeks andma	10	vastu võtma
taevane rikkus	4	noor mees	üles võtma	10	üles tõstma
lähemane inimene [#]	3	vaba emand	manu tulema [#]	9	üle andma
hea karjus [#]	3	hea karjane [#]	ära laskma	9	minema välja
suur rõõm	3	rikas mees	minema välja	8	peran kiusama
igavene tuli	3	hea sugu	vastu pajatama	8	üles äratama
hea sugu	3	salaja asi [#]	ära pelgama [#]	7	päralt jätkama
luutõbine inimene	3	suur arm	kaema siis [#]	7	uuesti sündima [#]
vaimulik and	2	hea tegu	üle andma	7	üles võtma
mõnesugune and [#]	2	ilmamõõtmata selgus [#]	peran kiusama	7	ära heitma
sala asi	2	uus testament	üles äratama	7	järel saama [#]

* Sõnaliigi tähised: A – adjektiiv, D – adverb, K – pre-/postpositisioon, S – substantiiv, V – verb (vt http://www.filosofi.ee/html_morf_et/morfoutinfo.html).

kui tema. Sellised väheütlevad paarid ei anna keeleteadlasele palju uut teadmist. Teine võte, mida Manning ja Schütze rakendavad, on sõnaliigi filtrid, mille korral eraldatakse kõige sagedasemate bigrammide hulgast vaid kindlasse sõnaliiki kuuluvate sõnade paarid, nt adjektiiv-substantiivi paarid (nt *armas vend*) või adverbi-verbi paarid (nt *üles tõusma*). Selliseid sõnapaare tõlketi kõrvutades (vt tabel 9, tunnus #) on näha selgemalt, mis erinevusi tõlgete vahel esineb.

Tabeli esimene pool kuulub adjektiiv-substantiivi paaridele (sõnaliigi filter: A-S). Aluseks on võetud kõige sagedasemad sõnapaarid, mille on programm paaride kahaneva sageduse alusel väljastanud. Tabeli teise poolde on koondatud sõnapaarid, mille üks liige on verb ja teine liige adverb või pre-/postpositsioon (sõnaliigi filter: (D|K-V)|(V-D|K)). Siit on kõige sagedasemad (nt *ei olema*, *saama mitte*) ja muud väheütlevad paarid käitsi eemaldatud. Selliste põhimõtete alusel loodud tabel 9 näitab, kui suur osa tõlkele ainuomaseid paare sagedasemate paaride hulgas esineb ning mis paarid on tõlgetes ühised (poolpaksus kirjas).

Tabelist nähtub, et sõnaliigi filtri A-S korral ei ole esimese kuue bigrammi hulgas ainuomaseid paare. Samal ajal on need esimesed kuus mõlemas tõlkes ühised ning jäävad tabeli etteotsa. Seevastu tabeli teise filtri (D|K-V)|(V-D|K) korral tuleb esile selge erinevus: Rossihniusel on tema tõlkele ainuomaseid bigramme oluliselt rohkem kui Stahlil (vastavalt 9 ja 4).

3.3.2. Sümmeetriliste statistikute alusel koos esinema kalduvad sõnapaarid

Sõnaliigi filtri rakendamine on sobiv viis siis, kui soovitakse teada saada, mis sõnad on sagedamini koos, kuid see ei anna hinnangut sõnade kohta, millel on n-õ vastastikune tõmme või kalduvus koos esineda. Kuigi keelestatistikas on naabersõnade seose tugevuse mõõdikutena kasutusel mitmesugused statistikud, piirdatakse siin kolme üldtuntud statistikuga: vastastikuse informatsiooni väärtuse (*mutual information*), t-skoori (*t-score*)⁸ ja log-tõepäraga (*log-likelihood*). Neid statistikuid nimetatakse sümmeetrilisteks, kuna siin ei eristata, kumb sõna sõnapaaris võib suurema tõenäosusega esineda teise sõnaga koos. Põhjaliku ülevaate kollokatsiooni tuvastamise statistikutest ja nende arvutuseeskirjad on esitanud Stefan Evert (2009) ja Stefan Th. Gries (2013).

⁸ *t-score* = T-test.

Tabel 10 sisaldab naabersõnu, mis on saadud eelnimetatud kolme statistiku alusel. Sõnapaarid on järjestatud kahanevalt (tugevam seos eespool), samuti on leitud igale paarile kolme statistiku pingereas keskmine positsioon. Selline lähenemisviis võimaldas saada tulemitabelisse naabersõnad, mis on kolme statistiku järgi võimalikult kõrgel positsioonil, ilma et üht statistikut oleks teisele eelistatud.

Allesitatud tabeli esimesse poolde on koondatud 25 kõige tugevama seosega adjektiivi-substantiivi (A-S) paari ja teise poolde adverbi-, pre-/postpostiooni-verbi paari ((D|K-V)|(V-D|K)), seejuures tähistab tunnus # tõlkele ainuomaseid paare ja poolpaks kiri sõnu, mis esinevad ka teise tõlke materjalis. Tähelepanuväärne on, et sageduse alusel leitud bigrammid (vrd tabel 9) ei andnud nii palju tõlkele ainuomaseid naabersõnu kui statistikud. Nii on sõnaliigi filtri A-S korral üle 70% mõlema tõlke paaridest ainuomased (täpsemalt Rossihniuse tekstis $19 / 25 \times 100 = 76\%$, Stahli tekstis $18 / 25 \times 100 = 72\%$). Teine sõnaliigi filter annab vastavateks osakaaludeks samuti kõrged 76% ja 88%.

Tabelis 10 näidatud kollokatsioone iseloomustab see, et nad esinevad tekstis vaid ühe korra. Erandid on *väikene uskuja*, *panema tallele*, *otsima usinasti* ja *üle varjama*, mille sagedus on kaks, ning *üle võitma*, mille sagedus on kolm. Et eristada neid teistest paaridest, on need tabelis alla joonitud.

Niisiis näitab naabersõnade analüüs, et a) esinemissageduse alusel eraldatud naabersõnad sisaldavad vähem tõlkele ainuomaseid sõnapaare ja rohkem ühiseid sõnapaare ning b) statistikute alusel eraldatud naabersõnade hulgas on lausa 72–88% tõlkele ainuomaseid sõnapaare ja ainult üksikud ühissõnapaarid. Teades, et esimene lähenemisviis andis tulemuks tihti koos esinevad naabersõnad ja teine lähenemisviis vaid korra või (harva) kaks korda tekstis esinevad naabersõnad (vt tabelid 9 ja 10), on loomulik järeldada, et esimesel juhul tulevad esile piiblis sagedamini kasutatavad paarid, teisel juhul harvem kasutatavad paarid.

3.4. Tõlkesalvide kõrvutamine

Nii nagu eespool, võib ka tõlkesalvide kõrvutamisel vaadata tekste kas tekstisõnade või algvormide tasandil. Salmide võrdlemist alustatakse äärmuslike näidetega ja seejärel liigutakse n-ö üldisema pildi poole, kasutades kahte mõõdikut, mida tutvustatakse järgmistes alaosades.

Tekstide võrdlusest ilmneb, et 1404 salmist vaid ühe korral langevad kaks tõlget 100% kokku (näide 1⁹). Kõik ülejäänud 1403 salmi on tõlketi erinevad. Sarnasuse alusel teisel kohal olev salm on toodud näitena 2.

(1) Mt 16:16

R: Sihs kostis Simon Petrus, ninck laus: Sinna ollet Christus, se ellawa Jummal Poick.

S: Sihs kostis Simon Petrus / ninck laus: Sinna ollet Christus / se ellawa Jummal poick.

(2) Lk 24:45

R: Sihs **awas** temma neile ülles se moistusse, **et** nemmat se kirja moistsit,

S: Sihs **awwas** temma neile ülles moistusse / **eth** nemmat se kirja moistsit /

Teise äärmusse jäävad salmid, mis ei lange tõlketi mitte üheski tekstisõnas kokku. Selliseid nullsarnasusega salme on kuus¹⁰ (näide 3).

(3) Rm 12:13

R: Tulcket abbi neine põhalikude waisusselle. Wõtket hähl mehlle maja.

S: Awwitaket needt põhat heddalisset. Wotket hehl meelel needt tekeijat wasto.

Järgnevalt on toodud sama tüüpi näiteid ka algvormide tasandil esitatud salvide kohta. Siin on tõlketi kokkulangevaid salme lausa 18. Üks lühematest salmidest (koos mõlema tekstitasandil tõlkega) on esitatud näitena 4.

(4) Jh 3:6

mis liha sündima saama see olema liha ning mis waim sündima saama see olema waim

R: mea **lihast sündinut sahb**, se **om liha**, ninck mea waimust **sündinut sahb**, se **om** waim.

S: Mea **leehast sünditut sahp** / se **on leeha** / ninck mea waimust **sünditut sahp** / se **on** waim.

Algvormide tasandil täielikult lahknevaid salme ei esine. Kahe tõlke kõige lahknevamaid salme esindavad näited 5 ja 6 (kokkulangevad sõnad on poolpaksus kirjas).

⁹ Siin ja edaspidi: R – Rossihnius, S – Stahl.

¹⁰ Mt 24:16, Mt 24:20, Ap 12:2, Rm 12:13, Ef 4:5, 1Pt 3:15.

Tabel 10. Sõnaliigi filtri alusel kõige tugevama seosega naabersõnad

Sõnaliigi filter: A-S		Sõnaliigi filter: (D K-V)(V-D K)	
Rosihnius	Stahl	Rosihnius	Stahl
kumiseja vask	kumiseja vask	läbi vandritsema [#]	sagedamini vangima [#]
heliseja kuljus	heliseja kuljus	tänitama heledasti [#]	katki lõhkuma [#]
müriseja lõvi [#]	lihalik roojus [#]	täide litsuma [#]	avalikult näikse [#]
paljas külm [#]	kallis petis [#]	hoidma öösi [#]	ühte liitma [#]
südamlik halastamine [#]	tuline nool	alla vajutama	kaduma kuitao [#]
magus haisus [#]	kohtune abielu [#]	sisse juuretama [#]	alla tallama [#]
himune eksitus [#]	tuline süsi [#]	sisse juhatama [#]	ilma hapnema [#]
ilmapiüretatud jumalateenistus [#]	ägalik ootamine [#]	poole hingama	ilma närtsuma [#]
junkrulik seisus [#]	magus hais	ilma väljapajajatamata [#]	sekka sattuma [#]
tuline nool	noor tuvi	mispärast muretsema	maha niitma [#]
vaeviline ootamine [#]	veljeline armuline [#]	astuma mujalt	lootma kindlasti [#]
noor tuvi	liig joomine [#]	astuma tagast [#]	astuma mujalt
tuline hüdsi [#]	kiskja hunt [#]	tooma ühtekokku [#]	otsima usinasti
kange sõjamees [#]	vaimulik joot [#]	tormama ühtlasi [#]	kaksipidi puhuma [#]
mõistlik jumalateenistus [#]	ülekohtune mammon [#]	vabasti kinkima [#]	astuma tagasipidi [#]
avalik tarvistulemine [#]	vana haputaigen [#]	jälle sünnitama [#]	ninel laulma [#]
kallis rohi	kõrge hooplemine [#]	kannatama täielikult [#]	sõudma kõrgesti [#]
mõnesugune näitamine [#]	mõnesugune näitus [#]	eest ohvrima [#]	alla vajutama
magus taigen	vana iga	tänna puhuma [#]	varsti lahkuma [#]
väikene uskuja [#]	endine põlv [#]	pea lahkuma [#]	üle varjama [#]
imalik anum [#]	liig söömine [#]	panema tallele [#]	seas märkama [#]
ületäielik mõõt [#]	kaval kiusamine [#]	istuma keskel	vangima sagedasti [#]
kaval õppimine [#]	tühine kuulja [#]	otsima usinasti	panema kokku [#]
inimeselik kiusamine [#]	magus taigen	sagedasti sõitma [#]	tõusma nobesti [#]
pühalik vaesus [#]	sarnane puudus	küsima usinasti [#]	üle võitma [#]

(5) 1Pt 4:9

R: olema maja võtja teine teine seas **ilma** nurisema

R: Olcket maja võtjat teine teise sean ilmanürisematta,

S: andma rohkesti see võõras **ilma** murisemine

S: Andket rohkest neile võhral ilma murisemisest.

(6) Rm 8:38

R: **sest mina** olema kinnitama **et** see **surm** ning **elu** ehk **ingel** ning valitsemine ehk **vägi** ehk **mis** silm ees olema ehk mis tulevalik olema

R: Sest minna olle kinnitut, et se surm ninck ello, ächk Engel ninck walitzemine, ächk weggi, ächk mea silmade ehn om, ächk mea tullewelick om,

S: **sest mina** lootma kindlasti **et** ei **surm** ei **elu** ei **ingel** ei kuninglik rikkus ning **vägi** ei **mis** sündima **ehk** veel sündima saama

S: Sest minna lotan kindlast / eth ep surm / ep ello / ep Engel / ep Kunniglick rikkus / ninck wegki / ep mea sündip / ehk veel sündima sahp /

Et saada parem ülevaade kahe tõlketeksti sarnasusest või erinevusest, on alljärgnevalt kasutatud kaht mõõdikut: koosinussarnasust ja normaliseeritud pikimat ühisalamjada.

3.4.1. Koosinussarnasus (KS)

Üks levinuim tekstide sarnasuse mõõtmise vahend on koosinussarnasuse mõõdik, mis muu hulgas on kasutusel nii tekstiotsingu tulemuste relevantuse hindamisel kui ka dokumentide klasterdamisel ehk rühmitamisel (Huang 2008; Gomaa, Fahmy 2013). Matemaatiliselt mõõdab see mõõdik nurga koosinust kahe vektori vahel (vt valem 3), mis on projekteeritud mitmemõõtmelises ruumis. Mitmemõõtmelise ruumi iga dimensiooni vektorile vastab unikaalne sõna (salmis). Vektori pikkus vektorruumi mudelis on määratud sõna esinemissagedusega. KSi väärtus on üks (või 100%), kui kahe võrreldava teksti sõnad langevad (koos esinemissagedustega) kokku, ja null, kui ükski sõna kahes tekstis ei lange kokku, arvestamata sealjuures sõnade järjekorda.

Kui R on Rossihniuse tõlkesalm ja S Stahli tõlkesalm ning n mõlema tõlkesalmi unikaalsete algvormide koguarv, siis võib KSi arvutuseeskirja esitada järgmisel viisil:

$$\text{CosSim}(R,S) = \cos(\theta) = \frac{\sum_{i=1}^n R_i \times S_i}{\sqrt{\sum_{i=1}^n R_i^2} \times \sqrt{\sum_{i=1}^n S_i^2}} \quad (3)$$

Valemi 3 puhul korrutatakse lugejas mõlema tõlkesalmi samade sõnade sagedused ja liidetakse need kokku. Kui ühes salmis on sõna, mida teises ei ole, siis arvestatakse korrumtamisel sagedusega 0 (null). Nimetajasse võetakse mõlema tõlkesalmi iga sõna esinemissageduse ruutude summast ruutjuur ja korrutatakse juurte väärtused omavahel.

Alljärgnevalt on kõige lühema salmi (Mt 22:38) näitel esitatud, kuidas leida KS väärtuse algvormidena antud tõlkesalmi variantide vahel.

(7)

R: see olema see ülem ning suur käsk
(Se on se üllemb ninck suhremb kesck.)

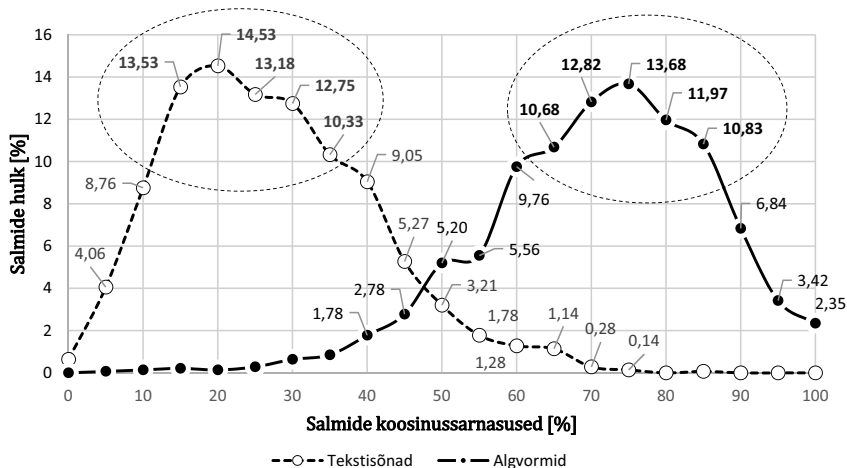
S: see olema see suur käsk
(Se om se suhremb kesck,)

Kõigepealt tuleb luua tabel, kus on esitatud mõlema tõlke kõik sõnad ja kuhu on koondatud mõlema tõlke kohta iga sõna sagedus. Seejärel tehakse valemi abil arvutus.

Jrk	Sõnad	Rosihnius	Stahl
1	see	2	2
2	olema	1	1
3	suur	1	1
4	käsk	1	1
5	ülem	1	0
n	ning	1	0

$$\text{CosSim(R,S)} = \frac{2 \times 2 + 1 \times 1 + 1 \times 1 + 1 \times 1 + 1 \times 0 + 1 \times 0}{\sqrt{2^2 + 1^2 + 1^2 + 1^2 + 1^2 + 1^2} \times \sqrt{2^2 + 1^2 + 1^2 + 1^2 + 0^2 + 0^2}} = 0,881$$

KS aitab näha, kui sarnased on tekstid sõnavara poolest, kuid ei ütle midagi sõnade järjekorra ega kasutatud sõnavormide kohta. See tähendab, et kui võtta kahe tõlkesalmi võrdluse aluseks algvormid, milles on täpselt samad sõnad täpselt sama esinemissagedusega, kuid eri järjekorras, on koosinussarnasus ikkagi üks. Samuti on see üks siis, kui ühes tõlkes on kasutatud näiteks lihtmineviku, teises oleviku vormi. Kui aga rakendada KSi tekstisõnadele ja algvormidele eraldi (vt joonis 2), on võimalik saada kahe teksti sarnasuse kohta lisateavet.

Joonis 2. Rossihniuse ja Stahli tõlkesalmide koosinussarnasuste jaotus

Jooniselt 2 võib välja lugeda, et tekstisõnade tasandil on 64,32% (summa punktiirjoonega ala arvudest, viis suurimat) salmidest koosinussarnasusega 15–35%, samal ajal kui algvormide tasandil langeb sarnane hulk salme (59,98%) koosinussarnasuse vahemikku 65–85%. Sellise erinevuse põhjuseid saab olla vaid kaks: tõlked erinevad ortograafia poolest tugevasti ja lausetes kasutatavad sõnavormid on väga erinevad.

3.4.2. Normaliseeritud pikim ühisalamjada (NPÜAJ)

KSi alternatiiv ja mõneti edasiarendatud viis on rakendada kahele tekstile (praegusel juhul tõlkesalmile) normaliseeritud pikima ühisalamjada (*normalized longest common subsequence*) mõõdikut. Siin ei piisa suurima väärtuse ehk ühe saamiseks sellest, et kaks teksti sisaldavad täpselt samu sõnu täpselt sama esinemissagedusega, vaid oluline on ka sõnade järjekord. Näitaja väiksem väärtus ei pruugi tulla mitte sellest, et ühest tekstist on üks sõna puudu, vaid ka sellest, et tõlkesalmide sõnaadel on erinev järjekord. Näitena NPÜAJ arvutamise kohta on alljärgnevalt kasutatud tuttavat tekstikohta Mt 22:38 (vt näide 7).

Esmalt tuleb arvutada pikim ühisalamjada. Selleks püütakse järjekorras (vasakult paremale) igale Stahli salmi sõnale leida vaste Rossihniuse sõnade hulgast (samuti vasakult paremale), arvestades kitsendusega, et

enne leitud ehk Rossihniuse teksti sõnast ei tohi hiljem leitud ehk Stahli teksti sõna eespool asuda. Kõik sõnad, millele sellisel viisil vaste leitakse, moodustavadki jada, mida nimetatakse ühisalamjadaks. Et veenduda, kas tegu on pikima ühisalamjadaga, tuleb sama protsess läbi teha ka vastupidi, s.t Rossihniuse teksti sõnadele tuleb püüda leida vasteid Stahli tekstist. Kahest ühisalamjadast pikimat nimetataksegi pikimaks ühisalamjadaks. Siinse näite puhul oleks see jada *see olema see suur käsk*, mis langeb täpselt kokku Stahli tekstiga. Kui ülemjada on leitud, tuleb tulemtteksti normaliseerimiseks jagada selle sõnade arv kõige lühema teksti sõnade arvuga, praegusel juhul $5/5 = 1$. Siinne näide on ilmekas selle poolest, et kuigi tulemuseks tuli üks, ei olnud kaks salmiteksti teineteisega identsed.

3.4.3. Erinevused sõnajärjes

Eelkirjeldatud tulemust arvestades on mõistlik kasutada NPÜAJ väärtust koos koosinussarnasuse väärtusega: kui mõlema väärtus on üks, saab väita, et tekstid on 1 : 1 identsed. Kui koosinussarnasus on väiksem ühest, on oodata, et üks salm sisaldab rohkem sõnu kui teine. Selliseid salme, mis on identsed, s.t KS ja NPÜAJ võrduvad ühega, on 18, ja selliseid salme, kus NPÜAJ on üks, kuid KS on ühest väiksem, on samuti 18 (vt allolev tabel).

KS	NPÜAJ	Arv	Kommentaar
1	1	18	Identsed salmid
1	< 1	7	Samad sõnad, eri järjekord
< 1	1	18	Ühes salmis on rohkem sõnu

Kuna eesmärk on tuvastada salmid, mille sõnade järjekord on tõlketi erinev, võetakse alljärgnevalt lähema vaatluse alla salmid, kus KS on üks, kuid NPÜAJ on väiksem ühest, lootes nende näidete alusel leida üles kõige puhtamad erisuse juhud. Nagu näha eeltoodud tabelist, on selliseid juhte vaid seitse, mis moodustavad ligikaudu 0,5% kõigist lausetest.

Seitsmest juhust, mille korral KS on üks, kuid NPÜAJ on ühest väiksem, on kolm niisugused, kus kahes tõlkes on kõrvuti asetsevad verbid eri järjekorras (näide 8; KS = 1, NPÜAJ = 0,889).

(8) 1Kr 15:5

R: ning et tema **olema nägema** Keefas* pärast see kaksteistkümmend

R: Ninck et temma **om nettut** Cephassest, perrast neist katzteistkümmes.

S: ning et tema **nägema olema** Keefas* pärast see kaksteistkümmend

S: Ninck eth temma **nechtut on** Sephast / perrast neist kaxtöistkümmest.

Kaks näidet on niisugused, kus kahes tõlkes on kõrvuti asetsevad substantiivid eri järjekorras (näide 9; KS = 1, NPÜAJ = 0,900). Ülejäänud kaks näidet näivad olevat juhuslikumat laadi ja neid eraldi ei käsitleta.

(9) Rm 8:14

R: sest kumb see **vaim jumal** ajama see olema jumal laps

R: Sest kumbat se **Waim Iummalast** ajab, need ommat Iummala latzet,

S: sest kumb see **jumal vaim** ajama see olema jumal laps

S: Sest kumbat se **Jummala waim** hajap / needt ommat Jummala lapset.

Vaadeldud näidete alusel saab kokkuvõtvalt öelda, et salmides esineb eri järjekorraga sõnapaare. Järgmises etapis tulebki otsida välja kõik juhud, kus kõrvuti olevad naabersõnad on kahes tõlkes eri järjekorras, vältides samal ajal nelja erijuhtu.

1. Sõnapaari esimene või teine liige esineb vahetult enne või pärast sõnapaari.

... kes see juures **olema kumb olema** Kristus ...

... ning **tema küsima tema** kui palju olema sina leib tema kostma seitse ...

2. Sidesõna ümbritsevad sõnad on eri järjekorras.

... **Joosep ning** Maarja ...

... Maarja **ning Joosep** ...

3. Sõnapaar on samas kontekstis sama, aga lause lõpupoole vahetatud järjekorraga (rakendub kitsendus, mille kohaselt vahetuses olevate sõnade paarid saavad asuda teineteisest vaid kuni nelja sõna kaugusel).

ning **saama tema** ette kõik rahvas ühte hagama saama ning **tema saama** tema teine ...

ning **saama tema** ette kõik ilm maa rahvas koguma saama ning **tema saama** tema teine ...

4. Kasutatakse sünonüümseid sõnu.

pärast **lausuma tema** see teine vastu sina enge kui palju olema sina võlgu tema lausuma ...

pärast **pajatama tema** see teine vastu sina aga kui palju olema sina võlgu tema lausuma ...

Eelmainitud nelja kitsendust rakendati 1404 tõlkesalmipaaril. Analüüsi tulemusena selgus, et 264 sõnapaari on 240 tõlkesalmis vastupidises järjekorras. Seevastu sõnapaare, mis on eri tõlgete samades salmides sama järjekorraga, on 13 789 ja neid leidub kõigis salmides ehk 1404 salmis. Kuigi vastupidise järjekorraga sõnapaare on koguhulgaga võrreldes üsna vähe ($264 / 13\,789 \times 100 = 1,9\%$), hakkavad siin sellegipoolest silma teatud mustrid, millel peatume peale kokkuvõtvaid tabeleid ja näiteid lähemalt.

Tabel 11. Vahetatud järjekorraga sõnapaarid sõnaliigilise mustri alusel

Sõnaliik-sõnaliik*	Sagedus	Tõlketi vahetuses olevate sõnade paarid
V-V	44	andma olema, arvama laskma, elama tahtma, jagama olema, kiitma pidama, kiitma tahtma, nägema pidama, olema kutsuma, olema kuulma, olema käima, olema nägema, olema palkama, olema saama, olema tegema, pidama kannatama, pidama saama, saama arvama, saama maksmata, saama paluma, saama ristima, saama ülendama, saama ütlema, seisma võima, sööma laskma, sündima pidama, tahtma arvama, tahtma küsima, tegema olema, tegema pidama, tegema tahtma, tulema pidama, tulema saama, tundma olema, võima mõistma, ütlema saama
P-P	45	enese ise, keegi sina, kõik see, mis see, see kumb, see kõik, see sina, see üks, sina enese, sina keegi, sina mina, teine kumb, teine see, tema üks, üks iga, üks see
S-S	21	algamine ilm, and jumal, arm jumal, kogudus jumal, rahu jumal, sulane jumal, sõna jumal, tee jumal, tunnistaja jumal, vaim jumal, viha jumal
S-H	20	ema Jeesus, imetegu Kristus, jumal Iisrael, koda Jaakob, koda Taavet, mägi Siinai, pale Mooses, poeg Sebedeus, päev Kristus, rahvas Iisrael, rist Kristus, sugu Iisrael, suu Taavet, sõna Kristus, veri Kristus, vägi Kristus
V-P	15	kuulma tema, kuulma üks, nimetama see, olema keegi, olema mina, olema see, panema tema, saama mõlema, saama sina, saama tema, võima tema, ütlema mina, ütlema mõningas

Sõnaliik- sõnaliik*	Sage- dus	Tõlketi vahetuses olevate sõnade paarid
V-D	13	laskma mitte, olema ei, olema mitte, pidama mitte, saama ka, saama mitte, saama palju, tulema siis, uskuma mitte, võima mitte
P-D	12	mina ei, mina ka, see nüüd, sina ei, sina siis, tema ei
P-V	9	enese laskma, mina kirjutama, mina olema, see pidama, see tulema, sina uskuma, tema nägema, tema olema, tema paluma
S-P	9	amet mina, jalg mina, jalg sina, jumal mina, jünger tema, lihavõte see, vaim see, variser üks
D-D	9	ikka veel, ka mitte, mitte enam, mitte ka, mitte veel, nüüd ka, palju enam
K-P	8	pärast tema, sees kumb, vastu mina, vastu see, vastu teine, üle tema, ümber sina
D-V	5	enam saama, hukka minema, mitte armastama, siit tahtma, ära unustama
P-H	5	kõik Seba, mina Mooses, see Jeesus, tema Herodes
P-S	5	see liha, see ülestõusmine, tema jumal, tema kivi
A-V	4	hea tegema, raske saama, vaba saama, ühesarnane olema
V-H	4	astuma Jeesus, astuma Peetrus, kostma Peetrus, minema Jeruusalemm
V-J	4	kostma ning, kuulma ning, olema ning, pidama ehk

* Sõnaliigi tähised: A – adjektiiv, D – adverb, H – pärisnimi, J – konjunktsioon, K – pre-/postpositsioon, P – pronoomen, S – substantiiv, V – verb
(vt http://www.filosoft.ee/html_morf_et/morfoutinfo.html).

Sagedasimate sõnapaaride kokkuvõtva tabeli 11 alusel saab öelda, et sõnaliigiti on kõige enam vahetatud järjekorraga paare kategooriates verb-verb (V-V) ja pronoomen-pronoomen (P-P). Nende esinemissagedused on vastavalt 44 ja 45. Kolmandana kõige enam ehk 21 korral esineb mustrit substantiiv-substantiiv (S-S). Lähemal vaatlusel selgub, et kõigil kolmanda rühma juhtudel on tegu paaridega, mis Stahli tõlkes moodustavad tänapäevase genitiivühendi, Rossihniuse tõlkes aga vana kirjakeele pärase nn ablatiivgenitiivi. Seejuures on 20 juhul paari üks substantiive sõna *jumal* (näide 10). Ainult ühel korral on kasutatud muid substantiive (näide 11).

(10) Rm 10:17

R: siis tulema see usk see jutus see jutus ütlemine enge läbi see **sõna jumal**

R: Sihs tulleb se usck sest juttussest, sest juttusse ütlemine enge lebbi se **sõnna Jummalast**.

S: siis tulema see usk see jutlus see ütlemine aga läbi see **jumal sõna**

S: Sihs tullep se usck sest ütlussest / se ütleminne agkas lebbi se **Jummala Sanna**.

(11) Mt 25:34

R: ... mina isa pärandama see rikkus mis sina valmistama olema **algamine ilm**

R: ... minnust Issast, perrandaket se rickusse, mea teile walmistut om **alckmissesest ilmast**.

S: ... mina isa pärandama see rikkus kumb sina valmistama olema see **ilm algamine**

S: ... münnust Issast / perrandaket se rickusse / kumb teile walmistut on sest **ilma alckmissesest**.

19 esinemisjuhuga on sageduselt neljas muster substantiiv-pärisnimi (S-H). Seda esindavad paarid, mis Stahli tõlkes esinevad tekstitasandil genitiivühendina, milles omajat väljendab pärisnimi. Rossihniuse tõlkes võivad need olla realiseerunud kahel viisil. Esiteks, paari tagumiseks liikmeks olev pärisnimi võib samuti olla väljendatud ablatiivgenitiiviga, nagu eelmise mustri korral (4 juhtu, vt näide 12), kuid enamasti on Rossihniuse tõlkes paari tagumiseks liikmeks olev pärisnimi siiski genitiivis (10 juhtu, vt näide 13). Teiseks, viiel juhul on Rossihniuse variandis pärisnimi nominatiivis (näide 14).

(12) 2Kr 3:7

R: ... võima mitte nägema see **pale Mooses** see selgus pärast tema pale kumb ...

R: ... woi mitte netta sedda **pallet Mosessesest**, se selgedusse perrast temmast palckest ,kumb

S: ... võima vaatama **Mooses pale** peale see selgus pärast kumb tema pale ...

S: ... woinut wallatama **Mose palle** pehle / se selgkedusse perrast / kumb tema palgkel ...

(13) Lk 1:33

R: ning tema saama üks kuningas olema üle see **koda Jaakob** igavelt ning tema kuningas ...

- R:** ninck temma sahb ütZ Kunnigas ollema ülle se **koa Iacobi** iggawelt,
ninck temma Kunniga
- S:** ning tema saama üks kuningas olema üle see **Jaakob koda** igavesti ning
tema ...
- S:** ninck teṃa sahp üx Kunningas olla ülle se **Jacoba kodda** igkawest
ninck temmast ...

(14) Lk 2:32

R: üks paistus paistma see pagan ning üks kiitus sina **rahvas Iisrael**

R: üttes paistusses paistma neile pagganeile, ninck üttes kittusses sinnu
raghwalle Israel.

S: üks küünal paistma see pagan ning üks kiitus oma **Iisrael rahvas**

S: Öhex Kühnlax paistma neile pagkanalle / ninck öhex kihtussex ommal
Israelli rahwal.

Väiksema sagedusega mustreid ei ole siinkohal võimalik lähemalt analüüsida. Esialgsel vaatlusel tundub, et kahe tõlketeksti sarnasuse või erinevuse seisukohalt on need juhuslikumat laadi.

Nagu eelnevast nägime, on vahetatud järjega sõnapaaride hulk (264) sama järjekorraga sõnapaaride hulga (13 789) võrreldes väike, moodustades vaid ca 1,9% koguhulgast. Vahetatud sõnapaaride väikest osakaalu ja mõju kajastab ka KSI ja NPÜAJ Pearsoni korrelatsioonikordaja väärtus 0,835, mille alusel saab väita, et kahe tõlketeksti vahel valitseb ühiste sõnade järjekorda arvestades väga tugev positiivne lineaarne seos.

Tõlkesalmide analüüs osutab, et tekstisõnade tasandil on tõlkesalmide üldine omavaheline sarnasus küllaltki väike, kuid see suureneb märgatavalt, kui minna tekstisõnadelt üle algvormidele. Seda järeldust illustreerivad kõige paremini joonis 2 ja selle selgitused. Lisaks, vaid ca 2% juhtudest on tõlketi kõrvuti esinevate sõnade järjekorras erinevusi. Kõige enam puudutab see paare V-V ja P-P, seejärel paare S-S ja S-H.

Kokkuvõttes võib öelda, et kvantitatiivse analüüsi põhjal on kaks tõlget omavahel üsna sarnased. Sarnasust näitavad mõlema tõlke küllaltki ühesugune leksikaalne mitmekesisuse ja tiheduse protsent (valemid 1 ja 2), peaaegu eristamatud sisusõnade osakaalud (tabel 1), aga ka ühissõnade küllaltki ühesugune osakaal tõlgetes (joonis 1). Sarnaseid jooni leidub ka sagedasimate adjektiivi-substantiivi (A-S) paaride hulgas (tabel 8), ent ka tõlketekstide võrdlemisel algvormide tasandil. Ilmnes, et ca 70% tõlkesalmidest on koosinussarnasusega 65–85% (vt joonis 2).

Suuremad erinevused ilmnevad ortograafias, kus mõlema tõlke kõige mitmekesisemate näidete tabelites 2 ja 3 ei olnud ühtegi kokkulangevat algvormi. Suured erinevused torkavad silma ka naabersõnade võrdlusel. Nimelt, kui kollokatsioonide leidmiseks kasutada spetsiaalseid statistikuid, ilmneb, et tugevamate seostega naabersõnad on enamikul juhtudest tõlketi ainuomased (tabel 10).

4. Kvalitatiivne analüüs

Kvalitatiivne analüüs lähtub Rossihniuse ja Stahli perikoopide tõlkeli-
sest vaatlusest ja kõrvutusest, aga ka laiematest tähelepanekutest, mis
on korjunud eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi koostamise käigus.
Fraas-fraasilt on omavahel kõrvutatud ning Martin Lutheri piiblitõlke
1545. aasta (vajaduse korral ka 1534. aasta) versiooniga (Luther 1534,
1545) võrreldud kattuvaid perikoope vanast testamendist (Jesaja ja Malaki
raamatust), uue testamendi Matteuse, Markuse ja Luuka evangeeliumist
(viimasest 1., 2. ja 24. peatüki osa) ning Pauluse kirjadest roomlastele,
korintlastele ja galaatlastele – kokku 729 salmi ehk 51,9% kõigist ühis-
test salmidest. Analüüsi käigus on peale kahe tõlke omavahelise suhte
täpsustamise püütud sihipäraselt leida ka võimalikke märke erinevatest
ajalistest kihistustest ja tõlkestrateegiatest.

4.1. Tõlkemeetodist

Vanema kirjakeele tõkelise aspekti kirjeldamisel näib mugav kasutada
formaalse vastavuse ja dünaamilise ekvivalentsi mõisteid (Nida, Taber
1982). Ajastuomaseks ehk 17. sajandi esimesel poolel domineerinud
tõlkemeetodiks võib pidada formaalset vastavust taotlevat tõlget, nagu
see tuleb eriti ehedana esile Stahli perikoobiraamatu lõppu lisatud Jesaja
raamatu peatüki eestinduses, mille lisamist põhjendab Stahl isiklikul toonil:
„Kristlikule armsale lugejale, kuna natuke ruumi üle jäi, pidasin sobivaks
(*hat es mir gefallen*) täita see vaimurikka prohvet Jesaja 53. peatükiga.“
Näib tõenäone, et vähemalt selle peatüki on Stahl ise tõlkinud. Tõlge on
tehtud Martin Lutheri saksakeelsest tõlkest, kandes seda sõna-sõnalt,
paiguti lausa morfeem-morfeemilt eesti keelde üle. Põhimõtteliselt sama
tõlkemeetodit on rakendatud kõigis 17. sajandi nelja esimese kümnendi
säilinud tõlkeatkendites, ehkki mõningate vormelite või tekstiosade

sõnastuses võib ilmnedä lahknevusi saksa lähtesõnastusest. Tõenäoliselt annab see tunnistust vormeli või fraasi ammusest juurdumisest või kogu tekstiosa pärinemisest mingist teistsugusest, oletatavasti varasemast tõlketraditsioonist (vt lähemalt Ross 2000).

Tänapäevase ilukirjandusliku tõlkega võrreldes vastavad nii Rossihniuse kui ka Stahli perikoobid tervikuna üsna hästi formaalset vastavust taotlevale tõlkemeetodile. Suuresti just sellest võib olla tingitud ka nende omavaheline sarnasus: saksakeelse teksti sõnasõnalise ja morfeem-morfeemilise ülekande korral peavadki sihttekstid olema väga sarnased; varieeruda saavad ainult kasutatavad leksikaalsed vasted, nagu tuleb eriti selgesti esile juhtudel, kus Rossihniuse tekstis esineb lõunaeesiline, Stahli tekstis põhjaeesiline sõna (*sehen* > *kaema* ~ *vaatama* vms – vt asendus-sõnad alajaotises 3.2).

Lähemal vaatlusel näib kahe tõlke formaalse vastavuse määr olevat siiski veidi erinev. Nimelt tundub Rossihniuse tõlge taotlevat formaalset vastavust järjekindlamalt kui Stahli oma. Kummagi teksti tõlketehnilist eripära võiks illustreerida Mt 2:23 salmiosa (parema jälgitavuse huvides on näide esitatud osade kaupa).

a)	b)
L: vnd kam vnd wonet	in der Stad, die da heisst Nazareth.
R: ninck tulli, ninck elli	se lihna sissen, kumb sähl sahß nimmetut Nazareth
S: ninck tulli / ninck ellas	Nazaretti Linna sees
c)	d)
L: Auff das erfüllet würde	das da gesagt ist durch die Propheten
R: et sähl teutetut saj,	mea sähl ütteltut om lebbi se Propheti
S: et töitetut sai /	mea ütteltut on lebbi se Propheti

Esimene osa (a) on nii elementaarne, et siin olekski keeruline erinevalt tõlkida. Teises osas (b) kopeerib Rossihniuse versioon väga täpselt saksa lähteteksti, andes omaette vaste (*sähl*) isegi saksa partiklile *da*, mida saksa keeles kasutati nominatiivse relatiivpronoomeni järel ilma selge tähendusega (Grimm DA 4a). Ainsa kõrvalekaldena üksühesest vormilisest vastavusest edastatakse saksa sõnavormi *heisst* kahesõnalise passiivse fraasiga *sahß nimmetut*, mida võib pidada ajastuomaseks juurdunud tõlkevasteks. Seevastu Stahli versioonis on kogu fraas täiesti eestipäraseks lihtsustatud. Kolmandas osas (c) esineb Rossihniuse versioonis seesama *sähl*, ehkki saksa lähtefraasis see puudub, kuid lisandus võrdsustab lähte- ja sihtfraasi

sõnade arvu. Neljandas fraasis (d) vastab Rossihniuse versiooni *sähl* taas saksa lähtefraasile.

Tõsi, leidub ka vastupidiseid näiteid, kus Stahli versioonis on mõni fraas tõlgitud täpsemini kui Rossihniusel, kuid üldjoontes tundub Rossihnius olevat formaalselt täpsem. Kuni selleni välja, et liitüveliste sõnade morfeemhaaval tõlkimise teel saadud eesti vasted võivad (vähemalt tänapäeva lugejale) olla Rossihniuse variandi eesti keeles üsna arusaamatud, samas kui Stahli variandis on neile antud dünaamiliselt ekvivalentne muutüveline vaste, nt 2Kr 6:6 R *ilmaferwitut armu sissen* < L *in vngeferbeter liebe*, vrd S *tössisse armo sees*; 2Kr 6:8 R *need ümberwyat* < L *die verfürer*, vrd S *needt pettijat*.

Mõnel juhul meenub Rossihniuse versiooni tõlkevasteid lugedes Uku Masingu hüpotees algtolke autoriks olnud eestlasest, kes lihtsalt ei osanud saksa keelt ja tõlkis seetõttu mõne sõna täiesti valesti (Masing 1999: 266). Näiteks Gl 6:7 on saksa *sich irren* tõlgitud Rossihniuse versioonis vastega *pahandama*. Grimmide sõnaraamatu järgi võidi ilma enesekohase asesõnata verbi *irren* kasutada tõesti nii tähenduses 'turbare' ('segadusse ajama, häirima') kui ka 'errare' ('eksima'), kuid enesekohase asesõnaga verb on alati kandnud ennekõike tähendust 'eksima'. Siinkohal on 'eksima' ainuvõimalik tõlgendus ja just nii ongi fraasi mõistetud Stahli versioonis, vrd L *Irret euch nicht* > R *Errapahandakut hendas mitte*, S *Erra hexiket*. Niisuguste ülekannete korral pole siiski selge, kas tõlkijana on loogilisem eeldada eestlast, kes ei saanud aru saksa keelest, või sakslast, kes ei saanud aru, mida tema sooritatud morfeemmorfemiline ülekanne eesti keeles lõpuks tähendas.

Üldise üksühese vormilise vastavuse juures esineb Rossihniuse versioonis teatud tüüpi lisandusi. Nii on seal enamasti kohanimele lisatud sõna *linn* või *maa*, rahvanimele sõna *rahvas*, saksa nimisõna funktsioonid kasutatud adjektiivi vastele selgitav põhisõna jne, nt Mt 2:1 L *zu Bethlehem*, R *Bethlehemmi linnan*, S *Bethlehemmis*; Mt 2:2 L *der Jüden*, R *sest Juda raghwast*, S *neist Judalissest*; Mt 9:2 L *einen Gichtbrüchigen*, R *ütte luhtöbbitze Inimesse*, S *öhe luhtöbbise*. Stahli versioonis esineb selgitavaid lisandusi vähem ja ebasüsteemsemalt, aga see-eest on selles näiteid, kus ühele sõnale on antud mitu sünonüümset vastet, mille abil püütakse lähtesõna tähendust täpsustada, nt Mt 4:21 L *jre netze flickten*, R *omma nohta parrandasit*, S *omma Nota paicksit / ninck kohendasit*; Mt 9:12 L *dürffen ... nicht*, R *ei olle mitte waya*, S *ep olle ... waja / ninck tarbis*;

Mt 11:21 (jm) L *Wehe dir*, R *Haicke sinnule*, S *Hedda ninck waiw sünnul*; Rm 8:23 L *wir ... sehnen vns*, R *meye ... himmotzeme hendas*, S *meije ... igkatzeme ninck hingame issi hennesse sees*; 1Kr 4:3 L *ein geringes*, R *ütz weiti*, S *üx wehti ninck tühhine assi*; 1Kr 13:4 L *langmütig und freundlich*, R *pitkmehlelick ninck söbbralick*, S *tassane / kannatalick / ninck helde*; 2Kr 6:1 L *vergeblich*, R *ilmaaszjata*, S *ilmaaszjatta ninck tühjast*; Gl 3:24 L *Zuchtmeister*, R *johtaja*, S *oppija ninck ... johataja*; Gl 5:20 L *Hadder*, R *Neid*, Zorn, *Zanck*, *Zwitracht*, *Rotten*, *Hass*, *Mord*, R *rihd ninck wiha*, *kawal opmine*, *röwmime*, S *ridel / kaddededus / weeha / soimatus / kahet meelet / falsch oppetus / weehamine / tapminne* (ehkki viimase näite pikas loendis on keeruline täpseid vastavusi tuvastada).

Rossihniusel näib sünonüümseid vasteid esinevat vähem, samas on mõned neist küllaltki huvitavad. Näiteks Mt 22:37 esineb alliteeratiivne paarisväljend seal, kus saksa originaalis on ainult üks sõna: L *von ganzem Gemüt*, R *kihkest mehlest ninck möttest*, vrd S *keickest meelest*. Paaris kohas on sünonüümsed vasted Rossihniusel esitatud seotuna mitte ühendava sidesõnaga, vaid vastandava sidesõnaga *ehk*, misjuures tõlkija näib pakkuvat saksapärasele võõrsõnale võimalikku eesti vastet, nt 1Kr 13:12 L *durch einen Spiegel*; R *lebbi ütte Spegli ächk warjokajetawa*, vrd S *lebbi öhe Spegli*; Lk 11:21 L *sein Pallast bewaret*; R *omma pallasti ächk lihna hästi hojab*, vrd S *omma kodda hehste hoidap*.

Üldiselt liigituvad mõlemad versioonid niisiis vormilist vastavust taotleva tõlke alla, kuid Rossihniuse versioonis on lähtetekstiga üksühese vastavuse taotlus silmatorkavam kui Stahli versioonis.

4.2. Grammatilised konstruktsioonid

Vormilist vastavust taotleva tõlke korral osutuvad problemaatiliseks grammatilised konstruktsioonid, mille ehitus peaks lähte- ja sihtkeeles põhimõtteliselt erinema. Saksa keelest eesti keelde tõlkimisel on suuri raskusi valmistanud objekti ja eituse vormistamine, valik kahe eesti keele infinitiivi vahel ning nimisõnalised sõnaühendid, mille vormistamisel eesti keeles peaks täiendsõna tänapäeva keeleloogika järgi olema genitiivis (mida siin edaspidi nimetatakse tinglikult genitiivühendeiks). Objekti vormistamisel ja õige infinitiivi valikul komistasid kõik varasema kirjakeele tõlkijad, kuid sellest aspektist kaht kriitilist perikoobiversiooni

siinkohal ei võrrelda.¹¹ Eituse ja genitiivühendite vormistamisel tuleb aga kahe versiooni vahel esile selge erinevus.

Eituse vormistamise probleemidest vanas kirjakeeles on palju kirjutatud (vt nt Kilgi 2012: 123–144), mistõttu pole tarvis probleemi olemust siinkohal selgitada. Mainitagu vaid, et Rossihniuse versioonis on eitus üldiselt rahvakeelepärane, Stahlil aga enamasti ekslik, s.t koosneb saksa keele eeskujul jaatusvormist ja muutumatu(te)st eituspartikli(te)st, nt Mt 4:4 L *lebet nicht*, R *ej ella mitte*, S *ep ellap mitte*. Seal, kus saksa keeles väljendab eitust üldeitav partikkel, osutub seesugune lähteteksti kopeeriv vormistus eesti keeles tegelikult jaatuseks, nt Mt 2:6 L *du ... bist mitnichten*, R *sinna ... ei olle minckit sarnatzel kombel*, S *sinna ... ollet minckit sarnasel kombel*. Eituse ekslik vormistus annab Stahli versioonile läbivalt võõrapärase ja kohmaka ilme.

Genitiivühendid on saksa keeles enamasti vormistatud nii, et täiendsõna jääb sõnaühendi lõppu. Eesti keeles peaks täiendsõna olema põhisõna ees. Selline ümberpööramine oli paljudele kirjakeele algusfaasi autoritele ilmselt liiga keeruline ning seetõttu arenes vanas eesti kirjakeeles välja saksa läitemalli kopeeriv fraasimoodustus, milles kasutatud *st*-lõpulist täiendsõnavormi võiks nimetada ablatiivgenitiiviks. Ablatiivgenitiivi tundub Rossihniusel esinevat palju rohkem kui Stahli versioonis, kus nimisõnaühendeis on sageli kasutatud täiesti rahvapärast genitiivi¹², vrd nt Mt 2:13 L *der Engel des HERRN*, R *se Engel sest Issandast*, S *se Issanda Engel*, Mt 21:5 L *auff einem Füllen der lastbaren Eselin*, R *ütte warsa pähl sest kohrmakandja mötzhobbust*, S *öhe kohrmakandija metzhobbo warsa pehl*. Stahli versioonis leidub rahvapärases genitiivkonstruktsioonis koguni ilusaid mitmuse vorme. Tõsi, mitmuse genitiivivorme kohtab Rossihniusegi tekstis, kuid ka nende korral võib täiend- ja põhisõna järjekord olla saksapärane, nt Lk 1:70 L *Durch den Mund seiner heiligen*

¹¹ Põhjaliku ülevaate infinitiivide kasutusest 17. sajandi põhjaeesti kirjakeeles annab Pille Penjami väitekirj (2008: 201–284).

¹² Täpsemad arvulised andmed on esitatud kvantitatiivse analüüsi peatükis, kus käsitletakse vahetatud järjekorraga sõnapaare (vt 2.4.2). Kuivõrd seal analüüsitakse ainult bigramme, jäävad sealsest statistikast välja substantiivifraasid, mille korral on ühes või teises tõlkes kahe substantiivi vahel artikli funktsioonis sõna *üks* või *see*, nagu ablatiivgenitiivi korral enamasti tegelikult ongi. Seetõttu saab ablatiivgenitiivi tegelikust osakaalust kummaski tõlkes siinkohal rääkida siiski ainult lugemisel tekkiva mulje põhjal.

Propheten, R *lebbi se suh temma põha Prophetide*, vrd S *lebbi ommade põhade Prophetide suh*. Muidugi esineb ka Stahlil versioonis ablatiivgenitiivi, nt Mt 4:9 L *alle Reich der Welt* on mõlemas eesti versioonis ablatiivgenitiiviga (R *kihck rickusset sest ilmast*, S *keicke rickusse sest Ilmast*), aga hinnanguliselt esineb Stahlil ablatiivgenitiivi siiski märksa vähem.

Niisiis võib kahe grammatilise konstruktsiooni, eituse ja genitiivfraasi analüüsi põhjal öelda, et eituse korral kopeeritakse Stahlil versioonis enamasti saksa konstruktsiooni, samal ajal kui Rossihniusel esineb üldiselt eestipärane eitus. Genitiivkonstruktsiooni korral on aga olukord vastupidine: Stahlil esineb üsna palju rahvapärast genitiivi, Rossihniuse versioonis aga kasutatakse valdavalt ablatiivgenitiivi.

4.3. Terminid ja vormelid

Kuivõrd perikoobid on kristliku vaimuliku keele erialatekstitid ja kristlikku sõnumit oli perikoopide ilmumise ajaks eesti keeles levitatud juba neli sajandit, siis on selge, et kesksete mõistete ja sagedaste vormelite väljendamiseks oli kujunenud traditsioon ning teatud vasteid kasutati 17. sajandi alguses sõltumatult ajastu tõlkemeetodist. Juurdunud terminiteks ja vormeliteks võib pidada kõiki perikoopides regulaarselt kasutatud kristliku tuumikleksika vasteid, eriti kui need ei ole morfeem-morfeemilt tuletatud Lutheri saksakeelsest lähteterminist või -vormelist. Osa niisuguseid termineid ja vormeleid olid põhja- ja lõunaeesti kirjakeelele ühised, osa erinevad. Osa on ilmselt pärit juba reformatsiooniajast, osa 16. sajandist. Ühised tõenäoliselt juurdunud terminid ja vormelid on nt *ristima* (sks *taufen*), *rist* (sks *Kreuz*), *kirjatundja* (sks *Schriftgelehrte*), *patt* (sks *Sünde*), *andeks andma* (sks *vergeben*), *lausuma* (~ *üttelema*, *pajatama kellegi*) *vastu* (sks *sprechen ~ sagen zu*), *kuri* (*hea* vastandina). Siiski äratub tähelepanu, et 17. sajandi alguses ilmunud tekstides võib veel nendegi terminitega seoses probleeme ilmned. Näiteks eesti *rist*-tüve kahetähenduslikkus on põhjustanud arusaamatusi mõlemas perikoobi-versioonis. Ehkki saksa verbi *kreuzen* on üldiselt tõlgitud sõnaühendiga *risti peale panema ~ pooma*, leidub siiski ka üks mõlemas versioonis kattuvalt eksitav koht: Mk 16:6 L *den gecreutzigten*, R *sedda ristitut*, S *ke ristitut on*; Rossihniuse versioonis on lisaks paaris kohas antud saksa originaali sõnale *Taufe* vasteks *rist*, nt Mt 20:23 L *mit der Tauff*, R *se risti kahn* (vrd S *se ristmisse kahs*). Väärrib esiletoomist, et kristlikuks terminiks

kujunenud sõna *kuri* kasutatakse esimestes säilinud perikoopides veel väga laias tähenduses 'kõlbmatu, halb', nagu kinnitab ilmekalt näiteks väljend *kuri puu* Mt 7:17 (ja 18) mõlemas variandis: L *ein fauler Bawm*, R *ütz kurri puh*, S *ix kurri puh*.

Eriti üllatav on ühine vormel, mis esineb mõlema perikoobiversiooni Luuka evangeeliumi ingli tervituses: Lk 1:28 L *Gegrüsset seistu holdselige*, R *Terwetut olle sinna armuteus*, S *Olle terwe / sinna armo töis*. Eesti vaste *armu täis* ei saa kuidagi tuleneda Lutheril kasutatud väljendist *Holdselige*, vaid peab olema toortõlge vastavast ladina fraasist *gratia plena*. Just seda fraasi kasutas Luther näitena oma tõlkemeetodi kirjeldamisel, selgitades, kui sobimatu on siinkohal ladina fraasi sõna-sõnalt üle kanda (Luther [1530] 2000: 89–90). Muidugi ei saa eeldada, et eesti perikoobitõlkijad oleksid olnud Lutheri tõlkealase kirjaga tuttavad, kuid seesugune kasutus tõestab, et väljend pidi juurduma juba katoliku ajal, mil see tõlgiti kas ladina keelest või mõnest Vulgata-pärasest saksa tõlkest sõna-sõnalt eesti keelde. Väljendi varane juurdumine on eriti ootuspärane, kui arvestada, et vaadeldavat kirjakohta sisaldav palve oli katoliku ajal üks olulisimaid.¹³

Perikoobitekstide ulatuses oli ilmselt kujunenud ka mingi lõdvem traditsioon, mida järgiti selliste väljendite edasiandmiseks, mida ei saa pidada otseselt vaimuliku keele osaks, vaid mis kuuluvad pigem üldkeelde. Nii võib mõlemas versioonis kohata mõningate saksa keelendite korral ühesuguseid või lähedasi vasteid, mida ei saa saksa keelendist morfeem-morfeemilt tuletada, ilma et see pruugiks ilmtingimata öelda midagi versioonide võimaliku ühise päritolu kohta, nt Lk 1:75 L *Die jm gefellig ist*, R *kumb temma mehle perrast om*, S *kumb temma meele perrast on*.

Osa varaselt juurdunuks peetavast vastevarast võib pisut varieeruda või olla lõuna- ja põhjaeesti traditsioonis selgelt erinev (vt asendussõnade kohta kvantitatiivse analüüsi ptk 3.2). Näiteks saksa terminile *Heiland*, mis esineb kattuvates perikoobiosades kokku kuus korda, on Stahli versioonis alati vasteks *õnnistegija*, Rossihniuse versioonis enamasti *lunastaja*, nt Lk 2:11 L *der Heiland*, R *se lunnastaja*, S *se õnnistegkija* (üks kord, Tt 3:6, esineb siiski ka Rossihniuse versioonis *õnnisteggia*). Erinevad on ka saksa terminile *Gesetz* antud vasted: selle edasiandmisel kasutatakse

¹³ Kuivõrd Stahli perikoobid ilmusid ka käsiraamatu 2. ja 3. trüki peaaegu muutmata kujul, esineb kõnealune Vulgata-pärane väljend (nii nagu ka segadused rist-tüve kasutamisel) veel 1693. aasta käsiraamatuski.

Stahli versioonis enamasti sõna *käsk*, Rossihniuse versioonis sõna *seadus*, nt Lk 24:44 L *im gesetz Mosi*, R *Mosesse Sädusse sissen*, S *Mosesse kescko sees*. Seal, kus saksa tekstis esineb samas fraasis ka sõna *Gebot*, võib Stahli versiooniski olla sõna *Gesetz* vasteks *seadus*, nt Mt 22:36 L *das furnemest Gebot im Gesetz*, R *se kihke suhremb kesck se sädusse sissen*, S *se üllemb kesck sehduusse sees*.

4.4. Üldkeelsed fraseologismid

Termini- ja vormelilaadsetest keelenditest eraldi tasub käsitleda tavalisi üldkeelseid fraseologisme, mille edasiandmisel näib Stahli versioon üldiselt ilmutavat suuremat dünaamilisust kui Rossihniuse oma. Sagedased on juhud, kus Rossihniuse versioonis on keelend üle kantud sõna-sõnalt, ent Stahli versioonis on fraasile antud sisuliselt ekvivalentne dünaamiline vaste ning vajaduse korral on lisatud sõnu, mida originaalis otseselt pole, või sõnastatud fraas täiesti ümber, nt Mt 9:1 L *fuhr wider herüber*, R *letz jelle ülle*, S *lasckis hend souda ülle se merre*; Mt 20:6 L *den gantzen Tag*, R *kihke se peiwa*, S *keicke piddusse pehwa*; Mt 22:16 L *denn du achtest nicht das ansehen der Menschen*, R *sest sinna ei kaje mitte neine Inimeste suhrusse pähle*, S *sest sinna ep piddat öhest innimessest ennamb lugku / kudt sest töisest*; Lk 1:36 L *im geschrey ist das sie vnfruchtbar sey*, R *kumb pajatusse sissen om, et temma ilmasuggulick om*, S *kennest üttelti / eth ep temma eales piddi lapse ilmale kandma*; Lk 2:36 L *nach jrer Jungfrawschafft*, R *perra omma Iunckroliko saisust*, S *abbi ello siddes*; 2Kr 4:7 L *in jrdischen Gefessen*, R *neine ilmliko annummette sissen*, S *muldasede ihode sees*. Vahel ilmutab ka Rossihniuse variant keerulisemate väljendite edasiandmisel teatud dünaamilisust, kuid nendeski kohtades on Stahli versioonis oldud tavaliselt veel leidlikum, nt Rm 8:38 L *weder gegenwertiges noch zukünfftiges*, R *ächk mea silmade ehn om, ächk mea tullewelick om*, S *ep mea sündip / echk weel sündima sah*.

Fraseologismide dünaamiline tõlkimine piirneb juhtudega, mida võib peaaegu pidada erinevaks tõlgenduseks. Näiteks salmis Js 40:2 esineb Lutheril fraas *Das jre Ritterschafft ein ende*, mille kohta Luther peab vajalikuks ääremärkuses selgitada, et *Ritterschafft* tähendab siin jumala-teenistust vanas testamendis. Rossihniuse tõlge on üsna pisut selgitav: *et neine waimoliko söddal üt tucka om*; Stahli tõlge aga läheb kaugemale ja seletab pigem Lutheri servamärkust kui teksti ennast: *et se rasck*

kohrm sest kesckust nende pehlt on errawottetut. Piiblikohas Mt 6:30, kus inimest võrreldakse täna kasvava ja homme häviva rohuga, on Lutheri tõlkes viimase kohta öeldud *das ... morgen in den ofen geworffen wird*, mille Rossihniuse versioon täpselt nii ka edasi annab: *kumb ... hohmen se ahju sisse heitetud sahb.* Stahli versioonis aga kasutatakse siinkohal hoopis muud kujundit: *kumb ... home maha nitetaxe*, mis haakub (ehkki ei kattu) pigem teiste piiblikohtadega, kus rohtu või lille tarvitatakse inimese kaduvuse võrdkujuna (vrd Ps 103:15, Ii 14:2 jm).

4.5. Keeleliselt kattuvad fragmendid

Kuigi kaks perikoopide versiooni on lähivaates kogumultelt üsna erinevad, leidub neis siiski hulgaliselt leksikaalse valiku ja grammatilise vormistuse poolest täiesti kattuvaid fraase, mis erinevad ainult ortograafia või murdelise vormitunnuse poolest, ning veelgi enam fraase, mis erinevad küll sõnavaliku poolest, ent mille korral sõnavalik on tingitud murdeerinevustest (vt taas asendussõnade kohta kvantitatiivse analüüsi ptk 3.2). Osa niisugustest fraasidest võib liigitada sedavõrd elementaarsete kilda, et neid olekski raske kuidagi teisiti tõlkida.¹⁴ Termine ja vormelilaadsete väljendite korral saab kattuvust selgitada pikaajalise traditsiooniga, nagu öeldud. Sellest hoolimata esineb selliseidki kokkulangevusi, mida on raske selgitada tõlkemeetodi või traditsiooniga ning mis näivad igal juhul viitavat mingile ühisele lähtetõlkele. Nagu Külli Habicht on katekismuste kõrvutuses esile toonud, kehtib ka perikoopide korral üldtendents: mida keerulisem tekst, seda suuremad erinevused.¹⁵ Seetõttu on ootuspärane, et üldmuljelt on evangeeliumide tõlked sarnasemad kui epistlite tõlked. Seda silmatorkavamad on mõningad epistlites esinevad sõnavalikulised kokkulangevused, nt 1Kr 9:24 *L so in den Schrancken lauffen*, *R kumbat sähl kichla weddanut ommat*, *S kumbat johxmisse pehle kihla weddawat*. Esineb ka ühiseid lahknevusi Lutheri tekstist, mille korral kummaski

¹⁴ Tõlkevõrdluses, millega püüti hinnata eesti, läti, soome ja rootsi varaste tõlgete n-ö Lutheri-pärasust, selgus, et isegi kõige Lutheri-kaugemas versioonis, mis oli ilmselgelt tõlgitud heebrea originaalist, mitte Lutheri saksakeelsest tõlkest, langes 49% fraasidest struktuuri poolest kokku Lutheri tõlkega (vt Ross 1995).

¹⁵ Kvantitatiivse analüüsi käigus välja selgitatud kõige erinevamate piiblisalmide (vt 3.4) lähivaatlusel nähtub, et algvormide tasandil 43 kõige erinevama salmiste esindavad 31 epistlite teksti ja 12 evangeeliumide teksti.

eesti versioonis on küll erinev vaste, kuid üks eesti vaste on tuletatav pigem teisest eesti vastest, mitte Lutheri tekstist, nt 2Kr 3:6 L *Nicht des Buchstabens, ... Denn der Buchstaben tödtet*, R *ei mitte sest sädussest, ... Sest se sädus tappab*, S *mitte sest kesckust* / ... *Sest se kesk surretap*; Gl 4:27 L *die Einsame hat*, R *selle jellejettetul om*, S *sel* / *ke ilma meeheta on* / *ommat*.

Mõne kokkulangevuse korral on raske otsustada, kas tegu on lihtsalt vormilist vastavust taotlevate tõlgetega, juurdunud vormeliga või tuleks kattuvuse põhjust otsida ühisest lähtetõlkest, vrd nt Mt 8:12 (ja 22:13) L *heulen und zeenklappen*, R *hulckmine ninck hambakerrisemine*, S *hullumine ninck hambakerriseminne*; 1Kr 13:1 L *ein donend Ertz oder eine klingende Schelle*, R *ütz kummiseja wasck ächk helliseya kuhljus*, S *üx kummiseja wasck* / *echk helliseja kuhljuh*. Viimase väljendi toob, muuseas, üksikvastete ja fraaside kokkulangevuse esimese näitena esile juba Reiman (1898: XXXV–XXXVI), lisades vastava loendi lõpus: „See ei saa olla pimeda juhuse ajal toimunud. Me ei leia siin muud selgitust, kui peame eeldama ühist allikat, millest nii Stahl kui ka Rossihnius on ammutanud.“ Ometi tõusevad selle *Esto mihi*-pühapäeva ehk viimase paastueelse pühapäeva epistli (1Kr 13:1–13) eri versioonides esile ka mõned iseäranis erinevalt sõnastatud salmid (vrd näited 15 ja 16).

(15) 1Kr 13:4

R: Se arm om pitkmehlelick ninck söbbralick, se arm ei olle mitte kadde, se arm ei olle mitte wallato, temma ei puhu hendas mitte ülles,

S: Se arm on tassane / kannatalick / ninck helde / se arm ep weehap mitte / ninck ep olle kadde / se arm ep teep kurja / temma ep kõrgkistap

(16) 1Kr 13:8–9

R: Sell armul ei olle eales mitte ütztucka, kun toch sell tähendamissel neist tullevast asjast ütztucka sahma sahb, ninck neil kehlil ütztucka sahma sahb, ninck sel tundmissel ütztucka sahb. Sest meije tehdmine om ilmäteutelick, ninck meye tähendamine om ilmäteutelick,

S: Se arm ep lõppep / kus doch keick kuhlutamisset sahwat lõpma / ninck keick keelet sahwat lõpma / ninck se tundminne kahs sahp lõpma. Sest meije tundminne ep olle töitelick / ninck meije kuhlotaminne ep olle töitelic.

Viimased kaks salmi kuuluvad kvantitatiivse analüüsi põhjal koguni 40 kõige erinevamalt tõlgitud salmi hulka. Seega tundub tervikperikoobi

versioone kõrvutades, et tõlkevaste *kumseja vask ehk heliseja kuljus* kuulub pigem suulises traditsioonis varakult kinnistunud vormelite hulka, mitte ei pärine kahe tõlke ühisest kirjalikust allikast.

Kui epistlite sõnavalikus torkavad silma ennekõike üksikud üllatavad kokkulangevused, ent tervikuna kokkulangevaid pikemaid lauseid või lauseosi peaaegu ei esine, siis lihtsama keelega evangeeliumides leidub ka väga suurel määral kokkulangevaid pikemaid lõike, mille sarnasust näib tõesti olevat kõige kergem seletada ühist lähtetõlget eeldades. Näiteks Matteuse evangeeliumi 11. peatüki perikoopides esindatud algusosa Mt 11:2–10 on kahes väljaandes pea kattuva sõnastusega (kui murdeerinevused kõrvale jätta ja ignoreerida mõningaid Rossihniuse versioonile omaseid saksapärasusi), samas edasine osa, Mt 11:20–30, on küllaltki erinev. Tundub kõnekas, et kattuv lõik on kolmanda advendi evangeelium, lahknev lõik kuulub aga pühakupäevade evangeeliumide hulka, kusjuures Stahli jaguneb see kahe pühakupäeva (Tallinna tänupäeva ja apostel Mattiase päeva) vahel eri lõikudeks, Rossihniusel kuulub aga tervikuna apostel Mattiase päeva juurde. Selle järgi võiks spekuloida, et olulisimate pühade evangeeliumid juurdusid varem ja kindlama traditsioonina. Üldkehtiv reegel see siiski kindlasti pole, sest näiteks jõuluevangeelium Lk 2: 1–14; 15–20 on kummaski tõlkes selgesti erinev (Stahlil pealegi jälle kaheks jaotatud, Rossihniusel ühes tükis).

Perikoopide liigenduses ja valikus esineb kahe versiooni vahel muidki väiksemaid erinevusi kui eelmises lõigus mainitud juhud. Sedalaadi lahkevuste täpsem analüüsimine eeldaks liturgia ajaloo alast kompetentsi ning oleks kahtlemata vajalik kummagi perikoobiraamatu sünniloo rekonstrueerimisel. Kirjakeele arengu ja tõlkeloo vaatluses kinnitab seesuguste erinevuste olemasolu igatahes veel kord juba eelnevast tõlkeanalüüsist koorunud veendumust, et vaatamata üksikute perikoopide peaaegu täielikule kokkulangevusele, mida on võimalik seletada vaid ühise lähtetõlke olemasolu kaudu, ei saa Rossihniuse ja Stahli perikoobiraamatuid tervikuna kindlasti käsitleda teineteise või ühise eelkäija koopiana.

5. Kokkuvõte

Kvantitatiivse ja kvalitatiivse analüüsi kokkuvõtteks võib niisiis kinnitada varasemate uurijate tõdemust, et Rossihniuse ja Stahli perikoobid on väga mitmekihiline materjal, mis annab pildi 17. sajandi alguse tõlkemeetodist,

kuid sisaldab kindlasti ka suulises traditsioonis kinnistunud väljendeid ning fragmente varasematest kirjalikest tõlgetest.

Kvantitatiivne analüüs tõi esile kahe tõlke suure sarnasuse, mis on tõenäoselt tingitud eeskätt formaalset vastavust taotlevast ajastuomast tõlkemeetodist. Erinevused ilmnesid peamiselt ortograafias, mis oli 17. sajandi alguses veel välja kujunemata. Huvitavaid lahknevusi pakkus siiski ka naabersõnade kõrvutus, mis annab kinnitust näiteks oletusele, et nn genitiivkonstruktsioonide vormistamisel on kummaski tõlkeversioonis käitunud erinevalt. Esialgne kvantitatiivne analüüs ei võimalda paraku otsustada, kas tuvastatud lahknevused viitavad kummagi tõlke erinevale päritolule või on tingitud hilisemast toimetamisest. Erinevuste edasisel uurimisel tuleks võtta lähema vaatluse alla harva esinevad keelendid ning kõige nõrgemalt seotud salmid, samuti tasuks analüüsida perikoobitõlgetes esile tulevate erandlike vastete seoseid kummagi autori muu säilinud keelematerjaliga.

Kvalitatiivne analüüs lubab väita, et mõlemas versioonis leidub näiteid, mis annavad tunnistust tõenäoselt juba katoliku aega ulatuvast väljendustavast. Termin- ja vormelikasutuse kokkulangevust kahes tõlkes võibki seletada juurdunud traditsiooniga. 17. sajandi algupoolse tõlketraditsiooni raames on siiski tegu kahe selgesti eriilmelise tõlkega: Rossihniuse versioon vastab vormiliselt täpsemini saksa tõlkele, Stahli oma on dünaamilisem ja sisaldab rohkem Lutherist lahknevat rahvakeelset väljendust. Mõlemad versioonid sisaldavad ilmselt varasemast ajast pärinevaid fragmente ja nende üha ületoiemetatud kihte. Osa perikoopide korral näib tõenäone oletada ühise kirjaliku alustõlke olemasolu. Enamik tekstist ei anna ühise allika hüpoteesile siiski mingit kinnitust ning tõlgete läheduse põhjuseks võib pigem pidada tõlkemeetodit ja juurdunud vaimuliku keele traditsiooni. Osa perikoope on täiesti ilmselgelt iseseisvad tõlked.

Praegune teksti märgendus võimaldas kvantitatiivselt kõrvutada ainult salme või tervikpeatükke. Võimalikule ühisele kirjalikule allikale tuginevate perikoopide väljasõelumiseks tasuks edaspidi kvantitatiivselt kõrvutada kahte versiooni perikoopide kaupa, neutraliseerides ühtlasi kummalegi tõlkele eriomaste sünonüümide kasutamisest tingitud erinevused ning muud n-ö toimetaja parandustena tõlgendatavad lahknevused.

Kirjandus

- Annus jt 2000** = Endel Annus, Tiina Aasmann, Ülvi Kalpus, Pärja Miljan. Eestikeelne raamat 1525–1850 = Estnisches Buch 1525–1850 = Estonian book 1525–1850. Tallinn: Eesti Akadeemiline Raamatukogu.
- Evert, Stefan 2009.** Corpora and collocations. – *Corpus Linguistics: An International Handbook*, Vol 2. Ed. Anke Lüdeling, Merja Kytö. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1212–1248.
- Gomaa, Wael H., Aly A. Fahmy 2013.** A survey of text similarity approaches. – *International Journal of Computer Applications* 68 (13), 13–18.
- Gries, Stefan Th. 2013.** 50-something years of work on collocations. – *International Journal of Corpus Linguistics* 18 (1), 137–165. <https://doi.org/10.1075/ijcl.18.1.09gri>.
- Grimm** = *Deutsches Wörterbuch* von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. www.dwb.uni-trier.de/de/.
- Gutslaff, Johannes 1998 [1648].** *Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli 2003.** Kahe 1632. aasta katekismuse keelelistest kokkupuutepunktidest. – Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Toim. Valve-Liivi Kingisepp. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 9–27.
- Huang, Anna 2008.** Similarity measures for text document clustering. – *Proceedings of the Sixth New Zealand Computer Science Research Student Conference (NZCSRSC2008)*. Christchurch, 49–56.
- Inkpen, Diana Zaiu, Graeme Hirst 2003.** Automatic sense disambiguation of the near-synonyms in a dictionary entry. – *Computational Linguistics and Intelligent Text Processing*. Ed. Alexander Gelbukh. Berlin, Heidelberg: Springer, 258–267. http://dx.doi.org/10.1007/3-540-36456-0_25.
- Johansson, Victoria 2009.** Lexical diversity and lexical density in speech and writing: a developmental perspective. – *Lund University Department of Linguistics. Working Papers* 53, 61–79.
- Kilgi, Annika 2012.** Tõlkekeele dünaamika Piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kingisepp jt 2002** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Luther, Martin 2000 [1530].** Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. – *Vikerkaar* 2–3, 83–96.

- Luther, Martin 1534** = Biblia das ist / die gantze Heilige Schrift Deudsch. Wittenberg: Hans Lufft. (Faksiimile: Taschen, 2003.)
- Luther, Martin 1545** = Biblia. Das ist: Die gantze Heilige Schrift / Deutsch / Auff's new zugericht. Wittenberg: Hans Lufft. (Faksiimile: Deutsche Bibelgesellschaft.)
- Manning, Christopher, Hinrich Schütze 1999.** Foundations of Statistical Natural Language processing. Cambridge, London: The MIT Press.
- Masing, Uku 1964.** Hans Susi 1551. a. tõlkest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 10 (1964). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts, 121–136.
- Masing, Uku 1999.** Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa.
- Miller, George A. 1998.** Nouns in WordNet. – WordNet: An Electronic Lexical Database. Cambridge: The MIT Press, 24–45.
- Nida, Eugene A., C. R. Taber 1982.** The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill.
- Pazienza jt 2008** = Maria Teresa Pazienza, Armando Stellato, Alexandra Tudorache. A Bottom-up Comparative Study of EuroWordNet and WordNet 3.0 Lexical and Semantic Relations. – LREC 2008.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktioonid. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Reiman, Wilhelm 1898.** Einleitung. – Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und –Episteln und der Leidensgeschichte Jesu [...] (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, 19.) Tartu: H. Laakmann, III–LIV.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1816.** Über zwei Bücher von Rossihnius. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache. 5. Heft, S. 13–36.
- Ross, Kristiina 1995.** Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses Piiblis. – Akadeemia 1, 3–29.
- Ross, Kristiina 2000.** Tõlketehnilisi küsimusi eesti kirjakeele algusaegadest: 2. käsk. – Keel ja Kirjandus 11, 781–795.
- Rossihnius, Joachim 1898 [1632].** Evangelia und Episteln auf alle Sonntage durchs gantze Jahr. – Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und –Episteln und der Leidensgeschichte Jesu [...] (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, 19) Tartu: H. Laakmann, 67–180.
- Stahl, Heinrich 1638.** Hand- und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hausz-Väter Estnischen Fürstenthumbs, Dritter Theil, Darinnen die gewöhnliche Evangelia und Episteln durchs gantze Jahr [...] Tallinn: Chr. Reusners Sel. Nachgelassener Widwen Drückerey.

A comparison of the pericopes of Joachim Rossihnius and Heinrich Stahl

AHTI LOHK,
KRISTIINA ROSS

The article compares two Estonian-language translated publications from the early 17th century, the books of pericopes of Joachim Rossihnius (1632) and Heinrich Stahl (1638), to clarify the relationship between them and their connection with a possible earlier tradition. These are two roughly contemporaneous publications, one of which represents South Estonian and the other of which represents North Estonian. Despite the difference in target languages, researchers have previously noticed the great similarity between these two authors' translated texts, which has led to efforts to explain this similarity. The analysis herein aims to contribute to the study of this question, using the historical concordance material of Estonian Bible translations (<http://www.eki.ee/piibel/>), which allows for easier comparison of different translations. The article presents separate quantitative and qualitative analyses.

For the quantitative analysis, all parts of the Bible occurring in both translations were compared (total 1404 verses) on four levels: the words, their base forms, neighboring words, and word order, using measures of lexical diversity and density, with word pairs identified by Venn diagrams, part of speech filters and symmetrical statistics, cosine similarity and normalized longest common subsequence. The quantitative analysis highlighted the striking similarity between the two translations, which is primarily brought about by the translation method of the time, which emphasized the formal equivalency of the translation with the original. Differences were observed primarily in orthography, which at the time remained highly variable and unstandardized. Interesting differences were also found in the comparison of neighboring words, which confirmed the expectation that e.g. genitive constructions would be formed differently in the two translations. The quantitative analysis also highlighted rarely occurring linguistic forms and particularly weakly connected versions of verses, the further study of which could help to explain the relationship of each translation to previous tradition and the common language of the time.

For the qualitative analysis, roughly half of the material (729 chosen verses) was taken and the translations were compared phrase by phrase with each other

and with their source text, Martin Luther's German translation. The qualitative analysis shows that both versions exhibit examples of a tradition likely dating back to the Catholic period. The coincidence in the usage of terms and formulaic expressions can be explained by these expressions already having taken root. However, within the context of the tradition of the time, the two translations do clearly stand apart from one another: Rossihnius's version preserves greater formal equivalence to the German translation, while Stahl's is more dynamic and contains more vernacular expressions differing from the structure of Luther's version. The rendering of certain individual pericopes can be presumed to have been based on a common earlier translation.

Keywords: history of written Estonian, Bible translation, quantitative textual analysis

Ahti Lohk

Tallinna Tehnikaülikool, tarkvarateaduse instituut

Ehitajate tee 5, 19086 Tallinn

Eesti Keele Instituut, eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

ahti.lohk@eki.ee

Kristiina Ross

Eesti Keele Instituut, eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

kristiina.ross@eki.ee

XIX SAJANDI EESTI KIRJAKEEL – VAHEKEELEST SULANDKEELEKS¹

HELLE METSLANG,
KÜLLI HABICHT

Annotatsioon. XIX sajandi eesti kirjakeel pakub huvi tollaste sotsiokultuuriliste olude taustal, sest ühiskondlik murrang peegeldub ka suhtumises kirjakeelde ja kirjakeele kasutuse dünaamikas. Kui alates XVI sajandist kuni XIX sajandi alguseni olid eesti kirjakeelt kasutanud ja arendanud peamiselt sakslased, siis XIX sajandi keskpaigas võtsid kirjakeele, toonase võõrmõjuliste morfosüntaktiliste joontega kollektiivse vahekeele arendamise üle haritud eestlased. Artiklis tutvustatakse katseuuringut, kus vaadeldakse XIX sajandi eri kümnendite autorite J. W. L. von Luce, F. R. Kreutzwaldi, C. R. Jakobsoni ja E. Vilde keelekasutust. Taustaks on varasemad vahekeeleuuringute tulemused ja võrdlus tänapäevase kirjakeelega. Eesmärk on välja selgitada XIX sajandi eesti autorite keelekasutuse eripära võrreldes varasema, vahekeele perioodiga. Uurimistulemused pakuvad ülevaadet XIX sajandi keskpaigas alanud omapärase sulandkeele (L3) etapist, mil emakeelsed (L1) kasutajad võtsid osaliselt üle L2 kasutajate vahekeelse kuju. Analüüsist selgub, et XIX sajandi keskel publitseerima hakanud eesti autorite sulandkeelt iseloomustab kõikuv objektikäände kasutus, verbistruktuuri kompleksuse suurenemine ja *saama*-tuleviku konstruktsioonide lisandumine.

Võtmesõnad: kirjakeel, keelekontaktid, ajalugu, morfosüntaks, sihitis, verbi-fraasid, futuurum, eesti keel

Sissejuhatus

Artiklis keskendume XIX sajandi eesti kirjakeelele, mida võib pidada varasema saksamõjulise kirjakeele (sakslaste vahekeele) ja hilisema, XX sajandi alguskümnenditel kujundatud polüfunktsionaalse kirjakeele vaheastmeks. Vaatleme mõningaid eesti vanema kirjakeele

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (projekt PRG341).

morfosüntaktilises varieerumises avaldunud nähtusi, mis on seotud kirjakeele esmaste kujundajate peamiselt saksakeelse taustaga. Käsitluse lähtekohana mõistame XVI–XVIII sajandi eesti kirjakeelt kui omalaadset kollektiivset vahekeelt (vt Metslang, Habicht 2015). Eeldame, et selle keelevariandi mõju on traditsiooni toel jõudnud ka XIX sajandi keskpaiga ja teise poole kirjakeelde, mida kujundasid juba eesti autorid. Sellele keelevariandile iseloomulike nähtuste esinemise ulatust ja võimalikke põhjusi järgnevalt käsitlemegi.

Kuna XIX sajandi eesti kirjakeele morfosüntaktilist varieerumist ei ole seni põhjalikult uuritud, teeme siinses käsitluses algust keeleliste indikaatornähtuste ja sotsiokultuuriliste olude integreeritud uurimisega keeleomandamise mõistestikus. Kolm verbiga seotud keelenähtust (objektikäände valik, verbistruktuuri kompleksus ja *saama*-tulevik), millele uurimuses keskendume, on valitud meie varasemate uurimuste põhjal (vt Metslang, Habicht 2015, 2017). Varasematele tulemustele tuginedes jälgime siin nende nähtuste esildumist uutes oludes, kus XIX sajandi jooksul lisandus eestlastest kirjutajaid ning keelekollektiivi suhtumine kirjakeele saksapärasusse muutus järjest kriitilisemaks. Niisiis otsime vastust üldisemale küsimusele: mis oli XIX sajandi eesti autorite keelekasutusele iseloomulik võrreldes varasema, nn vahekeele perioodi keelekasutusega?

1. Keeleline ja sotsiokultuuriline taust

Eesti vana kirjakeele tekstid pakuvad huvitavat uurimisainest, sest võimaldavad sissevaadet peaaegu 400 aasta jooksul kujunenud kirjakeele süsteemi, mida saab tänapäeval tuvastada vaid mittemakeelsete autorite tekstide kaudu.

Andmed XVI–XVII sajandi tegeliku keelekasutuse kohta piirduvad teada olevate tõkeliste religioossete ja juriidiliste tekstidega. Seoses luterliku ideoloogia levikuga ja sellest lähtunud piibli tõlkimisega rahva-keeltesse, k.a eesti keelde, sõlmisid siinsed tõlkijad XVII sajandi lõpu-kümnenditel esimesed normingulised kokkulepped religioosse registri keelekasutuse ühtlustamiseks (vt Paul 1999; Ross 2009). Piiblikeel andis XVIII sajandil eeskju ka kirjakeele kui nn raamatukeele kasutamiseks. Samuti iseloomustas Eesti, aga ka tema naabermaade selleaegset keelesituatsiooni topekdiglossia (vt Nordlund 2007). Ühelt poolt kasutati Eestis

saksa ja eesti keelt, teiselt poolt aga eristusid eesti keele variandid. Mitteeestlastest ülemkihi alates XVII sajandist järjekindlalt välja arendatud kirjakeel oli ühiskonnas kõrge staatusega keelevariant (H-variant), samal ajal kui eestlaste endi L1 kui suuline talurahvakeel oli madala staatusega (L-variant) (vt Rutten 2016). See tõi kaasa olukorra, kus järgimiseväärne tava sisaldas algusest peale tõlkijate keelevõõraid L2 jooni, sest varasem omakeelne tava puudus.² Erinevus kirikliku kirjakeele ja suulise talurahvakeele vahel oli suur. Sellest hoolimata sai alates XVI sajandist kujunenud ning XVIII sajandiks tänu mõjukale piiblitõlkele kokkuleppeliseks ja harjumuspäraseks muutunud raamatukeel XIX sajandil prestiižseks eeskujuks (Ahrens 2003 [1853]: 433), muu hulgas eestlastest autoritele.

XIX sajand oli murranguline kogu Euroopas. Lääne-Euroopa ajaloos tuntakse rahvusluse arengu ja ühiskonna moderniseerumise perioodina nn pikka XIX sajandit Prantsuse revolutsioonist Esimese maailmasõjani (vt nt Hobsbawm 1990). Sel ajal võib Tsaari-Venemaa lääneosa maades muutusi täheldada alles alates XIX sajandi algusest, kuhu praeguse Eesti ala astus seisuseühikonnana. Seejärel jõudsid Baltikumi valgustusideed, toimusid reformid, paranesid põlisrahva majanduslik olukord ja hariduse saamise võimalused. XIX sajandi teisel poolel algas eestlaste rahvuslik ärkamine, eestlaste ja eesti keele staatus ühiskonnas hakkas järk-järgult paranema.

XIX sajand, eriti selle teine pool, oli eesti kirjakeele arengus üks murrangulistest ajajärkudest. Kui alates XVI sajandist olid eesti kirjakeele kujundajad ja mõjukate eestikeelsete tekstide autorid peamiselt sakslased, siis seoses valgustusideede levikuga ning rahvuste kultuurilise eripära ja rahvuskeelte väärtustamisega kujunes XIX sajandi jooksul ühiskonnas järjest olulisemaks eesti haritlaste panus.³ Raimo Raagi hinnangul toimus sajandi jooksul üleminek kodanikuühiskonda, kujunes välja eesti rahvus ja haritlaskond ning arenes kirjanduselu ja rahvaharidus. Eesti keele kasutusvaldkonnad avardusid, nt tekkis eesti koolikeel. XIX sajandi jooksul saavutasid eestlased üldise kirjaoskuse, sajandi teisel poolel ilmus

² Samalaadset põlisrahva keele oma versiooni arendasid misjonärid ja kolonistid muudiski maailmajagudes. Nii nagu eestlased nimetasid sakslaste arendatud keelt kirikukeeleks (Põldvee 2019), andsid ka näiteks bantu keelte hulka kuuluva šona keele kõnelejad Zimbabwes preestrite kõneldavale šona keelele nimeks *chibaba* 'preestrikeel' (Makoni, Pennycook 2007: 7).

³ Samalaadsed protsessid toimusid ka näiteks Lätis (vt Priedīte 1999).

umbes 7000 raamatut ja brošüüri, lisaks eestikeelsed ajalehed ja ajakirjad. Eesti keele ja kultuuri madalam staatus võrdluses saksa omaga tõi siiski kaasa olukorra, kus paljud saksakeelse hariduse saanud eestlased pürgisid sakslasteks, võttes omaks saksa keele ja kultuuri, sest sellega kaasnes „harituks“ pidamine. (Raag 2008: 49–68)

Niisiis oli XIX sajand kirjakeeles veel varieeruvuse ja otsingute aeg. Kristiina Ross on XIX sajandi keskpaiga olukorda iseloomustanud koloniaallingvistikast pärineva „kaaperdamise“ mõiste abil. Ehkki saksa kirikutegelased löid eesti kirikliku kirjakeele oma õpetuse levitamiseks, võtsid eestlased selle rahvusliku liikumise perioodil oma eesmärkide saavutamiseks üle, nii et kirjakeele algsel loojal kadus kontroll selle keelekuju kasutamise üle ja ka keelega kaasnenud võim. (Ross 2019: 64–65) Selline vaatenurk seob keelelised ja ühiskondlikud olud originaalsel moel ning võimaldab selgitada XIX sajandi teise poole autorite püüdeid saavutada ühtne, prestiižne, kultuurne ja mitmekülgne eesti kirjakeel. Sellist sotsio-kultuurilist olukorda arvestades võiks eeldada, et kirjakeeles said sel ajal ülekaalu eesti keelele omased morfosüntaktilised jooned ja varasem vahekeelepärased taandused kiiresti.

2. Vahekeele ja sulandkeele mõistest ning nende sobivusest eesti vanema kirjakeele iseloomustamiseks

Siinses käsitluses lähtume eesti vanema kirjakeele spetsiifiliste morfosüntaktiliste joonte iseloomustamisel keeleomandamise raamistikust, mis sobib olukorras, kus kirjakeelt kujundavad autorid ei valda keelt emakeelena. *Esimene* (L1) ja *teine keel* (L2) on keelekasutajast lähtuvad terminid. Emakeelsuse vaatenurgast mõistetakse L1 all keelekõneleja emakeelt, L2 all muud omandatud või õpitavat keelt. Keele omandamise vaatenurgast on L1 lähtekeel, mida keelekõneleja valdab emakeelena, L2 aga sihtkeel, mida ta omandab. (Selinker 1992)

Vahekeel (ka õppijakeel) on levinud määratluse järgi keeleomandaja loodud dünaamiline, s.t isikuti ja situatsiooniti muutuv sihtkeele (L2) variant (vt Selinker 1972, 1992; Tarone 2006). See peegeldab keele omandaja süsteemset teadmist L2 kohta ega sõltu otseselt lähte- (L1) või sihtkeelest (L2). Keele omandaja siht- ja lähtekeele vaheastmena on vahekeel individuaalne, kujutades endast konkreetsel keele omandamise tasemel rakendatavat süsteemi ning väljendades ühtlasi L2 omandaja isikupärast

järkjärgulist lähenemist L1 süsteemile. Vahekeelele iseloomulik keelekuju võib kividena mistahes omandamisastmel. (Selinker 1992)

Vahekeelt kujundavad mitmesugused tegurid, millest peamistena on nimetatud järgmisi: 1) (negatiivne) ülekanne – L2-s säilitatakse mõned õppija emakeele, L1 jooned; 2) liigüldistus – õpitava keele, L2 mallide üldistamine, mille tulemuseks on uuendused L2 kasutuses; 3) lihtsusustamine – L2 omandamise strateegia, mis aitab õpitava keele süsteemi lihtsamalt hallata, nivelleerides mõned L2 erijooned. Nende põhiliste mehhanismide kaudu kujundatakse keele omandaja vahekeele süsteemi. Peale nende on olulised ka 1) kivilinemine – L2 omandamise peatumine mingil individuaalsel astmel ja olemasolevate struktuuride säilitamine mingil omandamisastmel; 2) vältimine – L2 keerukatest ja markeeritud joontest loobumine süsteemi lihtsuse huvides. (Selinker 1972, 1992; Tarone 2006) Selliste faktorite mõjuga kaasneb sihtkeele keelendite liig- või alakasutus emakeelsete keelekasutajatega võrreldes.

Nagu mistahes keelekasutuses, võib ka vahekeeles esineda varieerumist. See võib olla kas süstemaatiline (nt tuleneda keelelisest ja situatsioonilisest kontekstist, suulisest või kirjalikust registrist, tekstiliigist) või ebasüstemaatiline, vaba varieerumine. (Ellis 1990; Pool 2010)

Vahekeel võib kujuneda ka kollektiivseks keelevariandiks, millest annavad tunnistust inglise keele kui L2 stabiliseerunud rahvusvahelised variandid (Selinker 1992). Niisamuti põhinevad misjonilingvistika keelekirjeldused eurooplastest misjonäride ja administraatorite vahekeeltel (Makoni, Pennycook 2007: 7). Keerukam on sotsiolingvistiline olukord siis, kui emakeelsed L1 kasutajad võtavad osaliselt üle muulastest sama keele L2 kasutajate keelekuju ning ühise variandina tekib suland L3, milles esineb mõlema keele jooni (Thomason 2001: 75). Selline omapärane sulandkeele etapp näib iseloomustavat ka XIX sajandi teise poole eesti kirjakeelt, mil publitseeritud kirjakeeles alles otsiti võimalusi kasutada eestipäraseid struktuurijooni.

3. Materjal, meetodika ja uurimisküsimused

Artiklis tutvustame katseuuringut, mis hõlmas kolme verbikeskse morfo-süntaktilise nähtuse varieerumise analüüsi. Uurimuse lähenemisviis on kasutuspõhine (vt Barlow, Kemmer 2000; Bybee 2010) ning lähtub eeldusest, et keele struktuur kujuneb kasutuse käigus. Kõik analüüsitavad

nähtused on korpusetekstidest käsitsi kogutud ja märgendatud. Järelduste tegemisel toetume deskriptiivsele statistikale ning variatiivsuse hindamisel eristame kvalitatiivselt ja kvantitatiivselt iseloomustatavaid jooni.

Uuringusse on kaasatud viis teksti XIX sajandi olulistelt autoritelt. Igast teosest kuulus valimisse umbes 2000-sõneline tekstikogum:

- XIX sajandi alguse L2 (Johann Wilhelm Ludwig von Luce, „Sarema Jutto Ramat I“, 1807);
- XIX sajandi L1 (Friedrich Reinhold Kreutzwald, „Sippelgas I“, 1843);
- XIX sajandi L1 (Friedrich Reinhold Kreutzwald, „Sippelgas II“, 1861);
- XIX sajandi L1 (Carl Robert Jakobson, „Kolm isamaa kõnet“, 1870);
- XIX sajandi L1 (Eduard Vilde, „Kurjal teel“, 1898).

Siinkohal lähtume oma varasemate empiiriliste uuringutega saadud teadmisest, et XIX sajandi alguse eesti kirjakeeles sisaldub varasema traditsiooni mõjulisi sakslaste vahekeele jooni. Vana kirjakeele autorid olid loonud eesti keelde rohkeste komplekssete struktuuridega vahekeelse registri ja valdasid seda. XVII–XIX sajandi saksamõjulistes eesti kirjakeele tekstides ja saksa emakeelega õppijate vahekeeles leidub kvalitatiivseid ühisjooni, mille alusel on võimalik kirjeldada kirjakeele varasemat etappi omalaadse kivilinenud staadiumis kollektiivse vahekeelena. Seda keelekuju iseloomustavad nt kasutaja emakeele joonte eelistamine (ülekanne, nt futuurumikonstruktsioonide kasutamine, perfekti kasutamine lihtmineviku funktsioonis) ning sihtkeele joonte liigkasutus (liigüldistamine ja lihtsustamine, nt sihitise ja aluse totaalse variandi liigkasutus) (Metslang, Habicht 2015). Sellist keelekuju kinnistasid sotsiokultuurilised normid ja XVII sajandi lõpus fikseeritud kirikukirjakeele normingulised kokkulepped. Eelkirjeldatud sulandkeelele iseloomulike joonte väljaselgitamiseks teeme a) eri autorite tekstide kvalitatiivse analüüsi ning b) eri aegade keelekasutuse üldpildi kvantitatiivse võrdluse, tuginedes eesti keele jaoks sobivatele morfosüntaktilistele indikaatornähtustele. Uurimuses selgitame ühtlasi, mil määral peegeldavad analüüsi kaasatud XIX sajandi perioodid, autorid ja tekstid sulandkeele jooni ning mida see näitab keele ja ühiskonna seose kohta.

Siinse uurimuse materjal pärineb Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpusest (<http://vakk.ut.ee/>). Vahekeele joonte väljaselgitamiseks

tehtud taustauuringutes kasutatakse Tallinna Ülikooli eesti vahekeele korpust (<http://evkk.tlu.ee/>) ning tänapäevaseid õpetliku ja populaarteadusliku sisuga ajakirjandustekste. Seejuures peegeldab autorite valik üleminekut saksa emakeelega kirjutajatelt eesti emakeelega autoritele.

- XIX sajandi alguse saksa autori keelekuju esindav Johann Wilhelm Ludwig von Luce on sündinud ja hariduse saanud Saksamaal, tema emakeel oli saksa keel. Luce oli estofiilne pastor, kirjanik ja valgustaja.
- Friedrich Reinhold Kreutzwald oli XIX sajandi keskpaiga olulisim eesti autor, kelle emakeel oli eesti keel. Saksa keel oli tema jaoks hariduse, kultuuriruumi ja kodune keel (L2), mis kujundas tema arusaama kultuurkeelest. Seega võiks tema keelekasutus olla iseloomulik näide haritud eestlaste kirjutatud eesti keelele ülemineku kohta. Kreutzwaldilt on analüüsi kaasatud koguteose „Sippelgas“ kaks osa aastatest 1843 ja 1861, et jälgida autori keelekasutuse muutumist ajas. Kahe teose vahelisse perioodi jäi Kreutzwaldi kaasaminek uue kirjaviisiga.
- XIX sajandi lõpukümnendite keelekasutuse esindajaks valitud Carl Robert Jakobson oli samuti mõjukas eestlasest autor, rahvusliku liikumise aja autoriteetne ühiskonnategelane, kirjamees ja õpiku-kirjutaja. Temagi oli õppinud saksa keeles, kuid elanud ja töötanud ka Venemaal (Jamburgis, Peterburis) saksa keele õpetajana. Temalt uurimiseks võetud „Kolm isamaa kõnet“ on ühtlasi esimene raamatuna ilmunud eestikeelne Eesti ajaloo käsitus. Teos on kirja pandud uues, saksapärasest erinevas kirjaviisis, mis juurdus 1870. aastateks.
- XIX sajandi lõpu keelekasutust esindab produktiivne kirjanik, ajakirjanik ja ühiskonnategelane Eduard Vilde, kes on eesti kirjanduses kriitilise realismi algataja. Temagi jaoks oli saksa keel osaliselt veel hariduse keel – ta oli õppinud viis aastat Tallinna kreiskoolis.

Indikaatornähtused, millele katseuuringus keskendume, on valitud iseloomulike vahekeelepäraste joonte hulgast. Vaatluse alla tuleb esiteks objekti käändevaheldus, mis on omane eesti keelele ja mida ei esine saksa keeles. Nähtus on seotud aspektitähenduse väljendamisega, vrd totaalobjektiga lause (näide 1) ja partsiaalobjektiga lause (näide 2). Teiseks,

varieeruva nähtusena vaatleme ka komplekssete verbistruktuuride kasutust indikatiivis, nt infinitiivseid verbivorme sisaldavad verbiahelad (*on tahtnud tulla*), ühend- ja väljendverbid (*viib ära, jäävad rahule*), mida esineb mõlemas keeles, kuid eriti rohkesti ja komplekssetena saksa keeles (vt nt Fleischer, Schallert 2011; Hoberg, Hoberg 1997). Paljusid eesti keele ühendverbe peetakse tõkelaenuks saksa keelest (Hasselblatt 1990). Emakeelsete eestlaste keelekasutuses – liiati XIX sajandi suulises keelekujus – leidub kompleksseid verbistruktuure eeldatavasti vähemal määral. Kolmandaks, huvitav ja kirjakeele eri perioodidel varieerunud nähtus on ka *saama*-tuleviku konstruktsioon (näide 3), mis on eesti kirjakeeles alates XVII sajandist olnud vahelduva sagedusega kasutusel saksa keele mõjulise sundgrammatiseerumise ilminguna ja mille eeskujuks on olnud saksa *werden*-futuuum (vt Nau 1995; Metslang 2016).

- (1) Mart kaevas **augu**.
- (2) Mart kaevas **auku**.
- (3) Nende elu **saab olema** raske.

Uurimisküsimused, millele vastuseid otsime, on järgmised.

1. Milline oli uuritavate morfosüntaktiliste nähtuste kasutuse dünaamika XIX sajandil?
2. Mis juhtub XVII–XVIII sajandi vahekeele erijoontega XIX sajandil, kui kirjakeelt hakkavad arendama eesti emakeelega autorid?
3. Kas XIX sajandi teise poole kirjakeeles esineb sulandkeele etapp, kus emakeelsed kasutajad võtavad osaliselt üle L2 kõnelejate keelekuju? Kui selline etapp ilmneb, siis mis jooned seda iseloomustavad?

Uurimuse põhihüpotees on, et saksa keele mõjulised jooned, mis avaldusid XVII–XVIII sajandi kirjakeeles, taandusid XIX sajandil, kui eesti keeles hakkasid oma teoseid avaldama eestlastest autorid. Eesti keele H-variant, mis topeeldiglossia tingimustes paikneb saksa keele ja eesti keele L-variandi vahel, hakkab oma struktuurijoonte poolest kaugenema saksa keelest ja lähenema eesti keele L-variandile. Selle hüpoteesi kontrollimiseks võtsime katseuuringus vaatluse alla ühe saksa ja kolme eesti autori (vt eespool) keelekasutuse XIX sajandist. Taustaks kasutasime XVII–XVIII sajandi vahekeele nähtuste analüüsi andmeid (vt Metslang, Habicht 2015).

4. XIX sajandi kirjakeele morfosüntaktiliste indikaatornähtuste analüüs

4.1. Objekti käändevaheldus

Objekti käändevaheldus on eesti keelele omane nähtus, saksa keeles seda ei esine. Seepärast eeldame selle sobivust indikaatoriks, mis näitab morfosüntaktiliste valikute liikumist skaalal võõrmõjuline–keeleomane. Objektikäände markeerimata variant on osasihitis (osastavas käändes). Käändevormi valikut mõjutavad nii semantilised kui ka vormilised tegurid. Täissihitis (omastavas või nimetavas käändes) markeerib finiitverbi laiendina perfektivset aspekti (näide 1). Leidub siiski kontekste, kus saab kasutada nii täis- kui ka osasihitist ning valiku teeb kõneleja, nt infiniit-tarinditega konstruktsioonides (näide 4).

(4) Ema tahtis **tordi** / **torti** lahti lõigata. (Ogren 2017)

Objekti käändevorm võib jääda ebaselgeks vormihomonüümia, kirjalikus tekstis ka homograafia tõttu (näide 5).

(5) Mart kaevas **kraavi**.

Mitte-eestlastest kasutajate raskusi objektikäände valikul on vana kirja-keele morfosüntaksi uuringutes ka varem tähele pandud (Habicht 2001; Winkler, Ziegelmann 2006). Objektikäände eksimused kuuluvad ka sakslaste vahekeelele iseloomulike nähtuste hulka, nt on ootuspärasele osasihitisele eelistatud lihtsama vormina nimetavas käändes täissihitist (näide 6).

(6) Minna tahan **Wessi** teije pehle wallama .. Jch wil **Wasser** vber euch giessen .. (Stahl 1649)
'Mina tahan teie peale vett valada'

Tänapäeval on täheldatud, et keelekontakti korral kalduvad L1 kõnelejad liigkasutama just partitiivobjekti (Ehala 2009; Hint 2017: 167). Kuna aspekti väljendav objekti vormivaheldus kujunes välja juba läänemeresoome algkeeles (Larjavaara 1991), võib eeldada, et ka varasemate sajandite L1 kasutus on selle nähtuse puhul üldjoontes sarnane tänapäevasega. Seetõttu võiks varasemate ja tänapäeva tekstide objektikäände kasutuse võrdlus anda kasutusmuutustest hea läbilõike (vt ka Metslang, Habicht 2019). Sakslaste L2 tekstides võib niisiis saksamõjulise vahekeele joonena

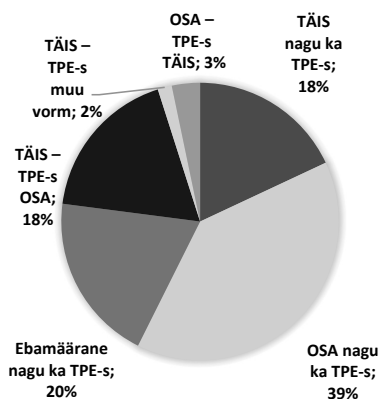
märgata täissihitise liigkasutust, seda nii XVII sajandi kiriklikes (näide 7) kui ka XXI sajandi keeleõppijate tekstides (näide 8).

- (7) Keick / ke tachtwat önsast JEsusse Christusse siddes ellama / peawat **perrenkiasamisse** kannatama. Alle / die Gottselig leben wollen in Christo JEsu / müssen **Verfolgung** leiden. (Stahl 1641)
'Kõik, kes tahavad öndsalt Jeesus Kristuses elada, peavad tagakiusamist kannatama.'

- (8) Ma aitame **vaene inimesed**. (EVKK)

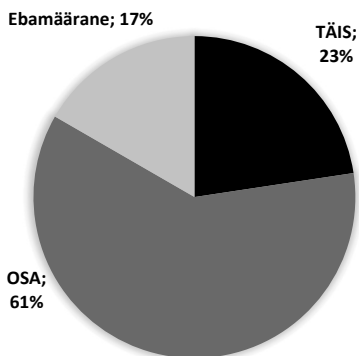
Samasugust kasutussuundumust näitab ka XIX sajandi algusest pärinev Luce tekst (L2), milles täisobjekti kasutuse osakaal ümbruses, kus tänapäeva keeles oleks kasutusel osaobjekt (näide 9), on 18%. Täis- ja osaobjekti suhe on selles tekstis enam-vähem võrdne: täisobjekti osakaal 38% ja osaobjekti osakaal 42% (vt joonis 1).

- (9) Sepärrast, kui nüüd lapsed piddid **lambad ja ellajad** hoidma, siis andis wanna Mats iggäühhele middagit karjas teha .. (Luce 1807)

Joonis 1. Objekti vormistamine XIX sajandi alguse saksa autori J. W. L. von Luce tekstis (1807, N = 61)

Kõikide XIX sajandi tekstide võrdluse aluseks olevas tänapäevases keelekasutuses on siinse uurimuse andmetel valdav osaobjekt, mille osakaal on 61%. Täisobjekti osakaal on 23% ning 17% kasutusjuhtudest jääb ebamääraseks (vt joonis 2).

Joonis 2. Objekti vormistamine tänapäeva L1 tekstis (N = 84)

Jooniseid 1 ja 2 võrreldes näeme, et XIX sajandi alguse L2 tekstis on osaobjekti tunduvalt vähem kui tänapäevastes tekstides.

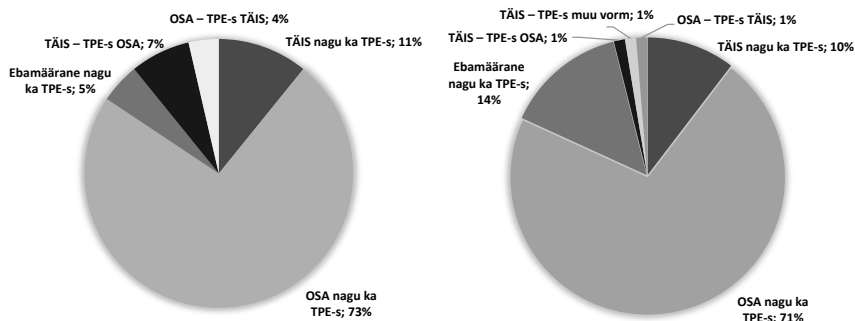
XIX sajandi eesti autorite keelekasutuses on märgata vahekeelepärast liigüldistust, mis on ilmselt tingitud vastandumisest saksapärasele täisobjekti üldistamisele: osastav (näide 10) domineerib nendes tekstides tugevalt (vt joonised 3 ja 4).

Kreutzwaldi 1843. aasta tekstis on osaobjekti osakaal 77% (täisobjektile 18%) ja 1861. aasta tekstis 72% (täisobjektile 12%). Lähemal vaatlusel paistab Kreutzwaldi varasem tekst hilisemaga võrreldes silma ka saksapärase täisobjekti suurema liigkasutusega (näide 11).

(10) Et kül ka meie päiwil **mõnda asja** lohhakil leitakse .. (Kreutzwald 1843)

(11) ..usk ei olnud weel koskil ellawaks sanud, waid suremal ulgal ristirahwa nimmelistel nähti üsna **pagganade kombed**. (Kreutzwald 1843)

Tänapäevase osaobjekti asemel täisobjekti kasutamise osakaal on Kreutzwaldi 1843. aasta tekstis 7%, 1861. aasta tekstis aga vaid 1% (vt joonis 3). See näitab, et Kreutzwaldi objektikasutus muutub aja jooksul vahekeelsest emakeelsemaks.

Joonis 3. Objekti vormistamine F. R. Kreutzwaldi koguteose „Sippelgas“ kahes osas (1843, N = 86, vasakpoolne diagramm; 1861, N = 77, parempoolne diagramm)

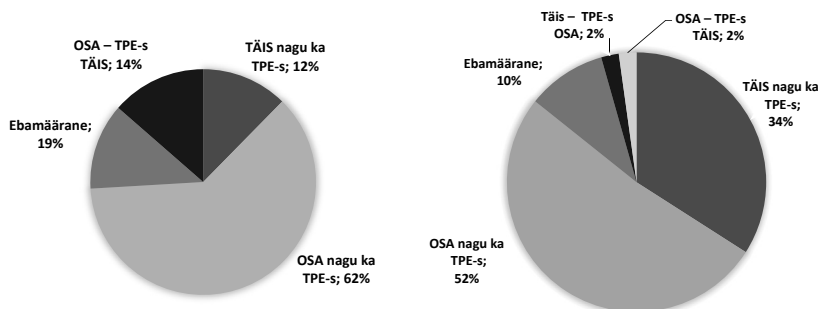
Jooniselt 4 on näha, et Carl Robert Jakobsoni tekstis on tänapäevalgi aksepteeritava osaobjekti osakaal 62%, mis on tänapäevasega väga sarnane. Jakobsoni täisobjekti osakaal 12% on siiski väiksem kui tänapäevastes tekstides. Rohkesti leidub liigseid osasihitisi (14%), nt selgelt perfektiivses kontekstis koos *ära*-ühendverbidega (näide 12).

- (12) Eestlane ei olla wõinud ja ei wõida nüüdki weel muul wiisil ülema waimuharimise järje peale tõusta, kuid et **oma enese rahwaust** ära salgab ja wõera rahwause sisse ära sulab. (Jakobson 1870)

XIX sajandi lõpu autoril Eduard Vildel seevastu on osaobjekti osakaal väiksem – 52%, täisobjekti osakaal aga suurem kui tänapäeva keeles – 34%⁴. Seega näeme, et XIX sajandi jooksul osaobjekti kasutus järjest kahaneb, mis võib märkida liigkasutuse loomulikust suuremat vähenemist, liigvähenemist. Täisobjekte leidub ka ümbruses, kus tänapäeval oleks ootuspärane osaobjekt (näide 13).

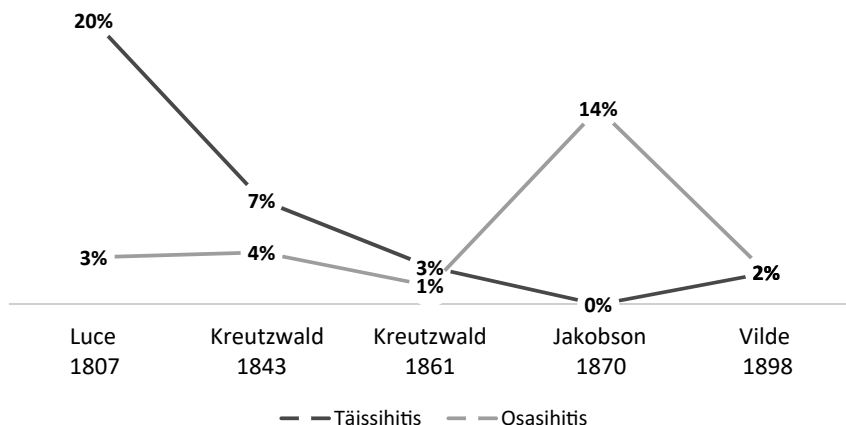
- (13) Aga selle eest nõuan ma **ühe väikese taskuraha**, millest ma wähe elada wõiksin. (Vilde 1898)

⁴ Täisobjekti kasutust võib soodustada ka ilukirjandusteksti narratiivsus koos sellest tuleneva järjestuvate sündmuste perfektiivsusega.

Joonis 4. Objekti vormistamine XIX sajandi teise poole autoritel C. R. Jakobsonil (1870, N = 70, vasakpoolne diagramm) ja E. Videl (1898, N = 92, parempoolne diagramm)

Nii XIX sajandi esimese poole saksa autor Luce kui ka XIX sajandi eesti autorid on kasutanud osaobjekti kontekstis, mille puhul tänapäeva keeles oleks ootuspärane kasutada täisobjekti. Lucel moodustavad sellised kasutusjuhud 3%, Kreutzwaldi 1843. aasta tekstis 4% ja 1861. aasta tekstis 1% kõikidest siin vaadeldud objektikasutuse juhtudest. Jakobsonil on selliste juhtude osakaal koguni 14% ning Videl taas vaid 2%. Leidub ka selliseid kasutusjuhte, kus XIX sajandi autoritel esineb tänapäevasest erinevalt täisobjekt. XIX sajandi esimese poole autoril Lucel on selliste juhtude osakaal isegi 20%, mis näitab vahekeele joonena kaldumist täisobjekti kui lihtsama vormi eelistamise poole. XIX sajandi eesti autoritest on Kreutzwaldi 1843. aasta teoses selliste juhtude osakaal 7%, hilisemas teoses aga vaid 3% ning Jakobsonil selliseid juhte ei leidu. Videl on sajandi lõpul kasutatud siiski 2% osakaaluga täisobjekti seal, kus tänapäeval oleks kasutusel osaobjekt. See näitab, et objektikasutus muutub XIX sajandi jooksul küll ühtlasemaks, kuid sõltub siiski autori valikutest, ning vormide jaotus ei vasta tänapäevasele jaotusele. Täissihitise liigkasutus üldiselt taandub. Ebauhtlasem on autoritel osaobjekti kasutus: osaobjekti eelistatakse kõikide siin vaadeldud XIX sajandi eesti autorite tekstides, silmatorkavat liigkasutust leidub vaid Jakobsonil. Täis- ja ossihitise liigkasutust eri autoreil näitab joonis 5.

Joonis 5. Tänapäeva keelekasutusest erinevate sihtiseliikide osakaal XIX sajandi autorite tekstides

Vaadeldud tekstide põhjal saame XIX sajandi objektikasutuse dünaamikast üldpildi, mis sajandi algul peegeldab vahekeele jooni ja sajandi keskel eesti autorite püüdlusi eestipärase kasutuse poole, milleni sajandi lõpuks ka jõutakse. Luce 1807. aasta tekst esindab eestlaste eesti keelele suhteliselt lähedast sakslaste vahekeelt, milles küll jätkub täisobjekti liigkasutus, kuid osaobjekt on juba väikeses ülekaalus. Sajandi keskel ilmunud Kreutzwaldi ja Jakobsoni tekstid näitavad eestipärase objektikasutuse otsinguid, püüdu eelistada osaobjekti – sellega kohati ka liialdades. Vilde 1898. aasta tekstis on aga jõutud juba emakeelelähedase täis- ja osaobjekti suhteni. (Vt ka Metslang, Habicht 2019.)

4.2. Eri kompleksusega verbistruktuurid

4.2.1. Verbivormidest koosnevad struktuurid

Kompleksseid verbistruktuure leidub nii eesti kui ka saksa keeles, kuid saksa keeles on verbide aheldumine tänu rikkalikule analüütilisele verbimorfoloogiale levinum kui eesti keeles. Pika ja kompleksse tegusõnafraasi moodustavad liitvormid (aja- ja passiivivormid), tegusõna koos modaalverbi või mõne muu modifitseeriva verbiga ja lahutatavad eesliited (vt Hoberg, Hoberg 1997). Eesti ja saksa keele erinevust ilmestavad näited 14 ja 15 Stahli grammatikast, kus saksa keele

regulaarsete vormide kopeerimise tagajärjeks on eesti keeles ebaloomulikud verbiahelad.

(14) Minna **ḡahn armaḡtut ḡahma** / Ich werde geliebet werden (Stahl 1637 [1974]: 21)

(15) Eth minna **ḡahxin** vel **woixin armaḡtut ḡahma** / O das ich doch mochte oder ko^ondte geliebet werden (Stahl 1637 [1974]: 22)

Verbistruktuuride vaatlemisel lähtume sõltuvusgrammatika mudelist, mis kirjeldab lauset sõnadevaheliste suhete hierarhilise võrgustikuna.⁵ Verbivormide aheldumist lauses jälgime finiiitset verbivormist lähtudes: selgitame välja, kas verbivormiga haakub infiniitne verbivorm ja selle külge omakorda järgmine infiniitne vorm jne, tegemata seejuures vahet abiverbitaolistel verbidel, nt modaal- ja kausatiivverbid, ja täistähenduslikel verbidel, nagu *õppima* (*midagi tegema*) või *püüdma* (*midagi teha*) (vt nt Mel'čuk 1988: 14–20). Eri kompleksusega indikatiivi vormis verbistruktuurid on siinses uurimuses jagatud nelja rühma:

- 1) lihtvorm (*loeb*);
- 2) liitajavorm (*on lugenud*);
- 3) kaheosaline verbiahel (*peab lugema, õppis lugema*);
- 4) kolmeosaline verbiahel (*tahtis lugema õppida*).

Varasematest uurimustest selgub, et XVII–XVIII sajandi saksa autoritel on mitmeosalisi struktuure rohkesti (Habicht 2001: 24, 31–35). See on nendes tõkelistes tekstides vahekeelele omane ülekandeilming (näide 16).

(16) Jummal **ep lasse** hend omma kircko kahs õhe paigka **mitte siddoma** / Gott **lesset** sich **nicht** mit seiner Kirchen an einen Orth **verbinden**. (Stahl 1641)

'Jumal ei lase end koos oma kogudusega ühte kohta siduda.'

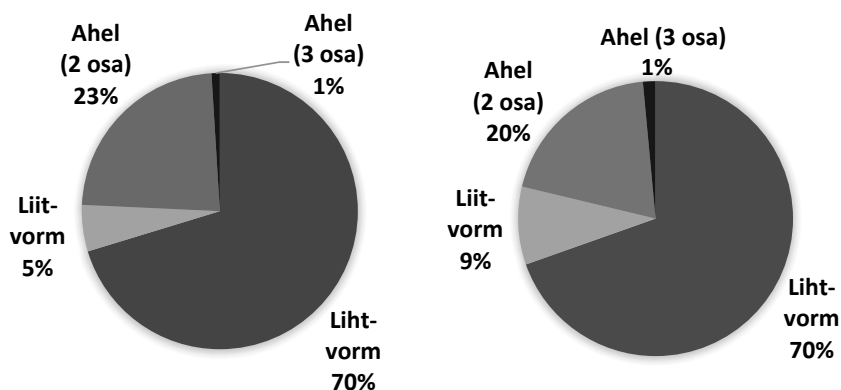
XIX sajandiks on ülekande roll üldiselt vähenenud. XIX sajandi alguse saksa autori Luce vormide jaotus sarnaneb juba tänapäeva L1 jaotusega: nii tänapäevastes kui ka Luce tekstides on kolmeosaliste ahelate osakaal 1%, kaheosaliste ahelate osakaal u 20% ja lihtvormide osakaal 70%. Liitvormide osakaal on Lucel siiski mõnevõrra suurem kui tänapäevastes tekstides: Lucel 9% ja tänapäeval 5% (vt joonis 6). Näites 17 leidub Lucel nii kaheosalisi ahelaid (*tahame armastada ja auustada, läksi vaatma*) kui

⁵ Sõltuvusgrammatika mudelit on eesti keele kirjeldamisel rakendanud Huno Rätsep (1978), sellel rajaneb ka arvutisüntaks. Eesti süntaksi kirjeldamisel on tänapäeval valdavalt kasutusel sellest erinev moodustajagrammatika mudel.

ka liitjavorme (*ollete hoidnud ja toitnud*), näites 18 on kaks kaheosalist ja üks kolmeosaline verbiahel. Kõrvutuseks on esitatud ka näide tänapäeva keekekasutuse kohta, kus leidub nii liitjavorm kui ka kaheosaline verbiahel (näide 19).

- (17) Nüüd hakkasid keik lapsed wanna kaela ümber, ja ütlesi: meie **tahhame** jo issa, ja emma, ja sind **armastada** ja **auustada** eddes piddi, kui siit sadik; sest teie **ollete** meid **hoidnud** ja **toitnud**, ja **läksi** hüppates ellajad **waatma**. (Luce 1807)
- (18) Se jures **piddid** lapsed ka ikka tööd **teggema**, mitte sepärrast, et nemmad se läbbi **piddid** jubba omma leiba **ärratenima**, waid agga, et nemmad **piddid õppima** monningad tööd **teggema** .. (Luce 1807)
- (19) Antarktika lepingu keskkonnaprotokoll, mille kõik riigid **on alla kirjutanud** ja **ratifitseerinud** ning mida **tuleb** kõigil **täita**, on karm. (21. saj L1)

Erinevalt sajanditetagusest kollektiivsest vahekeelest, kus olid levinud oma emakeele pärased, kuigi keerukamad vormivõtted, eelistavad tänapäeva sakslastest eesti keele õppijad aga lihtsamaid, s.t lihtvorme.

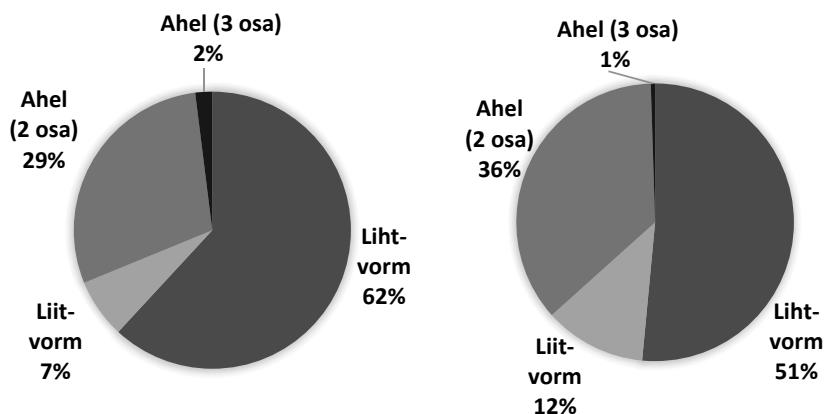

Joonis 6. Verbivormid ja -ahelad indikatiivis. Võrdlus XXI sajandi L1 teksti (N = 313, vasakpoolne diagramm) ja XIX sajandi alguse Luce L2 teksti (N = 273, parempoolne diagramm) vahel

XIX sajandi L1 tekstides on pilt mitmekülgsem. Kreutzwaldi 1843. aasta tekstis on saksa autoritega võrreldes verbiahelate osakaal isegi suurem (kolmeosaliste ahelate osakaal 2%, kaheosalistel 29%), kuid lihtvormide osakaal väiksem (62%) (vt joonis 7). Lausenäites 20 on üks kolmeosaline

verbiahel (*peäb mõistma prukida*) ja kaks kaheosalist ahelat (*tahhab läbbi sada ja saab kootud*).

- (20) Kes ma-ilmas õnnelikkul wisil **tahhab läbbi sada**, se **peäb** targast **mõistma** omma aega **prukida**, sest aeg on se lõngakerra, kennest meie ajalik ellokangas **saab kootud**. (Kreutzwald 1843)

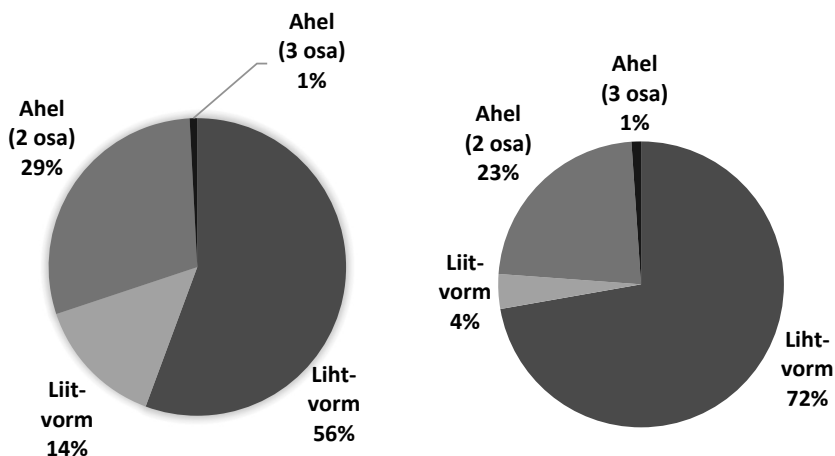

Joonis 7. Verbivormid ja -ahelad indikatiivis.

Võrdlus F. R. Kreutzwaldi teoste „Sippelgas I“ (1843, N = 202, vasakpoolne diagramm) ja „Sippelgas II“ (1861, N = 202, parempoolne diagramm) vahel

Kreutzwaldi 1861. aasta teksti põhjal otsustades sama tendents süveneb: verbivormide kompleksus on kasvanud ning kaheosaliste verbiahelate 36% osakaal on siin suurim kogu vaadeldud materjalis (näide 21), lihtvormide osakaal on seevastu väikseim (51%). Liitvormide (näide 22) osakaal on Kreutzwaldi hilisemas teoses samuti mõnevõrra suurem kui varasemas (vastavalt 12% ja 7%, vt joonis 7).

- (21) Jah, sedagi **tuleb imeks panna**, kuda lind igakord oma pesa seesuguse kohta **oskab valmistada**, kust seda inimese silm mitte nii hõlpsalt **ei wõi ülesleida**. (Kreutzwald 1861)
- (22) Et neil weiksil loomadel inimese mõistust ei ole, mis arvamise läbi üht ehk teist tööd wõib toimetada, sellepärast peame uskuma, et Se, kes neid **on loonud**, neile ka seda sala sundi elu teele kaasa **oli annud**. (Kreutzwald 1861)

Joonis 8. Verbivormid ja -ahelad indikatiivis. Võrdlus C. R. Jakobsoni (1870, N = 239, vasakpoolne diagramm) ja E. Vilde (1898, N = 281, parempoolne diagramm) teksti vahel

XIX sajandi viimase veerandi eesti autori Jakobsoni keelekasutus paikneb kompleksuse osakaalu poolest Kreutzwaldi 1843. ja 1861. aasta teose vahel: kolmeosaliste ahelate osakaal on seal 1%, nagu enamikus vaadeldud tekstides; kaheosaliste ahelate (näide 23) 29% osakaal langeb kokku Kreutzwaldi 1843. aasta teose omaga; liitvormide (näide 24) osakaal on sarnane Kreutzwaldi 1861. aasta teose omaga (vastavalt 14% ja 12%). Lihtvormide osakaal on 56%, mis on väiksem kui tänapäeva keeles (joonis 8).

- (23) Aga **ei taha** meie seda priiust jälle **ära kautada** ja **soovime** tema sees ika **kaswada** (sest üksi kaks teed on siin: meie tõttame edasi ehk langeme tagasi), siis **peab** ka meie waimuharimine selsamal mõõdul **signema**. (Jakobson 1870)
- (24) **Oli** nende wastaliste julgus ja nende walitsuse wõimus ommeti jo nii kaugele **läinud**, et naad õppetud Eesti-Seltsigi aasta enne Walteri jutlust seks olid teinud, kelleks teda mite **ei oldud asutud**, see on eesti rahwause ärakautamise ühesaitajaks. (Jakobson 1870)

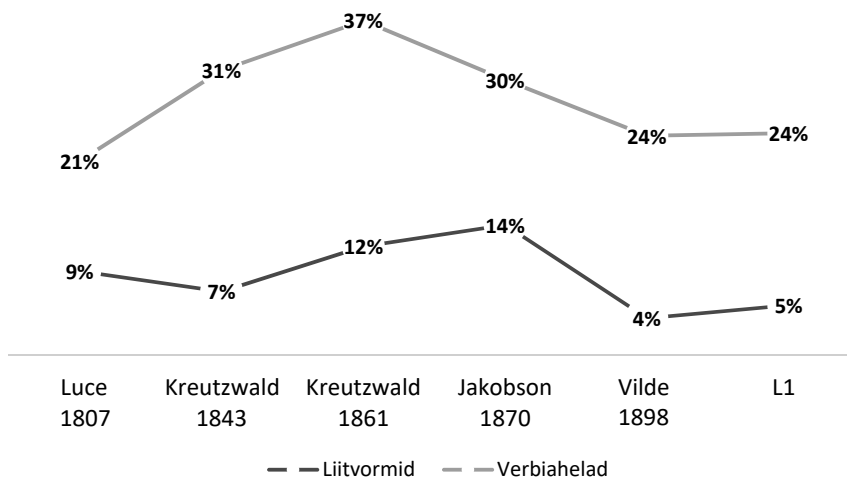
XIX sajandi lõpu keelekasutust esindava Vilde verbiahelate osakaal langeb kokku tänapäeva L1 kasutusega (vt joonised 6 ja 8). Suurima osakaaluga on lihtvormid (näide 25): tänapäevastes L1 tekstides 70%, Vilde tekstis 72%.

- (25) Ta sinine silm **waatas** õue, ta tõsine nägu **awaldas** walu ja kibe walu **pakitses** ka ta rinnas, millest aeg ajalt üks sügaw ohkamine **wälja tungis**. (Vilde 1898)

Kaheosaliste ahelate osakaal on tänapäeva L1 tekstides 20%, Vildel 23%. Ka kolmeosalisi ahelaid (näide 26) leidub Vildel tänapäeva L1-ga samal määral (1%).

- (26) „Minu naene ja lapsed **ei pea** Sind ialgi **näha** ega **kuulda sama!**“ kostis ta wiimaks tumedalt. (Vilde 1898)

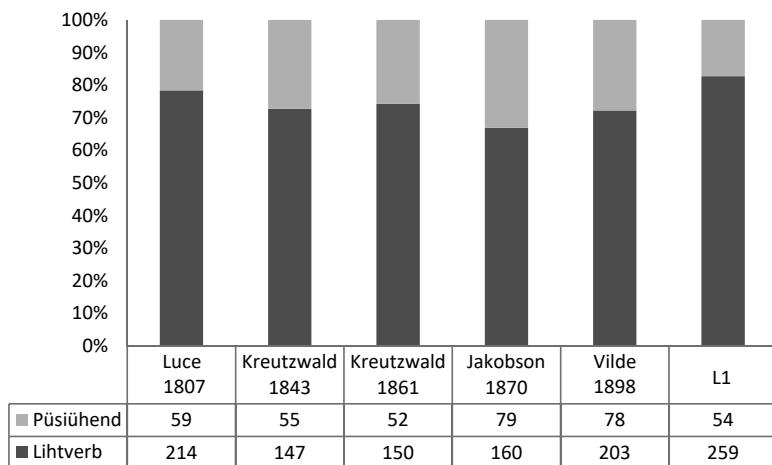
Nagu näha jooniselt 9, kasutati XIX sajandi keskpaigas verbiahelaid rohkem kui tänapäeva tekstides. Märgatavalt suurem oli 1860.–1870. aastate tekstides ka liitvormide osakaal, liitvormide osakaal oli aga selle võrra väiksem. Seega võis XIX sajandi keskpaigas, haritlastest eesti autorite tekstide avaldamise algusajal toimuda mõningane tagasimineke keerukamate vahekeelemõjuliste verbistruktuuride juurde. Sajandi lõpuks saavutati kvantitatiivsete andmete põhjal otsustades tasakaal ja üldpilt sarnaneb juba tänapäevasega.

Joonis 9. Komplekssete verbistruktuuride osakaal XIX sajandi autorite ja tänapäeva L1 tekstides

4.2.2. Verbide ja muud liiki sõnade ühendid

Kui vaadelda eri kompleksusega verbistruktuuride puhul eraldi nominaalse elemendi seostumist verbiga, siis saab ühendid jagada kahte struktuurirühma: 1) lihtverbid, nt *loeb*; 2) püsiühendid, mille hulka kuuluvad ühendverbid (*loeb läbi*), väljendverbid (*saab osaks*) ja tugiverbikonstruktsioonid (*teeb tööd, peab kõnet*) jm. Selleski kompleksuspiirkonnas on analüütilisem väljendusviis omane just saksa keelele: enamik eesti ühendverbe on toodud kirjakeelde saksa partikkelverbide otsesel või kaudsel eeskujul (Hasselblatt 1990), samuti suur osa eesti kirjakeele fraseoloogiast, mille hulka kuuluvad ka väljendverbid, on tulnud eesti keelde peamiselt saksa keelest tõlgitud piibli ja muude tekstide kaudu (vt nt Tõevere 1968; Krikmann 1996).

Joonis 10. Lihtverbide ja püsiühendite suhe XIX sajandi ja tänapäeva tekstides

Jooniselt 10 on näha, et võrreldes Lucega (22%) püsiühendite hulk eesti autoritel kasvab – suurim on see siinses materjalis Jakobsonil (33%) ja Vildel (28%). Sedagi võib pidada varasemat vahekeelset ja XIX sajandi eestipärast kasutatust ühendavale sulandkeelele iseloomulikuks jooneks. Sageli kombineerub kahte tüüpi kompleksus: püsiühendeid kasutatakse liitvormides ja verbiahelates (näited 27 ja 28, vt ka näiteid osas 4.2.1). Oluliselt vähem esineb püsiühendeid tänapäeva L1-s (17%).

- (27) Kui meie wanad ka enam palju uudist peale ei wõi õppida, waid selle kasina waraga **hauda peame minema**, mis meile noorel põlwel **osaks oli saanud**, - siiski on meie kohus, järel kaswawa sugule paremat õnne walmistada, mis läbi nemad meist kaugemale jõuaksid astuda. (Kreutzwald 1861)
- (28) Eestlane **ei olla wõinud** ja **ei wõida** nüüdki veel muul wiisil ühe waimuharimise **järje peale tõusta**, kuid et oma enese rahwaust **ärasalgab** ja wõera rahwause sisse **ärasulab**. (Jakobson 1870)

Analüüsist selgub, et verbifraasi kompleksuse määr varieerub eri aegade tekstides nii verbivormide ja -ahelate kui ka nominaalsete elementide lisandumise korral ühtmoodi. Verbifraaside suurim kompleksus ilmneb XIX sajandi lõpu eestlasest autori Jakobsoni keelekasutuses, suhteliselt suur on see ka eesti autoritel Kreutzwaldil ja Vildel. Seda võib pidada nende autorite keelekasutuses ilmekaks sulandkeele jooneks, milles avaldus prestiižse saksamõjulise kirjakeele (vahekeele) eripära sulandatuna eestipärase komplekssete verbistruktuuride süsteemiga (liitajad, ühend-, väljend- ja tugiverbikonstruktsioonid, modaaltarindid jm). Seevastu tänapäeva kirjakeeles on kompleksuse osakaal siin vaadeldud tekstide hulgas väikseim.

4.3. *Saama-tulevik*

Futuurumikonstruktsioon esindab kolmandat keelenähtuste rühma eesti ja saksa keele võrdlemise skaalal: grammatikavahendit, mida erinevalt saksa keelest ei ole eesti keeles algupäraselt olnud. *Saama-tulevik* on võetud XVII sajandi tõlkemõjulisse kirjakeelde üle saksa *werden*-futuurumi otsesel eeskujul, põhjuseks praktilise tõlketöö vajadused ja tollane morfeem-morfeemilt tõlkimise praktika (näide 29).

- (29) Se öigke agkas **sahp** om~ast ussust **ellama**. / Der Gerechte aber **wird** deß Glaubens **leben**. (Stahl 1638)
'Õige inimene aga elab oma usust.'

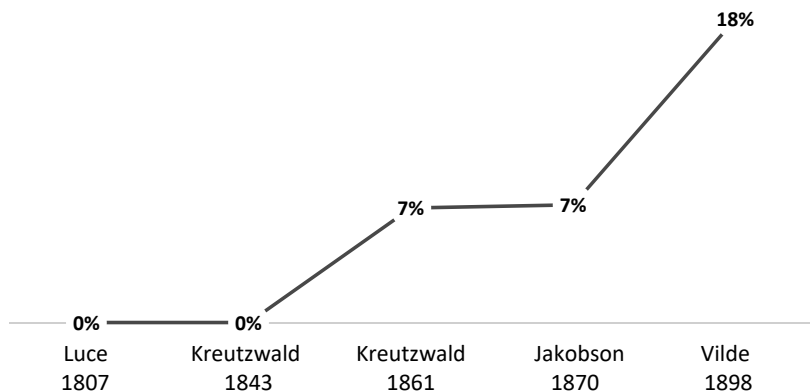
Saama-futuurum oli XVII sajandi tekstides väga sage, kuid taandati kirjakeelest XVII sajandi lõpus toimunud piiblikeele rahvapärastamise reformi käigus. Mõjukad uuendusmeelsed piiblitõlkijad Adrian Virginius ja Johann Hornung ei pooldanud seda kui selgelt saksapärase konstruktsiooni. (Kilgi 2010; Ross 2013; Habicht jt 2018) XVIII sajandi kirjakeeles

saama-futuurum peaaegu puudus: selle osakaal kõikide *saama*-konstruktsioonide hulgas oli vaid 1% (Habicht jt 2018).

Ka vaadeldud Luce tekstis ei leidunud *saama*-tulevikku, küll aga oli seda eestlastest autoritel: Kreutzwaldi 1861. aasta tekstis viis korda (näide 30), Jakobsoni 1870. aasta tekstis viis korda (näide 31) ning Vilde 1898. aasta tekstis 12 korda (näide 32). Tänapäevastes L1 ja L2 võrdlustekstides *saama*-tulevikku ei leidunud.

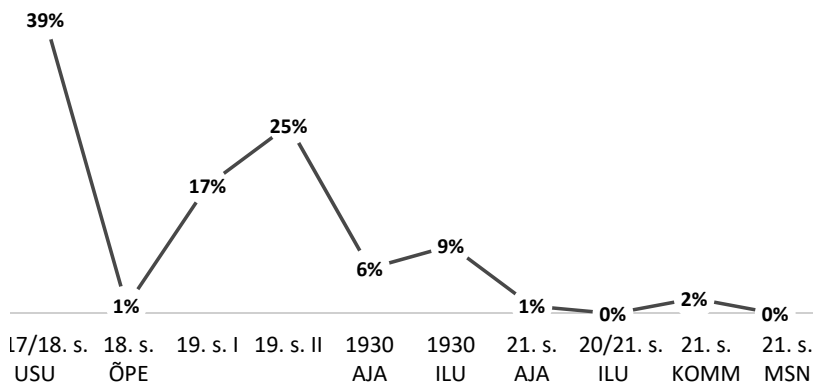
- (30) Ja edespidi **saab** päriskoha peremeeste hulk iga enam **kaswama**, sest mida laiemaks ja siledamaks uus tehtud tee saab aeatu, sedda rohkem kaswab käjate hulk. (Kreutzwald 1861)
- (31) Koolide seadeldamiste, õppetajate sinodide ja muu säherduste asjade kõrwal **saame** ka meie ühe aseme **leidma**, ja ka meie töö **saab** ühe suurema kedr-warre käiki **aitama edasi ajada**. (Jakobson 1870)
- (32) Ja niisuguse mehe poja, kes kord ise wara **pärima saab**, julged Sina minema saata, ei asja eest ega tõist taga! (Vilde 1898)

Materjalist ilmneb, et XIX sajandi teisel poolel tuleb *saama*-tulevik kirja-keele tekstidesse mõningal määral tagasi. Verbiahelate rohkus hakkab kahanema (joonis 9), aga *saama*-tuleviku osakaal nende seas suureneb (joonis 11). Ehk võis seda toetada ka asjaolu, et tulevikutemaatika tõusis ühiskonnas esile (vt näited 30 ja 31) ning vahekeelest tuttav *saama*-tulevik oli käepärane viis selle väljendamiseks.

Joonis 11. *Saama*-futuurumi osakaal XIX sajandi tekstide verbiahelates

Siia toome taustaks oma äsjase ulatuslikuma uuringu tulemused (Habicht jt 2018), mis kinnitavad sama tendentsi (vt joonis 12). Uurimuses käsitlesime *saama*-verbiga moodustatud grammatiliste konstruktsioonide funktsioone eesti kirjakeele eri tekstiliikides XVII sajandi tõkelistest usutekstidest kuni XXI sajandi internetitekstideni (N = 800). Sellest läbilõikelisest uurimusest ilmnes, et *saama*-tulevik oli laialt kasutusel XVII sajandi religioossetes tõlketekstides. See taandus kirjakeelest XVIII sajandi esimeseks veerandiks tänu autoriteetsete piiblitõlkijate otsusele kasutada täispiiblis rahvapäraseid konstruktsioone. *Saama*-tuleviku puhul tajuti selle sarnasust saksa *werden*-futuurumiga ja pandi tähele sedagi, et kohalikus rahvakeeles sellist tulevikukonstruktsiooni ei ole. Uuesti tuli *saama*-tuleviku konstruktsioon laiemalt kasutusele XIX sajandi tekstides, k.a eestlastest autorite omades, ning selle kasutus isegi suurenes mõnevõrra XIX sajandi jooksul: sajandi esimesel poolel on konstruktsiooni osakaal 17% ja teisel poolel 25% kõikidest *saama*-konstruktsioonidest.

Joonis 12. *Saama*-tuleviku osakaal grammatiliste *saama*-konstruktsioonide hulgas XVII–XXI saj eesti kirjakeeles

Tänapäeva keeles leidub samuti mõnevõrra *saama*-tuleviku konstruktsioone, kõige sagedamini kasutatakse konstruktsiooni koos verbiga *olema* (Prass 2011; Trigel, Habicht 2017). Siiski on *saama*-tuleviku konstruktsiooni kasutus tänapäevastes registrites marginaalne. XIX sajandil toimunud *saama*-tuleviku taastulekut kirjakeelde võib aga pidada üheks tollase sulandkeele iseloomulikuks nähtuseks.

Kokkuvõte

XIX sajandi jooksul kujunes eesti keele prestiižseks variandiks emakeelsete eestlaste keelekuju. See oli mitmeetapiline protsess. Sajandi keskpaigas mõjutas eesti autorite keelekasutust veel üsna tugevalt varasem L2 kasutajate saksamõjuline prestiižne variant, vahekeel. XIX sajandi keskpaigaks olid eestlased omaks võtnud saksapärase keelekuju ja hindasid seda kõrgelt – see oli haritud keelekasutuse etalon, mis oli välja kujunenud koos varasema kirikliku kirjakeele traditsiooniga. XIX sajandi eesti autorite kirjakeel (Kreutzwaldi, Jakobsoni ja Vilde näitel) lähenes ühelt poolt emakeelsele kasutusele, kuid teiselt poolt ka kaugenes sellest. Ennekõike on XIX sajandi autorite keelekasutuses näha vahekeele kvantitatiivselt jälgitavate joonte (predikaadi komplekssus, *saama*-futuutum) liigkasutust. Ajendatuna püüdest kujundada eesti keel kultuurkeeleks, võisid eestlastest autorid tajuda oma ülesandena saksa keele kui hariduse ja kultuuri keele väljendusvõimaluste vahendamist eestikeelsele vastuvõtjale ning eesti keele rikastamise vajadust. Seda otstarvet võis eriti teenida eesti keele L-variandile võõras, kuid H-variandis leiduv *saama*-tulevik, mille kasutus suurenes sajandi jooksul. Verbistruktuuride komplekssus, mis nagu futuutumikonstruktsioongi on üks vahekeele kvantitatiivseid jooni – seda leidub nii eesti kui ka saksa keeles, kuid selle kasutuse määra varieerub –, suureneb sajandi keskel, lõpupoolel hakkab aga vähenema. Samal ajal võib XIX sajandi eesti autoritel märgata vahekeele kvalitatiivse joone, totaalobjekti liigkasutuse taandumist. Sellega rööpselt ilmneb siiski ka vastupidine nähtus, partsiaalobjekti liigkasutus, mis taandub alles sajandi lõpupoolel ja annab tunnistust morfosüntaktilise struktuuri ebahätlusest.

Eelkirjeldatud suundumuste põhjal võib XIX sajandi kirjakeelt käsitada kui sulandit (L3), mis ühendab varasema L2 kasutajate vahekeele ja kujuneva eesti L1 kultuurkirjakeele jooni, olemata üks ega teine. See toimus ühiskonnas eesti keele kõrge staatusega variandina (H-variant), mis sai varasemast perioodist pärandina kaasa sakslastest piiblitõlkijate loodud kirjakeele prestiiži. Seda eesti rahvusluse ühiskondliku väärtustamisega seoses järjest prestiižsemaks muutuvat keelevarianti iseloomustas nii keeleomaste kui ka mõningate võõrmõjuliste (varasema vahekeele) joonte liigkasutus. Hüpoteesis oletatud eesti keele H-variandi lähenemine L-variandile toimub ennekõike sihitise L2-pärase käändevahelduse, s.o

vahekeele kvalitatiivse tunnusjoone põhjal; kvantitatiivsete joonte taandumine aga jätkus ilmselt üle sajandivahetuse piiri.

Siinses uurimuses käsitletud autorite keelevalikud peegeldavad eri strateegiaid ja nende muutumist ajas. Sajandi keskpaigas tegutsenud Kreutzwald esindab veel paljude vahekeele joontega kirjakeelt ja aja jooksul tema tekstides mõned sulandkeele ilmingud isegi süvenevad (verbistruktuuri komplekssus, *saama*-tulevik). Ka Jakobsonil on vahekeelepäraseid kompleksseid verbistruktuure rohkesti, sihitis aga kaldub tugevalt partsiaalsusse. Sajandi lõpu autori Vilde tekstis on märgata nende komplekssete verbistruktuuride liigkasutuse taandumist, kuid siiski leidub rohkelt *saama*-futuurumi konstruktsioone. Objekтикäände kasutus on temalgi kõikuv, mis näitab, et XIX sajandi jooksul ei kujunenud kirjakeeles välja stabiilset süsteemi.

Vaadeldud kolme indikaatorjoone põhjal ilmnevad ka kahe eri tüüpi vahekeele sarnasused ja erinevused. Objekti käändevahelduse kui nähtuse puhul, mida õppija emakeeles pole, sarnaneb XVII–XIX sajandi saksa haritlaste kollektiivne vahekeel tänapäeva keeleõppija individuaalse õppijakeelega. Komplekssetes verbistruktuurides, sealhulgas futuurumikonstruktsioonides, mida leidub mõlemas keeles, arendas kollektiivne vahekeel välja saksa keelt järgiva keeruka kasutustava, keeleõppijad aga püüavad kasutust lihtsustada, kompleksst vältida.

XIX sajandi sulandkeele iseloomulike joonte väljaselgitamine aitab paremini mõista kirjakeele kujunemise spetsiifikat ja võtta ka tänapäevastes varieerumise kirjeldustes seda eripära arvesse. Siinset uurimust tuleks edaspidi laiendada ennekõike kvalitatiivsete nähtuste analüüsiga, kaasates uuringusse ka rohkem eri autorite tekste. Vaadeldavat perioodi tuleks laiendada kogu pikale XIX sajandile – kuni Esimese maailmasõja ja Eesti iseseisvumiseni. See võimaldaks selgemalt avada sulandkeele kui omapärase keelevariandi sotsiolingvistilist tausta ja levikut ning ka ajaraame.

Lühendid

AJA – ajakirjandustekst; EVKK – eesti vahekeele korpus; H-variant – kõrge staatusega keelevariant; ILU – ilukirjandustekst; KOMM – veebikommentaari; L1 – esimene keel; L2 – teine keel; L-variant – madala staatusega keelevariant; MSN – MSN-vestlused; ÕPE – õpetliku sisuga tekstid; OSA – osasihitis; TÄIS – täissihitis; TPE – tänapäeva eesti keel; USU – usulise sisuga tekstid

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 2003 [1853].** Eesti piibli keelevead. – Uue ajastu misjonilingvist Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 430–525.
- Barlow, Michael, Suzanne Kemmer 2000.** Usage Based Models of Language. Stanford: CSLI Publications.
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage, and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.
- Ehala, Martin 2009.** Keelekontakti mõju eesti sihitisekäänete kasutamisele. – Keel ja Kirjandus 3, 182–204.
- Ellis, Rod 1990.** Understanding Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press.
- Fleischer, Jürg, Oliver Schallert 2011.** Historische Syntax des Deutschen. Eine Einführung. Tübingen: Narr.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht jt 2018** = Külli Habicht, Tiit Hennoste, Anni Jürine, Helle Metslang, David Ogren, Liina Pärismaa, Olle Sökk. Language change mirroring social change: constructions with *saama* 'get' and non-finite verb forms in different periods and registers of written Estonian. – *Linguistica Uralica* LIV 3, 169–190. <https://dx.doi.org/10.3176/lu.2018.3.02>.
- Hasselblatt, Cornelius 1990.** Das estnische Partikelverb als Lehnübersetzung aus dem Deutschen. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 31. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hint, Mati 2017.** Partitiivi laienemine aspektituks objektikäändeks. – *Mäetagused* 69, 153–179.
- Hoberg, Rudolf, Ursula Hoberg 1997.** Der kleine Duden. Deutsche Grammatik. Saksa keele grammatika. Tallinn: TEA Kirjastus.
- Hobsbawm, Eric J. 1990.** Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kilgi, Annika 2010.** Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimestes piiblitõlgetes. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 2, 163–185.
- Krikmann, Arvo 1996.** Piibel kui ütluste allikas. – Keel ja Kirjandus 5, 289–301.
- Larjavaara, Matti 1991.** Aspektuaalisen objektin synty. – *Virittäjä* 95, 372–408.
- Makoni, Sinfree, Alastair Pennycook 2007.** Disinventing and reconstituting languages. – *Disinventing and Reconstituting Languages*. Eds. Sinfree Makoni, Alastair Pennycook. (= Bilingual Education and Bilingualism.) Clevedon, Buffalo, Toronto: Multilingual Matters LTD, 1–41.

- Mel'čuk, Igor' 1988.** Dependency Syntax: Theory and Practice. Albany: SUNY Press.
- Metslang, Helle 2016.** Can a language be forced? The case of Estonian. – Aspects of Grammaticalization (Inter)Subjectification and Directionality. Eds. Daniel van Holmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 305.) Berlin: De Gruyter, 281–309. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110492347-011>.
- Metslang, Helle, Külli Habicht 2015.** Vahekeele rollist eesti kirjakeele arengus. Ettekanne XII rahvusvahelisel fennougristikakongressil Oulus (17.–21.08.2015).
- Metslang, Helle, Külli Habicht 2017.** Social change and diachronic variation in written language: interlanguage, native language or something else? Ettekanne Societas Linguistica Europaea 50. aastakonverentsil Zürichis (10.–13.09.2017).
- Metslang, Helle, Külli Habicht 2019.** Sihitise sirgumine läbi 19. sajandi kirjakeele. – Oma Keel 1, 16–26.
- Nau, Nicole 1995.** Möglichkeiten und Mechanismen kontaktbewegten Sprachwandels unter besonderer Berücksichtigung des Finnischen. München: Lincom Europa.
- Nordlund, Taru 2007.** Double diglossia – lower class writing in 19th century Finland. – Multilingua 26, 229–246. <http://dx.doi.org/10.1515/MULTI.2007.011>.
- Ogren, David 2017.** Aspect and irregular object case variation in Estonian *da*-infinitive constructions. – Finno-Ugric Languages and Linguistics 6 (2), 80–105.
- Paul, Toomas 1999.** Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (= Emakeele Seltsi toimetised 72.) Tallinn: Emakeele Selts.
- Pool, Raili 2010.** Öppijakeele kontekstuaalne varieeruvus täis- ja osasihitise näitel. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 6 (2010). Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 225–242. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa6.14>.
- Prass, Kerli 2011.** *Saama-* ja *hakkama-*tulevik tänapäeva eesti kirjakeeles. – Oma Keel 2, 39–47.
- Priedite, Aija 1999.** National identity and cultural identity: the history of ideas in Latvia in the nineteenth and twentieth centuries. – National History and Identity. Approaches to the Writing and National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries. Ed. Michael Branch. (= Studia Fennica Ethnologica 6.) Helsinki: Finnish Literature Society, 229–244.
- Pöldvee, Aivar 2019.** Language in change: some sociolinguistic aspects of spoken and written Estonian in the 17th century. Ettekanne seminaril „Facetten der Mehrsprachigkeit im 17. Jahrhundert“ Tallinnas (15.04.2019).

- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Ross, Kristiina 2009.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus 8–9, 553–558.
- Ross, Kristiina 2013.** Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58. Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 210–223.
- Ross, Kristiina 2019.** Meie ja teie eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1–2, 57–68.
- Rutten, Gijsbert 2016.** Diaglossia, individual variation and the limits of standardization: Evidence from Dutch. – Current Trends in Historical Sociolinguistics. Ed. Cinzia Russi. De Gruyter Open, 194–218. <https://www.degruyter.com/viewbooktoc/product/475491> (04.05.2019).
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlausete tüübid. (= Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised nr 12.) Tallinn: Valgus.
- Selinker, Larry 1972.** Interlanguage. – International Review of Applied Linguistics 10, 209–231. <http://dx.doi.org/10.1515/iral.1972.10.1-4.209>.
- Selinker, Larry 1992.** Rediscovering Interlanguage. A Pearson Education Print on Demand Edition. London, New York: Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315845685>.
- Stahl, Heinrich 1637 [1974].** Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen, publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall, Druckts Chr. Reusner der älter, in Verlegung des Authoris. (= Maarjamaa taskuraamat 4.) Rooma: Maarjamaa.
- Tarone, Elaine 2006.** Interlanguage. – Encyclopedia of Language and Linguistics. Ed. Keith Brown. Boston: Elsevier, 747–751. <http://dx.doi.org/10.1016/B0-08-044854-2/00618-0>.
- Thomason, Sarah 2001.** Language Contact. An Introduction. Edinburgh: Edinburgh University Press. <http://dx.doi.org/10.1016/B0-08-043076-7/03032-1>.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2017.** *Saama*-verb grammatilistes konstruktsioonides. – Keel ja Kirjandus 1, 22–40.
- Tõevere, Helmi 1968.** Fraseoloogilistest germanismidest Georg Mülleri jutlustes. – Keel ja Kirjandus 8, 473–479.
- Winkler, Eberhard, Katja Ziegelmann 2006.** Zum Einfluß des Deutschen auf das Estnische. – Deutsch am Rande Europas. (Humaniora: Germanistica 1.) Tartu: Tartu University Press, 44–70.

19th century written Estonian – from interlanguage to amalgam

HELLE METSLANG,
KÜLLI HABICHT

While in Western Europe the period from the French Revolution to World War I is regarded as the long 19th century – the time of the development of nationalism and the modernization of society, in the countries forming the western part of Czarist Russia similar developments emerged a bit later, from the beginning of the 19th century. Estonia entered the 19th century as a class society, in which the upper class was formed by Baltic Germans and the lower class by Estonians. Germans were also the developers and primary users of the Estonian written language. In the 19th century, the Enlightenment reached the Baltics, societal reforms took place, and the economic situation and educational opportunities of the native population improved. In the second half of the 19th century, the Estonian national awakening began, and the status of Estonians and Estonian in society gradually rose. Beginning from the mid-19th century, Estonian-language texts were written primarily by native Estonian speakers, although their language of education and culture was German.

As in neighboring countries, the linguistic situation in Estonia was characterized by double diglossia (cf. Nordlund 2007). Both German and Estonian were in use, and there were different varieties of Estonian, standard written Estonian and spoken vernacular Estonian – the former bearing high status (H-variety), the latter lower status (L-variety) (see Rutten 2016).

The article examines the variation in usage of three morphosyntactic indicator features in 19th-century Estonian texts written by influential authors (J.W.L. von Luce, F.R. Kreutzwald, C.R. Jakobson, E. Vilde) in different decades, exploring the reflection of sociolinguistic conditions in the dynamics of language usage. The research material comes from the University of Tartu Corpus of Old Written Estonian.

The three indicator features examined are 1) the partial vs. total object opposition, which exists in Estonian but not in German, 2) the complexity of verbal structures, which is generally higher in German, and 3) the *saama* ‘get, become’ future construction, which was introduced into written Estonian by 17th-century Germans as a calque of the German *werden* future.

Our previous research results have shown that the form of written Estonian developed by German scholars (for whom Estonian was an L2) in the 16th – 18th centuries can be considered a sort of collective interlanguage. It is characterized by the excessive preference for the total object form, overuse of complex verbal

structures and the use of a future construction foreign to Estonian. The first of these we regard as a qualitative feature of interlanguage, the second and third we regard as quantitative features.

Our research shows that the overuse of the total object form declines over the course of the 19th century, but the opposite extreme can also be observed, overuse of the partial object. By contrast, the quantitative features are preserved and even broadened in texts by Estonian authors (in comparison to the texts of the German author Luce from the beginning of the century). Therefore, the written language of the transition period beginning in the mid-19th century can be regarded as an amalgam (L3), wherein native speakers partially adopt the interlanguage of L2 speakers (see Thomason 2001).

The authors' linguistic choices reflect different strategies and their changes over time. Kreutzwald, writing in the middle of the century, shows many interlanguage characteristics, and some amalgam features even become more pronounced in his writing over time (complexity of verbal structure, *saama* future). Jakobson also frequently uses interlanguage-like verbal structures, but shows a strong preference for the partial (partitive) object. In the texts of Vilde, from the end of the century, the overuse of these complex verbal structures is reduced, but *saama* future constructions are very common. He too is somewhat inconsistent in object case usage, which indicates that a stable system for object case had not yet developed in the written language by the end of the 19th century.

The amalgam phase in the history of the development of written Estonian continued beyond the beginning of the 20th century. In further studies, we plan to analyze the rest of the long 19th century until World War I and Estonian independence.

Keywords: written language, language variation, language contacts, history, morphosyntax, object, verb phrases, future, Estonian

Helle Metslang
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
helle.metslang@ut.ee

Küllli Habicht
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kulli.habicht@ut.ee

ANALÜÜTILISED TULEVIKUTARINDID 17.–18. SAJANDI PÕHJAEESTI KIRJAKEELES¹

LIINA PÄRISMAA

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse esindusliku tekstiläbilõike põhjal analüütiliste futuurumitarindite kasutust 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeele kiriklikes ja õpetlikes tekstides, keskendudes *saama*-, *pidama*-, *tahtma*- ja *võtma*-konstruktsioonidele. Eritähelepanu pööratakse Christoph Blume kui 17. sajandi keskpaiga uuendusliku autori tulevikuvormide kasutusele. Uurimuse alus on kasutus-põhine teooria ja ajalooline sotsiolingvistika, materjal pärineb Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpustest ja Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist. Uurimistulemustest on näha kirjakeele reformi osa rahvapärase väljenduse suurenemises ning mõjukate kirjakeele kujundajate roll, mis väljendub ka tollastes grammatikates. Muutused tuleviku rahvapärasemas väljendamises avalduvad 17. sajandi lõpust alates, mil toimusid ka laiemad arutelud keeleteemade üle. Samas ilmnevad esmased saksapärasest väljendusest eemaldumise märgid juba 17. sajandi keskpaigas Blume tekstides.

Võtmesõnad: vana kirjakeel, morfosüntaks, futuurum, eesti keel, Christoph Blume

1. Sissejuhatus

Siinne analüütilistele tulevikutarinditele keskenduv käsitlus on üks osa laiemast morfosüntaktiliste nähtuste uurimusest, mille eesmärk on täpsustada 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles toimunud murrangu dünaamikat ning iseloomustada uuritavate nähtuste põhjal ajajärgu tervikpilti. Varasemates käsitlustes (nt Ross 2013) on märgitud, et põhjaeesti kirjakeele reform toimus 1680. aastatel, kuid ükski reform ei alga

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (projekt PRG341).

järsku, ilma järkjärgulise arenguta ega kõigis keelekasutusvaldkondades samal ajal. Seega on tervikpildi saamiseks oluline uurida eri nähtusi ja eri autorite tekste.

Tuleviku väljendamine eesti keeles on olnud aineseks paljudele uurijatele, nt Julius Mägiste (1936) on andnud ülevaate *saama*-tuleviku käsitlemisest eri aegade grammatikates, tekstides ja sugulaskeeltes. Annika Kilgi (2010) on uurinud futuurumi edasiandmist Luuka evangeeliumi tõlgetes ja Kristiina Ross (2013) on analüüsinud *saama*-tuleviku erinevat saatust tallinna ja tartu keeles. Külli Habicht, Piret Piiraja ja Ilona Tragel (2015) on käsitlenud *võtma*-verbi ja *da*-infinitiivi konstruktsiooni grammatiseerumise kulgu tahtelisest tegevusest tuleviku väljendamiseni ning Külli Habicht, Pille Penjam ja Ilona Tragel (2010) on vaadelnud seoses verbi *tahtma* grammatiseerumisega 16. sajandist kuni tänapäevani ka sellega edasi antavaid tulevikukonstruktsioone. Ilona Tragel ja Külli Habicht (2017) on uurinud *saama*-verbi grammatilisi funktsioone ning Helle Metslang on võrdlevalt vaadelnud eesti ja soome keele futuurumi edasiandmise viise ning pööranud tähelepanu ka sundgrammatisatsiooni mõjule (vt nt Metslang 1994, 2011, 2017). Samas on senistes uurimustes käsitletud futuurumikasutust kas lähtematerjali või konstruktsioonide valiku mõttes kitsamalt, nt on uuritud tuleviku väljendamisest samas (piibli) tekstikohas või käsitletud ainult üht tulevikku väljendavat verbi. Samuti ei ole neis laiemalt või üldse kesken-
dunud Christoph Blume tekstide futuurumikasutusele. Siinses artiklis pälvib Blume tulevikutarindite kasutus eritählepanu. Tähtis on kaasata uurimusse nii Blumele eelnevaid kui ka järgnevaid tekste, sest nii on võimalik välja selgitada, milles seisneb tema teoste tulevikukasutuse eripära võrreldes teiste 17.–18. sajandi oluliste autorite omaga.

Artiklis vaadeldakse analüütilisi *saama*-, *pidama*-, *tahtma*- ja *võtma*-verbiga moodustatud tulevikutarindeid, nt *saavad olema*, *peab sündima*. Seevastu resultatiivseid mineviku kesksõnaga verbikonstruktsioone, kus võib samuti tulevikulisus ilmned, nt *Ja kui nemmad pissut sawad kar-ristatud* (Tragel, Habicht 2017: 35), ning indikatiivi olevikuvorme ei ole siinsesse artiklisse kaasatud.

Artikli järgmises jaotises iseloomustatakse eesti vanemat kirjakeelt ja tuuakse esile Christoph Blume keelekasutusele eriomased uuenduslikud jooned. Seejärel tehakse sissevaade uurimismaterjali ja uurimise aluseks olnud meetodisse. Artikli neljandas jaotises tutvustatakse uurimistöö tulemusi ning viies jaotis sisaldab uurimuse kokkuvõtet.

2. Eesti vanem kirjakeel ja Christoph Blume uuenduslikkus

Eesti kirjakeel tekkis 16. sajandil misjonilingvistika raamistikus (Lepajõe 1998: 294; Metslang 2017: 284). Kirjakeele löid ja seda kujundasid põhiliselt saksa või rootsi vaimulikud, kelle eesmärk oli inimesi kristlusega harida (Raag 2008: 30; Ross 2009: 553). Ülejäänud rahvas aktiivselt keele arendamises ei osalenud, jäädes vaid vastuvõtjaks (Ross 2009: 553).

17. sajandil hakati kirjakeelt teadlikumalt korraldama, andes välja grammatikaid ja laia levikuga kiriklikke tekste (Laanekask 2004: 20). Kuigi kirjakeel mõnel määral ühtlustus (nt leksikas või morfoloogias), puudusid veel ühtsed põhimõtted, samuti jäi rahvakeeles vajaka sõnavara, millega anda edasi abstraktsemaid mõisteid. Seetõttu lähtusid kirjakeele arendajad kirjakeele kujundamisel oma emakeele eeskujust, milleks üldjuhul oli saksa keel. (Lill 1988: 14–15, 17; Ross 2002: 228)

Peale oma emakeele võeti eeskujuna ka tollaste autoriteetsete kirjameeste keelekasutusest. 17. sajandi teisel poolel oli selleks Heinrich Stahl (Lill 1988: 90), kelle teosed sätestasid tollase kirjakeele normi (Ross 2007: 545). Selle aja literaadid järgisid nii tema ortograafiat, vormistikku, lausestust kui ka sõnavara (Kask 1970: 47), kus oli palju saksapärasusi, nt pöördetunnusega eitusvorme (nt *meije en tahame* 'meie ei taha'), saksapärasest artiklikasutusest (nt *Se Kunning weeha* 'Des Königes grim') ja *saama*-futuurumit (nt *sahp .. walgkustama* 'wird erleuchten') (Habicht 2001a: 32–33).

Samas leidis ka uuendusmeelseid autoreid, kes võtsid keelekasutuses Stahli eeskujust mõnevõrra erineva suuna. Üks selliseid oli 17. sajandi keskpaiga põhjaeesti autor Christoph Blume, kes tuli eesti kirjakeele arendajana esile alles 1980. aastatel, mil leiti Wrocławis ülikooli raamatukogust tema kolm hilisemat tööd „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666), „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (1667) ja „Geistliche Seelen-Ergötzung“ (1667) (Kolbuszewski 1982: 572–573; Lill 1988: 7). Blume keeletarvituse erinevust Stahli omast on juba 1988. aastal täheldanud Anne Lill (1988: 102): „Nende keel sarnanes niivõrd, kuivõrd selles kajastusid eesti keele kirjapaneku üldised põhimõtted, üksikküsimustes on neil aga suuri erinevusi.“

Blume lihtsustas ortograafiat, hakates välja jätma võõrtähti, nagu *q* ja *y*, ning viis kirjaviisi hääldusega paremasse kooskõlla. Samuti ei tõlkinud ta üldiselt saksa keele määravat artiklit (*der, die, das*), mis on omane nt

Stahli tekstidele. (Lill 1988: 9–10; Pärismaa 2016: 59) Eituses eemaldus Blume varasematest põhjaeesti autoritest Stahlist ja Müllerist, loobudes pöörduvast eitusverbist. Samuti võttis ta eituskonstruktsioonides tarvitusele sõnad *ei* ja *pole*, mis on omasemad 18. sajandi põhjaeesti teostele ja puuduvad Blume-eelsete põhjaeesti kirjameeste tekstidest. (Pärismaa 2018: 564, 567, 569) Lisaks paistsid Blume teosed silma kirjakeeles esimest korda esinevate nimi- ja omadussõnatuletiste rohkusega, eriti *us*- ja *mine*-liiteliste teonimedega (Park 2014: 97). Blume tekstides leidub ka ainuomaseid substantiivi- ja adjektiivituletisi, nt *Orjus*, *Kerriseminne* 'rahutus', *teutelik* 'täiuslik', *Surredus* 'surelikkus', *Romaja* 'roomaja', *libendamine* 'libisemine' (Park 2014: 98; Pärismaa 2016: 32–33).

17. sajandi lõpukümneteid, Stahli ja Blume järgset aega, loetakse eesti kirjakeele seisukohalt oluliseks perioodiks, mil vormiti keeleideaal, selgitati lõuna- ja põhjaeesti kirjakeele vahekord ning käsitleti intensiivsemalt teoste eesti keele kasutust (Ross 2009: 556; Tafenau 2011: 41). Vaieldi ortograafia üle, kuid arendati ka leksikat ja grammatikat (Ross 2009: 556). Samuti korraldati piiblikonverentse ning tegeleti aktiivsemalt piibli tõlkimisega (Ross 2013: 211; Piiblikonverentsid 2003: 10). Põhjaeestikeelne uus testament avaldati 1715. aastal mitme toimetamis- ja parandamisetapi järel ning 1739. aastal ilmus esimene eestikeelne täispiibel, mis oli tollase kirjakeele reformi tähis ja kiriklik keeleideaal järgmised sada aastat (Ross 2007: 548, 2009: 557).

3. Materjal ja meetod

Uurimistöös lähtuti kasutuspõhisest teooriast, mille peamine vaatlusobjekt on keelekasutus (Barlow, Kemmer 2000: xv). Kasutuspõhine teooria võimaldab kaasata uurimusse eri tüüpi andmeid, sest need kajastavad keeletarvitust, mitte pädevust. Materjal võib pärineda nt eri korpustest või vanadest dokumentidest. (Bybee 2010: 10) Lisaks võeti uurimuse aluseks ajalooline sotsiolingvistika (vt nt Nevalainen, Raumolin-Brunberg 2012; Auer jt 2015), et analüüsida sotsiokultuuriliste tegurite mõju tuleviku väljendamiselle tollases kirjakeeles.

Materjal koguti Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpustest (VAKK) ja Eesti Keele Instituudi Eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist² (EPAK).

² Vt <http://portaal.eki.ee/piibel>.

Uurimusse kaasati nii uus³ kui ka vana⁴ Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus, kuna 18. sajandi tekstid olid vanemas korpuses uurimishetkel ulatuslikumalt kättesaadavad. Kogutud materjal sisaldab kokku 610 näidet *saama*-, *tahtma*-, *pidama*- ja *võtma*-tuleviku kohta 17. ja 18. sajandi põhjaeesti kiriklikest ning õpetlikest teostest. Siinsest uurimusest jäi välja 18. sajandi põhjaeesti ilu- ja tarbekirjandus, kuna sooviti, et uurimistulemused oleksid keelekasutusvaldkonna poolest võrreldavad varasema käsitlusega (vt Pärismaa 2018).

Christoph Blume teoste „Das Kleine Corpus Doctrinae“ (1662), „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666) ja „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (1667) kõrval vaadeldi 17. sajandi põhjaeesti tekstidest Georg Mülleri jutlusi (1600–1606) ja Heinrich Stahli jutlusekogu „Leyen Spiegel“ I ja II osa (1641, 1649). Samuti uuriti 1694. aastast pärinevat Müncheni käsikirja, mis on Johann Hornungile omistatava 1688. a uue testamendi tõlke käsikirja koopia (Reila 2007a: 556). 18. sajandi põhjaeesti tekstidest olid vaatluse all 1715. aasta uus testament (UT), Anton Thor Helle ja tema kaasautorite teose „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ (1732) V osa „Colloquia Esthonica“ õpetlikud dialoogid ning 1739. aasta täispiibel, milles kajastub kõige ilmekamalt tollane kirikukeele standard.

Mõlema sajandi põhjaeesti autoritelt ja kindla autorita tekstidest (nt 1715. a uus testament) valiti analüüsimiseks sada juhuslikku tulevikutarindi näidet, et piirata materjalihulka. Erandiks oli Thor Helle jt keeleõpetuse V osa, kus futurumikonstruktsioone leiduski kokku vaid kümme. Kõik need kaasati ka analüüsi, et oleks rohkem võrdlusmaterjali. Pealegi on selle teose V osa kogumaht väiksem kui muudel tekstidel, nt VAKKis leiduvate uue testamendi osade sõnede arv on ligikaudu kümme korda suurem kui Helle jt keeleõpetuse V osas (VAKK).

Erandlik oli ka Müncheni käsikirja materjal. Kuigi EPAKis on võimalik sõne või väljendi järgi piiblisõnastikus⁵ otsingut teha, loobuti sellest võimalusest, sest sõnastiku lehel puudub info⁶ selle kohta, mis tekstid on seal kättesaadavad terviklikult ja mis osaliselt (EPAK). Seega vaadeldi Müncheni käsikirjast juhuslikke peatükke, milleks olid Matteuse evangeeliumi 1.–14. ptk, Johannese evangeeliumi 8.–21. ptk, Pauluse 1. kiri

³ Vt vakk.ut.ee.

⁴ Vt <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>.

⁵ Vt <http://portaal.eki.ee/piibel>.

⁶ Seisuga 01.05.2019.

korintlastele (1.–15. ptk), kiri heebrealastele (1.–13. ptk) ning Johannese ilmutuse raamatu 8.–21. ptk. Nendest peatükkidest võeti analüüsimiseks kõik uuritavate verbidega väljendatud tulevikutarindid.

Uurimuse algaasis tekkis küsimus, kas peale analüütiliste tulevikutarindite käsitleda ka indikatiivi olevikuvormi, kuna varasemas uurimuses (Kilgi 2010: 169) on täheldatud *saama*-futuurumi asendumist selle vormiga. Peamine probleem indikatiivi olevikuvormi kaasamisel vaatlusse on materjali võrreldavus. Analüütilised tulevikuvormid on korpuseuuringu materjalina selged, mistõttu sobivad need laiemasse uurimusse, kuid kindla kõneviisi olevikuvormi kaasamine eeldab, et olevikuvormi funktsiooni esiletulekuks uuritaks eri teoste sama tekstikohta, nagu tegi ka Kilgi (2010) oma uurimuses. Samas kitsendab ühe tekstikoha vaatlemine uurimuse alusmaterjali haaret. Kilgi (2010) vaatles tuleviku väljendamist ainult Luuka evangeeliumis, mis on üks neljast uue testamendi evangeeliumist. Lisaks on nii uues kui ka vanas testamendis hulk teisi raamatuid. Siinne futuurumiuurimus pakub materjalist ulatuslikuma läbilõike, hõlmates üheksat teost ja eri tekstikohti, sealhulgas piibli eri osadest, nt Aamose raamatust, Matteuse evangeeliumist, Saalomoni tarkuseraamatust. Kuna siinse autori suuremas morfosüntaktiliste nähtuste dünaamika uurimuses, mille hulka kuuluvad ka analüütilised tulevikutarindid, soovitakse saada 17.–18. sajandile omaste nähtuste kasutamisest tervikpilti, ei pruugiks futuurumi uurimine ühe tekstikoha võrdluses seda võimaldada. Siiski on enne lõplikku otsust kindla kõneviisi olevikuvormi kaasamata jätmise kohta tehtud katseuuring, et teada saada, kui suur hulk Lutheri 1545. aasta saksakeelse piibli⁷ *werden*-tuleviku vormidest on saanud 1739. aasta täispiiblis eestikeelseks vasteks analüütilise vormi ja kui paljud neist kindla kõneviisi olevikuvormi. Võrdlus tehti 1739. aasta täispiibliga, kuna eeldatavasti kajastab see teos kõige täpsemalt kirjakeele esimese rahvapärastamise reformi tulemusi. Katses vaadeldi piiblist juhuslikke osi, milleks olid Jesaja raamatu 1.–11. ptk, Johannese evangeeliumi 1.–7. ptk ja Johannese ilmutuse raamatu 1.–22. ptk.

Katsest selgus, et lähteteksti 356-st *werden*-futuurumi vormist sai 1739. aasta täispiiblis eestikeelseks vasteks analüütilise vormi 65% juhtudest (näide 1) ning indikatiivi olevikuvorm oli vasteks 35% juhtudest. Seega leidis analüütilisi vorme rahvapärasuse suunas toimetatud piiblitekstis rohkem kui pooltel juhtudest, mis näitab, et kindla kõneviisi

⁷ <https://www.biblegateway.com/versions/Luther-Bibel-1545-LUTH1545/#booklist>.

olevikuvorm ei olnud *werden*-futuurumi vastena valdav. Seetõttu võiksid sagedased analüütilised vormid sobida indikaatorvormideks tuleviku väljendamise dünaamika kirjeldamisel. Lisaks ilmnese katsest, et *werden*-tulevikule antud eestikeelsete vastete hulk on mitmesugune, nt on nende seas ka *vat*-tegevusnimi ja *mas*-tarind (näide 2). Viies näites oli *werden*-futuurumi vasteks eestikeelses tekstis minevikuvorm, kuid neid statistika hulka ei arvestatud, sest tegu on teise ajavormiga (näide 3). Niisiis on uurimismaterjal kvalitatiivselt mitmekesine, kuid siinsesse uurimusse valiti vaid analüütilised verbitarindid, mida saab ka kvantitatiivselt võrrelda ning mis tõusid katseuuringus indikatiivi olevikuvormi ees selgelt esile.

- (1) *Man bleibt vielleicht einen Tag zu Nob, so **wird** er seine Hand **regen** wider den Berg der Tochter Zion, wider den Hügel Jerusalems.* Ta jääb alles ühhe päwa Nobisse seisma, siis **wottab** ta omma kät **likutada** Sioni tütre mäe pole, Jerusalemma mäekinga pole. (Luther 1545; EPAK, Piibel 1739: Js 10.32)
- (2) *.. die **kommen wird** über den ganzen Weltkreis, zu **versuchen**, die da wohnen auf Erden.* .. mis **on tullemas** keige ma-ilma peäle, neid **kiusama**, kes Ma peäl ellawad. (Luther 1545; EPAK, Piibel 1739: Ilm 3.10)
- (3) *.. Ein Mensch kann nichts nehmen, es **werde** ihm denn **gegeben** vom Himmel.* .. Innimenne ei woi ei middagi wotta, kui se **ep olle** temmale **antud** taewast. (Luther 1545; EPAK, Piibel 1739: Jh 3.27)

Nii analüütilisi tulevikuvorme kogudes kui ka neid analüüsides tekkis korduvalt probleem, millele on tähelepanu juhtinud ka Pille Penjam (2008: 216, 261). Nimelt esines *pidama*- ja *tahtma*-verbi tulevikuline tähendus kõrvuti modaalsega (näide 4), ainuüksi tulevikku väljendavat konstruktsiooni nende verbide puhul ei ilmnenu. Tarindi funktsiooni üle otsustamisel võttis sinse artikli autor aluseks varasemad sellekohased uurimused (Habicht jt 2010; Habicht, Prillop 2017) ning jälgis konteksti toel, kas lausetes on väljendatud pigem ettemääratud kohustust või kõnehetkele ajaliselt järgnevat olukorda (vt Bybee jt 1994: 253–266).

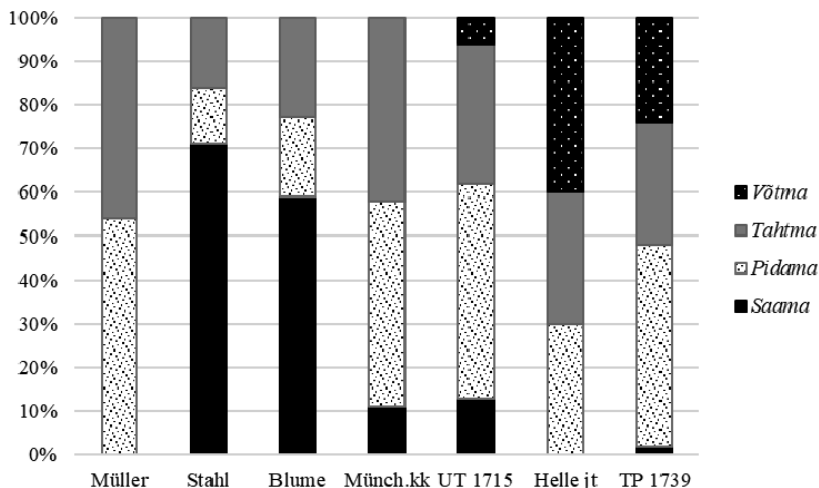
- (4) *Ning ühtegi ärraneetud **ei pea** ennamb **ollema**, ning Jumala n. Talle jarg **peab** temäs **ollema**, ning temma sullased **peawad** tedda **tenima**.*
'Ning ühtegi ärraneetut ei ole enam ning Jumala ja Talle troon on temas ning ta sulased teenivad teda' (EPAK, Münch.kk 1694: Ilm 22.3)

Kogu uurimismaterjal koguti ja märgendati käsitsi. Uues VAKKis otsiti iga tulevikku väljendavat verbi igal autoril eraldi, sest see on märgendatud

korpus ja seal pole võimalik lisada märgijada või otsida mitut verbi koos. Samas oli uues VAKKis võimalik otsingut kitsendada, lisades vormi-
piiranguid või teose ilmumise täpse aastaarvu, mille kohta tulemusi sooviti,
nt *saama*-verb olevikus Blume 1662.–1667. aasta teostes.

4. Futuurumi väljendamine 17.–18. sajandi põhjaeesti tekstides

Joonisel 1 on toodud *saama*-, *pidama*-, *tahtma*- ja *võtma*-verbiga tuleviku-
tarindite protsentuaalne jaotumine autoriti 17.–18. sajandi põhjaeesti
teostes. Blume teostes leidub *saama*-tulevikku 59% juhtudest, mille
osakaal on võrreldes Stahli teostega vähenenud 12%. Stahli esineb
saama-futuurumit 71% juhtudest. Samuti on Blume tekstides võrreldes
Stahli teostega tõusnud 5% võrra *pidama*- ja 7% võrra *tahtma*-verbiga
moodustatud tuleviku osakaal, mida Blume tekstides leidub vastavalt
18% ja 23%. Stahli esineb *pidama*- ja *tahtma*-futuurumit vastavalt 13%
ja 16%. Mülleri jutlustes on ülekaalus *pidama*- ja *tahtma*-verbiga väljen-
datud tulevikukonstruksioonid (vastavalt 54% ja 46%), *saama*-futuurum
tal puudub. Müncheni käsikirjas on *pidama*- ja *tahtma*-tuleviku osakaal
vastavalt 47% ja 42% ning *saama*-tuleviku osakaal 11%. Mitte üheski
17. sajandi põhjaeesti tekstis ei leidunud siinse uurimuse valimi põhjal
võtma-verbiga väljendatud tulevikukonstruksioone.

Joonis 1. Tulevikutarindite osakaalud 17.–18. sajandi põhjaeesti tekstides

18. sajandi põhjaeesti tekstidest ei tulnud Helle ja tema kaasautorite 1732. aasta keeleõpetuse V osast ühtegi *saama*-tuleviku näidet. Teisi futuurumivorme leidis selles teoses enam-vähem võrdselt: *pidama*- ja *tahtma*-tulevikku kumbagi osakaaluga 30% ning *võtma*-tulevikku 40%. 1715. aasta uues testamendis esines *pidama*-futuurumit 49%, *tahtma*-futuurumit 32%, *saama*-futuurumit 13% ning *võtma*-futuurumit 6%. 1739. aasta täispiiblis oli *võtma*-verbiga väljendatava futuurumi osakaal 24%. Enim esines selles teoses siiski *pidama*-tulevikku (46%) ning vähem *tahtma*- (28%) ja *saama*-tulevikku (2%).

Selle jaotise järgmistes osades käsitletakse futuurumikonstruktsioone üksikhaaval, et ilmneks selgemini nende kasutuse dünaamika kahe sajandi jooksul.

4.1. *Saama*-tulevik

Saama-verbiga väljendatavatel futuurumitarinditel on saksa keele *werden*-tuleviku eeskujud. *Werden*-tuleviku konstruktsioon sai ülemsaksa keeles valdavaks 16. sajandist alates. (Metslang 1994: 542) Eesti keeles kasutati *saama*-tulevikku tihedamini 17. sajandi keskpaigast, kuid selle näiteid on ka 16. sajandi tekstidest (Habicht 2000: 271; Tragel, Habicht 2017: 32). Mägiste on osutanud *saama*-konstruktsiooni rahvapärasele algupärale ja esinemisele sugulaskeeltes (vt nt Mägiste 1936: 77–88), samas nendib temagi (1936: 89): „... jääb ikkagi tõsiasjaks, et tema tarvitamise laialisus meie vanemas kirjakeeles, .. seletub saksa k. mõjuga.“

Joonis 2 kajastab *saama*-tuleviku kasutamist 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeele teostes. Nagu näha, esines *saama*-futuurumit kõige rohkem 17. sajandi keskpaiga põhjaeesti autorite Blume (näide 5) ja Stahli (näide 6) tekstides. Mõlema autori teostes oli *saama*-tarind ka põhiline tuleviku väljendamise vahend (vt joonis 1). Blumet võis mõjutada *saama*-futuurumit kasutama Stahli eeskujud, samas nagu nenditud siinse artikli teises osas, leidis Blumel ka uuendusmeelsust ning täielikult Stahli eeskujud järgijaks teda pidada ei saa. Seega võis ta tuleviku märkimisel pigem lähtuda tollal valitsenud üldisest ülemsaksapärasest kirjutustavast, sest ta on päritolult ülemsakslane (sks *Hoch-Deutscher*), millele ta ka teose „Das Kleine Corpus Doctrinæ“ eessõnas osutab (Blume 1662).

- (5) *Sedda perrast **sahwat** Sind keik Põhat **palluma** öikel Ajal / seperrast kus suhret Wêe-huppotusset tullewat / **sahwat** nemmat **mitte** nende*

pehle puhtma . (Dafür werden dich alle Heiligen bitten zur rächten Zeit / darum wenn grohsse Wasser-Fluhten koñen / werden si nicht an diselbigen gelangen) 'Seetõttu paluvad kõik pühakud sind õigel ajal, et kui tulevad suured veeuputused, ei puudu nad neid' (VAKK, Blume 1666: 50)

- (6) .. *Minna kuhlutan teile suhre rõhmo / kumb keickel rahwal sündima sahþ / sest teile on tenna se õnnistegkija sündinut. (.. Jch verkündige euch grosse frewde / die allem Volcke wiederfahren wird / dann Euch ist heut der Heyland gebohren.)* 'Kuulutan teile suurt rõõmu, mis kõigile rahvastele sünnib, sest teile sündis täna õnnistegija' (VAKK, Stahl 1641: 68)

Müncheni käsikirjaski on *saama*-futuurum olemas (näide 7), kuigi seda leidub seal Stahli ja Blume tekstidest mitu korda vähem. *Saama*-futuurum moodustab vaid 11% Müncheni käsikirja tulevikutarinditest, mis osutab varastele kirjakeele ajakohastamise ilmingutele. *Saama*-tuleviku vähest esinemist Müncheni käsikirjas on täheldatud ka mõnes varasemas käsitluses (Kilgi 2012: 27–28; Ross 2013: 213). Samas ei ole Kristiina Rossi (2013) uurimuses välja toodud selle futuurumivormi täpset sagedust Müncheni käsikirjas. Kilgi (2012: 128) artikkel sisaldab arvandmetega tabelit, mille järgi on *saama*-tuleviku sagedus Müncheni käsikirjas nullilähedane. Kilgi (2010) vaatles oma tulevikuteemalises artiklis futuurumivorme vaid Luuka evangeeliumi tõlgetes, sinne uurimus täpsustab *saama*-futuurumi tarindite osakaalu Müncheni käsikirjas laiema materjali alusel (vt osa 3).

- (7) *Temmal on omma Wisk Lappidas kääs, n. temma saab omma Reie allust pühkima, n. omma Nisso Aita koggoma: agga need Agganad saab teña ärrapolletama, tullega, kumb ei sa eal ärra kustotud.* 'Tal on visklabidas käes ning ta pühib oma rehealust ning kogub oma aita nisu, aga aganad põletab ta ära tulega, mida eal ei kustutata' (EPAK, Münch.kk 1694: Mt 3.12)

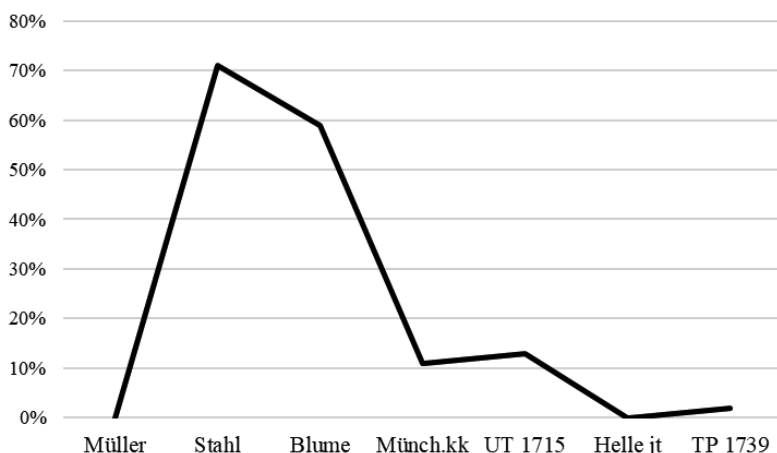
Saama-verbiga tulevikutarindid Müncheni käsikirjas võivad tuleneda varasemate tõlkekäsikirjade mõjust, nt Pilistvere käsikirja omast. Kuigi Pilistvere piiblikonverentsil redigeeritud konservatiivse põhjaeestikeelse tõlke käsikirja (1687) mõju Hornungi tõlkele on ebaselge⁸ (Reila 2007a: 556; Ross 2013: 211), on leitud, et nii selle käsikirja mustand (1680–1687)

⁸ Hornung pidi pärast Pilistvere konverentsi käsikirjad ümber kirjutama (Piiblikonverentsid 2003: 106). Selles, kui suures ulatuses Hornung seal toimetatud käsikirju muutis, ollakse eri arvamusel (vt lähemalt nt Reila 2007b).

kui ka puhtand (1687) sisaldavad põhiliselt *saama*-tulevikku (Kilgi 2010: 169–170), mida esineb mõningal määral ka Müncheni käsikirjas (vt joonised 1 ja 2). Ka erineb Müncheni käsikiri Hornungi hilisematest tekstidest (Reila 2007a: 560–561).

Mülleri jutlustes *saama*-verbiga väljendatud tulevikutarindit ei leitud, sest tema kasutas futuurumi edasiandmiseks alamsaksamõjulisi verbikonstruktsioone (vt osad 4.2 ja 4.3).

Saama-tuleviku korral oli põhiverbi infinitiivivorm 17. sajandi põhjakeesti autoritel enamjaolt *ma*-infinitiiv (131 korral) ning harva *da*-infinitiiv (9 korral), mis kinnitab varem täheldatud tendentse (vt Penjam 2008: 268). Abiverbi vormidest sattus valimisse kõige rohkem ainsuse kolmandat pööret (76 korral), mitmuse kolmandat pööret (33 korral) ja ainsuse teist pööret (13 korral). Samas proportsioonis on pöörded ka *pidama*- ja *võtma*-tarindites (vt osad 4.2 ja 4.4).

Joonis 2. *Saama*-tulevik 17.–18. sajandi põhjakeesti tekstides

Võrreldes Blume ja Stahli tekstidega on 18. sajandi põhjakeesti kiriklikes teostes *saama*-tuleviku tarvitamine märgatavalt vähenenud (vt joonis 2). See osutab tollaste uuendusmeelsete piiblitõlkijate ja keelearendajate püüdele vähendada selle kui saksamõjulise konstruktsiooni kasutust (vt nt Mägiste 1936; Habicht jt 2018). Samas on *saama*-tuleviku mõningast vähenemist märgata juba ka Blume tekstides, kus selle osakaal on 12% võrra väiksem kui Stahli töödes.

18. sajandi tekstidest leidis *saama*-verbiga futuurumitarindeid enim siinses uurimuses käsitletavas 1715. aasta uues testamendis, kus nende osakaal oli 13%. 1739. aasta täispiiblis moodustas *saama*-tulevik vaid 2% selle teose futuurumitarinditest (näide 8). *Saama*-futuuri esinemist 1739. aasta täispiiblis võib põhjendada asjaoluga, et tollastel piiblitõlkijatel oli see piibli käsikirja toimetamisel tähele panemata jäänud. Kuigi Kilgi (2011: 99) uurimusest nähtub, et Helle kõrvaldas täispiibli vana testamendi osa toimetades seal *saama*-futuuri, nendib temagi, toetudes Mägiste 1936. aasta artiklile, et *saama*-verbiga väljendatavaid tulevikutarindeid jäi täispiiblisse vähesel määral siiski alles. Tänapäevalgi leidub eesti keeles *saama*-verbiga futuurumitarindeid, nt *pärast seda saab see olema 13 000* (Metslang 2017: 288–289; Habicht jt 2018: 187), nii et lõplikult ei ole *saama*-tulevik kirjakeelest praeguseni kadunud.

- (8) *Sest Amaleki ja Kanaani-rahwas on seäl teie ees, ja teie sate langema läbbi moõga, sest et teie Jehowa järrelt ärratagganend, ei olle ka Jehowa mitte teiega.* (VAKK, Piibel 1739: 4Mo [XIV] 43)

Helle jt 1732. aasta keeleõpetuses ei leidu ühtegi *saama*-futuuri näidet. Selline tulemus on kooskõlas sama raamatu grammatikaosas öelduga, kus rõhutatakse, et eestlastel puudub tulevikukategooria⁹ – „Das Futurum Indicativi haben die Ehsten nicht ..“ (Helle jt 1732: 32). Sama seisukohta jagas Hornung (1693: 73) oma grammatikas.

Põhiverbi infinitiiv oli nii 1715. aasta uues testamendis kui ka 1739. aasta täispiiblis ainult *ma*-infinitiiv, *da*-infinitiiviga põhiverbi ei ilmnenu. *Saama*-tuleviku abiverbi leidis selle aja põhjausesti töödes enim ainsuse kolmandas pöördes (8 korral) ja mitmuse kolmandas pöördes (4 korral).

4.2. *Pidama*-tulevik

Pidama-verbiga tulevikutarinditel on alamsaksa päritolu – see tegusõna anti tõlkevasteks saksa keele *schöllen*-verbile 'pidama'. Alamsaksa keel valitses eesti keelealal 16. sajandini, mil selle kõrval tuli kasutusele ülemsaksa keel. 17. sajandist oli juhtpositsioon juba ülemsaksa keelel. (Ross 1999: 12)

⁹ Helle (1732: 32) nendib küll nn konjunktiivide futuuri olemasolu ehk ta on märganud tulevikulisust resultatiivsetes mineviku kesksõnaga tarindites, nt *saan söönud*, *saan valmistanud*.

Pidama-futuurumi kasutusmuutused 17.–18. sajandi põhjaeesti kirja-keeles on näha joonisel 3. Blume töödes esines *pidama*-tulevikku osakaaluga 18%. Ka Stahli tekstides oli selle tulevikutarindi kasutussagedus ligikaudu samas suurusjärgus (13%). Mõlema autori puhul saab seda seletada ülemsaksapärase tulevikuga (vt osa 4.1), mis hakkas Eesti alal domineerima 17. sajandi algusest (Ross 1999: 12). Samas näitab *pidama*-tuleviku olemasolu Blume ja Stahli tekstides, et täielikult ei suutnud ülemsaksaeskujuline *saama*-tulevik teisi futuurumi väljendamise viise välja tõrjuda.

Mülleri jutlustes leidis *pidama*-tulevikku 54% (näide 9) ja Müncheni käsikirjas 47% juhtudest. *Pidama*-futuurumi suur sagedus Müllerial tuleneb varasema alamsaksapärase kasutusviisi järgimisest. Seevastu Müncheni käsikirjas *pidama*-tarindite suurt esinemust alamsaksa eeskujuga seostada ei saa, sest alamsaksapärase keelekasutus oli juba 17. sajandi alguses asendunud ülemsaksa omaga (Ross 1999: 12). Selles teoses võib pigem näha mõjutusi alanud kirjakeele reformist, kus oma osa oli ka uuendusmeelsel Johann Hornungil (Reila 2007a: 556; Ross 2009: 556).

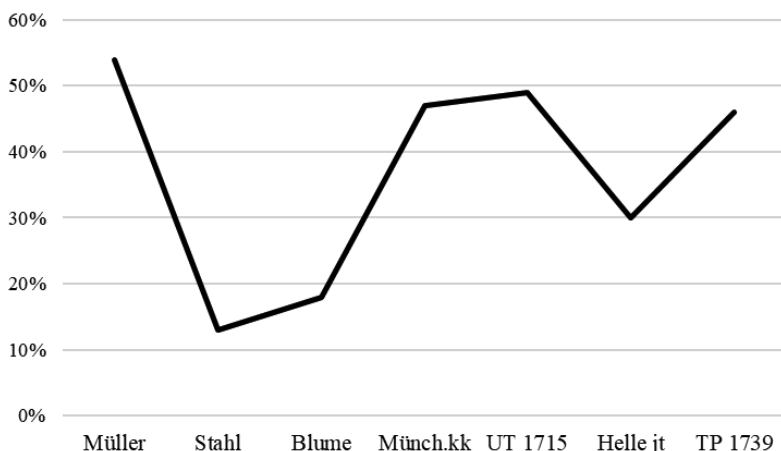
- (9) *Ninck se Pöha Euangelium sest Iumala Rickust, piddab lebbÿ keicke Ilmatalluße, keickede Inimeste sæas kulututh sama .. ninck syß piddab se Ilma otz tullemä.* 'Ning jumalariigi püha evangeeliumit tuleb kogu maailmas ja kõigi inimeste seas kuulutada .. ning siis tuleb maailma lõpp' (VAKK, Müller9 1603: 5)

Põhiverbi infinitiivivormiks *pidama*-verbiga tulevikutarindites oli ülekaalukalt *ma*-infinitiiv (129 korral), *da*-infinitiivi esines vaid kolmel korral. See näitab, et 17. sajandi põhjaeesti autorid kaldusid peale *saama*-futuurumi kasutama ka *pidama*-tuleviku konstruksioonides *ma*-infinitiivis põhiverbi. Sama tendents ilmnes *pidama*-verbi modaalkasutuse kohta ka Pille Penjami (2008: 263) väitekirjas.

Abiverb oli *pidama*-tuleviku puhul enamjaolt ainsuse kolmandas pöördes (75 korral), mitmuse kolmandas pöördes (27 korral) või mitmuse esimeses pöördes (11 korral).

Võrreldes Blume tekstidega oli 18. sajandi põhjaeesti teostes *pidama*-verbiga väljendatud tuleviku osakaal suurenenud ligikaudu kaks korda, osutades kiirele kasutusmuutusele. Siiski oli ka Blume töödes *pidama*-futuurumi osakaal 5% suurem ja *saama*-tuleviku osakaal 12% väiksem kui Stahlil, milles võib ehk näha muutusi tuleviku väljendamises. Järsemalt tõusis *pidama*-futuurumi osakaal 17. sajandi lõpupoolel, olles ühtlasi

seotud *saama*-tuleviku osakaalu äkilise langusega samal perioodil (vt joonised 2 ja 3). Tolle ajajärgu silmapaistvad keelekujundajad Hornung (1693: 73) ja Helle eitavad tulevikukategooria olemasolu eesti keeles ning Helle (1732: 32) nimetab *pidama*-verbi ühe tuleviku väljendamise võimalusena.

Joonis 3. *Pidama*-tulevik 17.–18. sajandi põhjaeesti tekstides

Pidama-tarindid olid 18. sajandil sagedasimad tulevikukonstruktsioonid. Samas ei olnud *pidama*-futuurumi osakaal 18. sajandi põhjaeesti tekstides nii suur nagu *saama*-tuleviku oma teiste tulevikutarindite ees 17. sajandi keskpaiga põhjaeesti tekstides. Seal edestas see nt *tahtma*-futuurumit 17–18%-ga, samal ajal kui *saama*-tuleviku osakaal oli 17. sajandi põhjaeesti keskpaiga tekstides *tahtma*-futuurumi tarinditega võrreldes 36–55% suurem (vt ka joonis 1).

Kõige rohkem esines *pidama*-tulevikku 18. sajandi põhjaeesti teostest 1715. aasta uues testamendis (näide 10), kus sellega moodustati 49% tulevikutarinditest, ja 1739. aasta täispiiblis, kus selle osakaal oli 46%. Helle jt keeleõpetuses oli *pidama*-futuurumi osakaal 30%, seal kasutati kõige rohkem *võtma*-tulevikku.

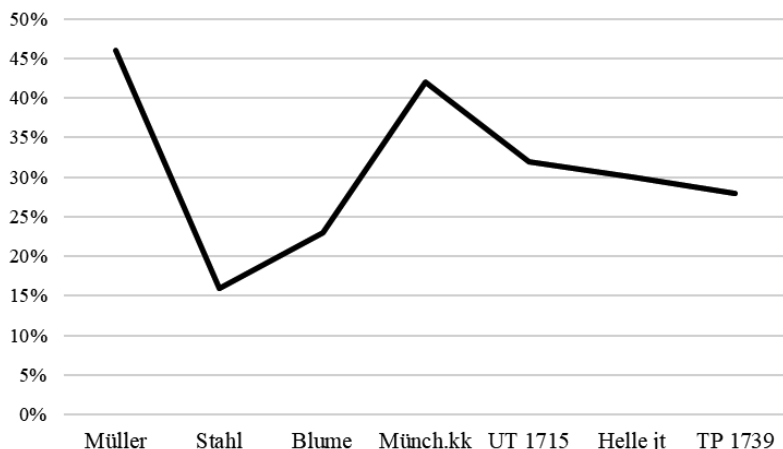
(10) *Need peawad hukkaminne* / *agga sinna jääd / ja nemmad peawad keik kui Rie wannaks minne*. (VAKK, UT 1715: He [I] 11)

Põhiverbi vormina prevaleeris 18. sajandi põhjaeesti teostes *ma*-infinitiiv, mida esines 97 korral, ning vaid ühel korral leidis *da*-infinitiivset kasutust. Seega oli põhiverbi infinitiivi kasutus *pidama*-verbiga tulevikutarindites jäänud 17. sajandi põhjaeesti tekstidega võrreldes samaks. See näitab järjepidevust ja osutab kujunenud kirjakeele traditsioonile. Abiverb esines põhiliselt ainsuse kolmandas (54 korral) või mitmuse kolmandas pöördes (34 korral).

4.3. *Tahtma*-tulevik

Peale *saama*- ja *pidama*-verbide tarvitati eesti vanemas kirjakeeles tuleviku väljendamisel ka *tahtma*-verbi. See on alamsaksa algupära, olles vasteks sealsele *willen*-futuurumile (Habicht 2000: 273; Penjam 2008: 215). Esimesed *tahtma*-tuleviku näited pärinevad 16. sajandist, nt leidub selliseid tarindeid 1535. aasta Wanradti-Koelli katekismuses. Samuti on *tahtma*-tulevikku kasutatud ka 19. sajandil, nt Kreutzwaldi tekstides, kuid tänapäevaks on *tahtma*-verbiga futuurumivormide kasutus taandunud. (Habicht jt 2010: 136–137)

Joonisel 4 on toodud *tahtma*-futuurumi tarindite protsentuaalne jaotumine 17.–18. sajandi põhjaeesti teostes. Blume töödes (näide 11) leidis *tahtma*-verbiga väljendatud tulevikutarindeid 23%, mille suurusjärg ühtib *pidama*-tuleviku omaga tema töödes (18%) ning kinnitab ülemsaksa eeskujuga. Samas, võrreldes Stahli teostega, kus *tahtma*-tuleviku osakaal on 16%, on Blume töödes selle futuurumivormi osakaal 7% suurem. See võib viidata algfaasis muutusele futuurumi väljendamisel põhjaeesti tekstides. Ehkki järsem tõus, ka teiste tulevikutarindite väljendamisel, ilmneb alates 17. sajandi lõpupoolest, ei välista see varasemaid järkjärgulisi muutusi ning, nagu täheldatud ka artikli sissejuhatuses, võib varasem astmeline areng eelneda äkilistele muutustele. Oma osa arengu kiiruses on sellel, kui soodsad on ümbritsevad tingimused. Blume kirjutab oma tööd 17. sajandi keskpaigas, mil autoriteetseks eeskujuks oli Stahli keeletarvitus (Lill 1988: 90), ning kuigi üksikisikuti võidi Stahli eeskujust kaugeneda, nagu tegi ka Blume, ei paistnud see sama selgelt välja kui 17. sajandi lõpul, mil toimusid laiemad keelearutelud ning korraldati ka piiblikonverentsid nende teemade käsitlemiseks (vt Piiblikonverentsid 2003; Ross 2009; Tafenu 2011).

Joonis 4. *Tahtma*-tulevik 17.–18. sajandi põhjaceuti tekstides

- (11) *Wata / Minna tahtan teije Hauwat lacht tehha nink tahtan teid / minno Rawas / nende seest welja tohma nink teit Jsraelli Mah sisse sahtma.*
 'Vaata, mina teen teie hauad lahti ja toon teid, minu rahvas, nendest välja ja saadan teid Iisraeli' (VAKK, Blume 1662: 157)

Enim leidis selle aja tekstidest *tahtma*-futuurumit Mülleri jutlustes (46%) ja Müncheni käsikirjas (42%). *Tahtma*-verbiga futuurumikonstruktsioonide suur osakaal Mülleril võib olla tingitud varasema alamsaksapärase tarvituse eeskujust. Müncheni käsikirjas aga esines nii *tahtma*- kui ka *pidama*-futuurumit ligikaudu neli korda rohkem (vastavalt 42% ja 47%) kui *saama*-tuleviku vorme (11%), mis näitab, et muutused seoses kirjakeele reformimisega olid juba jõudnud kirjalikesse tekstidesse.

Erinevalt *pidama*- ja *saama*-tuleviku põhiverbi vormist, kus prevaleeris *ma*-infinitiiv (vt osad 4.1 ja 4.2), kasutati *tahtma*-futuurumis põhiverbi vormina 17. sajandi keskpaiga teostes enamjaolt *da*-tegevusnime, mida leidis sellest ajajärgust valimisse sattunud näidetes 101 korral. *ma*-infinitiivis kasutust esines 26 korral. Autoriti vaadeldes ilmnes, et Mülleri jutlustes ja Müncheni käsikirjas kasutati ainult *da*-infinitiivis põhiverbi, mis võib viidata nende allikate kirjapanijate tegeliku keelekasutuse paremale tundmisele. Blume ja Stahli teostes leidis mõlemas vormis põhiverbi ning oli ka märgata, et Stahl eelistas *ma*-tegevusnime *da*-tegevusnimele (sagedus vastavalt 14 ja 2 korda), nagu on ka Stahli tekstidele üldiselt

omane (vt Penjam 2008: 201). Abiverb oli selle aja tekstides kõige rohkem ainsuse esimeses (65 korda) ja kolmandas pöördes (43 korda).

Tahtma-tuleviku osakaal vaatlusalustes 18. sajandi põhjaeesti teostes oli sarnane: 1715. aasta uues testamendis moodustas see 32% futuurumitarinditest, Helle jt keeleõpetuses 30% ning 1739. aasta täispiiblis 28% (12). Kuigi 17. sajandi lõpust pärit Müncheni käsikirjaga võrreldes oli *tahtma*-futuurumi osakaal mõnevõrra vähenenud (vt joonis 4), ei ilmenud selle puhul nii ulatuslikku taandumist kui nt *saama*-futuurumi puhul (vt joonis 2). Ilmselt ei tunnetanud tollased kirjakeele kujundajad *tahtma*-tarindit (samuti *pidama*-konstruktsiooni) nii võõrapärase tuleviku edasiandmise vahendina kui *saama*-tulevikku, mistõttu nad ka ei eemaldanud seda tollastest tekstidest sellisel määral (vt nt Kilgi 2011). Sellele viitab *tahtma*-verbi nimetamine futuurumi väljendamise võimalusena nii Hornungi (1693: 73) grammatikas ja Helle jt (1732: 32) keeleõpetuses kui ka *tahtma*-tuleviku osakaal võrreldes *saama*-vormiga (vt joonis 1).

- (12) *Sest Jehowa tahhab Jakobi peäle hallastada , ja Jsraeli jälle ärrawal-litseda , ja neid nende omma male panna ..* (VAKK, Piibel 1739: Js [XIV] 1)

Saama-konstruktsiooni tajumine võõrapärasemana võib olla tingitud selle laialdasest kasutusest tekstides enne 17. sajandi lõpukümnenditel alanud kirjakeele reformi, mistõttu panid uuendusmeelsemad kirjamehed ka rohkem tähele, et kohalik rahvas kasutab teisi vorme. *Tahtma*-tarind (samuti *pidama*) polnud sellel ajal aga futuurumi väljendajana nii levinud (vt nt joonised 1 ja 4), mistõttu ei tajutud ehk niivõrd teravalt ka selle saksapärasust.

Mõningane *tahtma*-tarindi osakaalu vähenemine võib olla seotud *võtma*-futuurumi lisandumisega alates 1715. aasta uuest testamendist (vt joonis 1), millega võidi mõni *tahtma*-futuurumi vorm asendada. On teada, et kui Helle eemaldas täispiibli vana testamendi osa toimetades verbitarindeid, nt *saama*- ja *tahtma*-tarindeid, siis *võtma*-konstruktsioonid jättis ta alles ning tihti isegi asendas nendega eespool nimetatud tarindeid (Kilgi 2011: 98).

Samamoodi 17. sajandi põhjaeesti tekstidega kasutati 18. sajandi põhjaeesti teostes põhiverbi ülekaalukalt *da*-infinitiivi vormis (62 korral) ning vaid ühel korral esines põhiverb *ma*-infinitiivis. See eelistus võib osutada kirjakeele reformi mõjule rahvapärase keelekasutuse suunas. Kirjakeele traditsiooni jätkuvust siit siiski ei paista, sest nagu eespool

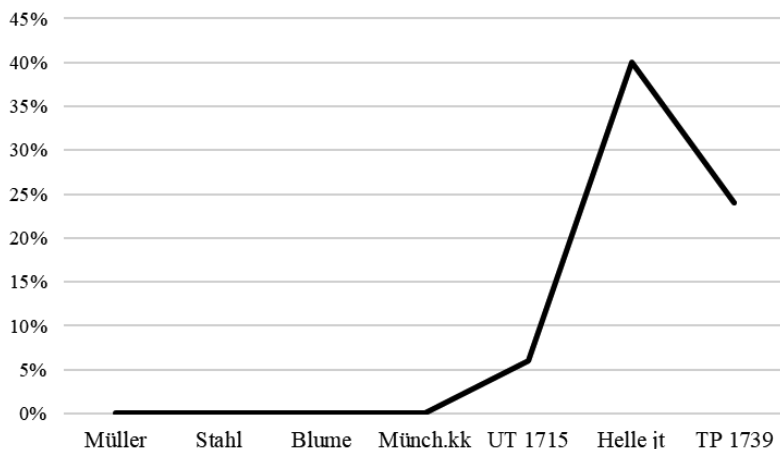
selgus, oli nii Stahlil kui ka Blumel *tahtma*-tuleviku põhiverb nii *ma-*kui ka *da*-infinitiivis ning ainult *da*-infinitiivne põhiverb esines uuesti Müncheni käsikirjas.

Sarnasus 17. sajandi põhjaeesti tekstidega ilmnes ka abiverbi vormi puhul, mis oli 18. sajandil enim ainsuse esimeses pöördes ning mida leidis ligikaudu poole rohkem kui ainsuse kolmandas pöördes abiverbi (vastavalt 39 ja 18 korda).

4.4. *Võtma*-tulevik

Võtma-tarindil on rahvakeelne algupära – seda leidub nii sugulaskeeltes, regilauludes kui ka murretes (Habicht jt 2015: 26–30). Esimesed näited *võtma*-konstruktsiooni kohta eesti vanemas kirjakeeles pärinevad 17. sajandi esimesest poolest, kus see väljendas tahtelist alustamist (*ib.*: 24). *Võtma*-verbiga moodustatud tulevikutarindeid on vähesel määral leitud alates 17. sajandi lõpukümnendite Luuka evangeeliumi tõlgetest, nt Pilstvere mustandkäsikirjast (1680–1687) ja Müncheni käsikirjast (1694) (Kilgi 2010: 170). 17.–18. sajandi põhjaeesti keelekäsitlustes esineb *võtma* tuleviku väljendava verbina alates Helle jt 1732. aasta keeleõpetusest (vt Helle jt 1732: 32), seevastu ei Gösekeni (1660: 37–40) grammatikas ega Hornungi (1693: 73) grammatikas pole seda verbi tuleviku väljendajana nimetatud.

Võtma-futuuri kasutamise põhijooned 17.–18. sajandi põhjaeesti teostes on näha joonisel 5. Siinse uurimuse valimisse 17. sajandi põhjaeesti teostest *võtma*-tulevikku ei sattunud. *Võtma* ja *da*-infinitiivi ühendit on viiel korral leitud ka Stahlilt (Habicht 2001b: 263). Samuti leidis siinse artikli autor Blume tekstide hilisemal pistelisel vaatlemisel tema teose „Geistliche Seelen-Ergötzung“ laulust „Kolmas Terwetus: Süddal“ (1667: 62–70) ühe algusele ositava *võtma*-konstruktsiooni (näide 13), mis kinnitab Habichti jt (2015: 24) uurimistulemust, et *võtma*-tarindit kasutati 17. sajandi esimesel poolel tahtelise alguse väljendajana. Samas näib, et sellel ajal ei olnud *võtma*-konstruktsiooni kasutamine väga levinud – 17. sajandi tekstidest on *võtma* ja *da*-infinitiivi tarindit leitud vaid seitsmel korral (Habicht jt 2015: 33). *Võtma* vähestele tarvitamisele sellel ajal viitab ka selle verbi esinemissagedus VAKKi 17. sajandi tekstides, kus seda tegusõna leidub ligikaudu viis korda vähem kui näiteks *saama*-verbi (VAKK).

Joonis 5. *Võtma*-tulevik 17.–18. sajandi põhjaeesti tekstides

- (13) .. *mo Südda wotta hennessel so Südda sisse sulkda küil / teps tahn ma So pehl panna . (.. **ergreif** mein Hertz **und schleus** es ein in Dich und deinen Libes-Schrein / méer will ich nicht begehren .)* 'sulge mu süda oma südamesse, enamat ma ei soovi' (Blume 1667: 66)

Võtma-verbiga väljendatud tulevikutarindi puudumine siinse uurimuse 17. sajandi algupoole ja keskpaiga põhjaeesti tekstide valimist võib tuleneda sellest, et toona oli tavapärane tarvitada teisi, ülekaalukalt saksa mõjuga konstruktsioone (nt *saama*- või *pidama*-tarindeid). 17. sajandi esimesel poolel ei olnud veel toimunud ka kirjakeele reformi, mille tulemusena lähenes tollane keelekasutus rahvapärasele. 17. sajandi lõpu-kümnenditel oli aga kirjakeele reform algusjärgus, mistõttu leidis ka selle sajandi viimasel veerandil veel *võtma*-futuurumit vähe (vt nt Kilgi 2010: 170). Sellega võib ehk seletada ka selle tulevikukonstruktsiooni puudumist siinses uurimuses vaadeldud Müncheni käsikirja peatükkidest. Samas näitab tahtelise alguse funktsioonis *võtma*-tarindi esinemine nii Blumel kui ka Stahlil, et algusfaasi väljendamise juurest liiguti tulevikulisuse suunas.

Uuritud 18. sajandi põhjaeesti teostest esines *võtma*-futuurumit kõigis kolmes: 1715. aasta uues testamendis, Helle jt 1732. aasta keeleõpetuses (näide 14) ning 1739. aasta täispiiblis. Enim oli *võtma*-futuurumit Helle jt keeleõpetuses, kus see moodustas 40% tulevikutarinditest. 1715.

aasta uues testamendis oli *võtma*-tuleviku osakaal 6% ja 1739. aasta täispiiblis 24%.

- (14) *Kui ta lõppetab poiad kandmast, siis wottab talluda seält seest neid waglad kerre seest wälja ..* 'Kui ta kannab pojad ära, siis hakkab vaklu kärjest välja talluma' (VAKK, Helle jt 1732: 401.77)

Võtma-futuurumi suurem osakaal Helle jt 1732. aasta keelekäsitluses ja täispiiblis tuleneb ilmselt Helle autoriteedi mõjust (Habicht jt 2015: 31, 33), millele ka siinse uurimuse tulemused viitavad (vt nt joonis 1 või 5). Helle juhtis täispiibli tõlketööd (Ross 2006: C26), seega võib tema keelekasutuse põhimõtete mõjutusi selles teoses näha ka tuleviku edasiandmisel.

Põhiverbi vorm oli 18. sajandi põhjaeesti tekstides ainult *da*-infinitiiv. *ma*-infinitiviis põhiverbi puudumise põhjuseks võib olla selgem arusaam rahvalikust keelekasutusest ning ühtlustavaid mõjutusi võib olla ka tollastelt uuendusmeelsetelt kirjakeele arendajatelt ja piiblitõlkijatelt. Näiteks eelistas Helle *da*-infinitiivi ning asendas täispiibli vana testamendi mustandis sellega *ma*-infinitivseid vorme (Kilgi 2011: 99). Abiverbi leidus *võtma*-futuurumi konstruktsioonides kõige rohkem ainsuse kolmandas pöördes (14 korral) ja ainsuse teises pöördes (6 korral).

5. Kokkuvõte

Siinses artiklis keskenduti analüütilistele tulevikukonstruktsioonidele 17.–18. sajandi põhjaeesti kiriklikes ning õpetlikes tekstides *saama*-, *pidama*-, *tahtma*- ja *võtma*-tuleviku näitel. Artikkel moodustab ühe osa 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles toimunud murrangu dünaamikat täpsustavast ja uuritavate morfosüntaktiliste nähtuste põhjal ajajärgu tervikpilti iseloomustavast laiemast uurimusest. Samuti selgitati artiklis Christoph Blume tekstide tulevikutarindite kasutust, millele ei ole varasemates uurimustes üldse või laiemalt tähelepanu pööratud.

Uurimuse tulemused näitasid kindlat suundumust ühtlasema ja eeldatavalt rahvapärasema väljenduslaadi suunas, mis oli mõjutatud kirjakeele reformist. Kuigi järsemad sellesuunalised muutused avaldusid 17. sajandi lõpupoole, võib järkjärgulisi kasutusmuutusi näha juba 17. sajandi kesksaigas Blume tekstides, kus vähenes Stahli töödega võrreldes mõnevõrra *saama*-futuurumi kasutus ning suurenes *pidama*- ja *tahtma*-tuleviku tarvitus.

Teravalt ilmnes 17. sajandi lõpukümnenditest alates saksaeeskujulise *saama*-futuurumi osakaalu vähenemine futuurumitarindite seas. Selle põhjustas tollaste uuenduslikult meelestatud kirjakeele arendajate püüd vähendada *saama*-futuurumi kui saksapärase tulevikutarindi kasutust. See ühtis ka kirjakeele kujundajate seisukohtadega tollastes grammatikates (vt nt Hornung 1693; Helle jt 1732). Samas selgus, et *saama*-tulevik ei taandunud täielikult ka 18. sajandi esimese poole põhjaeesti autorite töödest, kuigi seda leidis seal oluliselt vähem kui 17. sajandi põhjaeesti teostes. Erandiks oli Helle jt 1732. aasta keeleõpetuse õpetlike dialoogide osa, kust ei ilmnenu ühtegi sellekohast näidet.

18. sajandi põhjaeesti tekstides hakati tarvitama ka rahvalikumat *võtma*-tulevikku (vt joonis 5), mille puhul on näha Helle autoriteetset eeskju. 17. sajandi põhjaeesti teostest *võtma*-futuurumit siinse uurimuse valimisse ei sattunud. Põhjus võib olla *võtma*-tarindite vähene levik ning infinitiivitarindite saksa keele eeskujuline kasutus. Siiski osutab *võtma*-tuleviku poole suundumisele Blumelt leitud tahtelist algust väljendav *võtma*-tarind, mis on grammatiseerumisahelas tuleviku funktsioonile eelnev aste ning mida on varem ilmnenu ka Stahli tekstides (vt Habicht jt 2015).

Pidama- ja *tahtma*-futuurumi kasutuses oli kahe sajandi jooksul märgata mõningast kõikumist, mis tulenes nt autorite eelistustest või *võtma*-tuleviku lisandumisest. Siiski ei vähenenu nende tarindite tarvituse nii suurel määral kui *saama*-tuleviku puhul, kuna neid arvatavasti ei tunnetatud nii võõrapäraste futuurumikonstruktsioonidena. Samuti ei tõrjunud ülemsaksaeeskujuline *saama*-tulevik ülemsaksapärase kasutustava valitsemise ajal *pidama*- ja *tahtma*-futuurumit täielikult välja.

Põhiverbi infinitiivina esines *saama*- ja *pidama*-tarindites mõlemal sajandil peamiselt *ma*-infinitiiv ning vähem oli *da*-infinitiivset kasutust. See viitab järjepidevusele ja võimalikule traditsioonilisele infinitiivide kasutusele nendes verbikonstruktsioonides. *Tahtma*- ja *võtma*-futuurumi puhul aga prevaleeris *da*-infinitiivis põhiverb, mis võib olla tingitud kirjakeele reformi ja uuendusmeelsete kirjameeste ühtlustavast mõjust ning võib samal ajal viidata ka selgemale arusaamale rahvapärast keeletarvitusest. Abiverbi vormina kasutati enamjaolt ainsuse kolmandat pööret, välja arvatud *tahtma*-tuleviku puhul, kus eelistati ainsuse esimeses pöördes abiverbi.

Kuigi Blume järgis tuleviku väljendamisel pigem tollal laialt levinud ülemsaksapärase kasutustava, mis võib tuleneda tema ülemsaksa päritolust,

osutavad nii *saama-*, *tahtma-* kui ka *pidama-*tuleviku mõningad sageduserinevused Stahli tekstidega võrreldes, et tuleviku väljendamine põhjaleesti kirjakeele tekstides oli hakanud muutuma ning hilisem kiire areng toimus tänu soodsamatele tingimustele kultuurikeskkonnas, kus arutati laiemalt ja intensiivsemalt kirjakeele seotud teemade üle.

Lühendid

He – kiri heebrealastele; Ilm – Johannese ilmutuse raamat; Jh – Johannese evangeelium; Js – Jesaja raamat; 4Mo – Neljas Moosese raamat; Mt – Matteuse evangeelium

Kirjandus

- Auer jt 2015** = Anita Auer, Catharina Peersman, Simon Pickl, Gijsbert Rutten, Rik Vosters. Historical sociolinguistics: the field and its future. – Journal of Historical Sociolinguistics 1 (1), 1–12. <https://doi.org/10.1515/jhsl-2015-0001>.
- Barlow, Michael, Suzanne Kemmer (eds.) 2000.** Usage Based Models of Language. Stanford: CSLI Publications.
- Blume, Christoph 1662.** Das Kleine Corpus Doctrinae. Reval: A. Simon.
- Blume, Christoph 1667.** Geistliche Seelen-Ergötzung. Leipzig: Samuel Spörel.
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bybee jt 1994** = Bybee, Joan, Revere Perkins, William Pagliuca. The Evolution of Grammar. Chicago: University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache. Reval: A. Simon. <http://www2.kirmus.ee/graf/index.php?ID=243> (01.03.2019).
- Habicht, Külli 2000.** Vanhan kirjaviron modaalirakenteista. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars IV. Dissertatione sectionum; 7.–13.8.2000. (= Linguistica I.) Tartu: Tartu Ülikool, 268–276.
- Habicht, Külli 2001a.** Eesti kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Habicht, Külli 2001b.** Infinite Konstruktionen in der estnischen Schriftsprache der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. – Linguistica Uralica 4, 245–269.

- Habicht jt 2010** = Külli Habicht, Pille Penjam, Ilona Tragel. Kas *tahtma* tahab abiverbiks? – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2, 115–146.
- Habicht jt 2015** = Külli Habicht, Piret Piiraja, Ilona Tragel. Eesti *võtma*-tuleviku lugu. – Emakeele Seltsi aastaraamat 60 (2014). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 19–50. doi:10.3176/esa60.02.
- Habicht jt 2018** = Külli Habicht, Tiit Hennoste, Anni Jürine, Helle Metslang, David Ogren, Liina Pärismaa, Olle Sokk. Language change mirroring social change: constructions with *saama* ‘get’ and nonfinite verb forms in different periods and registers of written Estonian. – *Linguistica Uralica* 3, 169–190. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2018.3.02>.
- Habicht, Külli, Külli Prillop 2017.** Polüfunktsionaalne *pidama*-verb XVII sajandi kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 38–61. http://www.kirj.ee/29319/?tpl=1061&c_tpl=1064.
- Helle jt 1732** = Anton Thor Helle. Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <http://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100071> (01.03.2019).
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga. [Faksiimileväljaanne: Johann Hornung. Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga 1693. Eingeleitet und herausgeben von Harald Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.]
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kilgi, Annika 2010.** Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimestes piiblitõlgetes. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 2, 163–185.
- Kilgi, Annika 2011.** Anton Thor Helle toimetajakäekiri: kuidas Thor Helle vana testamendi verbimorfoloogiat redigeeris. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 91–108. doi:10.3176/esa56.04.
- Kilgi, Annika 2012.** Tõlkekeele dünaamika Piibli esmaeestinduse käigus: verbi morfosüntaksi areng ja lõplik toimetamisfaas. (= Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 27.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kolbuszewski, Stanisław Franciszek 1982.** Christoph Blume senitundmatud varatrükised. – Keel ja Kirjandus 11, 572–575.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lepajõe, Marju 1998.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused“. – Johannes Gutsloff. Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Gram-

- matilisi vaatlusi eesti keelest. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 285–316.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 7–17; 2, 90–102.
- Luther = Martin Luther 1545.** Bibel. <https://www.biblegateway.com/versions/Luther-Bibel-1545-LUTH1545/#booklist> (29.03.2019).
- Metslang, Helle 1994.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – Keel ja Kirjandus 9, 534–547; 10, 603–616.
- Metslang, Helle 2011.** Some grammatical innovations in the development of Estonian and Finnish: forced grammaticalization. – *Linguistica Uralica* 47 (4), 241–256. doi:10.3176/lu.2011.4.01.
- Metslang, Helle 2017.** Can a language be forced? The case of Estonian. – *Aspects of Grammaticalization (Inter)Subjectification and Directionality*. Eds. Daniël Van Olmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 305). Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 281–309.
- Mägiste, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.
- Nevalainen, Terttu, Helena Raumolin-Brunberg 2012.** Historical sociolinguistics: origins, motivations, and paradigms. – *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Eds. Juan Manuel Hernandez-Campoy, Juan Camilo Conde-Silvestre. Chichester: Wiley-Blackwell, 22–40. <http://dx.doi.org/10.1002/9781118257227.ch2>.
- Park, Külli 2014.** Christoph Blume substantiivi- ja adjektiivimoodustus. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/43716> (30.04.2019).
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da*- ja *ma*-infinitiiviga konstruksioonid. (= *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Piiblikonverentsid = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused 2003.** Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost. Leino Pahtma, Kai Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Pärismaa, Liina 2016.** Christoph Blume keelekasutuse eripärast. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/51754> (30.04.2019).
- Pärismaa, Liina 2018.** Eituse väljendamise vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides. – Keel ja Kirjandus 7, 560–578.
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
- Reila, Heiki 2007a.** Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 556–563.

- Reila, Heiki 2007b.** Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemisloos. – Keel ja Kirjandus 2, 143–151.
- Ross, Kristiina 1999.** Kas eesti kirjakeel võinuks kujuneda teistsuguseks. – Mis on see ise: tekst, tagapõhi, isikupära. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, 9–30.
- Ross, Kristiina 2002.** Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – Keel ja Kirjandus 4, 225–230.
- Ross, Kristiina 2006.** „Lühike sissejuhatus“ ja eesti piiblitõlge. – Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, C26–C53.
- Ross, Kristiina 2007.** Rootsiaegsete põhjaeestikeelsete Uue Testamendi tõlkekäsikirjade osast eesti kirjakeele kujunemisloos. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 545–550.
- Ross, Kristiina 2009.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus 8–9, 553–558.
- Ross, Kristiina 2013.** Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 210–223. doi:10.3176/esa58.10.
- Tafenau, Kai 2011.** Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde... – Tuna 14 (1), 41–59.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2017.** *Saama*-verb grammatilistes konstruktsioonides. – Keel ja Kirjandus 1, 22–40.

Korpused

- EPAK** = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <http://portaal.eki.ee/piibel> (01.03.2019).
- VAKK** = Vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>; <http://vakk.ut.ee/> (01.03.2019).

Analytic future constructions in the 17th and 18th century North Estonian literary language

LIINA PÄRISMAA

This article is part of a broader morphosyntactic study and deals with analytic *saama* 'get, become', *pidama* 'must, have to', *tahtma* 'want' and *võtma* 'get' constructions which express future tense in Old Written Estonian. This study also focuses on elucidation of the future forms used by the 17th century author Christoph Blume.

The study is usage-based and relies on the framework of historical sociolinguistics. The material used in the study is comprised of 610 tagged examples from 17th and 18th century ecclesiastical and didactic texts, which are from the corpuses of Old Written Estonian and the Concordance of Estonian Bible Translations.

It was found that the literary language reform influenced the more native and even use of future tense. Although abrupt changes in the expression of future tense occurred from the end of the 17th century, e.g. the usage proportion of the German-influenced *saama* future construction decreased considerably, although it never fully disappeared, early indications in that direction can also be seen in the middle of the 17th century in the texts of Blume.

The proportions of *pidama* and *tahtma* future constructions fluctuated during the two centuries, e.g. due to the preferences of the authors or bible translators, but never decreased as much as the *saama* future, indicating that they were not considered to be as foreign as the *saama* future.

In the *saama* and *pidama* future constructions, the infinitive of the main verb was mainly the *ma*-infinitive, but in the *tahtma* and *võtma* future the *da*-infinitive dominated. The infinitive form of the main verb could be due to the traditional marking manner, to the influence of the written language reform and to the innovative language developers or to clearer understanding of native language use. The auxiliary verb was mainly in the third person singular, except in the *tahtma* future, where the first person singular form prevailed.

Christoph Blume marked future primarily according to the example of the High German marking manner, which was at that time widespread in Estonia, but the changes in the proportions of *saama*, *pidama* and *tahtma* future in his texts compared to Stahl's texts indicate that the change towards more native expression

of the future tense had gradually started. The fast development that occurred later was due to more favorable conditions in the cultural environment.

Keywords: Old Written Estonian, morphosyntax, future tense, Estonian language, Christoph Blume

Liina Pärismaa
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
liina.parismaa@ut.ee

VIRON KIELEN OPETUKSEN JA TUTKIMUKSEN ALKUVAIHEITA SUOMESSA

HANNU REMES

Tiivistelmä. Artikkelissa tarkastellaan viron kielen opetuksen ja tutkimuksen alkamista Suomessa 1800-luvulla. Turusta Helsinkiin siirretyn yliopiston ensimmäinen suomen kielen lehtori C. N. Keckman käsitteli 1830-luvulla kursseillaan viroa ja eräitä muita sukukieliä suomeen verraten. Samoihin aikoihin alkoi myös viron kielen tutkimus, ensimmäisenä saavutuksena M. A. Castrénin suomen, viron ja saamen nominitaivutusta vertaileva väitöskirja. *Kalevalan* luoja Elias Lönnrot teki 1844 Viroon puoli vuotta kestäneen tutkimusmatkan ja perehtyi hyvin viron kieleen. Hän osallistui viron ortografiasta tuolloin käytyyn keskusteluun. Lönnrot kirjoitti matkakirjeissään viron ominaispiirteistä verraten niitä suomeen. Myöhemmin yliopiston professorina hän esimerkiksi virkaanastujais-esitelmässään analysoi tarkemmin viron ja suomen eroja ja niiden syitä, tosin usein nykynäkökulmasta poikkeavalla tavalla. Hänen tiedetään myös opettaneen viroa. August Ahlqvist vieraili Virossa 1854 usean kuukauden ajan ja julkaisi matkan tuloksena Viron kirjallisuuden historian, johon sisältyi sekä kirjallisuuden tuntemuksen että kielen opiskelun edistämiseksi lukuisia vironkielisiä näytteitä suomennoksineen. Kun Ahlqvistista tuli suomen kielen professori, oppiaineen tutkintovaatimuksia korotettiin ja lähisukukielten, erityisesti viron, opiskelu tuli entistä tärkeämmäksi. Ahlqvist huolehti opetusmateriaalista sekä kirjoittamalla oppikirjoja itse että tilaamalla lukemistoiksi tarkoitettuja vironkielisiä teoksia. Hänen oppilaidensa kokoamina ilmestyivät ensimmäinen virolais-suomalainen ja suomalais-virolainen sanakirja. 1872 julkaistiin Julius Krohnin laatima suomalaisille tarkoitettu viron kielioppi, joka vuosikymmenten ajan oli maassamme tärkein viron opiskelun apuneuvo.

Avainsanat: viron kielen opetus, viron tutkimus, viron ja suomen vertailu, Helsingin yliopisto, Keckman, Lönnrot, Ahlqvist, J. Krohn

1. Johdanto

Viron kielen juhluvuonna 2019 on paikallaan tarkastella lähemmin, milloin ja miten Suomessa alettiin tutustua lähemmin eteläiseen sukukieleen. Artikkelissa käsitellään 1800-luvulle sijoittuvaa, viitisenkymmentä vuotta kestänyttä ajanjaksoa, jolloin Helsingin yliopistossa alkoi viron opetus ja lisääntyi kiinnostus viron tutkimiseen, sitä yleensä suomeen verraten.

Suomalaiset olivat toki jo vuosisatojen ajan olleet kosketuksissa viron kielen puhujiin muun muassa Suomenlahden seprakaupan ja merenkulun välityksellä. Yhteyksiä lisäsivät lahden ylittävät väestön muutot, jotka vilkastuivat molempien maiden kuullessa Ruotsin vallan alaisuuteen (Must 1987: 13–18; Alenius 1996: 43–45). Tiedetään myös, että Virossa toimi suomalaisia pappeja sekä sotilaita ja erityisesti Tallinnassa oli runsaasti suomalaista palveluskuntaa. Niin ikään Tartossa Academia Gustavianassa ja sen toiminnan jatkajissa oli 1632–1710 lukuisia suomalaisia opiskelijoita. (Kurman 1972: 26–27; Alenius 1996: 44; Mäesalu ym. 2001: 79, 121; Zetterberg 2007: 242, 244.)

Jo 1800-lukua edeltävältä ajalta on tietoja Turun akatemiassa harjoitetusta viroon kohdistuvasta tutkimuksesta. Vuodelta 1650 on peräisin varhainen suomen ja viron kontrastiivinen esittely. Se sisältyy Michael Wexioniuksen maantieteellis-historiallisen teoksen *Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae et subjectarum provinciarum* kolmanteen päälukuun (kirjaan) *De Lingvis Sub Imperio Sveo-Gothico usitatoribus*. *De Lingvis* -osan kirjoittajasta ei ole varmaa tietoa. Kyseessä on väitöskirja, jonka praeses oli Wexionius ja respondentti äidinkieleltään suomalainen Erik Justander (Juuti). Kirja voi olla jommankumman laatima tai on kirjoitettu yhteistyössä. (Korhonen 1986: 28; Koski 1995: 57.)

De Lingvis -osan 10. luvussa olevassa synkronisessa kielivertailussa näyttää suomen osuus perustuvan lähinnä Eskil Petraeuksen kielioppiin *Linguae Finnicae brevis institutio* (1649) ja viron osuus Heinrich Stahlin teokseen *Anführung zu der Esthnischen Sprach* (1637). Suomen ja viron rinnastuksia on Wexioniuksen kirjassa 14 kohtaa, joista puolessa käsitellään nominien ja verbien taivutusta. Tarkastelussa lähdetään aina Stahlin kieliopista, jonka esittämiin viron piirteisiin verrataan vastaavia Petraeuksen teoksen mainitsemia suomen piirteitä. Huomiota kiinnitetään vertailussa ainoastaan kielten yhtäläisyyksiin; eroja ei käsitellä. Kielten suhteista todetaan vain lyhyesti, että liivi on lähempänä viroa kuin suomea,

mutta kuuluu kuitenkin suomen yhteyteen. Kontrastiiviselta metodiltaan teoksen on katsottu olleen selvästi aikaansa edellä. (Ariste 1975: 90–92; Koski 1995: 59–78.)

Turun Akatemian latinan kielen professori Henrik Gabriel Porthan (1739–1804), jota on pidetty Suomen historian isänä, edisti monipuolisesti kansallisten tieteiden tutkimusta ja oli kiinnostunut muun muassa suomesta ja sen sukukielistä. Hänen käsityksensä mukaan esi-isämme olivat muinoin Suomenlahden pohjukkaan saavuttuaan jakautuneet kahdeksi ryhmäksi: lahden pohjoispuolelle vaelsivat tulevat suomalaiset ja eteläpuolelle virolaiset. Suomalaiset karkottivat vähitellen saamelaiset pohjoisemmaksi. Suomen ja Viron kansojen läheistä sukulaisuutta osoitti Porthanin mielestä se, että ne puhuivat saman kielen eri murteita. (Porthan 1982: 161.)

Porthan kirjoitti merkittävimmissä lingvistisessä tutkielmassaan *De praecipuis dialectis linguae Fennicae* (Suomen kielen päämurteista, 1801), miten kielten tuntemuksen kannalta on tärkeää, että niistä olisi laadittu kunnollisia kielioppeja. Suomen osalta hän kiitteli Bartholdus Vhaelia, jonka teos *Grammatica Fennica* oli ilmestynyt postuumisti 1733. Siinä oli irtauduttu vanhempia kielioppeja kahlinneesta latinan kieliopin mallista. Esimerkiksi sijamuotojen määrä oli 14, ja niiden kuvaus oli lähes nykyisellä kannalla (Häkkinen 1994: 106). Vhaelin kieliopissa oli myös kiinnitetty huomiota eri murteisiin, joiden yhdistäjänä oli kirjakieli. Porthan valitteli, etteivät viroon tutkijat olleet ymmärtäneet käyttää Vhaelin kielioppia hyväkseen, vaan he edelleen esittivät nomineilla olevan kuusi sijaa. Hän viittasi A. W. Hupelin 1780 ilmestyneeseen *Ehstnische Sprachlehre* -teokseen, jossa sijaanmuodostuksessa vallitsi hänen mielestään suuri säännöttömyys. Samoin verbien taivutuksen kuvauksessa oli puutteellisuksia. Sukukieltemme oikean luonteen ymmärtämiseksi olisi hylättävä latinan kieliopin malli, kuten Vhael oli tarkkanäköisesti tehnyt. (Porthan 1982: 322.) Virossa tämä ongelma poistui vasta vuonna 1843, kun ilmestyi Eduard Ahrensin kielioppi, joskin siellä oli eri yhteyksissä jo aiemmin viroon kielestä kirjoitettaessa kiinnitetty asiaan huomiota.

2. Viron kielen opetus ja tutkimus alkavat

Suomessa alkoi kiinnostus viroon kieleen lisääntyä vähin erin pian sen jälkeen, kun yliopisto oli siirretty Turun palon jälkeen Helsinkiin. Yliopiston ensimmäisen suomen kielen lehtorin, virkaan vuonna 1829 nimitetyn

Carl Niclas Keckmanin (1793–1838) tehtäviin kuului viron opettaminen. Lukuvuonna 1833–34 hän luennoi sukukielten vertailevaa kielioppia ja käsitteli kurssillaan lähinnä kontrastiivisesti viron, saamen ja unkarin sanastoa ja kieliopillisia ominaisuuksia vertaillen niitä suomen kirjakielen ja murteiden vastaaviin piirteisiin. Keckmanin kurssi oli ensimmäinen suomalais-ugrilaiden kielten luentosarja Helsingin yliopistossa. (Anttila 1928: 281; Pääkkönen 1994: 98.)

Keckmanilta säilyneet muistiinpanot viittaavat siihen, että viron kielen lähteinä hänellä olivat A. W. Hupelin *Ehstnische Sprachlehren* ensimmäinen painos (1780) ja J. H. Rosenplänterin aikakauskirja *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* (1813–1832). Luennoilla Keckmanilla oli virosta vertailtavana suomeen noin 40 kieliopillista seikkaa ja noin 250 sanaa. Sanat ovat peräisin Hupelin kieliopin esimerkeistä. Kieliopillisia vertailuja on viron edustuksesta lähtien muun muassa paikallissijojen, komparaation, imperfektin ja passiivin osalta. Keckman totesi esimerkiksi, että komparatiivi muodostetaan samoin kuin suomessa, mutta superlatiivissa viro käyttää analyyttistä, komparatiivin sisältävää rakennetta. Verbikategorioista pohjoisvirolainen passiivi (*mind valmistakse* [= kirjak. *valmistatakse*; vrt. Hupel 1780: 47; Must, Univere 2002: 306–307]) on rinnastettavissa savolaismurteiden indikatiivin preesensin yksikön 3. persoonan refleksiivimuotoihin (*istuikse* 'istuutuu'). Kummastakin kielestä puuttuvat erityiset futuurimuodot. (Pääkkönen 1994: 100–104.)

1830-luvulla alkoi Suomessa myös varsinainen viron kieleen kohdistuva tutkimus. Sen tuloksia oli Matias Aleksanteri Castrénin (1813–1852) vuonna 1839 julkaistu suomen, viron ja saamen nominitaivutusta käsittelevä väitöskirja *De affinitate declinationum in lingua Fennica, Esthonica et Lapponica*. Hän pääsi tällä teoksella, joka oli ensimmäinen Helsingin yliopistossa puolustettu suomen ja viron vertailua koskenut tutkimus, suomen kielen ja Skandinavian muinaiskielten dosentiksi. Väitöskirja oli laadittu Raskin, Boppin ja Grimmin hengessä. Castrén kohdisti runsaasti huomiota ”konsonanttien heikkenemiseen”, astevaihteluun, ja oli ensimmäinen tutkija, joka osoitti suomen, viron ja saamen astevaihtelun taustalla olevan alkuaan seuraavan tavun avonaisuuden ja umpinaisuuden. (Korhonen 1986: 52.)

Kiinnostavaa ja ymmärrettävääkin on, että sekä Keckmanilla että Castrénilla vertailun kohteena olivat lähinaapurit, suomen kielen puhuma-alueen eteläpuolelta viro ja pohjoispuolelta saame. Keckmanilla oli lisäksi

mukana monilta piirteiltään etäisempi ja siten vertailussa paljon läpinäkyvämpi unkari. Suomessa alkoi herätä runon- ja kielenkeruumatkojen vaikutuksesta kiinnostus myös karjalan ja vepsän kieliin, kuten voimme havaita esimerkiksi Elias Lönnrotin toiminnasta.

3. Elias Lönnrot perehtyy viroon

Elias Lönnrot (1802–1884) oli C. N. Keckmanin hyvä ystävä. Keskusteluissaan miehet epäilemättä sivusivat myös Viroa ja viron kieltä. Keväällä 1836 Lönnrot (1990b [1836]: 37–38) vertaili toimittamassaan *Mehiläinen*-lehdessä karjalaisia, hämäläisiä ja virolaisia kansanrunoja ja totesi, ettei hän viron kieltä perusteellisemmin tuntematta osaa tarkemmin selvittää niiden sisällön suhteita. Hänestä vaikutti kuitenkin siltä, että hämäläisten runojen aiheissa ja rakenteessa oli enemmän yhteistä virolaisten kuin karjalaisten runojen kanssa.

Lönnrot alkoi kuitenkin perehtyä lähemmin viron kieleen. Esimerkiksi A. W. Hupelin kieliopin toinen painos (1818) kuului Itä-Karjalaan 1841 suuntautuneella tutkimusmatkalla hänen mukanaan olleeseen käsikirjastoon (Majamaa 1990: 518), ja siihen perustuen hän esitteli artikkelissaan *Bidrag till Finska Språkets Grammatik* kieleemme passiivin käsittelyn yhteydessä eteläviron monipersoonaisen impersonaalin muotoja (Lönnrot 1991 [1841–1842]: 147).

Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli vuonna 1840 antanut Lönnrotin laadittavaksi suuren suomalais-ruotsalaisen sanakirjan, ja hänen viimeisten tutkimusmatkojensa päätarkoituksena oli kerätä lähisukukielistä aineistoa, jota voisi hyödyntää tässä työssä. Tuolloin ajateltiin yleisesti, että itämerensuomen eri kielimuodot olivat pikemminkin murteenomaisessa suhteessa toisiinsa kuin eri kieliä, ja Lönnrot toivoi saavansa niistä aineksia etenkin suomen sanaston kehittämiseen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ilmoitti jo vuonna 1841 Viron Oppineiden Seuralle (ÖES), että Lönnrot saapuisi piakkoin solmimaan suhteita sekä tutkimaan Viron kansanrunoutta ja kieltä. Suunnitelma toteutui Itä-Karjalaan tehdyn matkan ja muiden töiden vuoksi kuitenkin vasta 1844. Edellisen vuoden lopulla oli ehtinyt valmistua laaja kokoelma *Suomen Kansan Arwoituksia*, johon Lönnrot oli liittänyt 135 virolaista arvoitusta vertailuaineistoksi ja samalla kielennäytteiksi lukijalle, ”jolla ei ole tilaisuutta Viron kieltä muissa kirjoissa nähdä” (Lönnrot 1991 [1844]: 393). Virolaiset arvoitukset, jotka oli varustettu

suomennoksin, olivat peräisin Hupelin kieliopista ja J. H. Rosenplänterin *Beiträgen* niteistä (Hautala 1954: 126–127).

4. Lönnrotin Viron-matka

Virossa Elias Lönnrot halusi kielitaidon kohentamisen ja sanakirjatöiden ohella perehtyä maan kahden päämurteen eroihin (matkasta ks. mm. Anttila 1985: 302–305, Niit 1986, Remes 2003: 185–188). Hän suunnitteli myös suomen, viron, saamen ja tšuudin (vepsän) vertailevaa kielioppia ja toivoi, että ehtisi koota riittävästi virolaista aineistoa siihen. Saavuttuaan Tallinnaan juhannuksena 1844 Lönnrot suuntasi pian matkansa Kuusaluun, jossa hän halusi tavata pastori Eduard Ahrensin ja keskustella hänen kanssaan viron kielen kysymyksistä. Lönnrot oli ennen matkaansa lainannut Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjastosta Ahrensin edellisenä vuonna ilmestyneen saksankielisen viron kieliopin, joka poikkesi siihenastisista viron kielen esityksistä, sillä siinä oli luovuttu saksalais-latinalaisesta muotista ja otettu esikuvaksi suomen kielioppi. Vierailu Ahrensin luona jäi valitettavan lyhyeksi, koska isännän oli kiirehdittävä muutaman päivän kuluttua pappeinkokoukseen.

Pääosan noin puolen vuoden mittaisesta Virossa viettämästään ajasta Lönnrot oleskeli Tartossa, jossa tärkeäksi muodostui tuttavuus Friedrich Robert Faehlmannin kanssa (ks. esim. Suits 1931). Monin virkatehtävin ja luottamustoimin kuormitettu Faehlmann opetti Lönnrotille viroa ja kävi hänen kanssaan keskusteluja viron kielen kysymyksistä, esimerkiksi kahden kirjakielen tilanteesta ja ortografian ongelmista, sekä otti hänet mukaan Viron Oppineiden Seuran kokouksiin. Elokuun lopulla pidetyssä seuran tilaisuudessa esiintyi Lönnrotkin tarkastellen vertailevasti suomen ja viron deklinaatiota ja konjugaatiota, ja hänet valittiin seuran kunniajäseneksi (Suits 1931: 177). Tutkimukset ja Viron Oppineiden Seuran sanakokoelmien kopiointi veivät Lönnrotilta niin paljon aikaa, että hän pääsi lähtemään Suomeen vasta joulukuun puolivälissä. Pitkän matkansa aikana Lönnrot sai hyvän viron käytännön taidon ja perehtyi kieleen myös teoreettisesti, mistä oli hyötyä esimerkiksi hänen myöhemmällä professorikaudellaan Helsingin yliopistossa.

5. Havaintoja suomen ja viron suhteista

Lönnrot oli Viron-matkansa aikana vilkkaassa kirjeenvaihdossa ystäviensä ja tuttaviensa kanssa, ja otteita kirjeistä julkaistiin myös lehdissä. Hän raportoi (kirje C. H. Ståhlbergille 24.8.1844, Lönnrot 1990a: 225–226) keskustelusta, jota Virossa käytiin suomen ja viron sukulaisuudesta. Eduard Ahrens oli katsonut viron olevan suomen kielen tytär (Ahrens 1843: 1). Lönnrotin ystävä Faehlmann, joka muutoinkin vieroksui suomeen tukeutumista, oli jyrkästi toista mieltä ja piti kielten eroja niin pieninä, että suomi ja pohjoisviro kuten pohjois- ja etelävirokin keskenään olivat saman kielen murteita (Kask 1970: 160–161). Lönnrotin mielestä suomi ja viro olivat lähinnä sisarkieliä. Hän halusi valita kahdesta pahasta pienemmän, mieluummin ”pilatun sisaren, kuin pilatun lapsen” – pilaamiseen syyllisiä olivat saksalaiset. Sen sijaan vakavasti hän ei suhtautunut sellaiseen väitteeseen, että hänen ”viron hyvin turmeltuneena murteena” pitämänsä liivi olisi kaikkien suomalaisten kielten äiti. Tämänasuuntaista oli väittänyt muun muassa Heinrich von Jannau *Beiträgessä* (Ahlqvist 1856: 17).

Muutamissa matkakirjeissään Lönnrot esitti usean kohdan luettelon viron kielen ominaispiirteistä suomeen verraten (kirjeet C. H. Ståhlbergille 24.8.1844 ja F. J. Rabbelle 27.8.1844, Lönnrot 1990a: 225–228). Tällaisia piirteitä ovat vokaalisoinnuttomuus pohjoisvirossa, samoin possessiivi-suffiksien puuttuminen; vain kolmannen persoonan suffiksista on jälkiä eräissä adverbissa. Suomen vokaaliloppuista nominatiivia vastaa virossa konsonanttiloppuinen muoto, paitsi kaksitavuisissa sanoissa, joiden ensi tavu on lyhyt (Lönnrot ei puhunut loppuheitosta, vaan piti viron edustusta alkuperäisempänä!), ja samankaltainen ero esiintyy useissa muissakin sijoissa. Niin ikään sisäheitto on kielessä tavallinen ilmiö. Lönnrotin mielestä muotojen lyhemmyys ja etenkin yksitavuisten sananmuotojen runsaus oli uuden mitallisen runouden kannalta virolle etu.

Edelleen Lönnrot totesi, että virosta puuttuvat komitatiivi, instruktiivi, prolatiivi ja essiivi, mutta siinä esiintyy *rinnani*, *pólveni* -tyyppinen terminatiivi sekä *ga*-päätteinen sija, joka lähinnä vastaa suomen komitatiivia (ks. myös Lönnrotin kannanottoa *Bidrag*-artikkelissa, Lönnrot 1991 [1841–1842]: 136). Hän kiinnitti niin ikään huomiota siihen, että viron nomineilla on nominatiivia lukuun ottamatta yleensä kaksi monikkoa, joista toisella sarjalla olisi erityinen kollektiivinen merkitys. Verbimuotoja virossa on huomattavasti vähemmän kuin suomessa, sillä kielestä puuttuvat

refleksiivinen taiputus sekä potentiaali- ja optatiivimodukset. Lönnrot ei pitänyt viron *kiitku*-tyyppistä muotoa suomen optatiivien (rogatiivien, ks. Lönnrot 1991 [1854]: 222) *kiittäköön* / *kiittäkööt* vastineena, vaan imperatiivien *kiittäkään* / *kiittäkää*t. Hän totesi myös, että infinitiivien sijavalikoima ja verbien derivaatio ovat virossa köyhempiä kuin suomessa. Virossa esiintyy adjektiivin taipumattomuutta substantiivin edellä, ja partisiipin perfekti on aina taipumaton. Lönnrot kiinnitti lisäksi huomiota siihen, että suomen synteettistä ilmausta vastaa virossa usein analyytinen.

Pitkähköllä Tartosta etelään suuntautuneella kiertomatallaan Lönnrot havaitsi (kirje F. J. Rabbelle 14.10.1844, Lönnrot 1990a: 229–230), että etelävirolaiset nominien ja verbien taiputusmuodot ovat lähempänä suomea kuin pohjoisvirolaiset, vaikka päinvastainen suhde olisi maantieteellisistä syistä tuntunut helpommalta ymmärtää.

Perehtyminen viron kieleen, tutkimuksen teko ja yhteistyö virolaisten kanssa sujuivat Lönnrotilta Tartossa enimmäkseen hyvin, mutta marraskuussa hän joutui kirjoittamaan Suomeen myös kritiikkiä oikeinkirjoituskysymyksistä (Lönnrot 1990a [1844]: 232). Hän antoi esimerkkejä siitä, miltä suomi näyttäisi viron vanhan ortografian mukaisesti kirjoitettuna. Jo A. I. Arwidsson oli *Beitragessä* 1822 ehdottanut viron kieleen oikeinkirjoitusuudistusta suomi esikuvana, ja Ahrens oli kieliopissaan 1843 ollut samoilla linjoilla. Kuitenkin muun muassa Faehlmann pitäytyi ehdotuksissaan (Kask 1970: 165–166) osittain vanhassa ortografiassa, mikä aiheutti väittelyä toisiaan muuten arvostavien kielimiesten välillä (Lönnrot 1990a [1844]: 232; Suits 1931: 179). Viron tilannetta oli omiaan hämmentämään myös kahden kirjakielen käyttö. Lönnrot halusi käsitellä oikeinkirjoituskysymystä Viron Oppineiden Seurassa. Tämä ilmeisesti onnistuikin, sillä seuran arkistosta löytyy nelisivuinen käsikirjoitus *Etwas über die Finnische Orthographie*. (Lönnrot 1990a [1844]: 233; Majamaa 1990: 527.)

Lönnrotin puolivuotisella matkallaan tekemät havainnot viron kielestä sekä viron ja suomen eroista merkitsivät maassamme ensimmäistä näiden kielten laaja-alaista vertailua. Hän ei matkakirjeissään yleensä yrittänyt selittää erojen syitä, vaan tyytyi kuvailemaan niitä. Viron-matkan jälkeen Lönnrotin elämän täyttivät monet tehtävät: lääkärinviran hoitaminen sekä erilaiset kansallisen kulttuurin ja suomen kielen kehittämiseen liittyvät toimet.

6. Lönnrotin selityksiä kielten eroihin

Pyrkimyksiä viron ja suomen erojen tarkempaan selittämiseen Lönnrotilla esiintyi vasta 1850-luvulla yliopistouralla. Kuitenkaan hänen selityksensä eivät olleet aina oikeaan osuneita, vaan kuvaukset suomen ja viron erojen luonteesta sekä etenkin kielihistorialliset viittaukset erojen syihin poikkesivat monissa kohdin nykyisistä käsityksistä. Onkin muistettava, ettei diakroninen kielentutkimus ollut vielä 1840- ja 1850-luvulla Suomessa varsinkaan oman kielikuntamme osalta kovinkaan kehittynyttä eikä se myöskään ollut Lönnrotin vahvinta alaa.

Elias Lönnrot nimitettiin M. A. Castrénin jälkeen lokakuussa 1853 suomen kielen professoriksi Helsingin yliopistoon. Seuraavan vuoden helmikuussa hän piti virkaanastujaisesitelmän, jossa tarkasteli suomen, viron ja saamen keskinäisiä suhteita (*Några ord om finskans, estniskans och lappskans inbördes förhållande*, Lönnrot 1991 [1853]: 75–86) vertaillen siten samoja kieliä kuin aikoinaan Castrén väitöskirjassaan. Lönnrot totesi suomen ja viron olevan lähellä toisiaan, saamen taas etäisempi, mikä viittaa sen eronneen varhemmin yhteisestä kantakielestä. Saame on myös säilyttänyt parhaiten vanhoja kantakielen piirteitä.

Sananmuotojen rakenteen vertailu antoi Lönnrotille (1991 [1853]: 81) aiheen otaksua esityksessään, että suomen kieli on aikojen saatossa pidentänyt konsonanttiloppuisia sanojaan vokaaliloppuisiksi ja lisännyt suffikseissa konsonantin perään vokaalin. Vokaalin valinta on kuitenkin murteittain vaihdellut, ja näin selittyisi esimerkiksi se, että suomen loppu-*a*:ta ja -*ä*:tä vastaavat aunuksessa -*u* ja -*y*, ja se, että verbien monikon 1. ja 2. persoonan päätteissä esiintyvät vaihdellen vokaalit *a*, *e* ja *o*. Viro puolestaan olisi alkuperäisemmällä kannalla, koska siinä on runsaasti vastaavissa tapauksissa konsonanttiloppuisia nominatiiveja ja taivutusmuotoja. Syy säilyttävään edustukseen löytyy Lönnrotin mukaan kielenulkoisista tekijöistä, lähinnä virolaisten elinoloista. Hän korosti (1991 [1853]: 83) matkakirjeittensä tapaan, että konsonanttiloppuisuudesta ja sisäheitosta johtuva sananmuotojen lyhemmyys tekee virosta uusien runomittojen soveltamisen kannalta suomea ja saamea käyttökelpoisemman kielen.

Suomen kielen loppuvokaaleja lisäävään tendenssiin kytkeytyi Lönnrotin esityksessä (1991 [1853]: 81; ks. myös tutkielmaa *Om det Nord-Tschudiska språket*, Lönnrot 1991: 57–58) kysymys vokaaliharmoniasta, suffiksien vokaalin määräytymisestä vartalon vokaalisuhteiden mukaan.

Hänen mielestään muun muassa vertailu viron pääedustukseen ja saameen viittaa siihen, että vokaalisointu ei ole kuulunut kantakielen piirteisiin. Virossa on kuitenkin saamen tavoin saattanut ensi tavun vokaalin sävyyn vaikuttaa toinen vokaaliäänne, ja näin on esimerkiksi syntynyt *e:n*, *o:n* ja *ö:n* välinen vokaali, ts. takaisempi *e*, jota osoittamaan oli vähän aikaisemmin vihdoinkin otettu käyttöön oma grafeeminsa.

Morfologisista seikoista Lönnrot (1991 [1853]: 81–82) kohdisti erityisen huomion nominien taivutukseen. Viron osalta hän totesi, että kielessä on 12 sijaa, mutta määrä olisi 13, jos hänelle käsittämättömästä syystä kieliopeista puuttuva *ni*-päätteinen muoto (*pohjani* [= *põhjani*], *surmani*) laskettaisiin mukaan. Ahrens oli todellakin jättänyt kielioppiinsa nominitaulukosta terminatiivin pois, koska se puuttui suomesta, vaikka terminatiivia oli pidetty sijamuotona jo eräissä 1800-luvun alun esityksissä (Rätsep 1979: 73–74). Lönnrotin mainitsemaan lukuun 12 ei liioin sisältynyt komitatiivi, joka sekin suomeen verrattuna erityyppisenä puuttui Ahrensilta, eikä essiivi, joka oli virosta miltei kadonnut muoto. Essiivin oli kuitenkin Kuusalussa asuva ja muodon kansankielestä tunteva Ahrens ottanut kielioppiinsa (Rätsep 1979: 64), ja hänen tavoin vahva-asteisena (*jalgana*) muoto tavataan Lönnrotilla toisessa yhteydessä (1991 [1856]: 216) taivutustaulukossa, jossa hän professuurinsa alkuaikoina esitti vertaillen suomen, viron, vepsän ja saamen paradigmoja.

Viron nominitaivutuksen erikoisuuksia oli Lönnrotin (1991 [1853]: 82) mukaan kahden rinnakkaisen monikkomuodon esiintyminen muissa sijoissa kuin nominatiivissa. Muodoilla on spesiesero: *de*-monikolliset *lastele*, *lastelt* ja *lastest* ovat määräisiä ja vartalomonikolliset *lapsile*, *lapsilt*, *lapsist* epämääräisiä. Vastaavan eron pitäisi esiintyä suomessa monikon genetiivissä esimerkiksi muotoparissa *lasten* ~ *lapsien*, mutta todellisuudessa sellaista ei ole, kuten Lönnrot huomautti. Hän oli saanut ajatuksen spesieseroista mitä ilmeisimmin Faehlmannilta. Alkuaan käsitys spesieseroista oli tullut Viroon Johan Stråhlmanin (Johann Strahlmann) saksankielisen suomen kieliopin *Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen* (1816) välityksellä. Rosenplänter oli *Beiträge*-aikakauskirjassa tuoreeltaan julkaissut teoksesta katkelmia, ja A. F. J. Knüpffer sovelsi teoriaa viroon kirjoituksessaan kielen nominitaivutuksesta. Faehlmann (1844: 11–21) puolestaan hyödynsi Knüpfferin artikkelia tutkimuksessaan *Ueber die Declination der estnischen Nomina*. Vaikka jako määräisiin ja epämääräisiin muotoihin oli peräisin saksan kieliopista,

oli asiaan virossa kytketty totaalisuuden ja partiaalisuuden oppositio, joka tavataan nominatiivin ja partitiivin välillä. Siten monikon nominatiivi ja siihen suffiksiltaan kielihistoriallisesti liittyvä monikon genetiivi sekä genetiiviin pohjautuvat muodot katsottiin määräisiksi ja monikon partitiivi ynnä sen vartaloon perustuvat monikkomuodot epämääräisiksi. (Kask 1970: 112, 117, 163; ks. myös Ahlqvist 1856: 19; Wiik 1989: 106–107.)

Lönnrot oli virkaanastujaisesitelmässään (1991 [1853]: 82–83) niin ikään sitä mieltä, että possessiivisuffiksien puuttuminen virosta kuvasti alkuperäistä kantaa, ja torjui sen ajatuksen, että niiden esiintymättömyys johtuisi indogermanisesta vaikutuksesta. Myös superlatiivikategorian puuttumista virosta hän piti todisteena kantakielen vanhan edustuksen säilymisestä. (Vrt. Hakulinen 1979: 111, 117.) Suomessa tavattava adjektiiviattribuutin täydellinen kongruenssi pääsanansa kanssa osoitti Lönnrotin mukaan osin korkeampaa kehitysastetta, kuin mihin sisarkielet olivat yltäneet.

7. Viron opetus lisääntyy Helsingin yliopistossa

Elias Lönnrot teki tärkeää työtä viron kielen tunnettuuden ja tutkimuksen edistämiseksi Suomessa. Tiedetään myös, että hän esimerkiksi professorikautensa alkuvuosina opetti viroa sekä luennoi suomen, viron ja saamen vertailevaa kielioppia (Wichmann 1928: 295; Majamaa 1991: 524–525). Lönnrotin aikana viron kieli tuli yliopistossa varsinaiseen opetusohjelmaan ”suomalaisen kielten” dosentiksi 1859 nimitetyn August Ahlqvistin ansiosta. Tämä kiinnitti teoreettisten kysymysten ohella huomiota myös käytännön kielitaitoon. Viron oppikirjana käytettiin F. R. Kreutzwaldin saksasta virontamaa teosta *Reinuwader Rebane*, jota Ahlqvist tilasi Suomeen (kirje Theodor Beiselle 29.3.1860, Ahlqvist 1982: 90) ja jonka hän oppitunneillaan kommentoiden suomensi. Hän luennoi lukuvuonna 1860–61 ”länsisuomalaisten kielten” eli itämerensuomen, saamen ja mordvan sananmuodostusoppia. Lisäksi toisen dosentin, Henrik Konstantin Coranderin, joka oli ensimmäisen suomenkielisen suomen kieliopin laatija, oli määrä ”perusteellisesti vertailla suomen ja viron kieltä toisiinsa” *Kalevipoeg*-eepoksen pohjalta. (Wichmann 1928: 295; Joki 1977: 58.)

8. August Ahlqvist tutustuu Viroon ja viron kieleen

August Ahlqvistin tie viron kielen tuntemukseen oli käynyt vatjan kautta. Hän oli tehnyt loppukesästä 1854 tutkimusmatkan Länsi-Inkeriin kerätäkseen aineistoa suunnittelemaansa vatjan kielioppia varten. Sieltä hän oli matkustanut Viroon, koska oli havainnut, että etelätsuudien eli vatjalaisten kieli oli, kuten hän kirjoitti yliopiston varakanslerille Johan Mauritz Nordenstamille, ”läheisempää sukua viron kuin suomen kielelle” ja ”viron kielen tuntemus on välttämätön tarkasteltaessa lähemmin vatjalaisten murretta” (Ahlqvist 1982 [1854]: 44).

Lönnrotin tavoin Ahlqvist oleskeli pääosan lähes nelikuukautiseksi venyneestä Viron-ajastaan Tartossa, jonne oli saapunut syyskuun 1854 alussa. Hän olikin Lönnrotin jälkeen ensimmäisiä Virossa vierailleita suomalaisia tiedemiehiä. Kieliopintojen lisäksi Ahlqvist keräsi Viron kirjallisuutta käsittelevää aineistoa ja oli kiinnostunut muun muassa *Kalevipoeg*-eepoksesta. (Haltsonen 1961: 224.) Erityisesti hän halusi tutustua viron kielen käytön kysymysten ja tutkimuksen parissa toimiviin henkilöihin. Parhaiten hän näyttää ystäväystyneen Viron Oppineiden Seuran sihteerin Emil Sachssendahlin kanssa. Miehet olivat myöhemmin kirjeenvaihdosta, jonka yhtenä tärkeänä aiheena oli *Kalevipoeg*-eepoksen painattaminen Suomessa, koska Virossa sensuuri vaikeutti teoksen julkaisemista.

Ahlqvist julkaisi marraskuussa 1854 tarttolaisessa viikkolehdessä *Das Inland* artikkelin *Einige Missgriffe im etymologischen Wörterbüchlein des Herrn Pastor Ahrens*. Eduard Ahrensin saksankielisestä viron kieliopista oli edellisenä vuonna, 1853, ilmestynyt toinen, laajennettu painos. Siihen sisältyi pieni etymologinen sanasto, jossa Ahlqvistin mielestä oli virheellisiä tulkintoja. (Haltsonen 1961: 225.) Huomiota herättää, että vaikka Ahrensin kieliopin esikuvana oli suomen kielioppi, ei enää latinan tai saksan, Ahlqvist suhtautui teokseen varsin kielteisesti. Hän piti sitä sekavana ja katsoi, että viron kieliopin kirjoittamista varten murrettutkimukset olisivat erittäin tärkeitä (kirjeet Sachssendahlille 13./25.2.1855 ja 29.7.–10.8.1855, Ahlqvist 1982: 49, 67).

Ahlqvistin Viron-matka kesti lähes jouluuun 1854 asti. Tartossa oleskellessaan hän hankki hyvän viron kielen taidon ja perehtyi monipuolisesti virolaiseen kulttuuriin. Hän oli ahkera kirjoittaja ja julkaisi nopeasti vatjalaisalueelle ja Viroon suuntautuneen matkansa tuloksia. Jo loppuvuodesta 1855 ilmestyi *Suomi*-sarjassa Ahlqvistin teos *Wiron nykyisemmästä*

kirjallisuudesta (painovuodeksi merkitty 1856), ja seuraavana vuonna tuli painosta ruotsinkielinen vatjan kielioppi.

9. Ahlqvistin Viron kirjallisuuden historia

Wiron nykyisemmästä kirjallisuudesta oli varhaisimpia suomenkielisiä tieteellisiä tutkimuksia ja ensimmäinen merkittävä suomenkielinen Viron sivistysoloista kertova teos. Se oli myös sikäli huomattava, että aiemmin Viron kirjallisuudesta ei ollut laadittu muuta yleisesitystä kuin Dietrich Heinrich Jürgensonin suppeahko *Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur* (1843–1844). Ahlqvistin kirjallisuudenhistoria ulottui painetun virolaisen kirjallisuuden alkuvaiheista ”nykyisen Wirolaisuuden pylvästen” Faehlmannin ja Kreutzwaldin toimintaan. Vasta toisen maailmansodan kynnyksellä ilmestyi järjestyksessä seuraava suomenkielinen Viron kirjallisuuden yleisesitys, kirjoittajana Friedebert Tuglas. Ahlqvistin teoksen vaikutus ei rajoittunut vain Suomeen: *Das Inland* -lehdessä ilmestyi 1861 laajahko artikkeli *Die estnische Literatur*, joka oli rakennettu paljolti hänen tutkimuksensa varaan (Neithal 2005: 691), ja samana vuonna julkaisi Pál Hunfalvy unkariksi kirjallisuudenhistorian viidestä luvusta kolme toimitamassaan lukemistossa *Chrestomathia Fennica* (Ahlqvist 1982 [1862]: 102–103). Hunfalvy hyödynsi Ahlqvistin tutkimusta sitä täydentäen ja ajantasaistaen vielä 1874 ilmestyneen *Reise in den Ostseeprovinzen Russlands* -teoksensa Viron kirjallisuutta käsittelevässä luvussa (unkariksi kirja ilmestyi jo 1871).

Ahlqvistin kirjallisuudenhistorialla oli myös kielienopiskelua edistävä tarkoitus. Tekijä toivoi (1856: 1) voivansa tarjota apua niille suomalaisille, jotka virolaisten kirjojen ja sanakirjojen puutteesta huolimatta halusivat oppia viroa. Hän oli valinnut teokseen ”laveita otteita Wirolaisten paraista kirjoittajista” ja varustanut ne suomennöksin. Teoksessa onkin runsaasti runo- ja proosanäytteitä, muun muassa Otto Wilhelm Masingin lähes kahdeksansivuinen kuvaus vuonna 1700 käydystä Narvan taistelusta sekä Friedrich Robert Faehlmannin myyttinen tarina *Koit ja Hämarik* ja runoelma *Piibo jutt*.

Kirjallisuuden ohella Ahlqvist tarkasteli kieliseikkojakin. Hän kiinnitti huomiota (1856: 7–8) – useita esimerkkejä tuoden – pohjois- ja eteläviron murre-eroihin sekä kahden kirjakielen käyttöön ja siitä johtuviin haittoihin. Hänen mukaansa (1856: 21) monet viron kuvauksen ongelmat selviäisivät,

jos kieliopin kirjoittajat olisivat osanneet ruotsia, jolla parhaat suomen kieliopit oli kirjoitettu. Virolaisesta kielioppikirjallisuudesta Ahlqvist (1856: 12) nosti esille erityisesti A. W. Hupelin *Ehstnische Sprachlehren* toisen painoksen ja korosti sen merkitystä viron oppimisessa. Samoin hän kiitteli (1856: 18) A. F. J. Knüpfferin sananmuodostusta käsittelevän tutkimuksen ansioita; se ”on oikea aarre, josta niin Wiron kuin Suomenkin kielen tutkijat voivat paljo kultaa kaivaa”. J. F. Hellerin hän kertoi olleen Virossa ensimmäinen, joka oli todennut itämerensuomalaisista kielistä puuttuvan varsinaisen passiivin (Ahlqvist 1856: 21–22).

10. Ahlqvist viron opetuksen edistäjänä

August Ahlqvist nimitettiin Elias Lönnrotin jälkeen vuonna 1863 Helsingin yliopiston suomen kielen ja kirjallisuuden professoriksi. Hän piti edeltäjänsä vaatimustasoa liian alhaisena ja korotti suomen kielen tutkintovaatimuksia. Niissä tulivat lähisukukielet, erityisesti viro, entistä tärkeämmiksi. (Wichmann 1928: 295; Korhonen 1993: 58.) Professori pyrki itse laatimaan opintoja varten apuneuvoja. Viron kirjallisuudesta oli jo olemassa hänen 1855 tekemänsä, tosin ei enää aivan ajantasainen yleisesitys. Vuonna 1869 hän julkaisi lähisukukielten lukemistoksi tarkoitettun teoksen *Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia Viron, Karjalan, Vatjan, Vepsän ja Liivin kielillä*. Kielennäytteisiin tutustumista helpottivat kirjan lopussa olevat sanastot. Lukemiston päämääränä oli paitsi perehdyttää opiskelijat puhtaasti lähisukukielisiin myös laajentaa niiden avulla suomen kielen tuntemusta. Ahlqvist (1869: III) huomautti esipuheessa, että luennoidessaan suomen kielen rakenteesta hän oli ”esityksensä piiriin vähitellen vetänyt lähimmät sukukieletkin, joissa on suuret aarteet valaistusta meidän kielen seikoista sekä kieliopillisessa että sanakirjallisessa katsannossa”.

Suomalaisen murteiskirjan kielennäytteistä on viron osuus yli puolet, runsaat sata sivua, minkä lisäksi siinä on kolmisenkymmentä sivua laaja kahdelle palstalle ladottu virolais-suomalainen sanasto. Näytteiksi Ahlqvist on pyrkinyt valitsemaan alkuperäistä vironkielistä kirjallisuutta, ei käännöksiä lukuun ottamatta Tallinnan ja Tarton kielellä rinnakkain esitettyjä *Uuden testamentin* lukuja. Kielennäytteiden oikeinkirjoituksen Ahlqvist sanoo (1869: IV) muuttaneensa Ahrensin ja Wiedemannin noudattamien periaatteiden mukaiseksi, poikkeuksena *Uuden testamentin* katkelmat.

Ahlqvistin silmissä Ahrensin ainoita ansioita olivatkin ortografiset uudistukset.

Ahlqvist (1869: IV) mainitsi *Suomalaisen murteiskirjan* esipuheessa, ettei teoksen virolaisen osuuden ollut tarkoitus korvata yliopistossa viron kielen lukemistona käytettyä *Satukokousta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura oli nimittäin julkaissut vuonna 1866 paljolti sihteerinsä Ahlqvistin myötävaikutuksella Kreutzwaldin kansansatukokoelman *Eestirahva Ennemuistesed jutud* (Annist 1966: 81–90; Pöldmäe 1976: 490), jota Ahlqvist alkoi käyttää kursseillaan *Reinuwader Rebasen* sijasta. Seura oli Ahlqvistin aloitteesta pyytänyt tämän oppilasta Torsten Gunnar Aminoffia laatimaan satukokoelmaan sanakirjan (SKS 1865–1866: 345). Aminoffin sanakirjan käsikirjoitusvaiheessa asiantuntijat totesivat seuralle, että virolaiset sadut saavat Suomessa paljon lukijoita viehättävän sisältönsä ansiosta ja näin halu sukukielten tutkimiseen kasvaa (Rothsten, Godenhjelm 1868: 452). Teos *Virolais-suomalainen sanakirja. Satukokoukseen: Eestirahva Ennemuistesed jutud* julkaistiin samana vuonna 1869 kuin Ahlqvistin *Murteiskirja*. Vuonna 1882 ilmestyi vielä O. A. F. Lönnbohmin *Murteiskirjan* tekstien pohjalta laatima *Suomalais-virolainen sanasto Ahlqvistin Lukemistoa varten* (Krogerus 1981: 421). Edellisenä vuonna oli valmistunut yliopistoon Lönnbohmin laudatututkielma Heinrich Stahlin kielestä.

11. Ahlqvist kielten vertailijana

August Ahlqvistin luentotoiminnassa oli keskeinen sija suomen kieliopilla ja *Kalevalalla*. Suomen kielen rakennetta hän tarkasteli vertailevasti, sukukielet huomioon ottaen. (Wichmann 1928: 296–297.) Hän julkaisi vuonna 1877 luentojensa pohjalta teoksen *Suomen kielen rakennus*, jossa käsitellään nominien sananmuodostusta – kirjoittajan mielialuetta – ja taivutusta sekä runousoppia. Kirjassa on, etenkin johto-opin tarkastelussa, varsin runsaasti rinnastuksia lähisukukielten edustukseen. Viron osalta Ahlqvistin on ollut mahdollista tukeutua Krohnin kieliopin melko laajaan johto-opin jaksoon sekä Wiedemannin pari vuotta aiemmin ilmestyneeseen viron kielioppiin. Rinnastukset viroon ovat useimmiten oikeaan osuneita ja joskus oivaltaviakin, esimerkiksi tulkinnat *kartlik*, *petlik* -tyyppisistä adjektiiveista ja *hooletus*, *rahatut* -tyyppisistä ominaisuudennimistä (Ahlqvist 1877: 12, 35; vrt. Vare 1984: 43; Kasik 2015: 281, 357).

Ahlqvist oli kuitenkin sitä mieltä, että johtimet ja taivutusainekset ovat useissa tapauksissa peräisin itsenäisistä sanoista, ja alkuaan johdoksissa sekä taivutusmuodoissa olisikin kyse entisistä yhdyssanoista. Eräät itämerensuomalaiset suffiksit on toki osoitettu sanasyntyisiksi (Hakulinen 1979: 87–89), mutta Ahlqvistilla oli *Suomen kielen rakennus* -teoksessaan monia nykynäkökulmasta erikoiselta tuntuvia selityksiä. Niinpä hän esitti, että deverbaalisen nomininjohtimen *-ma* (esim. sm. *sanoma*, vir. *võim*, *loom*) taustalla on *maa*-sana. Johdin *-kas* (esim. sm. *rahakas*, vir. *hinnakas*) puolestaan on lyhentynyt *kansa*-sanana *n*:ttömäksi kuluneesta asusta *kasa*. Tämän *kaas*-asuisen variantin vuoksi viron *abikaas* on siis tavallaan ’aviokasa’! Johdin olisi siten samaa perua kuin viron komitatiivin päätte *-ga*, ja ilmaukset sm. *rahakas mies* ja vir. *rahaga mees* vastaisivat toisiaan diakronisesti. (Ahlqvist 1877: 19–20, 72–73.) Kaiken kaikkiaan Ahlqvistin kirja antaa kuitenkin monipuolisen ja suurelta osin edelleen kelvollisen kuvan suomen ja viron nominijohdon ja -taivutuksen suhteista.

August Ahlqvistin nuoruuden Viro-harrastuksesta kumpusi koko aikuisiän kestänyt halu tehdä Viroa ja viron kieltä tunnetuksi Suomessa, edistää viron taitoa ja tukea tarvittaessa heimoveljiä, kuten osoittaa esimerkiksi Kreutzwaldin päätteostensa julkaisemisessa saama apu.

12. Ensimmäinen viron kielioppi suomalaisille

August Ahlqvist oli muun muassa Viron kirjallisuuden historiassaan ja kirjeissään korostanut monipuoliseen kielentuntemukseen perustuvan virolaisen viron kieliopin tarvetta. Myös suomalaisille tarkoitetun viron kieliopin saaminen kävi välttämättömäksi, koska Ahlqvist oli yliopiston tutkintovaatimuksiin lisännyt viron tuntemuksen osuutta. Tämän hankkeen toteuttajaksi tuli saksalaissyntyinen, mutta kieleltään ja mieleltään suomalaistunut yliopiston suomen kielen lehtori Julius Leopold Fredrik Krohn (1835–1888), joka sittemmin, vuodesta 1885 kuolemaansa saakka toimi suomen kielen ja kirjallisuuden ylimääräisenä professorina. (Remes 1995: 168–169.)

Julius Krohnin omakohtainen tutustuminen Viroon oli alkanut kesällä 1867, kun hän matkusti Yrjö Koskisen kanssa Tarttoon ja sieltä edelleen Võruun. Hän kiinnostui monipuolisesti Virosta ja tutki kielen lisäksi muun muassa paikannimistöä, kansanrunoja ja -tapoja sekä kirjallisuutta. Muutamissa artikkeleissaan hän esimerkiksi kiinnitti huomiota *Kalevalan* kielen

ja viron suhteisiin ennen kaikkea sanastollisten mutta myös morfologisten ja syntaktisten vertailujen valossa sekä laati *Kirjalliseen Kuukausilehteen* F. J. Wiedemannin kieliopin *Grammatik der Ehstnischen Sprache* esittelyn pian teoksen julkaisemisen jälkeen 1875. (Remes 1995: 170.)

Vuonna 1872 ilmestyi Julius Krohnin *Wiron Kielioppi Suomalaisille*, jonka perustana olivat tekijän viroa sekä suomen ja viron eroja käsitelleet luennot. Luonteeltaan kontrastiivisen teoksen virolaisina lähteinä hän oli esipuheen mukaan käyttänyt Ahrensin kielioppia, Wiedemannin virolais-saksalaista sanakirjaa (1869) ja Rosenplänterin *Beiträge*-aikakauskirjaa. Lisäksi Krohn oli saanut asiantuntija-apua Wiedemannilta, Kreutzwaldilta sekä Jakob Hurtilta. Vertailussa suomen kieleen hän oli tukeutunut Gustaf Erik Eurénin *Suomalaiseen kielioppiin*, joka oli ilmestynyt vuonna 1852. Krohnin kieliopista *Kielettäreen* arvostelun kirjoittanut August Ahlqvist (1874: 50–52) piti virolaisten lähdeostosten valikoimaa suppeana ja materiaalina vuoksi sekavuutta aiheuttavana. Ahrensin kielioppi soveltui Ahlqvistin mukaan huonosti apuneuvoksi, koska sen selkeydessä oli toivomisen varaa. Arvostelijan mielestä (1874: 56) oli paha puute, ettei Krohn ollut kielioppiaan varten tutkinut puhekieltä, vaan oli turvautunut pelkästään kirjallisiin lähteisiin. Krohn (1872: I) oli itsekin tiedostanut tämän ongelman ja kirjoitti jo kielioppinsa esipuheessa: ”Tämmöinen työ, voidaksensa tulla kaikin puolin kelvolliseksi, olisi vaatinut syvää viron puhekielen tuntemista; sillä meidän heimolaistemme kirjakieli on valitettavasti vielä niin kovin kirjava ja epäsäännöllinen ettei siihen ole paljon luottamista.” Viron kirjakielen vakiintumattomuus ilmenee kieliopissa muun muassa eri lähdeteoksista poimitun esimerkkiaineiston esittämisessä. Paikoin annetaan tapauksissa, joissa nykyisessä kirjavirossa on yksi vallitseva edustus, kolmekin rinnakkaista vaihtoehtoa ilman käyttötäajuteen tai levinneisyyteen liittyviä mainintoja. Esimerkiksi järjestyslukujen muodostus ja taivutus on kirjavaa: *kolmas* : *kolmanda*, *neljas* : *neljanda* ~ *neljandama*, *kaheksas* : *kaheksama*, *sa’andes* : *sa’ande* ja *sa’andamas* : *sa’andama* (Krohn 1872: 94–95).

Krohnin *Wiron Kielioppi* on laajuudeltaan 225 sivua ja jakautuu kolmeen pääjaksoon: äänneoppiin, muoto-oppiin ja sananmuodostusoppiin (”sanainsyntyoppiin”). Teoksessa ei ole erityistä lauseopin jaksoa, mutta muoto-opin yhteydessä käsitellään nominien ja verbien syntaktista käyttöä. Kieliopin päättää lyhyt virolaisen kansanrunokielen katsaus, jonka aineisto on poimittu A. H. Neusin antologiasta *Ehstnische Volkslieder* sekä

Neusin ja Kreutzwaldin julkaisusta *Mythische und Magische Lieder der Ehsten*.

Kieliopin johdannossa Krohn oikoi Ahrensin käsitystä, että viro eräiden kadonneiden mutta suomessa esiintyvien muotojen sekä äänteellisen kuluneisuutensa vuoksi olisi suomen kielen tytär. Lueteltuaan esimerkkejä virossa säilyneistä vanhoista äänne- ja muotopiiirteistä sekä verrattuaan suomen murteiden edustusta lähisukukieliin Krohn (1872: 1, 5) päätyi pitämään viroa ja suomea sisarkielinä ja sanoi viron sisältävän ”hämäläisen murrehaaran tärkeimpiä omituisuuksia”. Niiden viron vanhempien ja täyteläisempien muotojen joukkoon, jotka suomesta puuttuvat hän laski virheellisesti muun muassa *de*-monikon ja *si*-tunnuksisen imperfektin. Esimerkiksi suomen monikon *härjillä i*-tunnus olisi ”pehmennyt” *härghadel*-muodon dentaaliklusiilista. Vastaavasti Krohnin mielestä suomen konditionaalin *isi*-tunnus oli pehmennyt *ksi*:stä, jollaista viro käyttää. (Krohn 1872: 2; vrt. Hakulinen 1979: 246.)

Viron kieliopin morfologian osuuden aloittaa nominien sijamuotojen esittely. Krohn mainitsee sijoja olevan terminatiivi mukaan lukien kuusitoista, joista kuitenkin kolme, nimittäin essiivi, prolatiivi ja komitatiivi, tavataan vain partikkeleissa. (Krohn 1872: 50, 53, 54.) Sen sijaan *ga*-aines esitetään postpositioiden luettelossa *kaasas* ja *kaasa* -sanojen tavallisena lyhentymänä (Krohn 1872: 150), vaikka jo Lönnrot oli artikkelissaan *Bidrag till Finska Språkets Grammatik* pitänyt sitä sijapäätteen veroisena (Lönnrot 1991 [1841–1842]: 136). Nominien taivutustyyppin määräävinä muotoina Krohn (1872: 55) luettelee yksikön ja monikon partitiivin, yksikön illatiivin ja monikon genetiivin. Ahrensin kieliopin 18 nominien taivutusluokkaa hän on saanut supistumaan viiteen luokkaan, mikä on lähellä hänen vertailussa käyttämänsä Eurénin suomen kieliopin kuusijakoa. Luokissa tosin on yleensä useita alatyyppejä.

Verbitaivutuksen kielioppikategorioita käsitellessään Krohn (1872: 105) sanoo, että virossa esiintyvät samat modukset kuin suomessa, joskin potentiaali (”koncessiivi”) puuttuu nykykielestä; sitä tavataan vain vanhoissa runoissa. Käskymuotojen joukossa hän erottaa tuolloisten kielioppien tapaan imperatiivin (yksikön 2. sekä monikon 1. ja 2. persoona) ja optatiivin (3. persoona). Hän huomauttaa myös, että monikon 1. persoonan imperatiivin asemesta käytetään tavallisesti vastaavaa indikatiivin muotoa, kun taas suomessa on passiivi. Kiinnostava on Krohnin esityksessä (1872: 107, 289) maininta, että passiivilta puuttuu konditionaali ja että sellaista

on ilmaistava perifrastisesti *saama*-verbin avulla. Wiedemann (1875: 476) puolestaan totesi myöhemmin kieliopissaan, että passiivin konditionaali on hyvin harvinainen, koska *ks*-suffiksillisena se eroaisi vain vähän passiivin indikatiivin *kse*-loppuisesta preesensistä. Krohnin kieliopissa ei lainkaan esitellä – taas ilmeisesti Ahrensin kielioppia myötäillen – modus obliquusta eli kvotatiivia, joskin eräiden esimerkkien partisiipin perfektin käyttötapaukset voi tulkita sen esiintymiksi (esim. Krohn 1872: 147). Viron verbitaivutuksesta Krohnin (1872: 118) yleishavaintona on, että se on nominien taivutukseen verrattuna eronnut paljon enemmän suomesta.

Julius Krohnin *Wiron Kielioppi* oli usean vuosikymmenen ajan tärkein heimokielen opiskelun apuneuvo, joka suomalaisilla oli käytettävissä, ennen kuin 1900-luvun puolella alkoi Lauri Kettusen tieteellinen ja oppikirjatuotanto. Ahlqvist arvosteli Krohnin teoksen *Kielettäressä* tapansa mukaan varsin kriittisesti, mutta tunnusti (1874: 56) tämän ansiot suomalaisen tutkimuksen alueenlaajenuksessa. ”Wiron kielen tutkiminen on meidän välttämätöin velvollisuus”, Ahlqvist tähdensi. – Voidaan sanoa, että August Ahlqvistin ja Julius Krohnin merkitys Suomen sivistyselämälle oli tavattoman suuri, ja heidän luento- ja kirjallinen toimintansa valloitti sekä opetukselle että tutkimukselle uusia, kiinnostavia alueita. Heidän toimintansa lisäsi huomattavasti Viron kulttuurin ja kielen tuntemusta maassamme.

13. Lopuksi

Suomessa olivat viron opetus ja tutkimus alkuaikoina paljolti kielestä kiinnostuneiden harrastuneisuuden varassa, sillä esimerkiksi Turun Akatemiassa ja sen seuraajassa, Helsingin yliopistossa ei ollut alan virkoja. Carl Niclas Keckmanin aloittama viron opetus sekä lähinnä M. A. Castrénin, Elias Lönnrotin, August Ahlqvistin ja Julius Krohnin toiminta loivat kuitenkin perustaa, jolta myöhempää viron opetusta ja tutkimusta oli 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alkukymmeninä hyvä edistää. Kesti kuitenkin pitkään, ennen kuin varsinaisia viron kielen yliopistollisia virkoja perustettiin. Vuonna 1923 nimitettiin Helsingin yliopistoon maamme ensimmäiseksi viron kielen lehtoriksi Villem Grünthal (Grünthal 2018: 16), ja 1929 sai Lauri Kettunen nimityksen itämerensuomalaisten kielten ylimääräiseksi professoriksi. Vuoden 1939 alusta virka muutettiin viron ja sen lähisukukielten varsinaiseksi professuuriksi.

Kirjallisuus

- Ahlqvist, August 1856.** Wiron nykyisemmästä kirjallisuudesta. – Suomi 1855. Femtonde årgången. Helsingfors.
- Ahlqvist, August 1869.** Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia Viron, Karjalan, Vatjan, Vepsän ja Liivin kielillä suomalaisten sanastojen kanssa. Helsinki.
- Ahlqvist, August 1874.** J. Krohnin teoksen Wiron Kielioppi Suomalaisille arvos-telu. – Kieletär 6, 50–56.
- Ahlqvist, August 1877.** Suomen kielen rakennus. Vertaavia kieliopillisia tut-kimuksia I. Nominien Synty ja Taivutus. Suomalainen Runo-oppi. Helsinki: SKS.
- Ahlqvist, August 1982.** Kirjeet. Kielimiehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845–1889. Toim. Maija Hirvonen, Kaisu Lahikainen. Helsinki: SKS.
- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialek-tes. Reval: Druck und Verlag von Heinrich Laakmann.
- Alenius, Kari 1996.** Ahkeruus, edistys, ylimielisyys. Virolaisten Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarinvallan päättymiseen (n. 1850–1917). (= Studia Historica Septentrionalia 27.) Oulu: Pohjoinen.
- Annist, August 1966.** Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad. Tallinn: Eesti Raamat.
- Anttila, Aarne 1928.** Yliopiston ensimmäinen suomen kielen lehtori K. N. Keck-man. – Helsingin yliopiston alkua ajoilta. Julkaissut Helsingin yliopisto Helsinkiin siirtymisen satavuotismuistoksi. Toim. Gunnar Suolahti, Carl von Bonsdorff, Gunnar Castrén, V. Tarkiainen. Porvoo: WSOY, 98–105.
- Anttila, Aarne 1985.** Elias Lönnrot – elämä ja toiminta. Toinen painos. Helsinki: SKS.
- Ariste, Paul 1975.** Michael Wexionius ja tema ”Epitome”. – Keel ja Kirjandus, 89–92.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1844.** Ueber die Declination der estnischen Nomina. Dorpat.
- Grünthal, Riho 2018.** Soome lingvistid eesti keele jäälil. – Oma Keel 1, 10–19.
- Hakulinen, Lauri 1979.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.
- Haltsonen, Sulo 1961.** August Ahlqvistin Vatjan ja Viron matkat v. 1854–1855. – Virittäjä 65, 222–231.
- Hautala, Jouko 1954.** Suomalainen kansanrunoudentutkimus. Helsinki: SKS.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre fuer beide Hauptdialekte, den revalschen und doerptschen; nebst einem vollstaendigen Woerter-buch. Riga und Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Häkkinen, Kaisa 1994.** Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Helsinki: WSOY.

- Joki, Aulis J. 1977.** August Ahlqvist fennougriatina. – Neuvostoliittoinstituutin vuosikirja 25. Helsinki, 51–62.
- Kasik, Reet 2015.** Sõnamoodustus. Toim. Katrin Kern. (= Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kask, Arnold 1970.** Eesti kirjakeele ajaloost I. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Korhonen, Mikko 1986.** Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828–1918. Helsinki: Societas Scientiarum Fennica.
- Korhonen, Mikko 1993.** August Ahlqvist kielitieteilijänä. – Suomen kieli, Suomen mieli. August Ahlqvist vaikuttajana. Suomi 171. Toim. Jaakko Anhava. Helsinki: SKS, 55–69.
- Koski, Mauno 1995.** Suomen ja viron kontrastiivista tarkastelua 1600-luvulla. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 57–80.
- Krogerus, Tellervo 1983.** O. A. F. Lönnbohm, mies ja maine. Suomi 125. Helsinki: SKS.
- Krohn, Julius 1872.** Wiron Kielioppi Suomalaisille. Helsinki.
- Kurman, George 1972.** Literatures in Contact: Finland and Estonia. New York: Estonian Learned Society in America.
- Lönnrot, Elias 1990a.** Valitut teokset 1. Kirjeet. Toim. Raija Majamaa. Helsinki: SKS.
- Lönnrot, Elias 1990b.** Valitut teokset 2. Mehiläinen. Toim. Raija Majamaa. Helsinki: SKS.
- Lönnrot, Elias 1991.** Valitut teokset 3. Kirjoitelmia ja lausumia. Toim. Raija Majamaa. Helsinki: SKS.
- Majamaa, Raija 1990.** Taustatietoja. – Elias Lönnrot, Valitut teokset 1. Kirjeet. Toim. Raija Majamaa. Helsinki: SKS.
- Majamaa, Raija 1991.** Taustatietoja. – Elias Lönnrot, Valitut teokset 3. Kirjoitelmia ja lausumia. Toim. Raija Majamaa. Helsinki: SKS.
- Must, Mari 1987.** Kirderanniku murre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari, Aili Univere 2002.** Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mäesalu ym. 2001** = Ain Mäesalu, Tõnis Lukas, Mati Laur, Tõnu Tamberg, Ago Pajur. Eesti ajalugu. IV, parandatud tr. Tallinn: Avita.
- Neithal, Reet 2005.** Hõimuvennalik pilk Eesti kirjandusele. – Keel ja Kirjandus 9, 689–710.
- Niit, Heldur 1986.** Lisaandmeid Elias Lönnroti Eestis käigu kohta. – Keel ja Kirjandus 6, 321–329, 403–411.
- Porthan, Henrik Gabriel 1982.** Valitut teokset. Kääntänyt, esipuheen ja johdannot kirjoittanut Iiro Kajanto. Helsinki: SKS.

- Põldmäe, Rudolf 1976.** August Ahlqvist ja tema suhted Eestiga. – Keel ja Kirjandus 8, 489–491.
- Pääkkönen, Irmeli 1994.** Viron kielen opetusta Helsingin yliopistossa 1830-luvulla. – Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.-9.5.1994. Toim. Helena Sulkala, Heli Laane-kask. (= Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40.) Oulu: Oulun yliopisto, 98–105.
- Remes, Hannu 1995.** Ensimmäinen suomalainen viro kielioppi. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu, 164–175.
- Remes, Hannu 2003.** Elias Lönnrotin ajatuksia viro kielest. – VIRSU. Viro ja suomi: kohdekielet kontrastissa. Toim. Pirkko Muikku-Werner, Hannu Remes. (= Lähivertailuja 13.) Joensuu: Joensuun yliopisto, 185–191.
- Rothsten, F. W., Godenhjelm, B. F. 1868.** Lausunto Viron satujen sanakirjasta Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokouksessa 8.1.1868. – Suomi II: 8. Helsinki: SKS, 447–453.
- Rätsep, Huno 1979.** Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- SKS 1865–1866** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran keskustelemukset 1865–1866: 1.3.1866. – Suomi II: 5. Helsinki: SKS 1866, 343–350.
- Suits, Aino 1931.** Lönnrot'i ja Faehlmann'i kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. – Tervitus lahe tagant. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 172–183.
- Vare, Silvi 1984.** Omadussõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.
- Wichmann, Yrjö 1928.** Silmäys suomen ja sen sukukielten edustukseen vuosisadan kuluessa. – Helsingin yliopiston alkuajoilta. Julkaissut Helsingin yliopisto Helsinkiin siirtymisen satavuotismuistoksi. Toim. Gunnar Suolahti, Carl von Bonsdorff, Gunnar Castrén, V. Tarkiainen. Porvoo: WSOY, 98–105.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der Ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Pétersbourg.
- Wiik, Kalevi 1989.** Suomen kielen morfofonologian historia I. Nominien taivutus 1649–1820. Turku: Turun yliopisto.
- Zetterberg, Seppo 2007.** Viron historia. 2. painos. Helsinki: SKS.

Beginning phases of Estonian language instruction and research in Finland

HANNU REMES

Estonian language instruction and research in Finland began in the 1800s, although comparative studies of Finnish and Estonian date back as far as 1650. C. N. Keckman, the university's first lecturer of Finnish after its move to Helsinki in 1828 as a result of the Great Fire of Turku, was also responsible for the teaching of Estonian. In his courses during the 1830s he discussed Estonian and other related languages in comparison with Finnish. This period also saw the beginning of research on Estonian, the first major achievement of which was M. A. Castrén's dissertation comparing the declension of nominals in Finnish, Estonian and Sami. Elias Lönnrot, the author of the *Kalevala*, made a half-year research trip to Estonia in 1844 and became well acquainted with the Estonian language. He took part in the then-ongoing discussion of Estonian orthography. Lönnrot wrote letters to his acquaintances back in Finland in which he described the characteristics of Estonian as compared to Finnish. Later, as a university professor, in his inaugural presentation and elsewhere he analyzed in greater detail the differences between Estonian and Finnish and the reasons for them, albeit in a way often diverging from modern views on the topic. Lönnrot is also known to have taught Estonian. His observations on the differences between Estonian and Finnish constituted the first wide-ranging comparison of these languages in Finland. August Ahlqvist spent several months in Estonia in 1854 and as a result of his travels he published a history of Estonian literature, which in addition to the literary knowledge also contained numerous Estonian-language examples together with their Finnish translations. When Ahlqvist became professor of Finnish, the exam requirements for the subject were increased and greater importance was placed on learning closely related languages, especially Estonian. Ahlqvist obtained teaching material both by writing textbooks himself and by ordering Estonian-language works in order to compile readers. His students, in turn, compiled the first Estonian-Finnish and Finnish-Estonian dictionary. Ahlqvist's student and colleague Julius Krohn published articles on the relationship between Estonian and the language of the *Kalevala*. Krohn also wrote the first Finnish-language grammar of Estonian, published in 1872, which for decades remained the most important resource for learning Estonian in Finland.

Keywords: Estonian language instruction, Estonian language research, comparison of Estonian and Finnish, University of Helsinki, Keckman, Lönnrot, Ahlqvist, J. Krohn

Hannu Remes
Emakeele Seltsi välisliige
Kajaani
hannu.o.remes@gmail.com

MIS SEOS ON PÕLVAL LINAGA? LÄÄNEMERESOOE *PELLOVA(S) KUI VEEL ÜKS VÕIMALUS SELGITADA KOHANIME PÕLVA PÄRITOLU¹

EVA SAAR

Annotatsioon. Kohanime *Põlva* päritolu selgitamiseks puudub seni lõunaeeesti keele häälikuloolisele arengule vastav rahuldav seletus. Enim seni vastuseta küsimusi on seotud kohanime *a*-tüvelisuse ja kolmandavärtelisusega. Artiklis esitatakse kohanime *Põlva* alternatiivsed etümologiseeringud. Esiteks peetakse võimalikuks, et kohanimi *Põlva* on tulenenud põhja- ja idapoolsete läänemeresoomlaste keeltes lina tähistavast sõnast **pellova(s)* ning et selle kohanime juured on ajas, mil ka Lõuna-Eesti aladel oli 'lina' tähenduses kasutusel soome-ugri omatüveks peetav sõna. Teise alternatiivina oletatakse kohanime seotust Lõuna-Eesti aladel(t) levinud isikunimega *Pellowa(s)*.

Võtmesõnad: kohanimed, etümoloogia, läänemeresoome keeled, lõunaeeesti keel

1. Sissejuhatus

Esmapilgul võib öelda, et Põlval on linaga seoseid küll. Asub ju Põlva lähistel Mooste, kus linakasvatus ja linasaadused seni au sees. Samuti on linakasvatus vähemalt 19. sajandil olnud oluline elatusallikas eriti just Lõuna-Eesti aladel (vt nt Lepajõe 1998: 52). Aga kas peidab keeleajalugu muidki aspekte, mis võiksid Põlvat linaga siduda?

2016. aastal ilmunud mahukas koguteos „Eesti kohanimeraamat“ (EKNR) on sisult, mastaabilt ja teostuselt esmaklassiline teadustöö, mis võtab kokku kõigi koguteosesse jõudnud Eesti kohanimede esmamainimise andmed ning ajalooallikates leiduvad nimevariandid.

¹ Artikkel on valminud Tartu Ülikooli uurimisprojekti „Eesti keele ajaloo tervik-käsitlus II“ (EKKM17-459) ning Turu Ülikooli bioloogia, arheoloogia ja soome ja soome-ugri keelte osakondade ühisprojekti „Kipot ja kiolet“ toel.

Tänuväärselt – ja teadustööle omaselt – on nimeartiklid varustatud viide- tega nimede saamisloo varasematele käsitlustele. Ent nagu on kirjutanud „Eesti kohanimeraamatu“ arvustuses Keele ja Kirjanduse veergudel Taavi Pae (2017: 231), „... pole tegemist siiski lõpliku tõega ja ammendava uurimusega Eesti kohanimedest“. Kuigi lünki on põhjalikest etümo- loogilistest käsitlustest raske leida, pakub kohanimeraamatus esitatud materjal kindlasti inspiratsiooni nimede saamisloo edasiseks selgitami- seks, st mõndagi täiendust võiks olemasolevatele teadmistele kindlasti tekkida.

Pealkirjas esitatud küsimusele „Mis seos on Põlval linaga?“ (või „Kas Põlval võiks olla seos linaga?“) vastust otsides uurisin värskest kohanimeraamatust nimeartiklit „Põlva 1“ (EKNR: 515). Nimeartiklis käsitletakse nime *Põlva* varasemaid etümologiseerimiskatseid, mis on takerdunud nn komakohtadesse, st esitatud etümologiseeringud jäävad keeleajaloo valguses sajabrotsendilise toetuseta. Siinse kirjutise eesmärk on proovida siduda kohanimi *Põlva* põhjapoolsete läänemeresoomlaste keelepruugis tuntud sõnaga (*)*pellava(s)* ~ (*)*pellova(s)* või sellega kõlalt ja häälikuliselt ehituselt sarnase, aga päritolult tõenäoliselt võõra isikunimega *Pellowas* ja selle variantidega.

2. Läänemeresoome (*)*pellava(s)* ~ (*)*pellova(s)*

Sõna (*)*pellava(s)* või (*)*pellova(s)* on 'lina' tähenduses kasutusel põhja- pool Soome lahte ja idapool Peipsi järve kõneldavates läänemeresoome keeltes, aga ka saami keeltes. Sõna algupärane tähendus on võinud olla ka 'kõõlus' või 'saaklooma paks, valge pikakiuline lihas' vm kiudu sisaldav või kiuline aines (vt sõna etümoloo­giat lähemalt SKES: 514–515), mis on paralleeltähendusena säilinud nii soome kui ka karjala murretes. Sõna tänapäevane kuju vastab eri sugulaskeeltes nende häälikulisele arengu- teele ja iseärasustele, nt sm *pellava*, murdeis ka *pelvas*, *pellova(s)*, krjP *pellavas*, *pellovaš*, krjA *peivaz* 'lina', lü *peivaz* ~ *peuvaz*, vpsP *püuvaz*, vpsK *püuvaz*, *püváz*, *peüváz*, *pöivaz*, vpsL *pöüváz*, *peuvez*, *pěváz* (vt täpsemalt SKES: 514–515). Lõuna-Eestile geograafiliselt kõige lähemad keeled, kus seda sõna tähenduses 'lina' tarvitatakse ja teatakse, on isuri keel, nt *pellovaz* : *pellovahan* (vt Laanest 1966: 212–213; Nirvi 1971: 396), ja vadja keel, kus esinevad variandid *pellavaz*, *pellövöz* ja *pellovaz* (VKS: 202). Samas ütleb üks vadja sõnaraamatu näitelause järgmist:

soikkolassi on pellovaz, vaissi on lina 'isuri keeles on *p.*, vadja keeles on *l.*' (*ibid.*). Mõtteni siduda kohanimi *Põlva* päritolu just sõnaga **pellovas* viisid isuri keeles esinevad sõna sisekaolised ja 2. silbi redutseerunud vokaaliga variandid, nt isS *meil vähä pelvāst tehtī, mō olī ribagad* 'meil tehti vähe lina [maha], me olime kalamehed', *meil pellāvāst vähä piettī* 'meil peeti (kasvatati) vähe lina' (Nirvi 1971: 396); isH *meil piettin pelvaz* 'meil peeti lina', *meijen paigoiz vähä piettin pelvast* 'meie paigus peeti vähe lina' (Laanest 1958: 171).

3. Kohanime *Põlva* päritolu varasematest seletustest

Kohanimi *Põlva* on varaseimalt kirja pandud 15. sajandil, varasemad nimekujud kirjapanekutes on „[...] 1452 *Polves*, 1498 *Polwesz*, 1627 *Poelwe*, 1638 *Pölwische Kirche*, *Pölw*, 1782 *Pölwe*, *Pölswe*, 1795 *Poelwa*“ (EKNR: 515). „Eesti kohanimeraamatu“ nimeartikli „*Põlva* 1“ koostaja on sidusalt loetlenud varasemates etümologiseerimiskatsetes esinenud vaidluskohad ja küsitavused, mida mõnelgi juhul aitaks lahendada (**)pellava(s) ~ (*)pellova(s)*, mõnel juhul on aga vanemad oletused uue- mates uurimustes juba ümber lükatud. Neid aspekte käsitlen siinkohal kohanimeraamatus esitatud sõlmküsimuste järjekorras.

Esiteks on arutlust pakkunud varasemate kirjapiltide *Polves*, *Polwesz*, *Pelves*, *Polwitz*, *Põlvis* jms sõnalõpuline *s*, mida on peetud kas *ste-* või *tse-*lõpuliste nimede jäänukiks (EKNR: 515). Nime *Põlva* *s*-lõpulised variandid võivad aga olla seotud ka sõna **pellovas* > **pelvas*, **polvas* nimetava käändega, ehkki nimetavaline kohanimi on (vähemalt tänapäeval) harv nähe. Võimatuna ei näiks nende nimekujude seletamine ka ei ainsuse ega mitmuse inessiiviga: InSg **pellovahasna* >> **põlvas*, InPl **pellovahasna* >> **põlvis*, ent siin seisame silmitsi sama vastuoluga, mis on ilmnunud Mägiste (1970: 250) katses siduda nimi *Põlva* sõna *põlv* inessiivivormidega: lõunaeesti seesütleva käände lõpp on kas *-h*, *-n* või *-hn*, igal juhul mitte *-s*. Sellele juhitakse tähelepanu ka kohanimeraamatus: „Algupäraselt Mägistelt pärineva etümoloogia kõige nõrgem koht on vanade kirjakujude *-s*, mida ta on pidanud seesütleva käände lõpuks. Põhjaeestiline käändelõpp keskaegses Lõuna-Eestis pole üldse tõenäoline“ (EKNR: 515).

Nimekuju *Polwitz* on Mägiste (1970: 250) arvanud põhinevat lõunaeesti adjektiivil *põlvine* genitiivivormil *põlvitse* ning sedastanud, et kõik

need dokumentides säilinud saksa(keelses) kuues nimekujud viitavad sõnale *põlv* (*ibid.*). Lisaks jääb võimalus, et omakeelsele kohanimele lisati kirjapanekul saksakeelne liide, liiatigi ei ole saksakeelse topoformandi *-ts ~ -tz* kasutamine kohanimes kuigi haruldane (vt nt Uustalu 1970: 287). Kui mängida sõna **pellovas* ajalooliste käändevormidega, võiks teatud ettevaatlikkusega nimekuju *Polwitz* taustaks ühe alternatiivina pidada ka prolatiivivormi, mis ongi enamasti tarvitusel mitmuses (nt *jäitsi*, *maitsi*, *meritsi*) ja mis omakorda seletaks selle nimekuju 2. silbi *i-d*: **pellovahitse* >> **põlvits(e)* 'Põlva kaudu'. Kuna tolleaegsete kohanimede kirjapanijate kohaliku keele oskuse tase ei ole teada, siis on võimalik, et kirja pandi muu hulgas ka nimede koha- ja suunakäändelisi, mitte ainult nimetavalisi ja omastavalisi vorme, millega oleme tänapäeval harjunud. Lisaks võiks nimekuju *Polwitz* saamisloos kõne alla tulla läänemeresoome keeltes produktiivne isikunimesufiks *-ts* (vt sufiksi levikut Joalaid 2009: 537).

Järgnevalt käsitletakse kohanimeraamatus varasemaid etümologiseeringuid, kus on oletatud nimes *Põlva* sisalduvat „[...] iidvana küla või asula tähendusega sõna **palwa*, vrd ungari *falu* 'küla'“ (EKNR: 515), mis võiks esineda ka Kettuneni (1955: 264) järelduse kohaselt nime *Walgatabalwe* (*Valge* : (gen) *Valgedan* + *palve* : *palve*) järelosana (vt ka Eesti Võrumaa 1926: 236). Need kaks etümologiseerimiskatset välistab Mägiste (1970: 249) osutus, et esisilbi vokaali muutus *a > õ* ei ole Lõuna-Eesti murretele omane, vrd nt eL *palama*, *lahki*, *vai* ja eP *põlema*, *lõhki*, *või* (vt ka Viitso 1978: 82). Samuti on Mägiste (*ibid.*) juhtinud *Walgatabalwe* etümologiseerimisel tähelepanu kindlate tõendite puudumisele selle kohta, et liitnimede lühenemine, isegi kui see on muidu küllalt tavaline nähtus, toimuks rõhulise esiosa ellipsi ehk kao tõttu.

Alates Madis Norviku artiklist „Miks on *Järvemaa* asemel *Järvamaa*?“ (1963) leiduvad kõigis hilisemates *Põlva* päritolu uurimustes seosed sõna või tuletusalusega *põlv*. Norvik (1963: 226) on leidnud seletuse ka nime *a*-tüvelisusele, oletades, et sõna *põlv* on kunagi ka eesti keeles olnud *a*-tüveline, nõnda nagu tänapäeval liivi keeles (*pùola* < **polva*). Nii Norviku kui ka mitme eelmainitud *Põlva* nime etümologiseerimiskatse juures jääb rahuldava seletuseta tänapäevase nimekuju kolmandavärtelisuus. Viidates Mägiste (1970) ja Simmi (1975) artiklitele, on kohanimeraamatus seletatud Põlva nime ka kui loodusnimest **Põlvjõgi* või **Põlvoja* lühenenut. Põlva nimeartikli autor tõdeb (EKNR: 515): „Tõepoolest, sõnast *põlv*

(**polvi* : **polven*) pole võimalik moodustada *a*-mitmust ja seda Mägiste ei pakkunudki. Sõna *põlv* jõelooke nimetusena pole Lõuna-Eestis võõras ja **Põlvoja* võiks olla Orajõe üks vanemaid nimesid. Niisuguse võimaluse korral sai *Põlva* esialgu jõe kaldale ehitatud kiriku ja siis kihelkonna nimeks.“

4. **pellovas* >> *peľva*

Kohanime *Põlva* arenemine läänemeresoome põhja- ja idarühma keeltes tuntud lina (või ka muud kiulist ainest) tähistavast sõnast **pellavas* ~ **pellovas* on keeleajalooliselt hästi seletatav. Koguni nii hästi, et paikapidavuse korral sobiks see heaks näiteks häälikuloo õpetamisel, kuna kätkeb mitut eesti keelele, sh eriti lõunaesti keelele iseloomulikku häälikuloolist arengujoont:

- 1) esimese silbi vokaalimuutus *e* > *ę* tagavokaalsetes tüvedes (vt *ę* [õ] kujunemist ja ajalugu läänemeresoome keeltes lähemalt Viitso 1978);
- 2) häälikumuutus *s* > *h* järgsilbis vokaalide vahel, mis on toimunud kõigis läänemeresoome keeltes (vt nt Laanest 1975: 62, 141);
- 3) järgsilbi **h* kadu vokaalide vahel (vt nt Laanest 1975: 76);
- 4) sisekadu: nom **pellovas* > **pelvas* : gen **pellovasan* > **pellovahan* > **pelvahan*;
- 5) tundmatutest juurtüvedest substantiive ja adjektiive tuletava sufiksi *-*sV* > *-*hV* (Laanest 1975: 141) kadu omastavas käändes ning selle alusel moodustatud teistes käändevormides (mis on ühtlasi seotud siinse loetelu punktides 2 ja 3 toodud häälikumuutustega). Osa läänemeresoome keeli on nimetatud järgsilbi säilitanud, vrd nt krj *vieraš* : *vierahan* ja ee *vēraz* : *vēra*, is *lammaz* : *lampāhan* ja ee *lammas* : *lamba*.
- 6) sõnalõpulise *-*n* kadu: gen **pellovasan* > **pellovahan* >> *peľva*.

Nime *Põlva* kolmandavältelisusele leiab sõna **pellovas* näitel tervelt kaks omavahel konkureerivat loogilist seletust (seejuures üks ei välista teist ega teine esimest): 1) algupärane *l*-geminaat on niikuinii kolmandavälteline, 2) pika esisilbiga *-*sV* > *-*hV* sufiksiga sõnade omastav ja selle alusel moodustatavad käändevormid on eesti keeles kolmandas vältes (nt *kir̥vez* : **kirvehen* >> *kir̥ve* või *kaŋgaz* : **kankahan* >> *kaŋga*).

5. Põlva ja lina – või siiski mitte?

Kuidas võinuks sõna **pellovas* 'lina' tähenduses sattuda Lõuna-Eesti aladele, on aga juba omaette küsimus. Üks võimalikke seletusi võiks olla, et seda sõna kasutati – nõnda nagu põhjapoolsed läänemeresoome rahvad tänapäeval – 'lina' tähenduses ka läänemeresoome lõunarühma hõimukeel(t)es enne seda, kui slaavlastelt või baltlastelt laenati sõna *lina* (vt sõna etümoloogiat Kalima 1952: 115–116 ja EES). Lina on siinsetel aladel ehk Läänemere idakaldal kasvanud või seda on kasvatatud vähemalt alates neoliitikumist ehk nooremast kiviajast, mida periodiseeritakse Eesti aladel ajavahemikku u 4000–1500 a eKr (vt perioode lähemalt nt Lang, Kriiska 2001). Lina olemasolu sel ajal on kinnitanud Haanja kõrgustiku järvesetetes leiduva õietolmu uuringud, mis on toonud selgust toonaste kliima- ja loodusolude kohta, kuid andnud ka teadmisi taimestikust (vt Niinemets 2008a; Niinemets, Saarse 2007). Uuringute tulemustest kirjutab Eve Niinemets (2008a: 64, vt ka Niinemets 2008b: 44): „Neoliitikumist alates võib väga väikesel hulgal leida nisu ja rukki õietolmu koos kassitapu, nõgese ja kanepi, samuti rukkilille õietolmuga – see viitab piiratud maaviljelusele. Üldiselt oli haritava maa indikaatorliike (teraviljad, **lina**², kanep, kassitapp, rukkilill ja nälghein) neoliitikumis vähesel hulgal, kuid siiski võrdlemisi pidevalt.“ Ta lisab samas (Niinemets 2008a: 67): „Plaani piirkonnas pärineb esimene lina õietolmutera 1200 aasta, tatar ja rukkilill umbes 850 tagusest ajast. See on kooskõlas arvamusega, et lina on Eestis kasvatatud vähemalt 10. sajandist alates.“ Seega erineb hinnang lina kasva(ta)mise algusaja kohta neis kirjutistes umbes paar tuhat aastat.

Linakasvatuse ajalugu käsitlevates kirjutistes tõdetakse sageli lakooniliselt, et lina on meie aladel kasvatatud juba *aastatuhandeid, sajandeid* või *ammusest ajast* (vt nt Mets 1921; Pensa 2016: 4). Eesti põllumajandusajaloolaste hinnangud linakasvatuse alguse kohta on eelmainituist samuti erinevad, nt Aimu Reintam (1998: 30) paigutab lina kui põllukultuuri tuleku vanemasse rauaaega: „*Vanemal rauaajal (1...6. saj. pKr.)* arenes maaviljelus konksadra najal alepõllunduse laialdase leviku suunas. See viis põlispõllunduse algeile ja sõnniku kasutamisele väetisena. Arenes karjandus ja maaviljelus muutus peamiseks tegevusalaks. Käibe leid mõisted *küla, põld, kesa, agan, taigen, leib*. Kultuuridena

² Autori esiletõst.

ilmusid hernes, rukis, kaer, lina.“ Lina kui kaubaartikli kohta on esimesed kindlad teated 14. sajandist, nagu osutab ka Lepajõe (1998: 52, viidates Amelung, 1898³): „Linakasvatus pidi olema Eestis üsna arenenud, sest juba 1377. aastast on andmeid, et Pärnu sadamast veeti välja linakiudu ja -seemet.“

Nõnda nagu on mõnevõrra vasturääkivad tõendid lina jõudmisest meie maile aegu tagasi, on keeleteadlased keerukaks pidanud balti laenude kronoloogia üle otsustamist (vt Vaba 2011: 740–743). Lembit Vaba (2011: 743) juhib tähelepanu asjaolule, et varaläänemeresoome algkeel ja varane balti keel ei eksisteerinud samal ajal, seega „[...] pole balti laenude allikas algbalti keelekuju, vaid selle eelne baltoslaavi keelekuju (mis jagunes alles esimesel aastatuhandel eKr kolmeks: läänebalti (preisi), idabalti (leedu ja läti) ning slaavi haruks)“. Kaudselt heidab see asjaolu valgust ka sellele, miks peetakse võimalikuks sõna *lina* nii balti kui ka slaavi päritolu: tõenäoliselt kasvasid baltoslaavi hõimud oma asualal muu hulgas lina ja viljelesid muid põllukultuure juba ühisel perioodil hiliskiviajal. Mullastiku poolest on Lõuna-Eesti saviliivmullad (vt Eesti mullastik *s. a.*) lina kasvatamiseks soodsamad kui ülejäänud Eesti aladel.

Tulles tagasi hüpoteesi juurde, et kohanimi *Põlva* on tulenenud lina tähistavast sõnast **pellovas* ning et selle kohanime juured on ajas, mil ka siinsetel aladel oli 'lina' tähenduses kasutusel soome-ugri omatüveks peetav sõna (SKES: 514–515), tuleb nentida, et selle uskumiseks läheb tarvis väga tugevat kujutlusvõimet. Et üks põllukultuur või taimenimetus saaks aluseks kohanimele, peaks seda taime ilmselt olema kasvatatud piirkonnas keskmisest oluliselt rohkem (samas on arvatud, et kohanimi *Kanepi* võiks olla päritolult seotud sõnaga *kanep*, vt EKNR: 168). See oletus eeldaks teisalt seda, et sõna sellisest tarvitusest leiduks lõunaestli murretes vähemalt mingisuguseidki märke, mis aga paraku näivad puuduvat. Seega peab sellesse etümoloogiasse suhtuma teatava ettevaatlikkusega.

³ Amelung, Fr. Geschichte der Stadt und Landschaft Fellin von 1210 bis 1625. – Fellin, F. Feldt's Druckerei, 1898, 232 S.

6. Kas kohanime *Põlva* aluseks on hoopis isikunimi?

Pole võimatu, et kohanimi *Põlva* on hoopis isikunimelist päritolu. Nimelt leiduvad 19. sajandi hingeloendis perekonnanimed *Pelovas* ja *Pellowas* (Rõuge khk, Purka küla) ning *Pellowa* ja *Pelowa* (Rõuge khk, Plaksi küla)⁴, kõik neid oletatavasti sarnaseid ja ühist algupära perekonnanimesid kandnud inimesed on sündinud Hahnhofis ehk Haanja mõisas⁵. Perekonnanimi *Pelovas* ei ole tänapäeval kuigi sage, ent on siiski olemas. Rahvusarhiivi onomastika andmebaasi⁶ andmeil on nimede eestistamise aegu 1930ndate teisel poolel nime algkuju *Pelovas* välja vahetatud kaunite eestikeelsete nimede vastu kümnel juhul, neist kaheksa Lõuna-Eestis (Haanjas, Verioral ja Rõuges), üks Tallinnas ja ühel on koht määramata. Niisiis on tegu just Lõuna-Eesti aladelt pärit, aga mitte väga sagedase nimega.

Marja Kallasmaa (2017: 1) on nentunud, et Eesti alade isiku- ja kohanimed on omavahel kogu jälgitaval ajal (13.–21. saj) tugevalt põimunud. Ajakirja Õiguskeel veergudel toodud näidetega Eesti kohanimeraamatust selgitab Kallasmaa (2017: 2), kuidas ja kus eesti külanimi võis olla aluseks suguvõsanimedele, mis võisid hiljem levida mujal Baltimaades suguvõsa liikmete asutatud mõisate nimedena. Seejuures on küla mõnikord andnud nime küll suguvõsale, kuid geograafilises mõttes pole nimi levinud kaugemale. Kallasmaa (*ibid.*): „Eesti kohanimeraamatu tegemise käigus tuli välja, et paljudel juhtudel on küla alguse saanud ühest talust, mille nimi on saanud talunimest külanimeks. [...] Tänapäeva talunimesid uurides on selgunud, et just vanad, sajandeid püsinud talunimed ja neist tekkinud külanimed on enamasti tulenenud isikunimedest, enamasti mehenimedest. Näiteks arvutused soome kohanimedele kohta on näidanud, et umbes pool kõigist nimedest sisaldab mingit teist nime või selle osa.“

Nii võiks oletada, et ka nimi *Põlva* on tulnud hoopis suguvõsa (päritavast) lisanimest *Pellowas* (või *Pellowa*), mis on andnud nime talule ning sealt edasi suuremale asustusüksusele. Selle hüpoteesi kinnitamiseks puuduvad aga kirjalikud tõendid. Ajaloost on teada, et *Põlva* ei olnud varem kuigi suur asula, vaid pelgalt kihelkonna keskus, kus asus kirik. *Põlva* oli veel 20. sajandi algulgi praeguse Põlvamaa mõistes väike asula, Võõpsu ja

⁴ Tänan selle vihje eest nimeuurijat Evar Saart.

⁵ Saaga; Haanja (Hahnhof) mõis: revisjonilehed; EAA.1865.2.83/8; 1826.

⁶ <http://www.ra.ee/apps/onomastika/index.php/et>.

Räpina järel rahvaarvult alles kolmas. Suurema tõuke asula kasvamiseks andis Tartu-Petseri raudtee ehitamine läbi Põlva 1930ndate algul.

Varasemate kirjalike allikate puudumise tõttu jätab ka perekonnanime *Pellowas* päritolu ruumi fantaasiale. Ei saa välistada, et lisanime *Pellowas* (või *Pellowa*) kandvad inimesed olid pärit näiteks isuri (või muude idapoolsete läänemeresoome hõimude) aladelt ning vähemalt esmased tulijad olid ärksad linakasvatajad. See omakorda tähendaks, et nimi on ikkagi päritolult seotud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes lina tähistava sõnaga, täpsemalt sellest tulenenud lisanimega. Seda nime kandev suguvõsa on pidanud sel juhul Põlva aladel elama hiljemalt 15. sajandil. Põlvale oletatavalt nime andnud keskaegne suguvõsa ja Haanjas 19. sajandil perekonnanime saanud samanimeline suguvõsa ei pruugi olla üks ja seesama. Võimalus, et sama lisanimi tähendusega 'lina' võis korduvalt sattuda Kagu-Eestisse, muudabki vaatlusaluse teema põnevaks. Üks takistusi hüpoteesi tõestamisel on aga 19. sajandil kirja pandud nimekujude *Pelowa(s)* ja *Pellowa(s)* tõenäoline hääldus, vastavalt [*peelova(s)*] ja [*pelova(s)*].

Perekonnanimed *Pellow*, *Pellova*, *Pellowski*, *Pelowski*, *Pielowski* jms on kasutusel eriti Ida-Euroopa slaavi riikides (mitte küll Venemaal), aga ka maailmas kaugemal. Seetõttu ei saa läänemeresoome omasõnalise päritolu kõrval välistada Lõuna-Eesti suguvõsade lisanimede *Pelowa*, *Pelowas*, *Pellowa* ja *Pellowas* slaavi päritolu, mille juured ulatuvad Poola-Leedu võimu aega. See oletus ei päde aga kohanime *Põlva* puhul, kuna Lõuna-Eesti sattus Poola-Leedu riigi võimu alla alles aastal 1561 ehk rohkem kui sajand pärast Põlva esmamainimist kirjalikes allikates.

7. Kokkuvõte

Kas Põlva nimel on üldse midagi ühist tarviliku kultuurtaime linaga, jääb ka siinses artiklis ühese vastuseta. Kohanime *Põlva* pärinemist põhjapoolsete läänemeresoomlaste keelepruugis tuntud sõnast (*)*pellava(s)* ~ (*)*pellova(s)* 'lina; kõõlus vm kiuline aines' saab häälikulooliselt hõlpsalt seletada. Samas eeldaks see oletus, et sõna sellisest tarvitusest leiduks lõunaeeesti murretes vähemalt mingisuguseidki teisi märke, mis aga näivad puuduvat. Hoopis tõenäolisemaks võib pidada kohanime Põlva kujunemist isikunimest *Pellowa(s)*, mis võib olla päritolult seotud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes lina tähistava sõnaga, täpsemalt sellest tulenenud

lisanimega. Lisanimi on võinud sattuda Lõuna-Eesti alale korduvalt, andes esmalt nime Põlvale ning saades hiljem aluseks perekonnanimele Haanjas.

Kirjandus

Eesti mullastik = Eesti mullastik *s. a.* Eesti entsüklopeedia. http://entsyklopeedia.ee/artikkel/eesti_mullastik (05.01.2019).

Eesti Võrumaa = Eesti II. Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. 1926. Toim. J. Rumma, A. Tammekann, J. V. Veski. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraad. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EES = Eesti etimoloogiasõnaraamat. 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=lina&F=M&C06=et> (27.12.2018).

Joalaid, Marje 2009. Balto-Finnic personal name suffixes. – Names in Multi-Lingual, Multi-Cultural and Multi-Ethnic Contact. Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences, August 17–22.2008. Eds. Wolfgang Ahrens, Sheila Embleton, André Lapierre with the assistance of Grant Smith, Maria Figueredo. Toronto: York University, 532–541.

Kalima, Jalo 1952. Slaavilaisperäinen sanastomme. Tutkimus itämerensuomalaisten kielten slaavilaisperäisistä lainasanoista. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 243.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kallasmaa, Marja 2017. Nimi ja võim. Isiku- ja kohanime seostest. – Õiguskeel 2, 1–7. https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/marja_kallasmaa_nimi_ja_voim_isiku-ja_kohanime_seostest.pdf (27.12.2018).

Kettunen, Lauri 1955. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia. Sarja B, 90, 1.) Helsinki.

Laanest, Arvo 1958. Näiteid isuri keele Hevaha murdest. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused. II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 167–174.

- Laanest, Arvo 1966.** Isuri murdetekste. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Lang, Valter, Aivar Kriiska 2001.** Eesti esiaja periodiseering ja kronoloogia. – Eesti Arheoloogia Ajakiri 5 (2), 83–109.
- Lepajõe, Jaan 1998.** Kiutaimede kasvatamine ja töötlemine. – Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. I osa (kuni 1918. aastani). Koost. Jüri Kuum. Tartu: Akadeemiline Põllumajanduse Selts, 52–53.
- Mets, J[aan] 1921.** Eesti põllumehe linakasvatus. Tartu: Kirjastus-Ühisus „Agronoom“.
- Mägist, Julius 1970.** Viron paikannimistä *Põlva* ja 1200-luvun *Walgatabalwe*. – Virittäjä 2, 249–255.
- Niinemets, Eve 2008a.** Kauge ajaloo sündmused Haanja kõrgustikul. – Eesti Loodus 6, 62–67.
- Niinemets, Eve 2008b.** Vegetation and land-use history of the Haanja Heights (Se-Estonia) during the Holocene. (= Dissertationes geologicae Universitatis Tartuensis 22.) Tartu: Tartu University Press.
- Niinemets, Eve, Leili Saarse 2007.** Fine-resolution pollen-based evidences of farming and forest development, south-eastern Estonia. – Polish Journal of Ecology 55, 283–296.
- Nirvi, Ruben E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Norvik, Madis 1963.** Miks on *Järvemaa* asemel *Järvamaa*? – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963 (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 6.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 224–228.
- Pae, Taavi 2017.** Kohanimeraamat Aast Üüvereni. – Keel ja Kirjandus 3, 231–234.
- Pensa, Margit 2016.** Lina töötlemine 20. sajandi esimesel poolel Eestis ja selle protsessi taasloomine. Magistritöö. Tartu Ülikooli Viljandi kultuuriakadeemia. http://193.40.4.3/bitstream/handle/10062/53043/Margit_Pensa_2016.pdf?sequence=1&isAllowed=y (28.11.2018).
- Reintam, A[imu] 1998.** Põllunduse mehhaniseerimine. – Teadus Eesti põllumajanduse arenguloos. I osa (kuni 1918. aastani). Koost. Jüri Kuum. (= Akadeemilise Põllumajanduse Seltsi Toimetised / Transactions of the Estonian Academic Agricultural Society 5.) Tartu: Akadeemiline Põllumajanduse Selts, 29–33.
- Simm, Jaak 1975.** Põlva. – Horisont 9, 29.
- SKES** = Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1962. Suomen kielen etymologinen sanakirja. III. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII: 3.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Uustalu, Koidu 1970.** Eesti laene endisaegsete saksakeelsete kohanimede seas. – Keel ja Kirjandus 5, 280–288.
- Vaba, Lembit 2011.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.
- Viitso, Tiit-Rein 1978.** Läänemeresoome esimese silbi *õ* ajalugu. – Eesti keele grammatika küsimusi. (= Keel ja struktuur X.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 81–117.
- VKS** = Vadja keele sõnaraamat 4, 2000. Toim. Elna Adler, Merle Leppik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

**How is Põlva related to flax?
Finnic **pellovas* as an alternative etymology
for the place name Põlva**

EVA SAAR

To this day, the origin of the South-Estonian toponym Põlva lacks a satisfactory phonological-historical explanation. Firstly, the article aims to connect the etymology of Põlva with the Finnic word **pellova(s)* ‘flax (*Linum*)’, which is considered a Finno-Ugric native stem. The word has syncopic equivalents in several Northern Finnic languages (e.g. krjA *pelvaz* ‘flax’, lü *pelvaz* ~ *peuvaz*, vpsP *püuvaz*, vpsK *püuvaz*, *püváz*, *peüváz*, *põlvaz*, vpsL *põüváz*, *peuvez*, *pěváz*). The historical development **pellovas* > *pelva* is considered very logical, as it reflects several historical developments characteristic of (South) Estonian: 1) sound change **e* > *ē* in first syllable; 2) intervocalic sound change **s* > *h* in non-initial syllable; 3) the loss of intervocalic *h* in non-initial syllable; 4) syncope: Nom **pellovas* > **pelvas* : Gen **pellovasan* > **pellovahan* > **pelvahan*; 5) the loss of the derivational suffix **-sV* > **-hV* in vocalic stem inflectional forms; 6) the apocope of **n* (GenSg **pellovasan* >> *pelva*).

Nevertheless, the question remains: how could the word **pellova(s)* be preserved as place name, while there is no mark of it in surrounding South Estonian dialects? As another alternative, the place name *Põlva* may be related to the personal name (cognomen) *Pellowa(s)*, which nevertheless may originate from the Northern Finnic word **pellova(s)* ‘flax (*Linum*)’. During the centuries, the Northern Finnic origin cognomen has presumably emerged more than once in South Estonia. First, it has motivated the place name Põlva, and later on, it became the basis for the family name *Pellowa(s)*.

Keywords: toponyms, etymology, Finnic languages, South Estonian language

Eva Saar
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
eva.saar@ut.ee

RÄPINA PEREKONNANIMED JA LISANIMED

EVAR SAAR

Annotatsioon. Artiklis võrreldakse Räpina kihelkonna perekonnanimesid pastor J. F. Helli omakäelises personaalraamatus ja 1826. aasta hingeloendites, vaadeldakse Helli perekonnanimede tuletamise süsteemi ja antakse mõningate selle aluseks olnud lisanimede etümoloogia. Lisanimedest on analüüsimiseks valitud sellised, mis põhinevad vanal isikunimel, kuid ei seostu Võrumaal ja Eestis tänapäeval tuntud eesnimede ega sõnavaraga.

Võtmesõnad: perekonnanimed, lisanimed, nimetuletus, etümoloogia

1. Sissejuhatus

Räpina perekonnanimed, mis on suures osas saadud vanadest lisanimedest tuletamise ja liitmise teel, on Eestis tänapäevani ära tuntav perekonnanimede rühm. Eesti-saksa hübriidsete nimede või *ing*-lõpuliste nimede puhul tekib kogemuse pinnalt ikka küsimus, kas see nimi võiks pärineda Räpinast. Arvestades selles kihelkonnas pandud perekonnanimede (edaspidi: pn) erilist keelelist lahendust ja stiili täielikku ühtsust üle kihelkonna ning pärimuslikke teateid, on arvatud, et perekonnanimed pani isiklikult pastor Johann Friedrich Heller, kes töötas selles ametis 1814–1849. (Ritsing 1984; Must 1995: 166) Rahvasuust on pärimusekoguja Miralda Ehrlich 1931. aastal kirja pannud järgmist: „1822. a. sügisel aetud valla-rahvas kokku ja küsitud igalt, missugust nime ta omale soovib. Suurem jagu said talu nime järele omale perekonnanime. Kes midagi soovida ei ole osanud, sellele pannud saksad oma äranägemise järele nimed“ (Ehrlich 2006 [1931]).

Heller (1786–1849) oli pärit Pommerimaalt Stolpe väikelinnast, õppinud Königsbergi ja Halle ülikoolis. Liivimaale tuli ta 1807. aastal, oli siin koduõpetaja ja jätkas õpinguid Tartu ülikoolis teoloogia alal. Enne

Räpinasse tulemist oli ta 1812–1814 Vastseliina pastor. Pikal Rápina perioodil sai Heller tuntuks kirjamehena, kelle sulest ilmusid tartukeelsed kirikulaulude kogumikud. Keeleteaduslikult silmapaistvaks peeti tema artikleid Johann Heinrich Rosenplänteri Beiträges (1822, 1823), milles ta soovitas reformida eesti keele põhikäänete traditsioonilist kujutamist nominatiivi, genitiivi ja akusatiivina. (Kask, Laanekask 1987: 468). 1842. aastaks valmis tal suure eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri, mis sisaldab eelkõige rikkalikku ja värvikat Rápina keeleainest, kuid milles ei puudu ka lõuna- ja põhjaeesti põhisõnavara laiemalt (samas).

Helleri nimepanekutöö kõige suurem omapära on see, et tal paistab olnud taotlus anda ainult selliseid perekonnanimesid, mida saab seostada tegelikust kasutusest võetud lisanimedega. Heller ei soovinud anda mitte ühtki perekonnanime, mis oleks lihtsalt sõna. Sama lisanimega, kuid mitte lähedalt suguluses olevate perede eristamise abivahendiks kujunes nimede tuletamine. Kui keegi saigi perekonnanime assotsiatsiooni alusel, näiteks Ruusa mõisa tisler *Pedo Zederbaum* 'seedripuu', võib selliste juhtumite taga oletada aktiivse talupoja enda soovi. Peedo vend sai perekonnanime Aripa talu järgi, kuhu ta oli koduväiks läinud – *Josep Arripand* (EAA.1269.1.796: 142, 221, L 318, 534, lühiviitena edaspidi PR).

Tuletamise teel moodustatud perekonnanimed lasksid vanal lisanimede traditsioonil edasi kesta ja järgmise 50–150 aasta areng kujundas omapärase nimesüsteemi. Rápina kihelkonna keskosa elanikud olid veel 1990. aastatel harjunud, et igal inimesel (ka teist tüüpi perekonnanimega sisserändajal) pidi ametlikule perekonnanimele lisaks olema külakeelne nimi. Elanikke ei kutsutud talunimedega kui kohanimedega järgi, vaid talusid kutsuti neis elavate suguvõsade külakeelsete nimedega, mis sisuliselt olid ikka needsamad vanad lisanimed. Kuigi osa XIX saj alguse lisanimedest oli 1990. aastateks kadunud (ja neist saadud perekonnanimed samuti), toetasid ülejäänute kasutamist perekonnanime-lisanime kindlad paarid. Aja jooksul tekkis ka uusi nimepaare, näiteks selliseid, kus isalt saadud perekonnanimega seati vastavusse ema suguvõsa lisanimi või selles kohas varem elanud suguvõsa lisanimi. (Saar 1999)

2. Helleri personaalraamatust

Peale 1826. aasta hingeloendite mõisate kaupa on säilinud Helleri enda käega kirjutatud Räpina koguduse personaalraamat¹ aastatest 1816–1831 (PR). Mõisati hõlmab see Räpinat, Ruusat (Toolamaa) ja kirikumõisat. Selles on paljude talupoegade ja perede juurde kirjutatud lisanimesid, mille järgi neid on kutsutud või kirja pandud. Märkuste lahtrisse tehtud sissekanded puudutavad peamiselt lähisugulust, eri paigus elavaid (mõisa nõudel mujale elama pandud) vendi ja lellepoegi on raamatu ulatuses vastastikku viidatud. Näiteks Jaama külas perekonnanime Pärkmann saanud on kirjas kui *Perkaja Hanso Ello* (*Ello* 'elu, talu, talupere', sks *Gesinde* vaste Helleril), aga nende *Hofname* 'mõisanimi' on *Werrewa*. Verevä nimega tähistati mõisa peetavates hingeloendites nende talu Jaama külas. Märkuses on viidatud Hansu vennale Peetrile Kõnnu külas ja Pärkäjätele (*Pärkaja* 't) Meelva külas, kes olla küll samast soost, aga praegu juba kaugelt sugulased (PR: 13, L 86–87). Tõepoolest, Kõnnu külas elava Peetri pere sai sama pn Pärkmann, Meelva küla pered aga pn Pärkson (EAA.1865.2.71/5:37, 50, 52, 60, L 39p, 52p, 54p, 62p). Personaalraamatus on dokumenteeritud, mis kaalutlustel on valitud sama või erinev perekonnanimi.

Esialgu on personaalraamatus valitud perekonnanimi *Hinrikson* Jaanile (ja surnud venna Peetri lesele-lastele), kelle isa *Kirchname* 'kirikunimi' oli *Pebo Hindrik* ja *Hofname* 'mõisanimi'² *Kubja Hindrik*. Kommentaar lisab, et Jaani isa on *Märdi Pebo Jani Hindrik*, aga sünniregistris seisab lihtsamalt *Mardi Pebo Hindrik*. Hiljem on samale perele hariliku pliitsiga kõrvale kirjutatud *Hindrikind*, mis on kooskõlas hingeloendi nimega. Peale Peebo ja Kubja on sama suguvõsa kolmandaks lisanimeks olnud Häide: *Heide Hindriko Paetre läsk Anne* (PR: 15, L 90).

Palju kordub selles personaalraamatus lühend *NebN* – *Nebennname* 'kõrvalnimi'. Vahel on kõrvalnimeks näiteks ametinimetusel põhinev

¹ Personaalraamat oli koguduseliikmete nimekirj perekonniti (sks *Personalbuch*). Sellel ajajärgul kordus tiitlis enamasti sõna *Seelenverzeichnis* või samatähenduslikult *Henge Ramat*.

² Pere lisanimi XIX saj alguse hingeloendites on alati seesama, mis Helleri määratluses *mõisanimi*, sest hingeloendeid koostasid mõisaametnikud. Läänepoolsel Võrumaal võib seda nimetada väljakujunenud talunimeks, aga Räpinas mitte. Kuigi kohaseos on siin püsivam, esines ka nendes nimedes 1795–1826 arvukalt muutusi, mis tulenesid perede vahetumisest taludes. Näiteks ühest külast teise viidud pered võtsid ka hingeloendite järgi enamasti oma vana lisanime kaasa.

lisanimi, juhul kui põhinimi näib olevat sugulusliinis päritud. Helli kirja pandud kõrvalnimi võib olla üllatavalt pikaeline. Näiteks Tolmo Jakobi poeg Paap sai pn *Tolmov*, aga personaalraamatus seisab ka, et mõisa- ja kõrvalnimi on *Kirbo* (PR: 208, L 510). 1997. aastal teadsid paljud Räpina valla lääneosa keejuhid, et iga Tolmovit kutsutakse külakeeles nimega *Kirp*. Nimi, mis XIX saj alguses figureeris mõisakirjas Leevaku küla talunimena, oli säilinud suguvõsa mitteametliku lisanimena, kuigi nad enam ammu Leevakul ei ela.

Helleril on veel üks korduv väljend: *Leutname* 'rahvanimi', vahel ka *die Leute* 'rahvas', mille rõhutamise soovitakse näidata, et see erineb mõisanimest: *HofN Kubja, die Leute: Pabo* (PR: 4, L 8). Selle isikunime järgi saadi pn *Paabusk*. Kui 1826. a hingeloendi põhjal ei paista seost kõigi pandud perekonnanime ja kirjas olnud lisanime vahel, siis vaatlusaluses personaalraamatus on perekonnanimele aluseks saanud lisanimi mitme võimaliku hulgas alati näha.

Olgu siinkohal toodud veel üks näide talupoja paljunimelisuse kohta. 1826. aasta hingeloendi järgi Kõnnu küla *Andrese* talus elanud, pn *Häideson* saanud Peep Peetri poeg on Helleril kirjas kui *Heide Petre Peep*, kuid perele on lisatud veel nn kirikunimi *Solna*, mõisanimi *Andrese*, vanaisa nimi *Andres*, kohanimi *Radama*, lisaks rea kohal nimi *Tanni*, mis võib olla lisatud vanaisa nime Andres täiendusena, ja elukoha määratlus: *Konno. Tunga Jakob Ello* (59) (PR: 90, L 220).

Personaalraamatus on kogudusse tulnud isikud, kes olid perekonnanime varem ja teises kohas saanud, sisse kantud nii perekonnanime kui ka traditsioonilise lisanimega, nt perekond *Pöld* (Pöld) perekonnapeaga *Kure Juhani Kersna* Vastseliinast (PR: 119, L 274).

Kõigi pere nime võrdlus Räpina mõisa Kõnnu küla ulatuses näitab, et Helli omakäelises personaalraamatus ja 1826. aasta hingeloendis olevad perekonnanimed langevad üldjoontes kokku. Küll aga on näha, et personaalraamatusse on hingeloendiga kokku minevaid perekonnanimesid hiljem lisatud ja üle kirjutatud. Näiteks Kriguli Peetri Jaagu ja Jakobi puhul on perekonnanime lahtrisse esialgu kirjutatud *Krigul* ja hiljem sellest tehtud *Kriguland* (PR: 85, L 210). Hedoske Jakobi Adole kõrvalnimega *Parma* on esialgu määratud pn *Parmann*, kuid hiljem juurde kirjutatud hingeloendiga kokku minev pn *Heddosing* (PR: 87, L 214). Ülime Paabu Joosepile on alguses antud pn *Üllim*, kuid hiljem on täiendatud seda liitega *Üllimson* (PR: 89, L 218). Listago Peetri Jaanile, kellel on kõrvalnimi

Sombra (mõisanimest, nagu ilmneb märkusest), on esialgu kirjutatud sidekriipsuga perekonnanimi *Sombra-Listak*. Hiljem on personaalraamatusse juurde kirjutatud see nimi, mis perekonnale tegelikult anti: *Listakson* (PR: 94, L 228).

Kõnnu külas esineb vaid kaks parandamata jäänud erinevust kahe allika perekonnanimede kujude vahel. Soe lisanimega pere nimele *Soemann* personaalraamatus vastab *Soeson* hingeloendis. Seevastu personaalraamatus üksnes lisanimest *Uusna* tehtud perekonnanimele vastab hingeloendis *Uusning*. Mõlemast nimest läksid tegelikult kasutusse hingeloendi variandid. Nende juhtumite kohta saab öelda, et harilikult pliiatsiga tehtud parandused pole olnud lõpuni järjekindlad.

Siiski ei saa väita, et Heller täiendas personaalraamatut 1826. aasta hingeloendist otse maha kirjutades. Hooletusviga hingeloendi nimekuju *Kritzerning* tuleb välja, kui võrrelda personaalraamatu nimekuju *Kristzerning*. See on Kristova Peetri Jaanile antud nimi, mis peale Kristova lühenduse sisaldab ka teist lisanime *Zerna* ja nimelõppu *-ing* (PR: 90, L 220). Hingeloendi koostaja tegi ümberkirjutusvigu ka täpitähtede puhul, muutes näiteks täppidega markeeritud *oe*-diftonge: *Soëberg* > *Söeberg*. (EAA.1865.2.71/5:32, 57, L 34p, 59p)

Allikaid võrreldes jääb mulje, et vaadeldavas personaalraamatus tegi Heller perekonnanimede panemiseks eeltööd, pani paljud nimed ka ära, aga lõpptulemus muutus väga palju. Uutesse, 1826. aasta hingeloenditesse kirjutati perekonnanimed küllalt mahuka kaalutlemise ja ümbertegemise tulemusena. Tagantjärele personaalraamatusse tehtud täiendused võis Heller võtta nimemääramise töö mustanditest, mis temale jäid. Küsimus, kas nimed mõtles välja Heller ainuisikuliselt või oli tal ka abilisi, kellel oli võimalus omatahtsi perekonnanimesid genereerida, jääb jätkuvalt lahtiseks. Küll aga on personaalraamatu põhjal hästi näha, et perekonnanimede tuletamise mudel sündis Helli peas, ent võttis ilmet ja täiustus töö käigus.

3. Rápina nimetuletuse põhijooni

Kursiivis nimede kirjpildid on vanas kirjaviisis, antud 1826. aasta hingeloendite, mitte nende registrite järgi, kus leidub ohtralt ümberkirjutusvigu. Püstkirjas lisanimed põhinevad autori 1990. aastate välitööde andmetel ja on esitatud häälduslähedases kirjaviisis.

3.1. Tuletamata perekonnanimed

Tuletamata perekonnanimed moodustavad Räpina perekonnanimede koguhulgast (ligemale 900) suhteliselt väikese osa. Seda tüüpi perekonnanimesid pandi igal pool Eestis. Räpinas loodi niimoodi ainult umbes 7% kõigist perekonnanimedest. Teistes Võrumaa kihelkondades (nt Põlva ja Urvaste), kus lisa- ja talunimesid maksimaalselt ära kasutati ning tulelisi süstemaatiliselt ei tehtud, oli seda tüüpi perekonnanimede osakaal hinnanguliselt kindlasti suurem kui 7%.

1. **Lisanimi genitiivi kujul:** *Häide, Kirrota, Luido, Mälleto, Serne* (< *Zirna*), *Uusna, Walge, Wija*
2. **Lisanimi konsonantlõpuga** (tegelik või kunstlik nominatiiv): *Hawakar, Hering, Hiwask, Härmann, Hüss, Hütt, Iwand, Iwask, Jöcks, Karnask, Karrask, Karrigall* (< *Karrijalla* 'karjala'), *Krabb, Kress, Krigul, Kuningas, Kunn, Kuns, Köps, Kübbar, Küüts, Lap-pard, Lätt, Markus, Munsk, Narrusk, Parm, Poosk, Prittik, Puks, Rikkand, Ritsik, Rummask, Rämman, Sabbal, Sell, Sults, Sutt, Sälits, Zimm, Teppask, Teresk, Terrep, Tibb, Tils, Tenno, Toots, Truuts, Täll, Urm, Ust, Warrusk, Wämps, Üllim*
3. **Lisanime lühendamine kaugemale kui konsonantlõpuni:** *Hämmal* (< *Hämmälase*), *Sohha* (< *Soharra* 'Soohara'), *Warrus* (< *Warruski*)

3.2. Tuletatud perekonnanimed

Vokaal- või konsonantlõpulisele lisanimele on lisatud eristav lühike nime-lõpp. Mõnikord on tuletises lisanime viimast vokaali varieeritud.

1. **-r:** *Adur* (< *Ado*), *Hennor, Holster* (< *Holsti*), *Jusar, Käsнар, Kiis-lar, Kissar, Kiwitar, Klimar, Konsar, Kontkar* jne. Arvukas rühm, mille tuletuseeskuju võis olla saksa keele *-er*. Saksa perekonnanimedes märgivad *er*-tuletised ametinimetusi, pärinemist mingist kohast, kuulumist kellegi perekonda jm (DLF: 202). Tänu nime aluseks olnud lisanimede sagedasele tüvevokaalile *-a* sarnanevad tekkinud nimed rootsi *ar*-lõpuliste tuletistega.
2. **-k:** *Hindok, Häidek, Kennik, Kerok, Klimak, Küttik, Limak, Parmak, Pindek* (< *Pindi*), *Pundek, Punnek* (< *Punni*), *Silack, Sussik, Söbrak, Zirnak, Tensok, Warack*. Sõnatuletuses tundis Heller

lõunaeesti arhailist (naissoo)liidet *-ik*, esitades oma sõnaraamatus kuju *Wennik* 'venelanna' (Kask, Laanekask 1987: 472). Teatavat eeskujut on ehk pakkunud ka nominatiivis *k*-ga lõppevad lisanimed, nagu *Ajalik*, *Pritik* ja *Riivik*.

3. **-sk**: *Adusk*, *Dobrask*, *Häidesk*, *Hallisk*, *Hargisk*, *Härmask*, *Karindosk*, *Kirrotosk*, *Klimask*, *Limask*, *Menisk*, *Oinask*, *Pabusk*, *Parmask*, *Parrisk*, *Pedesk*, *Pedosk*, *Punnisk*, *Raudnask* (< *Raudna*), *Rämmask*, *Sabbalisk*, *Simulask*, *Solnask*, *Zernask*, *Zirnask*, *Todesk*, *Tolmusk*, *Warask*, *Wijask*, *Wikkisk* jpt. Sellele arvukale rühmale võivad olla eeskujut pakkunud lõpuosas *sk*-d sisaldavad lisanimed, nagu *Ivaski*, *Karaski*, *Karnaski*, *Munski*, *Naruski*, *Rumaski*, *Tepaski*, *Tereski*, *Varuski*, *Wallaski*. Keelelise konnotatsiooni tõttu võib *sk*-nimesid tajuda nimisõnadena, nt *nõnask* 'ninamees', *pudisk* 'pudikeelega inimene' (VEV), kuigi Räpina kihelkonna keelest võib leida ka adjektiivse kasutuse näite: *libask pini* 'lipitseja koer'. Mõned perekonnanimed selles rühmas, nagu *Jonask*, *Udrask*, *Warresk*, sisaldavad *s*-i juba lisanime nominatiivikujus.
4. **-(o)n**: *Andron*, *Himmaksen*, *Juggon*, *Kangron*, *Kirroton* (< *Kirrota*), *Michallon*, *Mälton* (< *Mäleto*), *Prokowon*. Nimelõpu valiku motiiv näib olevat olnud venepärasus. Neli seda tüüpi nime antigi vene perekondadele. Iseenesest oli aga Helleri lahendus vene keele ja kolme läbipaistva isanime (Andrei, Mihhail, Prokofi) seisukohalt ebatüüpiline. Peale hariliku patronüümlõpu *-in* esineb muule vokaalile järgnevat *n*-lõppu vähesel määral Ukraina nimedes (Unbegaun 1995: 26, 220).
5. **-(e)p**: *Kangrep* (< *Kangro*), *Konsap*, *Menep* (< *Meeni*), *Märdep* (< *Märdi*), *Punnep* (< *Punni*), *Ziugap*, *Wijap*.
6. **-(a)s**: *Kirrotas*, *Warruskas* (< *Warruski*).
7. **-(a)ts**: *Häidets*, *Hargats* (< *Hargi*), *Hörats* (< *Höörä*), *Klimats*, *Luhhats*, *Menits*, *Mähhats*, *Naglats*, *Oinats* ja *Oinits* (< *Oina*), *Parrits*, *Punnits*, *Silats*, *Tungats*, *Warats*, *Wikkits*, *Woikats* (< *Võika*).
8. **-ks**: *Häideks* (< *Häide*).
9. **-nd**: *Arripand* (< *Arripa*), *Dobrand*, *Hindrikind* (< *Hindriku* ~ *Hindrigi*), *Hörand*, *Hüssind*, *Jagund*, *Jusand*, *Kahhand*, *Karand*, *Karnaskind*, *Karund*, *Kikkand*, *Kiriland*, *Kirrotand*, *Kisland* (< *Kiisla*), *Kissand*, *Kiwand*, *Klimand*, *Koddowand*, *Konsand*, *Kontkand*, *Krigulind* ja *Kriguland* (< *Kriguli*), *Kristowind* (< *Kris-*

- tova), *Kriwand*, *Listakind* (< Listaku), *Menind*, *Munskind*, *Nagland*, *Narruskind*, *Obrand* (< Obre), *Parmand*, *Parrind*, *Puksand*, *Rummaskind*, *Röbind*, *Rusand*, *Sabbaland* (< Sabbali), *Siland*, *Simuland*, *Sokkand*, *Solnand*, *Söbrand*, *Zernand*, *Ziugand*, *Tepaskind*, *Tilgand*, *Tolmand* (< Tolmo), *Torriland*, *Warand*, *Wijand*, *Wikkind*, *Woikand*. Selle arvuka rühma puhul tuleb tähele panna, et nime aluseks oleva lisanime tüvest ja *nd*-lõpust saadud *-kind*, *-land* ja *-mand* on mõnikord kujunenud edasise nimetuletuse vahendiks. Liitumisel tekkinud nimelõpud on alla joonitud. Keeleliselt pidi *nd*-tuletus Hellerile tuttav olema põhisõnavarast – *imänd* 'emand' ja *esänd* 'isand' – ning perekonnaterminist *kasvand* 'kasulaps'.
10. **-kind**: *Häidkind* ja *Häideskind* (< Häide).
 11. **-land**: *Lepland* (< Lepikese), *Mäeland*, *Oijoland* (< Oijo), *Puksland* (< Puksa), *Ritsland* (< Ritška), *Wirroland* (< Wirrolasse).
 12. **-mand**: *Höörmand* (< Hööra) – tegu võib olla *d*-tuletusega perekonnanimest *Höörmann*, mitte *Kliimandi*, *Parmandi* jt eeskujul saadud moodustisega.
 13. **-rd**: *Kirrotard*, *Kiward*, *Kosard*, *Kristoward*, *Kübbard*, *Mähhärd*, *Sapperd*, *Sohard*, *Ziugard*, *Wijard*, *Woikard*. Peaaegu kõik need nimed (v.a ebaselge motiiviga *Sapperd*) on moodustatud *a*-tüvele liitmise teel, kuigi *-r* on olemas juba nimede *Kübbard* ja *Sohard* (< Soohara) tüvedes. Vanadest lisanimedest sisaldas *rd*-d *Lapardi*. Võib-olla on need juhtumid *rd*-tuletistele eeskujuks olnud. Sõnavaralistest eeskujudest on võimalikud *oherd* 'oherdi' ja pejoratiivne *lupard* 'kalts, närts, lontrus'. *rd*-lõpuline on ka mitmest lisanimest koosnev *Juusward* (Juusa + Vaara + *-d*).
 14. **-rb**: *Kirrotarb* – ebaharilikult suure eristamisvajaduse tõttu *Kirota* lisanime kandjate hulgas on tehtud vaid üks *rb*-lõpuline perekonnanimi.
 15. **-rz**: *Urgarz* – ainsa selle lõpuga nime põhjus oli ilmselt täiendav nimetamisvajadus.
 16. **-ow**: palju on otseselt vene perekondadele pandud nimesid, mis korduvad slaavikeelsete nimedena mitmel maal. Allesitatud valik sisaldab ainult Räpina või ka Räpina tänapäevani säilinud priinimesid, millel Eesti rahvastikuregistris *-ova* naisvasted puuduvad või on neid oluliselt vähem: *Dobrow*, *Hannow*, *Heidow*, *Hindow*, *Hämmalow*, *Karow*, *Kerow*, *Leppikow*, *Mattow*, *Menow*,

Narruskow, Oijow, Puksow, Ziugow, Zängow, Tichanow, Tennow, Tolmow, Wanckow, Warow, Warunow, Willakow, Woikow.

17. **-(i)ng**: umbes neljandik *ing*-lõpulistest perekonnanimedest sisaldab lisanime tüvevokaalina *i*-d: *Harging, Holsting, Hüssing, Jürring, Kesling, Korwing, Krabbing, Kütting, Lauring, Lätting, Mening, Ootsing, Pading, Parring, Pinding, Prehking, Punning, Röbing, Rootsing, Sultsing, Tanning, Terreping, Tibbing, Wahking, Wikking*. Puhas, *u*-le liituv *ng*-lõpp on siiski vaid ühes nimes: *Wössung* (< *Võso*). Lisanime tüvevokaaliga mitte arvestav *-ing* oli Helleri jaoks üks keskseid nimetuletuse vahendeid, arvukuselt *-sk* ja *ow*-iga võrdväärne. Selle alarühma nimedest on tänapäeva Eestis säilinud näiteks *Hansing, Härasing, Janikesing, Kalling, Kiriling, Konsing, Kristowing, Liming, Musting, Obring, Parming, Puksing, Raudsepping, Runing, Rusing, Saksing, Zupsing, Talliwätsing, Tensing, Tiggasing, Toding, Tolsting, Wätsing*. Kuigi Heller oli lõpu *-ing* kasutamisel ilmselgelt mõjutatud teistest keeltest, tuleb siinkohal siiski arvestada *ng*-tuletusliite võimaliku toetava taustaga. *ng*-liide on küll tänapäeva eesti kirjakeeles väheproduktiivne, kuid võru keeles on selle kasutatavus suurem: *hainang* 'heinaaeg', *muting* 'viga, rike', (*päävä*)*nõsõng* '(päikese) tõus', *nüssäng* 'lüpsiaeg', *palang* 'põleng', *sulõng* 'veesulg, pais' jt, vrd ka saksa laensõna mugandamist: *Teppich* > *tepping* 'vaip' (VEV). Otseselt *ing*-nimelõpu võõrkeelsetest eeskujudest võis olla määrav germaani keelte, eriti alamsaksa ja selle lähimate sugulaskeelte *-ing* ajaloolises tähenduses 'kellegi järeltulija', nagu perekonnanimes *Nolting* 'Nolte poeg, Nolte järeltulija' (DLF: 313). Hellerile tuntud paralleeliks võis olla ka läti isikunimedes ülisage deminutiivsufiks *-īņš*, mida läti vanas kirjaviisis kirjutati kujul *-ing*, nt *Behrsing* (Bērsiņš).
18. **-sing**: lisanime ja nimelõpu kombinatsioonis (nt *Warres|ing*) tekkinud *-sing* osutus sobivaks ka *s*-i mitte sisaldava lisanimega liitmiseks: *Jagosing, Karosing, Parmsing* (< Jaago, Kaaro, Parma).
19. **-ding**: arvukatele Parma lisanimega suguvõsadele tuletati nime-seeria, kuhu kuulusid peale nime *Parming* ka *Parmsing* ja *Parmading*.

3.3. Sõnalist formanti liitvad nimed

Vokaallõpulisel või konsonantlõpuliseks lühendatud lisanimele liideti täistähenduslik sõna, mis perekonnanime osana ei ole siiski liitsõnaosis, vaid nimeformant³. Kõik viis kasutatud sõna ja üks tekkinud kombinatsioon olid saksakeelsed, seega olid tekkinud perekonnanimed hübriidnimed. Suurematesse näiteloenditesse (1–3) on valitud nimed, mis on Eestis tänapäevani säilinud.

1. **-son:** *Adamson, Ewertson, Hanson, Heringson, Härmsen, Härsson, Hüsön, Jaansson, Jagoson, Jonasson, Karpson, Kaurson, Kirrotson, Klimson, Konson* (< Kõnsa), *Krigulson, Kustawson, Kütsson* (< Kütõdse), *Lipson, Narrusson, Paapson, Parmasson, Parmson, Parson* (< Pari), *Pedoston, Pedson, Pentson, Pintson, Pukson, Punnisson, Punson, Raudson, Rõpson* (< Rõõbi), *Sabbalson, Sakson, Sultson, Soeson, Solnson, Zupson, Tenson, Terrepson, Tilkson, Türkson, Urtson, Waltson, Warrusson, Wikson, Willemson, Wätson* (< Vätõsä). Tervikuna on formandiga *-son* moodustatud rühm Rõpina perekonnanimede hulgas kõige suurem.
2. **-mann:** *Arripmann, Harkmann, Jagomann, Kaarmann* (< Kaaro), *Keertmann, Kellmann, Kesselmann* (< Kesli), *Klimann, Kokmann, Kõrtmann, Kütmann, Lilmann, Lindmann, Liiskmann, Mårtmann, Naggelmann, Otsmann, Paalmann, Puksmann, Parmmann, Pedmann, Pintmann, Punmann, Rõpmann, Saksmann, Sepmann, Simulmann, Sokmann, Suurmann, Ziugmann, Zupsmann, Zångmann, Tensmann, Tolmann* (< Tolmo), *Tootsmann, Treumann, Waarmann, Wickmann ~ Wikmann*.
3. **-berg:** *Adoberg, Häidberg, Hansberg, Jagoberg, Karlberg, Klimberg, Kõnsberg, Kunberg, Lamberg, Lemberg, Narrusberg, Oinberg, Rõberg* (> Rütõberg), *Siilberg, Silaberg, Tannberg, Tensberg, Wõssoberg*.
4. **-bek ~ -beck** 'oja': *Häidbek, Kirrutbek, Kliimbeck, Menbek, Narbek, Narrusbeck, Oinbek, Ritsbek, Siilbek, Soebek, Tensbek*.
5. **-baum** 'puu': *Raudbaum* (< Raudsepä), *Siilbaum* (< Siila).

³ Perekonnanimedes rõhutab liidetud sõna lihtsalt kogu nime kuulumist sellesse nimeliiki, mingit uut tähendust (nt „kelle poeg?“, „missugune mägi?“) selliselt kombinatsioonilt ei oodata.

6. **-dorw**, vrd *Dorf* 'küla': *Häidorw*, *Kiudorw*. Tegelikult liideti lisanimele ühel juhul *-orw* ja teisel vaid *-rw*.

Kokkuvõtlikult on lisanimede osadest ja liidetud osadest moodustunud tajutavalt saksakeelsed sõnad *-kind* 'laps', *-land* 'maa', *-sing* (verbi *laulma* tüvi), *-ding* 'asi' ja *-dorw*, vrd *Dorf* 'küla'. See, et tuletusmängus midagi selletaolist tekkis, näib olevat olnud nimede väljamõttelejale meelepärase.

3.4. Muud võimalused perekonnanimede loomiseks

Eri perekonnanimede loomisel kasutas Heller aluseks võetud lisanimede häälduslikke ja kirjpildivariante (allonoomie): *Hiwask* ja *Iwask*, *Lima-* ja *Klima-*, *Mället-* ja *Mält-*, *Pent-* ja *Pint-*, *Zern-* ja *Zirn-* jt. Sellist varieerimist esineb Helleril siiski suhteliselt vähe. Tuleb rõhutada, et osa sama algnime lähedasi mugandusi oli allonoomidest erinevateks kirjalikeks lisanimedeks kujunenud juba enne perekonnanimede panemist, nt *Iwandi* ja *Iwaski*, *Pede* ja *Pedo*, *Terrepi* ja *Terreski*.

Helleri nimetuletuse üks läbiv omapära on lisanime lühendamine. Mõnikord on seda tehtud kõigi tuletiste puhul, nt lisanimest *Urgawa* on saadud ainult tüve *Urga-* ja nimelõpu ühendeid: *Urgand*, *Urgar*, *Urgard*, *Urgarz* ja *Urgask*. Kohanimest *Soharra* (Soohara) on saadud ainult *Sohavõi* *Sohha-* ja nimelõpu ühendeid, välja arvatud *Sohard*, mis oletatavasti andiski tõuke lühenenud tüve tajumiseks: *Sohar|d* > *Soha|rd*. Enamasti on täieliku ja lühendatud tüvega variantide loomine lihtsalt aidanud erinevate nimede hulka kasvatada. Pikkade lisanimede puhul on lühendamine siiski valdav. Lühendatud lisanimele on lisatud nimelõpp: *Hawaka|ts* (< *Hawakarri*), *Hindri|ts* (< *Hindriku*), *Hämmal|ow* (< *Hämmälase*), *Janik|son* (< *Jaanikese*), *Krigu|ts* (< *Kriguli*), *Lep|mann*, *Leppi|sk*, *Leppi|ts*, *Lep|son* (< *Lepikese*), *Lista|r*, *List|mann* (< *Listaku*), *Mäl|berg*, *Mäl|mann* (< *Mäleto*), *Pärk|ow*, *Pärk|mann*, *Pärk|son* (< *Pärkäjä*), *Rauda|sk*, *Raud|mann* jt Raud-algulised perekonnanimed (< *Raudsepä*), *Rits|ing*, *Rit|son* (< *Rits'ka*), *Serba|sk* (< *Serbagu*), *Sohha|sk* (< *Soohara*), *Söuka|nd* (< *Söukösö*), *Warre|nd* (< *Warresse*) jpt.

3.5. Kompleksse struktuuriga nimed

1. Mitut lõppu ja formanti sisaldavad nimed. Hingeloendite nimede järjekorrast on vahel näha, et perekonnanimesid on tehtud juba valmis saanud nimesid edasi tuletades: *Häid|berg|son*, *Häide|sk|ow*, *Parma|k|son*, *Puksa|nd|ow*, *Sila|ts|ing*. Silmatorkavam alarühm nende hulgas on *-man(n)son*: *Häid|man|son*, *Hör|man|son*, *Lep|mann|son*, *Par|man|son*, *Ped|mann|son*, *Raud|mann|son*, *Sil|man|son*, *Wik|mann|son*, *Woik|mann|son*.

2. Mitut lisanime sisaldavad nimed. Nende loomisel võisid eeskujuks olla mitut pärisnime sisaldavad rahvapärased lisanimed, nagu *Talli|wätsa*, ja liitsõnalised lisanimed, nagu *Karp|seppa*. Ka mõned ühest isikunimest saadud lisanimed olid pikemad, leidus koguni neljasilbilisi, nt *Hawakarri*.

Semantiliselt oli seda tüüpi nimede aluseks peamiselt sama isiku mitu lisanime. Vahel tuleb see välja Helleri personaalraamatust, nt *Raudseppa od. Kütti Mikko Josep* sai perekonnanime *Raudkütt* (PR: 22, L 104). Nimi *Silanarrusk* anti Naruski Mihkli järeltulijatele, kelle perenimi (*Gesinde-name*) oli Siila. Naruski juurde märgitud lisanimi *Tilgo* jäi perekonnanimes kasutamata (PR: 156, L 342). Mõnel juhul on aga tegu lisanimede ajaloolise järjendiga. Nimelt elas aastatel 1722–1803 Siila Ivaski Juhan (EAA.1865.2.70/12:5, L 5), kelle isa võis olla 1738. aastal mainitud *Kassako Sila Iwasck* Pääsna külas (EAA.567.3.191:52, L 71p). Juhani lastele pandi perekonnanimi *Sil|iwasck*. XIX saj alguses elas see suguvõsa juba Süvahavval ja neid pandi mõisakirja lihtsalt *Iwascki* lisanimega. Samasugune nimetamisviis oli sealkandis säilinud 1990. aastatel: külakeeles Ivaski, ametlikult Siil-ivask.

Nimelõppe ja formante mitte sisaldavate liitnimede loetelu on järgmine: *Hark|narrusk* (< Hargi + Naruski), *Häid|hüss* (< Häide + Hüssi), *Häid|rits* (< Häide + Ritska), *Höra|wikk* (< Hööra + Viki), *Kaar|jask* (< Kaaro + Jaaska), *Kal|häid* (< Kalle + Häide), *Karo|punn* (< Kaaro + Punni), *Kiis|häid* (< Kissa või Kiisla? + Häide), *Kissa|kress* (< Kissa + Krõssi), *Kons|wikk* (< Konsa + Viki), *Krigul|wik* (< Kriguli + Viki), *Kriis|kütt* (< Kriisa + Küti), *Libbo|kunn* (< Libbo? + Kunni), *Lokko|wikk* (< Lokuta + Viki), *Möldre|holst* (< Möldre + Holsti), *Narrus|trang* (< Naruski + Trangi), *Puksa|wikk* (< Puksa + Viki), *Raud|kütt* (< Raudsepä + Küti), *Sila|narrusk* (< Siila + Naruski), *Sil|iwand* (Siila + Ivandi), *Sil|iwasck* (< Siila + Ivaski), *Tammo|kunn* (< Tammistu + Kunni), *Wer|wikk*

(Verevä + Viki). Nt Tooste küla Viki talus pandi korraga kolm seda tüüpi perekonnanime (PR: 110, L 258). Tavapäraseks on kujunenud komponendiks oleva lisanime lühendamine.

3. Mitut lisanime ja nimelõppu sisaldavad nimed. Nende hulka kuuluvad *Häid|jonas|ing* (< Häide + *Jonase*), *Höra|woik|ow* (< Hõöra + Võika), *Juus|war|d* (< Juusa + Vaara), *Kaar|häid|ing* (< Kaaro + Häide), *Kar|otsi|ng* (< Kaaro + Oodsi), *Kir|häid|ing* (< Kirota + Häide), *Kont|häide|k* (< Kontka + Häide), *Krist|zern|ing* (< Kristova + Tserna), *Leppi|karo|w* (< Lepikese + Kaaro), *Meni|warres|k* (< Meeni + Varõssõ), *Nar|obr|ing* (Naruski + Obre), *Puks|lom|ing* (< Puksa + Loomussõ), *Raud|häid|ing* (< Raudsepä + Häide), *Raud|leppi|ts* (< Raudsepä + Lepikese), *Raud|mak|ind* (< Raudsepä + Makõ), *Sör|punni|sk* (< Sõra + Punni), *Tolm|wäts|ing* (< Tolmo + *Wätsa*). Osa seda tüüpi nimesid võib olla loodud nii, et juba valmis nimele, nt *Woikow*, *Ootsing*, *Zerning*, *Obring*, *Leppits* ja *Wätsing*, on ette lisatud teine lisanimi (lisanimelühend). Väärrib märkimist, et kohalikus keelekasutuses eristuvad liitunud lisanimede piirid tänapäevani. Nii nagu [siil-ivask], on ka [kaar-ootsing] kohalik hääldus Mehikoormas, kuigi nime kirjepildist *Karotsing* võiks tajuda *tsing-* või *ing-lõppu*.

4. Räpina lisanimede päritolust

Eesti perekonnanimeraamatu (EPNR) koostamise käigus analüüsiti neid lisanimesid, millest on saadud vähemalt üks vähemalt 30 kandjaga perekonnanimi. Mõned raamatu käsikirjas leiduvad perekonnanimed on Räpina kihelkonna omad vaid riivamisi – need on nimed, mida on pandud ka mitmes muus kohas. Praegu on käsitletud kokku 82 tüüpiliselt Räpina, sh Räpina lisanime (mõne käsitluse autor on Udo Uiho, Marja Kallasmaa, Mariko Faster või Enn Ernits). Esitan alljärgnevalt valiku tüüpiliselt räpinapärase lisanimede etümoloogilistest seletustest, milleni jõuti selle töö käigus.

Lisanime hääldus on esitatud märksõnana sellel kujul, nagu see esineb Räpina kohanimeses ja rahvapärase suulise lisanimena. Kadunud lisanimi on antud kursiivis vanal kirjalikul põhikujul. XVIII saj lõpu ja XIX saj alguse Räpina mõisate hingeloenditele pole lühiduse huvides viidatud, sest see materjal on olulisem perekonnanimede kujunemisloos ja seda saab Eesti perekonnanimeraamatu kaudu hiljem kasutada.

Küll aga olen lisanud teksti sisse lisanimede algse kujunemise näidete allikaviited.

Haavakari. Lisanimi säilis perekonnanimes Havakar, mis suri Eestis välja alles hiljuti. XIX saj alguse hääldus on varieerunud: [haavakari] ~ [aavakari] ~ [havakari]. Allikatest ilmneb, et see nimi kuulub inimese isanimede ritta: 1738 Aravul *Lassare Hawa Karro Mick dito Hans* ja Mehikoormas *Socka Hawa Kari Paap*, 1731 vastavalt *Hawekary Peter Mick* ja *Soka Hawakarj Paap* (EAA.567.3.190:111, 113, L 110p, 112p; EAA.567.3.191:64, L 83p). Võrreldavatest vene õigeusu eesnimedest on lähim *Avvakir* (Авва́кѣр), mis lihtsustunult esineb enamasti ühekordse v-ga: *Авакѣр* (Petrovskij 2005: *Аввакѣр*). Küsimusi tekitab vaid, kas laenulises lisanimes võisid vahetusse minna järelosise vokaalid *-kira > -kari. Teise hüpoteesi järgi koosnes Haavakari lisanimi kahest nimemugandusest: *Kaari ~ *Kaaro – vn *Gavril* (Гаври́ил = *Gabriel*) ja *Haava ~ *Hava omakorda kunagise *Kaari isanimena. 1582–1592 Toostes revisjoni kandud *Jak Hawapoik* ~ *Chawapoik* (PA II: 336, 433) kandis sama isanime. Seda võib võrrelda eesti sõnaga *haab* : *haava*, kuid tõenäolisemalt on seegi lääneveneliku eesnime hüüdvorm⁴ *Hava* (Ха́ва), mis muutuse ($\phi > x$) kaudu võiks olla saadud ristinimest *Fabius* (Фа́виуш) (Superanskaja 2010: 42, 342). EPNRis on Räpina ainunimi⁵ *Havakats* ~ *Haavakats*.

Heeringe. *Heering* oli Põhja-Räpinas veel XVIII saj eesnimi. Perekonnanimede *Hering* ja *Heringson* saanute vanaisa *Agalicko Hering* (u 1693–1783) ei kandnud just väga haruldast eesnime, veel 1795. aastal leidis sama nime ka keskeas meestel. Kõige varajasem maining on *Herrig ein Fischer* 'Herrig, kalamees' 1627 Kasaritsas (Rev 1627: 89). Samast eesnimest kujunenud perekonnanimede hulka võib kindlasti liita ka Urvaste mõisas pandud nime *Herik* (ka *Heerik*), 1816 talupere *Heeringe Maddis* (EAA.1865.2.132/13:10, L 10p). Eesnimes on arvatavasti säilinud Lõuna-Eestisse XIII saj jõudnud keskaegne saksa nimi. Selle populaarsuse püsimisele võis kaasa aidata XVII saj Rootsi kaudu tuttavaks saanud ja

⁴ Märgin terminiga *hüüdvorm* nimekujusid, mis on levinud peamiselt suulises kasutuses ning mis on ametliku isikunime alusel tekkinud sekundaarsed hüüdnimed, aga mida hüüdnimedeks nimetades võib ehk jääda mulje, et need tekivad igale hüütavale individuaalselt. Soovin sellega rõhutada, et hüüdvormid on keeles valmis kujul olemas. Vene isikunimesüsteemis on see eriti selgelt näha. Hüüdvorm võib olla hellitav (= hellitusnimi), aga ei pruugi.

⁵ Ainunimi on ainult ühes kihelkonnas pandud perekonnanimi.

vanema nimega samastatud *Erik*. Iseenesest samuti germaani nimi *Erik* (sks *Erich*) ei sisaldanud ka arhailisel alggermaani kujul *h*-d: **ēra* + *rīhhi* (DLF: 203). See-eest tänapäevanimele Harald vastav alggermaani **harja* + *walda* andis keskaegsel Saksamaal *Hering*- ja *Häring*-tüüpi nimesid, vrd nt kohanimed *Herrig* Põhja-Reinimaal, *Herringen* Vestfaalis (DLF: 292–293) ja *Heringhausen* Põhja-Hessenis. Põhja-Saksamaa hansalinade regioonis esines see nimi pigem kujul *Haring* (DLF: 277), kuid just Vestfaalist lähtus teatavasti oluline osa XIII saj Liivimaale suundunud kolonistidest. EPNRi pääseb *Heering* ~ *Hering* mitmel pool pandud ja erinevat algupära perekonnanimena, kuid nt *Heeringson* on Räpina ainunimi.

Häide. Räpinas põlist Häide lisanime on kirjutatud peamiselt *Heide*. 1638 on seda lisanime leidunud Kõnnu, Raadama ja Jaama külas, seejuures on *Heide* kõrval kasutatud ka pikemat kuju *Heidlich*. 1627 on samades külades kasutusel lisanimi *Heidelick* (Rev 1627: 69, 70; Rev 1638: 264, 266, 268), vrd Hargla kihelkonna talunimi *Heitliku*. Räpina vanimad nimekujud on siiski *Heido Pawell* Raadamal ja *Heide Lauritz* Räpina (Jaama) külas (Rev 1601: 17, 19). Häide lisanime päritolu kohta on kaks tõenäolisemat oletust. Esiteks, XVII saj alguse nimekuju vihjab tugevalt kaheosalisele germaani nimele *Heidenreich*, millel põhinevad saksa perekonnanimed *Heidel*, *Heiderich* jt (DLF: 284). *Heiderich* või selle nime lühemad vormid võisid tulla kasutusele keskaegses Eestis. Teiseks, kui XVII saj alguse kirjapanekud sisaldavad eestipärast *lik*-sufiksiti, siis võiks kehtida Julius Mägiste oletus, et *Eido* (**Heido*) on muinasaegne eesti isikunimi, vrd XVI saj *Jan Ejtopoik* ja XIV saj *Aythe* (Stoebke 1964: 15, 18). Eesti kohanimerahmatuse on seda hüpoteesi toetanud Marja Kallasmaa *Häidaste* külanime ja *Eidapere* mõisanimi korral. EPNRis on *Häidberg* kui Räpina ainunimi.

Härso. Põline lisanimi ilmus XVII saj kahes kohas: Veriora külas 1625 *Horsa Pap*, 1627 *Herscha Pap*, 1638 *Hersewatz Pap*, Meerapalus 1638 *Herse Hansz*. 1638 esines seda lisanime ka Haaslavas. (EAA.567.3.190:10, L 9p; Rev 1627: 72; Rev 1638: 226, 258, 278) Nähtavalt sama lisanime sisaldab Torma Votikvere talunimi *Ärsukese*. Valdek Palli võrdlus Wiedemannil esineva vana mehenimega *Eers* : *Eersu*, mida seatakse vastavusse nimega *Erich* (PTK I: 288), võib olla sobiv, kui oletada, et Räpina *Härso*-lisanime *h*- on sekundaarne. Võrdluseks: teine Räpina vana eesnimi *Heering* seostub samuti nimega *Eerik*. Kõrvutuses vene õigeusu nimevaraga

äratab siiski tähelepanu kalendrinime *Jeferi* (Елефери) hüüdvorm *Фэруа* ~ *Фэруо* (Superanskaja 2010: 331), millest nii läänevenelikus kui ka lõunaeeslises muganduses võiks olla tekkinud *h*-ga algav variant, vrd vene ja ukraina perekonnanimi *Heršov* (Хершов). EPNRis on artikkel perekonnanimest *Härsing*, mis on Räpina ainunimi.

Jõksi. Räpina Jõksi lisanimi pärineb Pahtpää ja Kahkva külast. 1795 kirjutati seda Pahtpää *Jeeksi* ja Kahkvas *Jexi*, 1731 Pahtpää *Jekse*, 1688 Pahtpää *Jäxe*, Kahkvas *Jaxe* ~ *Jagβα*, 1670 Kahkvas *Jäxe*. (EAA.567.3.190: 60, L 58p, SRA 1688: 202, 212, 257, 264, l 199p, 209p, 254p, 261p; Roslavlev 1975: 28). Võrumaal ka Kanepis levinud Jõksi lisanimi põhineb tõenäoliselt vanal eesnimemugandusel, mille alus on *Jakob*, õigeusu variandis *Jakov*. Räpinas talletatud XVII saj kirjapiltidest võib välja lugeda häälduste **jaks* ja **jeks* variantsust. Võrdluseks võib võtta vene nimed *Jakša* (Якуша), *Jakuš* (Якуш) < *Jakov* ning Petserimaa Jõksi küla (vn *Jekšino* (Екишино)) varasema nimevariandi *Якушева* (1790) (EKNR: Jõksi²). Perekonnanimi *Jõks* on peale Räpina pandud veel kahes kohas, kuid mujal võib see olla teistsugust algupära.

Kiisla. Räpina ja Võnnu kihelkonnas tuntud lisanimi on hakanud levima Mehikoormast, kus 1625 pandi kirja *Kiβla Jann*, 1627 *Kyssly Jann* ja 1638 *Kiszlj Jan* (EAA.567.3.190:8, L 9; Rev 1627: 68; Rev 1638: 260). Talupoja lisanimi pärineb kas otseselt vene keele omadussõnast *кислый* 'hapu' või (kaera)kiisli võrupärasest nimetusest *kiisla*, mis on samuti vene laensõna (< *кисель*) (Must 2000: 97–98). Paralleele võib tõmmata ka Tveri ja Pihkva murde sõnaga *kisseljai* (киселяй) 'loid, halb inimene', 'nutune laps' (Dal' 1955: кисель). Vene keeles on sõnapesa aluseks väga suure esinemissagedusega perekonnanimele *Kisseljov* (Unbegaun 1995: 154, 313, 347). EPNRi *Kiisler* ei ole aga algupäraselt Räpina nimi: Helme kihelkonnas panduna on sellel ka teistsugune algupära. Siiski, Kiisleri nimekuju on osaliselt üle mindud Mehikoorma suguvõsaski, kus algkuju oli *Kiislar*.

Kontka. 1731 olid Toostes peremehed *Konka Michl Jahn* ja *Konka Micko Peep* (EAA.567.3.190:120, L 119p). Sama lisanime kandja Toostes pandi kirja 1625 *Kondteken Jahn*, 1627 *Kondeka Jahn*, 1630 *Kondke Jahn*, 1638 *Konka Jan* (samast: 13, L 13; Rev 1627: 71; Roslavlev 1975: 24, Rev 1638: 266). Vanim maining on *Kontko Mert* (Rev 1601: 18). Kõige usutavamalt on *Kontka* mugandus vene õigeusu nimest *Konon* (Конон), samast eesnimest lähtub Ida-Soome *Kontkanen* (Sukunimet 1992: 216).

Näib, et lisanime pikemale variandile vastab ka venelik hüüdvorm *Kondeika* (Кондѣйка). Selle taga võib olla harva esinev *r*-häälikuta õigeusu nimi *Kandid* (Кандид), kuid mugandus on kokku käinud ka tavalise eesnimega *Kondrati* (Кондратий) (Petrovskij 2005: Кандид, Кондратий, Конон; Superanskaja 2010: 149). Võimalik, et suhteliselt vana Räpina lisanimi tuleneb hoopis läänekristlikust germaani nimest *Konrad*, mille segunemine nimega *Kondrati* (< kreeka *Kodratos*) on olnud piirialadel tavaline. *Kontkar* on EPNRis Räpina ainunimi.

Krõssi. Lisanimi kirjapildiga *Kressi* (XX saj hääldus [krõssi]) tuli kirjalikku kasutusse Lokuta külas XIX saj alguses. Õieti esineb see esimest korda just Helleri personaalraamatus Raudsepä talude elanike kõrvalnimena (PR: 22, L 104). Aleksandra Superanskaja (2010: 154) seob hüüdvormi *Krõss* (Крысь) jt lähedased variandid õigeusu ristinimega *Hrisanf* (Χρυσάνθ < *Chrysantus*). EPNRis on perekonnanimi *Kress*, mida peale Räpina on ka mujal pandud, kuid seal on see teist algupära.

Kriguli. Krigul oli Räpinas eesnimi-isanimi XVII–XVIII sajandil. 1731 oli Kurõküläs *Tilla Krigula Jack* ja Nahal *Lude Krigola Willum* (EAA.567.3.190:71, 73, L 68p, 70p). *l*-i sisaldavat vana lõunaesti eesnime *Krigul* võib kõrvutada vene ja läänepoolse idaslaavi hüüdvormidega *Gregolja* (Грегóля), *Grigalka* (Григáлка) ja *Gribal'* (Грибáль) (Superanskaja 2010: 91–92). Algnimi on kanoonilise eesnime *Gregorius* õigeusu kuju *Grigori* (Григорий). EPNRis on *Krigul* Räpina ainunimi.

Mäleto. Võukülale ja Leevakule tüüpilist lisanime leidis kõige varem Võuküläs: 1601 *Melthe Pawell*, 1627 *Melleto Mick*, keda on nimetatud venelaseks, 1638 *Melotta Mick*, 1731 *Melleto Marti Peter* ja *Immakese Melete Jaack* (Rev 1601: 16; Rev 1627: 70; Rev 1638: 272; EAA.567.3.190:89, L 88p). Lisanime päritolu kohta on kaks hüpoteesi. Lihtsam seletus on pärinemine vene õigeusu eesnimest *Meleti* (Мелѣтій) või *Mileti* (Милѣтій), mõlemale vastab hüüdvorm *Melet(a)* (Мелѣм(a)), ehkki *Meléxa* on tavalisem (Petrovskij 2005: Мелѣтій, Милѣту; Superanskaja 2010: 199). Alternatiivse seletuse kohaselt võiks *Mäleto* lisanime sisaldada Võnnu Mäletjärve küla vähemalt keskaegne nimi (1586 *Maliterwe*, 1627 *Melk Jerwe kuella*) – kohanimi, mida Jaak Simm on võrrelnud isikunimedega *Melity*, *Melitty*, *Melet* ja *Melete* (EKNR: *Mäletjärve*). Vormiliselt sobib *Mäleto* läänemeresoomse omanimede hulka juhul, kui siin esineb kesksõna liide **-ttu* ja esikomponent *Mäle-*. Võimalik, et *Mäleto* lisanime lühendamine perekonnanimede

loomisel toetus mälestusele isikunimest *Mäll*. Wiedemanni sõnaraamatust mainitud mehenime *Mäll* omastavakuju on kirja pildil mõjul *Mällo*, aga nt Sangaste Lauküla XVI sajandist peale jälgitav talunimi on suulises kasutuses *Mälu-Oti* (vrd 1588 *Melo Czym*, PA I: 239). Kuigi vana mehenime *Mäll* peetakse enamasti keskaegseks *Melchiori* muganduseks, võiks *ttu*-tuletise **Mälettu* olemasolu näidata, et ka läänemeresoome isikunimedede hulgas esines **mäle*-osist. Kahjuks on seda vanade kirjalike allikate põhjal väga raske eristada palju tavalisemast *meel*-osisest. Kas **mälu* või **mälö* isikunimedes on tuletis **mäle*- põhjal ning kuidas seostuvad *meel* ja *mäletama*-verb, see vajab põhjalikumat lahtikirjutamist uute avastuste valguses, mida on tehtud läänemeresoome häälikuloo uurimisel. EPNRis on Räpina ainunimed *Mälberg* ja *Mälton* (*mäleto* > *mälto* + *-n*).

Parma. Lisanime pärinemist saab hästi jälgida vanas Kuuksi külas, kus sellest on kujunenud ka omaette väikeküla nimi. Kirjalikud mainingud ei varieeru: 1670 *Parma Habsali Mert*, 1731 *Parma Mick* (Roslavlev 1975: 28; EAA.567.3.190:52, L 50p). *a*-lõpulisena põhineb see lisanimi tõenäoliselt vene eesnime *Parmjon* (Пармѣн) laenatud hüüdvormil *Parma* (Парма) (Petrovskij 2005: Пармѣн). Kuigi räpina keeles on esindatud *a*-mitmus ja *.parma* võiks olla ka mitmuse genitiiv sõnast *parm*, ei ole sõnast pärineva lisanime seletus siin usutav. Ka lisanimi ise hääldub vähemalt tänapäeval teises vältes. EPNRis on *Parman* ~ *Parmann*, hingenloendite järgi on tegu Räpina ainunimega, kuid tegelikult on see siiski ka Harjumaal tekkinud perekonnanimi.

Rikandi. 1731 oli see lisanimi Nulga külas kirjakuul *Rickande*, kõige varasemad samas külas olid 1601 *Rikant Peter* ja 1627 *Rickannndt Thomas* (EAA.567.3.190:97, L 96p; Rev 1601: 19; Rev 1627: 70). Kambja Veskimõisa Poka küla kunagist talunime *Rekandi* ja selle alusel saadud perekonnanime *Rekand* võiks pidada sama nime variandiks. Germaani nimel *Richard* (< **Rīkaharduz*) põhinev *Rikand* oli Eestis tavaline mehenimi XVI saj, nt Halliste kihelkonnas Naistevalla külas elasid 1587 *Alawe Rikand* ja *Weikene Rikand* (PA IV: 231). Eduard Roos (1961: 350) on isikunime *Rikand* pidanud juba muinasaja lõpusajanditel germaanlastelt laenatud nimeks. Juhul kui see tõesti on nii, pidi kasutajate teadvuses läbi keskaja säilima *Rikandi* tunnetamine *Richardi* ristiustamiseelse variandina, sest üldiselt kadusid muinasaegsed läänemeresoome isikunimed XV saj II poolel eestlaste hulgas käibelt. Hingenloendite järgi on perekonnanimi

Rikand ~ *Rikkand* Räpina ainunimi, kuid personaalraamatute järgi ehk kiriklikus liinis pandi seda nime ka Põlva ja Puhja kihelkonnas.

Rumaski. See lisanimi kujunes Räpina XVIII saj. Väike-Veerksu Rumaskite esiisa oli 1731. aasta kirjas kui *Lapi Romusch*, pops Kahkva külas, kes oli tulnud 25 aasta eest Venemaalt ja võtnud kohaliku naise (EAA.567.3.190:82, L 81p–82). Lisanimi põhineb patronüümil, mis omakorda on olnud ristinime *Roman* (Ромán) venekeelne deminutiiv *Romaška* (Ромáшка) (Superanskaja 2010: 271). XIX–XX saj setode nimevaras oli see hüüdvorm *a*-line: *Ramask* (Aabrams 2013: 258 ja samas teoses Hurda materjalide hulgas lk 116). *Rumask* on Räpina ainunimi.

Rämmäni. Lisanimest-perekonnanimest kasutati XX saj lõpus vaid sellist omastavakuju, kuid XVIII–XIX sajandi vahetuse hingeloendites leidub nii *Rämmäni* ~ *Remmani* kui ka *Rämmä* ~ *Remma* omastavakuju. Ka Rämmän (nii nagu Rumask) oli XVIII saj ja varemgi eesnimi. Kuuksi külas sama perekonnanime saanute vanaisa oli *Nietzko Remmen* ~ *Remman* (u 1707–1796). Leevakul leidub 1688 *Zerna Remman*, 1731 *Zerna Remman Peter*, Meerapalus leidub 1731 *Kayo Remma Mick* (SRA 1688: 264, L 261p; EAA.567.3.190:91, 117, L 90p, 116p). Eesnime lähtenimi pole selge. Sama ajajärgu nimedest võiks vene keele *a*-line *Roman* *[ramán] muidugi kõne alla tulla, vrd 1638 Väike-Veerksus *Ramana Ein Rusze*, 1731 Aravul *Kücka Roman Michail* (Rev 1638: 276; EAA.567.3.190:111, L 110p), ka XX saj seto traditsioonis *Ramask*, *Rammañ* < *Roman* (Aabrams 2013: 258). Räpina on ka mõned teised alguses tagavokaalsed nimed muutunud eesvokaalseteks, nt *Tsüpsä* (vanem kuju *Tsupsa*). Kui aga võrrelda seda Wiedemanni sõnaraamatus esineva Tartu keeleala mehenimega *Rämmäl* : *Rämlä*, siis sobib ehk paremini oletus vanemast germaani nime mugandusest, mille esisilbis oli juba keskalamsaksa keeles *e*, vrd eesnimel põhinevaid saksa perekonnanimesid *Remke*, *Remme*, *Rommel(e)*, germaani nimede *Rembert*, *Reinbrecht*, *Rembold(t)*, *Reinhold* jt vanu hüüdvorme (DLF: 493). Pigem eesnimest kui puunimetusest *remmel(gas)* kujunenud lisanimi esineb juba XVI saj dokumentides, nt 1584 *Remel Thomas* Viljandimaal (PA IV: 165). Nimekuju *Rämmän* võib olla kujunenud vanema eesnime ühendamisel ida poolt tundma õpitud eesnimega *Roman*. EPNRi pääsevad sageduse alusel Räpina ainunimed *Rämmän*, *Rämmar* ja *Rämson*.

Siila. Teated lisanime kasutusest Pääсна külas pärinevad 1670. aastast – *Siela Peep*. Varem oli see lisanimi olemas Väike-Veerksu külas: 1630 *Syla Mert*, 1625, 1627, 1638 *Silla Merdt* (*Mart*) (Roslavlev 1975:

26; EAA.567.3.190:12, L 12p; Rev 1627: 73, Rev 1638: 276). Lisanimi põhineb kõige tõenäolisemalt vene õigeusu eesnimel *Сiла* [siila], mis on olnud kasutusel iseseisva kalendrinimena ning rohkem tuntud eesnimede *Selivan* ja *Silvan* mugandusena. Kreekakatoliku nimekalendris olevate nimede peamine alus on kreeka *Silvanos* (lad *Silvanus*) (Petrovskij 2005: *Селивiн, Сiла, Силiн, Сильвiн*; Superanskaja 2010: *Сiла*). XVIII saj väga levinud *Siila* lisanimi võib olla Räpinas ka korduvalt tekkinud, vrd nt Venemaalt tulnud talupoja nimi *Pilli Silat* (1731 Veriora külas), millele vastab ilmselt ristinimi *Silanti* (*Силiнтий*), edasiarendus kalendrinimest *Silan*. *Siila* alusnimena (või ortodoksi nimede mõjul Siilaks teisenenud vanema nimena) võib olla ka keskaegne läänekristlik nimi⁶. EPNRis on Räpina ainunimed *Siilak*, *Siilbaum* ja *Siilivask* ning Räpina-Kullamaa nimi *Siilbek*.

Toode ~ Toodõ. Lisanimi oli XVIII saj elav eesnimi: 1738 Mehikoor-
mas *Usti Tode ~ Ustje Todo*, Jõeperal *Nagla Agalick Tode*, Toostes *Hori Tode Peter*, Kahkvas 1795 *Parri Tode t. Katri* (EAA.567.3.191:40, 64, 65, 81, L 40p, 83p, 84p, 55p). Varasema perioodi lisanimena seda Rapi-
nas ei esine. Kui nt *Toots* on 1688. aasta maarevisjonis korduv eesnimi, siis *Toode* esineb vaid korra: *Silla Tode* Nulga külas (SRA 1688: 218, 268, L 215p, 265p). Räpina venelastel XVIII saj hästi tavalist eesnime kirja-
pildiga *Fedor ~ Födor ~ Tedor* ei saa kuidagi Toodega siduda, kuid vasteks võiks sobida Theodori läänekristliku kuju vene mugandus *Todja* (*Тодя*), vrd ka Theodotuse (vn *Федот*) hellitusvorm *Dotja* (*Дотя*) (Pet-
rovskij 2005: *Теодор, Федот*). Kohaliku hüüdvormi tekkimise aeg näib olevat XVII sajand, kuid see vorm oli levinud ka mujal Võrumaal. Kõige usutavamalt on tegu palju vanema eesnime *Toots* põhjal tekkinud varian-
diga. *Tootsi* omakorda on Marja Kallasmaa EPNRi käsikirjas õnnestunult sidunud *Theodotuse* idakristliku kujuga *Федот* (Kallasmaa jt 2017: 935). Teine võimalus seletada eesnimede *Toode* ja *Toodo* päritolu on keskajast säilinud germaanipäraste nimede hüpokorism *Dodo*, saksa perekonna-
nimena ka *Dode*, mida on ajalooliselt kasutatud nt *Ludolfi* ja *Dietrichi* hellitusvormina (DLF: 173). EPNRis on Räpina ainunimi *Tooding* ja mitmes muus Lõuna-Eesti kihelkonnas pandud *Toode*.

Viia. Räpina lõunaosas seeria perekonnanimesid andnud lisanimi hak-
kas levima pigem kihelkonna keskosast. 1638 on Võukülas elanud *Wiha*

⁶ Fred Puss on juhtinud tähelepanu, et Edgar Rajandi on seostanud nimed *Sille*, *Silli* jt St Gillesiga (Rajandi, Dequeker 1981: 362).

Peter, keda on nimetatud venelaseks. 1638 on ka Ihamaru külas (Kanepi khk) elanud *Wiha Jurgen* ja *Wiha Pep* (Rev 1638: 272, 290). Mõlemas kohas on Viia nimi säilinud talunimena. Võuküla *Viia* varaseimad mainingud on 1625 *Woy Jack* ~ *Wya Jack* ~ *Wia Jack* ja *Wya Andreas*, 1627 *Weyba Jack*, 1630 *Wia Petter* (EAA.567.3.190:10, 13, 22, L 10, 13, 22; Rev 1627: 70; Roslavlev 1975: 24). Vanim maining on *Wiakes Hans* Pahtpää külas (Rev 1601: 15) – selles võib ära tunda **Viikeste* nimekuju. Kõige usutavamalt võiks *Viia*-lisanimi põhineda muinasajast pärandunud isikunimel, mille tüvi kujul **viha*- (Stoebke 1964: 105) näib olevat õige mitme vana kohanime aluseks üle Eesti, muu hulgas Urvaste kadunud külanimi *Wyasth* ~ *Wiastr* ~ *Wihhaste* (vrd EKNR: *Hargi*, *Vihasoo*, *Vihavu*, *Vihula*, *Viimsi*). Täienduseks tuleb mainida, et kui teise silbi *h* sellest nimest kadus, siis XVII ja XVIII saj kirjapiltides esinev *h* ei ole mitte arhailine nimekuju, vaid *i* pikkuse rõhutamiseks lisatud *h*. EPNRis on Räpina ainunimed *Vija* ~ *Viia*, *Vijand*, *Vijar* ja *Vijard*.

5. Kokkuvõte

Perekonnanimede panemisele Räpinas eelnes pastor Helli pühalik huvi talupoegade lisanimede vastu. 1816. aastal alustatud personaalraamatusse on teadlikult kogutud perede ametlikke ning suulisi lisa- ja hüüdnimesid. Personaalraamat ei dokumenteeris otseselt kõiki lisanimedest tehtud tuletisi, mis perekonnanimedeks pandi, ning neid on sinna kantud tagantjärele.

Kui läheneda Räpina nimetuletusele tuletamata nimede ja lühemate nimelõppude poolelt, siis selgub, et nimelõppudes kasutas Heller nii saksa, lõunaeesti kui ka vene keele vahendeid, sõnalistes formantides aga saksa keelt. Osa nimelõppudest oli juba enne olemas pikemates kohalikes lisanimedes. Mõni korduv nimelõpp polnud teadlikult valitud, vaid need hakkasid korduma lisanimede ja lühema nimelõpu liitumisel ning võeti siis kasutusele kui iseseisvad, keelemängulised nimelõpud. Nii kujunesid lisanimede lõppudest ja kohaliku keele *nd*-tuletussufiksist uued lõpud *-kind* ja *-land*. Kohaliku tuletussufiksi *-ng* kasutamine võis anda tõuke ka saksa keele jaoks arhailise *-ing* kasutuselevõtuks. Korduma hakanud lisanimelõppude ja lõpu *-ing* mõjul juurdusid omakorda *-sing* ja *-ding*. Lisanimele *rw*-d liites tekkis saksapärasena tajutav *-dorw*. *Mann*-formandiga nimesid edasi tuletades saadi iseloomulik nimelõpp *-mannson*.

Nimelõppe liites lühendas Heller lisanimesid oskuslikult. Ilmselt saatis kogu tegevust ka taotlus saada rütmiliselt kõlavaid nimesid, mis oleksid pikkuselt ja kõlalt sarnased eksootiliselt kõlavate lisanimedega, mida ta Räpinas oli tundma õppinud. Paljud pikemad Räpina perekonnanimed on liitnimed, mis sisaldavad kaht lisanime, sagedamini küll lühendatud segmente kahest lisanimest. Juba tuletatud lõpuga perekonnanimedele veel üht lisanime lühendust ette lisades saadi ka kolme komponenti sisaldavaid nimesid. Sageli vastab kolmele komponendile nimes siiski vaid kolm silpi. Ükski Räpinas pandud perekonnanimi pole pikem kui neljasilbiline.

Valik leidudest ja dilemmadest räpinapärase lisanimede etümoloogiseerimisel (17 lisanime umbes 82 hulgast) ei ole mingis mõttes esinduslik, kuid valikusse on püütud võtta just selliseid lisanimesid, mis on läbipaistmatud ja saadud isikunimedest, kunagistest individuaalnimedest/eesnimedest. Ainus erand on *Kiisla*, mis näib olevat apellatiivse taustaga algupärane lisanimi. Räpina lisanimevara põhineb valdavalt isikunimedel. Ametiga seotud ja loodusnimedel põhinevaid lisanimesid leidis XIX saj alguses Räpinas palju harvem kui nt Rõuges või Urvastes.

Kui uurida lisanimede allikaid ja levikupilti, tekib ettekujutus, kas mõni lisanimi põlvneb sellisest ajast, milleni ei ulatu kirjalike allikate haare (1582. aastale eelnevast ajast), ilmub pärast XVII saj alguse suurt rahvastikukatastroofi ja mitmest suunast lähtunud rännet või tuleb dokumenteeritud eesnimena kasutusele alles XVIII saj. Näiteks toodud lisanimede hulgas on kaks sellist, mida julgeksin pidada muinasajast pärinevate isikunimede järeltulijaiks: *Viia* ilma kõhkluseta **viha*-nimeelemendi rühma kuuluvana ja *Mäleto* teatava kõhklusega, sest see võib pärineda ka XVI saj piirilal levinud vene ristinime hüüdvormist *Meleta*. Vana ja varakult laia levikuga *Häide* põhineb pigem keskaegsel laennimel, sama võiks väita vana ja kaua ühes külas püsinud *Rikandi* kohta. Samas pole välistatud nende isikunimede tuntus Eestis juba enne XIII saj.

Tutvustamiseks valitud lisanimedest suurem osa on venepärase taustaga: *Haavakari*, *Härso*, *Kiisla*, *Kontka*, *Krõssi*, *Kriguli*, *Parma*, *Rumaski* ja *Siila*. Siin esineb eripalgelisi juhtumeid, nagu väga vana lisanimi *Kontka*, lisanimena alles XIX saj ilmuv *Krõssi*, kohapeal peamiselt XVIII saj eesnimedena laiemalt levinud *Haavakar*, *Krigul* ja *Rumask*. Lisanimi *Jõksi* võiks liigituda Võrumaa kohalikuks arenguks venepärase *Jakša* taustal. Eesnimi *Rämmän* näib põlvnevad vanemast lõunaeesti nimest, kuid seda saab siiski ühendada ka Romaniga. Samuti eesnimena käibinud *Heering*

võiks olla XVII saj tundma õpitud nime *Erik* mugandumise näide, seevastu nimes *Toode* peegeldub traditsioonilise Tootsi ja vene nimemuganduste jätkuv vastastikmõju samal ajajärgul.

Kohaliku vene vähemuse ja sisserändajatega kontaktis olnud Räpina on hea näide nimesüsteemi kohta, mis põhineb naaberkeelest sajadite jooksul tasapisi lisanduvatel isikunimedel, mida on oma tarbeks ümber töötatud. Talupoegade lisanimed on siin olnud keeleliselt pigem läbipaistmatud, kuid neil on olnud keskne koht nimesüsteemis. Tänu unikaalsele perekonnanimede tuletamise eksperimendile elavad Räpina vanad lisanimed tänapäevani rahvasuus ja see teeb nendest eriti tänuväärse uurimisobjekti.

Kirjandus

Aabrams, Vahur 2013. Vinne õigõusu ristinameq ja näide seto vastõq. – Raaskõisi Setomaalt. Setomaa Hurda Jakobi silmi läbi aastagil 1903 ja 1886. (= Seto Kirävara 6.) [Värska]: Seto Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum, 231–256.

Dal' 1955 = В. И. (Владимир Иванович) Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. I–IV. Москва.

DLF = Duden Lexikon der Familiennamen von Rosa und Volker Kohlheim. 2008. Mannheim jt: Dudenverlag.

Ehrlich, Miralda 2006 [1931]. Ajaloolist traditsiooni Räpina kihelkonnast. Räpina ja Kahkva valdadest. <http://www.folklore.ee/pubte/ajaloolist/rapina/> (vaadatud 15.01.2019).

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeramat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EPNR = Eesti perekonnanimeramat. Käsikiri. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum.

Kallasmaa jt 2017 = Marja Kallasmaa, Udo Uiho, Peeter Päll. Eesti perekonnanimeramatust. – Keel ja Kirjandus 12, 926–938.

Kask, Arnold, Heli Laanekask 1987. J. F. Helli eesti-saksa sõnaramat. – Keel ja Kirjandus 8, 468–479.

Must, Aadu 1995. Nimi ajalooallikana. – Allikad ja uurimused = Sources and Research. (= Pro Ethnologia 3.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 156–170.

Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. [Tallinn]: Eesti Keele Sihtasutus.

- PA I** = Polnische Akten I, 1582–1591. 1970. – Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 5. Hrsg. Oleg Roslavlev. München.
- PA II** = Polnische Akten II, 1586–1616. 1973. – Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 7. Hrsg. Oleg Roslavlev. München.
- PA IV** = Polnische Akten IV, 1583–1590. 1973. – Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 6. Hrsg. Oleg Roslavlev. München.
- Petrovskij, Nikandr 2005** = Н. А. Петровский. Словарь русских личных имен: более 3000 единиц. Москва: Русские словари: Астрель: АСТ.
- PTK I** = Valdek Pall 1969. Põhja-Tartumaa kohanimed. I. Tallinn: Valgus.
- Rajandi, Edgar, Michel Dequeker 1981.** Anthroponymes et toponymes d'origine latine et française en Estonie. – Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Budapestini habitus 9.–15. Septembris 1975. Pars III. Acta sectionis linguisticae. Budapest, 359–363.
- Rev 1601** = Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. 1967. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 3.) Wolfratshausen-Waldram.
- Rev 1627** = Das Dorpater Land 1624/27. 1965. Hrsg. Oleg Roslavlev. (= Hefte zur Landeskunde Estlands 1.) Wolfratshausen-Waldram.
- Rev 1638** = Liivimaa 1638. a. maarevisjon. Eesti asustusala. I. Kaguosa. 1041. (= ENSV Riigi Keskarhiivi Tartu osakonna toimetused 1 (7).) Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Ritsing, Richard 1984.** Räpina perekonnanimedest. – Räpina radadel. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 159–161.
- Roos, Eduard 1961.** Eesti muistseist isikunimedest. – Keel ja Kirjandus 6, 341–352.
- Roslavlev, Oleg 1975.** Siedlungsgeschichte des Estenlandes. Zur Siedlungsgeschichte des Kirchspiels Rappin (Kreis Werro). München.
- Saar, Evar 1999.** Inemisenimmi ja kotussõnimmi läbikasumisõst Räpinä kihlkunnan. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. Toim. Karl Pajusalu, Tõnu Tender. (= Võro Instituudi toimõtisõq 6.) Võro: Võro Instituut, 80–92.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964.** Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. (= Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien IV.) Hamburg: Leibniz-Verlag.
- Sukunimet** = Pirjo Mikkonen, Sirkka Paikkala 1992. Sukunimet. Toinen painos. Helsingissä kustannusosakeyhtiö Otava.
- Superanskaja, Aleksandra 2010** = Александра Васильевна Суперанская. Словарь народных форм русских имен. – Москва: Книжный дом "ЛИБРОКОМ".
- Unbegaun, Boris Ottokar 1995** = Унбегаун, Б.-О. Русские фамилии. Перевод с английского. Москва: Прогресс-Универс.

VEV = Võro-eesi-võro sõnaraamat. <https://synaq.org/> (vaadatud 15.01.2019).
Wiedemann = Ferdinand Johann Wiedemann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Arhiiviallikad

1. Rahvusarhiiv

PR = EAA.1269.1.796 – Rāpina koguduse personaalraamat 1816–1831, 1851.
EAA.1865.2.71/1–7 – 1826. a hingeloenduse vaherevisjoni Kahkva, Meeksi, Palo, Rāpina, Ruusa, Veriora mõisa ja Rāpina kirikumõisa revisjonilehed.
EAA.1865.2.70/13–19 – 1816. a hingeloenduse samade mõisate revisjonilehed ja ümberkirjutuslehed.
EAA.1865.2.70/5, 7–12 – 1811. a hingeloenduse samade mõisate revisjonilehed.
EAA.1865.2.70/1–4 – 1795. a hingeloenduse Kahkva, Meeksi, Palo ja Rāpina mõisa revisjonilehed.
EAA.1865.2.132/13 – 1816. a hingeloenduse Urvaste mõisa revisjonilehed ja ümberkirjutuslehed.
EAA.567.3.191 – Rāpina mõisa (kogu kihelkond) 1738. a spetsifikatsioon ja vakuraamat.
EAA.567.3.190 – Rāpina mõisa (kogu kihelkond) 1625. a maksualuste talupoegade nimekirju (säiliku alguses), 1731. a spetsifikatsioon ja vakuraamat.

2. Rootsi riigiarhiiv

SRA 1688 = SRA Östersjöprovinsernas jordrevisionshandlingar 55410/36. – Livland Revisionsjordebok 1690 (1687-1692). Dorpats krets. Sockarna: Wendau, Rappin, Pölwe, Rauge, Neuhausen. Rootsi Riigiarhiivi säiliku digikuju Rahvusarhiivi Saagas, milles sisaldub muu hulgas Rāpina mõisa (kogu kihelkond) vakuraamat ja maarevisjon 1688.

Räpina family names and bynames⁷

EVAR SAAR

The article examines the creation of family names on the example of Räpina parish. Family names were derived from authentic bynames by the pastor J. F. Heller, who had previously collected vocabulary items for a dictionary and shown interest in the bynames of peasants. In his register of parishioners, begun in 1816, he collected different families' formal and spoken bynames and nicknames.

Heller used German, South Estonian and Russian name suffixes, which he combined with German vocabulary elements. Many name suffixes were already in existence in longer local bynames. Some repeating name suffixes had not been consciously chosen, they emerged by chance and later began to be used as independent name suffixes. In this way, the new suffixes *-kind* ja *-land* developed from the ends of bynames and the *-nd* derivational suffix found in the local language, e.g. the byname *Naruski* + the suffix *-nd* = the family name *Naruskind*, by analogy to which the family name *Häide* + *-kind* = *Häidkind* was created. The use of the local derivational suffix *-ng* could have motivated the use of the suffix *-ing* (archaic in German), e.g. *Viki* + *-ng* = *Vikking* > *Parma* + *-ing* = *Parming*. The derivation developed beyond that as well: *Härso* + *-ing* = *Härsing* > suffix *-sing*, e.g. *Jaago* + *-sing* = *Jagosing*.

By combining name suffixes, Heller capably shortened many bynames. He was also clearly motivated by the desire to obtain rhythmically appropriate names, which would be similar in length and sound to the exotic-sounding bynames that he had become familiar with in Räpina. Many of the longer Räpina family names are compound names containing two bynames.

The second half of the article deals with the etymology of the bynames chosen as sources for Räpina family names. The bynames examined herein are mostly opaque and derived from personal (given) names.

Of the bynames whose etymology is discussed in the article, two (*Via* and *Mäleto*), can be considered to be based on ancient personal names. By contrast, the bynames *Häide* and *Rikandi* are more likely based on medieval loan names (< Germanic *Heidrich* and *Richard*). However, it is not impossible that these personal names were known in Estonia even before the 13th century.

⁷ Byname – a name used in addition to the given name, which may be inherited but does not necessarily remain the same throughout a person's life.

Most of the bynames discussed in the article are of Russian origin: *Haavakari*, *Härso*, *Kiisla*, *Kontka*, *Krõssi*, *Kriguli*, *Parma*, *Rumaski* and *Siila*. Having been in contact with the local Russian minority and with immigrants, Rāpina represents a good example of a naming system that has gradually adapted personal names arriving from a neighbor language over the centuries. Peasants' bynames in Rāpina have tended to be linguistically opaque, but they have played a central role in the naming system. Thanks to the unique system of family name derivation, the old Rāpina bynames live on to the present day.

Keywords: family names, bynames, name derivation, etymology

Evar Saar
Võru Instituut
Tartu 48
65609 Võru
saareevar@gmail.com

LUGEMISÜLESANNE EESTI KEELE RIIGIEKSAMIL 2013–2018

KADRI SÕRMUS, MAIGI VIJA,
KERSTI LEPAJÕE

Annotatsioon. Alates 2012. aastast koosneb eesti keele riigieksam kahest osast, millest ühega mõõdetakse lugemisoskust. Lugemisülesannete valikusse kuulub neli varianti, mis eksamistatistika järgi pole aga võrdväärselt populaarsed: on neid, mida valivad pooled eksaminandidest, ja neid, mida valivad vaid vähesed. Aastati on suur erinevus ka ülesande kõige suurema ja väiksema keskmise punktiarvu vahel. Et selgitada ilmnunud erinevusi, analüüsitakse artiklis aastate 2013–2018 lugemisülesandeid kvalitatiivselt, võttes aluseks testimispõhimõtted, eksami kohta avaldatud statistilised andmed, ülesannete jaotuse tekstimõistmise tasandite järgi, ülesandes nõutud infoüksused ja ülesannete lahendamise käigus informantidelt kogutud enesevaatluse andmed. Uurimistulemused näitavad, et lugemisülesannete eri variantidega ei esitata eksaminandidele alati samu nõudmisi ega mõõdetata nende samu oskusi võrdsel tasemel.

Võtmesõnad: eesti keel, testimine, lugemisoskuse mõõtmine, tekstimõistmise tasandid, eksamiülesanne, eesti keele riigieksam

1. Sissejuhatus

Eesti hariduse aluspõhimõtteks olevas õpikäsituses juhendatakse õpilase individuaalset arengut toetavatest õppimis- ja õpetamisviisidest (EEÕS 2020), millega käib kaasas õpitulemuste hindamine. Hindamisel lähtutakse õppimist toetava hindamise põhimõtetest, ent selle kõrval rakendatakse endiselt ka kokkuvõtvat hindamist ning traditsioonilisi testimis- ja hindamise meetodeid (GRÕK 2011). Eesti haridussüsteemis mõõdetakse riigieksamitega peale õpitulemuste ka valmisolekut järgmisel õppeastmel edasi õppida (Eristuskiri 2018). Seega on kohustuslikud riigieksamid suure panusega testid, mille tulemused on kaalukad nii edasiõppimise kui ka tööelu seisukohalt (Hausenberg jt 2004: 20): nende põhjal tehakse

eksaminandi oskuste kohta olulisi järeldusi, koostatakse koolide pingeridu ning hinnatakse õpetajate ja koolide tööd.

Eesti keele riigieksam koosneb alates 2012. aastast¹ kahest osast ning sellega mõõdetakse lugemisoskust ehk tekstimõistmist ja kirjutamisoskust ehk tekstiloomet (Eristuskiri 2018: 3). Tabel 1 kajastab riigieksamitöö ülesehitust.

Tabel 1. Eesti keele riigieksamitöö ülesehitus (Eristuskiri 2018: 3)

Osa	Kontrollitav oskus	Ülesanded	Ülesannete arv	Punktid	Kestus minutites (soovituslik)
1.	Lugemine (tekstimõistmine)	Omavastusega ülesanded	3–4	40	120
2.	Kirjutamine (tekstiloomet)	Kirjand	1	60	240
	Kokku		4–5	100	360

Eksamitööl on neli varianti, millest eksaminand valib ühe „ja lahendab alusteksti(de) põhjal 3–4 lugemisülesannet“ (Eristuskiri 2018: 4). Testimise aluspõhimõtete kohaselt võib aga eri variante kasutada vaid siis, kui need võimaldavad mõõta sama konstrukti samal viisil ning eksam tehakse samadel alustel (Weir 2005: 208). Artikli autoreid huvitaski, kas eesti keele riigieksami lugemisosa variandid on võrdsed.

Uurimistöö käigus koondati SA Innove igal aastal ilmuvast eksami lühianalüüsist statistilised andmed ja tehti riigieksami lugemisosa variantide kuue aasta tulemustest ülevaade (vt lisa). Seejärel kodeeriti osaülesanded kolme tekstimõistmistasandi alusel, analüüsiti ülesandeid kvalitatiivselt, kõrvutades kahte kõige suurema ja kõige väiksema keskmise punktiarvuga varianti, loendades infoüksusi ning kasutades informantide sooritustest kogutud introspektiivseid andmeid. Käsitlusest on välja jäetud lugemisosa alustekstide analüüs, hindamisjuhistes esitatud vastusevariantide analüüs, eksamivastuse vormistatusnõuded (nt vastuse õigekeelsus ja oodatav pikkus) ja hindamisjuhised.

Funktsionaalset lugemist, teksti mõistmist ja lugemisoskuse hindamist on Eestis varem uuritud PISA uuringute kontekstis (nt Tire jt 2010).

¹ 2012. aasta on käsitlusest välja jäetud, sest toona katsetati uut eksamivormi esimest korda.

Käsitletud on tekstimõistmisülesandeid² põhikooli tasemetöodes ja lõpueksamitöös (Kärbla jt 2017, 2018), lugemisoskust (Puksand 2014), eesti keele kui teise keele B2-taseme eksami lugemistesti valiidisust ja testi sooritamise protsessi (Kikerpill 2012), mõõtmisvahendi valiidisust (Kikerpill, Türk 2013) ning lugemisstrateegiate kasutust (Kikerpill 2017). Uurimuste keskmeks on olnud ka eesti keele riigieksami tekstilooomeoskust mõõtev osa (Lepajõe 2011), põhikooliõpilaste kirjutamisoskuse areng (Uusen 2006) ning õpilaskirjutiste sõnavara ja süntaks (Kerge jt 2014). Lugemisülesannetega seotud lühemaid käsitlusi on ilmunud üliõpilas-töötöena. Riigieksamitulemuste statistika esitatakse igal aastal pärast eksamiperioodi SA Innove lühiülevaates (vt Innove 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018³). Ajakirjanduses on riigieksami ja selle lugemisosa teemal arvamust avaldanud emakeeleõpetajad (vt Brock 2015; Järvela 2018; Kell, Undo 2018).

2. Eesti keele riigieksam kui suure panusega test

Test on „standardiseeritud ülesannete või küsimuste kogum inimese võime-
mete ja omaduste või teadmiste ja oskuste mõõtmiseks“ (EKSS 2009). Eesmärgi alusel eristatakse ainekavaga seotud saavutusteste (*achievement tests*), diagnoosteste (*diagnostic tests*) ja sõelteste (*placement tests, screening tests*) ning teisi, ainekavaväliseid teste, nt pädevusteste (*proficiency tests*) (Carr 2011: 6; Hausenberg jt 2004: 18). Koolis kasutatakse enamasti saavutusteste, et kontrollida, mil määral on õppekava sisu omandatud. Pädevustestidega (nt riigieksam, eesti keele tasemeeksam) hinnatakse testitava üldist keeleoskust, mitte õppekava õpitulemusi. Riigieksamite puhul ei ole saavutus- ja pädevustesti piir päris selge. (Hausenberg jt 2004: 18–20) Kooliprogrammis omandatu kontrollimise kõrval tuleb muu hulgas välja selgitada eksaminandi sobivus järgmisel õppeastmel õppimiseks (Eristuskiri 2018: 2).

Testi koostamisel on võtmetähtsusega testi konstruktsioon ehk teadmised või oskused, mida mõõta tahetakse. Õppekavaga seotud testi konstrukti defineerimisel lähtutakse õpitulemustest (Carr 2011: 52). Keeleoskuse

² Artiklis kasutatakse termineid *tekstimõistmisülesanne* ja *lugemisülesanne* sünonüümidena.

³ Lühianalüüsid ja eksamitööd on väljas SA Innove kodulehel www.innove.ee (<https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/>).

mõõtmisel testitakse lugemis-, kirjutamis-, rääkimis- või kuulamisoskust, aga ka kitsamaid oskusi, nagu näiteks probleemide lahendamise või kriitilise mõtlemise oskust (Haladyna, Rodriguez 2013: 4). Konstrukt määratletakse iga osaoskuse puhul eraldi ning testimispõhimõtete järgi peaks eksamitöö konstrukti võimalikult ulatuslikult katma (Kikerpill 2010: 28).

Testi kvaliteedi teguritena mõistetakse testi valiidsust, reliaablust ehk usaldusväärsust, autentsust, mõju ja praktilisust (Carr 2011: 19–20, 151–163). Testi kõige olulisemad kvaliteedinäitajad on valiidsus ja reliaablus. Konstrukti valiidsus näitab, mil määral saab testitulemuste põhjal teha järeldusi konstrukti kohta. Test peab olema valideeritud ehk mõõtma üksnes seda, mida konstrukti kohaselt mõõta soovitakse. Valiidsus näitab, kui asjakohased on testi tulemuste alusel tehtud järeldused. Usaldusväärsuse saavutamiseks tuleb tagada ülesannete kvaliteet ja täita protseduurireegleid. (Kikerpill 2010: 21–28) Mõõtevahend on usaldusväärne, kui sama vahendiga samades tingimustes tehtud kordusmõõtmise tulemused on samasugused (Carr 2011: 18–20).

3. Eesti keele riigieksami alusdokumendid

Riigieksami alusdokumendid on gümnaasiumi riiklik õppekava (edaspidi: GRÖK) ja eesti keele riigieksami eristuskiri (edaspidi: eristuskiri). Eristuskiri „annab ülevaate eksamikorraldusest, testi sisust, nõutavast tasemest, ülesande- ja küsimusetüüpidest, sihtrühmast, testi kasutusala-“ (TTSS 2003: 60). Eristuskirjaga määratakse kindlaks testi konstrukti ehk mõõdetavad oskused, iga oskuse mõõtmiseks sobivad ülesandetüübid, ülesannete kaal eksamitöös jms. Eri osaoskuste testimisel kasutatakse eri tüüpi ülesandeid, vastavalt sellele, mis on testi ja ülesande eesmärk. (Fulcher 2010: 127–129) Tööjuhise peab olema sõnastatud täpselt ja ühemõtteliselt ning toetama vastuse andmist (Carr 2011: 70–72). Testiterminite seletussõnastiku järgi hinnatakse üld-, süva- ja valiklugemist, kasutades eri ülesandetüüpe. Loetu mõistmise demonstreerimiseks tuleb alustekstide põhjal koostatud ülesannetes vastata küsimustele näiteks valikvastuse, lühivastuse või infoülekan- (TTSS 2003: 35).

Eesti keele riigieksami lugemisosaga mõõdetakse tekstimõistmisoskust ehk funktsionaalset lugemisoskust⁴ (Eristuskiri 2018, ptk 6), kuid

⁴ Haridussõnastiku järgi tähendab *funktsionaalne lugemisoskus* kirjalike tekstide mõistmist, kasutamist ja kajastamist ning osadust kirjalike tekstidega selleks, et

nende mõistete sisu ei ole ei eristuskirjas ega gümnaasiumi riiklikus õppekavas seletatud. Eristuskirjast (2018: 4) selgub, et riigieksami „lugemisosaga kontrollitakse oskust

- leida tekstidest vajalikku infot,
- tekste analüüsida ja kriitiliselt hinnata,
- teha tekstide põhjal järeldusi,
- tekste tõlgendada,
- argumenteerida,
- siduda oma tekstiga teistest tekstidest saadud teavet,
- tsiteerida, refereerida“.

Peale lugemisosaga kontrollitavate oskuste on eristuskirjas nimetatud ka gümnaasiumilõpetaja eesti keele valdkonna õpitulemused, millest lugemis- ja tekstimõistmisoskusega seostuvad oskus eri liiki teabeallikaid ja tekste kriitiliselt hinnata, kasutada ja analüüsida, tekstide ülesehituse põhimõtete teadmine ja mõjutusvahendite tundmine (vt ka eristuskiri 2018: 3).

GRÕKi ja eristuskirja põhjal saab pidada riigieksami lugemisosa konstrukti osaks nelja teksti mõistmisega seotud oskust või teadmist: 1) oskus kriitiliselt hinnata (eri liiki teabeallikaid ja tekste); 2) oskus kasutada eri liiki teabeallikaid ja tekste (leida vajalikku infot, saada teistest tekstidest teavet, leida näiteid); 3) oskus analüüsida (teha teksti põhjal järeldusi, tõlgendada, võrrelda, üldistada) ning 4) tekstide mõjutusvahendite tundmine ja ülesehituse põhimõtete teadmine. Konstrukti osa on ka kirjaliku eneseväljendusega seotud oskused, nagu oskus argumenteerida, siduda oma tekstiga teistest tekstidest saadud teavet, tsiteerida, refereerida, esitada väiteid, põhjendada, tõestada ning vahel oma seisukohta/hinnangut avaldada. Seega on lugemisülesanded ühtlasi kirjutamisülesanded, millega kontrollitakse peale tekstist arusaamise ka vastuse sidusalt vormistamise oskust ja õigekirja. Eesti keele riigieksami lugemisosa ülesandeid võib nimetada integreeritud ülesanneteks⁵.

Eristuskirja (2018: 4) järgi on eesti keele riigieksami igas variandis kuni kolm alusteksti, mille valikul arvestatakse vastavust õppekavale, lõimingut teiste õppeainetega, ea- ja ajakohasust, päevakajalisust, keelelist

saavutada oma eesmäärke, arendada teadmisi ja võimeid ning osaleda ühiskonna elus (vt ka OECD 2008).

⁵ „Küsimus v ülesanne, mille täitmiseks on vaja rohkem kui ühte osaoskust. Näiteks suulise vestlusega kontrollitakse kuuldu mõistmist ja rääkimist, lünkülesandega grammatika tundmist, loetu mõistmist ja kirjutamist jne“ (TTSS 2003: 20).

sobivust. Lugemisoskuse mõõtmiseks kasutatakse nendel alustekstidel põhinevaid produktiivse vastusega ülesandeid. Vormistussnõuete kohaselt oodatakse eksaminandilt sidusat vastust, mille pikkus on 50–100 sõna (Eristuskiri 2018: 4). Lähtuda saab eristuskirja lisas 1 esitatud näidetest, mis pärinevad ühest varasema aasta eksamitööst ja annavad ülevaate eri tulemustega sooritustest. Iga vastust hindab üks hindamiskomisjoni kuuluv ekspert ühtse hindamisjuhendi ja võtme põhjal. Komisjonis on nii õpetajaid kui ka kõrgkoolide õppejõude. Lugemisosa hindamine on anonüümne.

Riigieksami eristuskirjas ei määrata kindlaks lugemisoskuse mõõtmise eesmäärke ega tasemeid. Iga lugemisülesande eest antakse hindamisel punkte „sõltuvalt ülesande raskusest. /---/ Olenevalt lugemisülesande keerukusest võib vastuse sisu eest saada 8 või 13 punkti“ (Eristuskiri 2018: 7). Seejuures ei täpsustata, mida mõeldakse *raskuse* või *keerukuse* all.

4. Lugemisoskuse määratlemine

Rahvusvahelises täiskasvanute oskuste uuringus PIIAC⁶ eristatakse „baasilisi ehk sõnavara, lause ja lõigu tähenduse mõistmisega seotud lugemisoskusi“ (Halapuu, Valk 2013: 22–23) ja funktsionaalset lugemisoskust ehk oskust „mõista, hinnata ja kasutada kirjalikke tekste selleks, et ühiskonnas edukalt toimida, saavutada oma eesmäärke ning arendada oma teadmisi ja võimeid“ (Halapuu, Valk 2013: 11, 22–23; Valk, Silm 2015: 12). Funktsionaalse lugemisoskuse mõõtmisel eristatakse kolme kognitiivset strateegiat, milleks on *info hankimine ja määratlemine*, *seostamine ja tõlgendamine* ning *hindamine* (Halapuu, Valk 2013: 23–24). Nagu PIIACis, hinnatakse ka PISA raamdokumendis (OECD 2008) ja uuringutes (Tire jt 2010) 15-aastaste õpilaste lugemisoskust kolmel teabe käsitlemise⁷ tasandil.

- Esimene tasand *ligipääs ja hankimine* (u 25% PISA lugemisülesannetest aastal 2009) hõlmab esitatud teabes orienteerumise, info leidmise ning lihtsate järelduste tegemise oskust. Infot ei ole vaja seostada eelteadmiste ega kogemustega. Selgelt esitatud teabe leidmine on kognitiivselt suhteliselt kerge, kuid ülesandega võib muuta info leidmise keerukamaks, nt lastes õpilasel leida mitu

⁶ „The Programme for the International Assessment of Adult Competencies“ (<http://www.oecd.org/skills/piaac/>).

⁷ Edaspidi ka *tekstimõistmise tasandid* (Basabara jt 2013; Kärbla jt 2018).

infoüksust (ka teksti eri osadest, tabelitest-diagrammidest), infot selekteerida, vastata detailirohkelt. (OECD 2008; Tire jt 2010: 34)

- Teine tasand *seostamine ja tõlgendamine* (u 50% PISA lugemisülesannetest) nõuab lugejalt oskust analüüsida ja tõlgendada teksti sisu, teha teksti põhjal järeldusi, võrrelda ja vastandada teksti ja tegelaste kohta käivat infot või luua põhjuse ja tagajärje seoseid. (OECD 2008; Tire jt 2010: 36)
- Kolmas tasand *arutlus ja hindamine* (u 25% PISA lugemisülesannetest) hõlmab tekstis sisalduva teabe seostamist lugeja varasemate teadmiste ja kogemustega ning teksti kriitilist hindamist. Lugejal tuleb arutleda ja hinnata, tõlgendada teksti sisu, lugeda ridade vahelt, mõista ja mõtestada autori eesmäärke, seostada teksti infot teiste allikate või oma kogemustega ning leida alternatiivseid tõendeid autori väidete põhjendamiseks. (OECD 2008; Tire jt 2010: 38–39) Sellel tasandil tuleb suuta mõtestada kirjutise põhisoõnumit ja eesmäärke, põhjendada tekstis esitatud väiteid, leida argumente oma või autori arvamuse kinnitamiseks. Ka teksti vormi, žanri ja keelekasutuse analüüsimine kuulub sellele tasandile.

Sarnast kolmetasandilist kognitiivsete strateegiate jaotust on teksti-mõistmise analüüsimiseks kasutanud Basabara jt (2013, vt ka Kärbla jt 2017, 2018). Ka Tengberg (2015: 89) lähtub oma käsitluses PISA jaotusest, kuid paigutab teksti struktuuri ja keelekasutuse analüüsi nõudvad ülesanded eraldi kategooriasse.

5. Eesti keele riigieksami lugemisosa variandid aastatel 2013–2018

Lugemisosa statistikast ülevaate andmiseks võrreldakse alljärgnevalt eksamivariante valimissageduse ja keskmise tulemuse⁸ alusel.

Ajavahemikus 2013–2018 on eksamitööd sisaldanud 24 varianti, neist kaheksas on alustekstina kasutatud ilukirjanduslikku, üheteistkümnes publitsistlikku ja viies populaarteaduslikku teksti (vt lisa). Aastatel 2013, 2014, 2017 ja 2018 on vähemalt üks lugemisosa variant koosnenud mitmest alustekstist.

Kõige enam on vaadeldavatel aastatel lugemisülesandeks valitud Aleksei Lotmani populaarteaduslikku artiklit „Loodushoiust liigse halata“

⁸ Andmed pärinevad SA Innove lühianalüüsidesist (Innove 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018).

(2013/4⁹), mille põhjal lahendasid ülesannet enam kui pooled ehk 57% eksaminandidest (4538 õpilast, vt tabel 2). Palju on valitud ka Tõnis Kahu arvamustlugu „Vaadata tähti“ (2014/2) – selle teksti kasuks otsustasid ligi pooled ehk 48% eksaminandidest (3341 õpilast). Kolmandana on eelistatud Rein Rauda novelli „Kivi“ (2016/1), mille valis 47% eksaminandidest ehk 3258 õpilast.

Tabel 2. Kolm kõige enam ja kõige vähem valitud lugemisosa varianti aastatel 2013–2018

Variandi valinud õpilaste osakaal %	Eksaminandide arv	Alusteksti autor	Žanr	Pealkiri	Aasta
57	4538	Aleksei Lotman	populaarteadus (artikkel)	„Loodushoiust liigse halata“	2013/4
48	3341	Tõnis Kahu	publitsistika (arvamustlugu)	„Vaadata tähti“	2014/2
47	3258	Rein Raud	ilukirjandus (novell)	„Kivi“	2016/1
...					
10	626	Leelo Tungal, Kätlin Kaldmaa, Jan Kaus	ilukirjandus (luuletused)	„Raamat: raamatule pühendatud luuletusi eesti luuletajailt“	2017/1
5,2	409	fs, Paavo Piik	ilukirjandus (luuletused)	„imelikke inimesi mõeldakse välja“, „hey mr tambourine man“	2013/2
5	344	Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel, arengukava	publitsistika (kolm alusteksti: artikkel, intervjuu, arengukava)	„Mis on innovatsioon?“, „Innovatsioon – mis see on?“, kodanikuühiskonna arengukava	2018/2

⁹ Edaspidi tähistatakse aasta ja variandi numbrit järgmiselt: *aasta/variandi number*, nt 2014. aasta 4. varianti märgitakse kujul 2014/4.

Kõige väiksem arv õpilasi (5% ehk 344 õpilast) on valinud kolmest alustekstist (Wolfgang Drechsleri „Mis on innovatsioon?“, Toomas Tiiveli intervjuu Rainer Katteliga „Innovatsioon – mis see on?“ ja kodanikuühiskonna arengukava katkend) koosneva variandi (2018/2). Vaid vähesed (5,2% ehk 409 õpilast) on valinud ka fs-i ja Paavo Piigi (2013/2) luuleteks-tidega variandi ning Leelo Tungla, Kätlin Kaldmaa ja Jan Kausi (2017/1) kolmel luuletekstil põhineva variandi (10% ehk 626 õpilast). Kuue aasta andmete põhjal võib öelda, et õpilased eelistavad valida ühest alustekstist koosnevaid mitteilukirjanduslikke tekste (vt lisa). Ka Innove lühianalüüsis märgitakse, et „tulemuste põhjal võib järeldada, et eksaminandidele on pisut raskemad ülesanded, mis eeldavad ilukirjanduslike tekstide ana-lüüsi ning tõlgendamist. Meediatekstidel ja populaarteaduslikel tekstidel põhinevate ülesannete tulemused on üldjuhul paremad“ (Innove 2015: 6).

Kui reastada variandid keskmise tulemuse alusel (vt tabel 3), ilmneb, et kõrgeima keskmise tulemuse – 33 punkti – on õpilased saanud Tarmo Jüristo artikli „Milleks meile vabakond?“ (2014/3) põhjal ülesandeid täites. Sellele järgnevad 29,7 punktiga Aleksei Lotmani artikli „Loo-dushoiust liigse halata“ (2013/4) ning 29,3 punktiga Tiit Kändleri artikli „Maa läheneb uuele olekunihkele“ (2016/4) põhjal täidetud ülesanded. Madalaima keskmise tulemuse – 21 punkti – said õpilased fs-i ja Paavo Piigi (2013/2) luuleteks-tide põhjal koostatud ülesannete eest. Vähe punkte koguti Sass Henno lühijutu (2013/1) ning Wolfgang Drechsleri, Rainer Katteli ja arengukava alusteksti (2018/2) põhjal koostatud ülesannetele vastates – vastavalt keskmiselt 23,5 ja 23,8 punkti.

Tabel 3. Kolm kõige kõrgema ja kõige madalama keskmise tulemusega lugemisülesande varianti aastatel 2013–2018

Punktid (max 40)	Alusteksti autor	Žanr	Aasta
33	Tarmo Jüristo	publitsistika (artikkel)	2014
29,7	Aleksei Lotman	populaarteadus (artikkel)	2013
29,3	Tiit Kändler	populaarteadus (artikkel)	2016
...			
23,8	Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel, arengukava	publitsistika (kolm alusteksti: artikkel, intervjuu, arengukava)	2018
23,5	Sass Henno	ilukirjandus (lühijutt)	2013
21	fs ja Paavo Piik	ilukirjandus (luuletused)	2013

Variantide tulemused erinevad nii kogu vaadeldud ajavahemiku kui ka ühe aasta lõikes. Kuue aasta eksamitööde võrdluses on kõige kõrgema keskmise tulemuse (33 punkti) ja kõige madalama keskmise tulemuse (21 punkti) vahe 12 punkti. Lühianalüüsides põhjendatakse tulemuste erinevust eksaminandide võimekusega: „/---/ eksamitöö variandi keskmine lahendus sõltub sellest, millise võimekusega eksaminandid selle valivad“ (Innove 2018) ja „Ilmselt osutusid ülesanded selle variandi valinud eksaminandidele pisut keerukaks“ (Innove 2015). Testimispõhimõtete järgi peaksid aga kasutatavad eksamivariandid olema võrdsed ja usaldusväärsed eksami puhul ei tohiks tulemus sõltuda sellest, mis variandi eksaminand valib. Kõik sama eksami variandid peavad mõõtma samu oskusi.

Eksamistatistikast saab teada, missugused on madala ja kõrge keskmise tulemusega ülesanded ja variandid, kuid sellest ei selgu, mis valmistas ülesande tegemisel õppijale raskusi. Võimalike raskuste tuvastamiseks analüüsiti valimisse kuulunud ülesandeid kvalitatiivselt.

6. Kvalitatiivne analüüs

Eksami kvalitatiivseks analüüsiks jagasid autorid esmalt kõikide variantide lugemisülesanded osaülesanneteks, lahendasid ülesanded, panid kirja igas osaülesandes nõutud infoüksuste arvu ning kodeerisid osaülesanded tekstimõistmise tasandite alusel. Detailsemas analüüsis esitatakse kahe kõrgeima ja kahe madalaima keskmise tulemusega variandi infoüksuste arv ning osaülesannete lahendamiseks vajalikud tekstimõistmise tasandid. Neid nelja ülesannet paluti lahendada ka kolmel informandil (vanuses 16–22 a), kes kirjutasid ülesande tegemise ajal üles kommentaarid lahenduskäigu ja tekkinud probleemide kohta. Kommentaarid on esitatud informante eristamata.

6.1. Osaülesanneteks jagamine ja kodeerimine

Kõikide variantide lugemisülesanded jagati osaülesanneteks, sest ühe ülesande osaülesanded võivad kuuluda tekstimõistmise eri tasanditele¹⁰. Osaülesanneteks jagamise eesmärk oli täpsem analüüs. Näiteks koosneb 2014. aasta eksamitöö 3. variandi (2014/3) ülesanne „Too välja 4 põhjust,

¹⁰ Tasandi määramine sõltub sellest, kas õpilane vastab loetu põhjal või varasemaid teadmisi kasutades.

miks on „Teeme ära!“ ja Uue Maailma Selts kodanikuühiskonna head näited. Millist neist põhjustest pead kõige kaalukamaks? Miks?“ kolmest omavahel seotud osaülesandest. Seejuures tuleb esimeses osaülesandes esitada vastusena neli infoüksust¹¹, praegusel juhul põhjust (I tasand), teises esitada oma arvamus (II/III tasand) ning kolmandas oma arvamust põhjendada (III tasand). Seega nõuavad selle variandi osaülesanded teksti mõistmist eri tasanditel.

Kodeerimiseks liigitati osaülesanded PISA raamdokumendi (OECD 2008) funktsionaalse lugemisoscuse ülesannete jaotusest lähtudes kolme kategooriasse. Jaotuse aluseks on ülesande täitmiseks või küsimusele vastamiseks vajalikud teksti käsitlemise aspektid.

Esimesele ehk *ligipääsu ja hankimise tasandile* liigitub näiteks variandis 2014/2 esitatud küsimus „Millised 2 tunnust iseloomustavad Tõnis Kahu arvates staari?“. Eksaminand peab leidma vastuse alustekstist ja esitama selle kas tsitaadi või refereeringuna.

Staar on unikaalne, mõõdupuudest kõrgemal. /---/ Staar niisiis ei ole võitja, turuliider, edetabelijuht. Kui me ta sel moel statistiliselt määratleme, lakkab ta olemast. Staar ei toimi tootlikkuse kaudu. Olla tootlik tähendab tegelikult orjameelsust, staar aga on pigem seotud kulutuse ja enesehävitusel ideega. /---/ Staar pole tootlik, kui arvata välja ehk üksainus asi – staar toodab, konstrueerib meie pilku. (2014/2)

Variandis 2016/3 on esitatud töökäsk „Kuidas on mõistetud vabadust eri aegadel? Too teksti põhjal välja 3 vabaduse tõlgendamise võimalust“. Vastuse leiab alusteksti ridadelt 1–15 (vt tekstinäidet allpool). Vastuse saab esitada tsitaadi või refereeringuna.

„Haridus teeb vabaks“ – see sentents on omistatud orjana sündinud Vana-Kreeka filosoofile Epictetusele. Kuna ta õppis filosoferima /---/ vabastati ta lõpuks raskest orjatööst. /---/ Küllap mõistsid hariduse ja vabaduse seost ka eesti talupojad. Nad tulid linna õppima mitte ainult teadmiste pärast, vaid sellekski, et raskest maatööst vabaks saada. /---/. See oli aeg, mil vabadus tähendas kergemat elu, mitte veel poliitilisi vabadusi, valikuvõimalusi, mis teevad elu elamisväärses. /---/ Kuid hariduse ja vabaduse tähendus on muutunud ka tänapäeval. /---/ Vabadus tähendas meile alles hiljaaegu tunnetatud paratamatust ehk leppimist oma olukorraga, nüüd räägime valikuvabadusest. (2016/3)

¹¹ Infoüksus – osaülesandes nõutud teabeühik või osis, mis sisaldab kas ühte väidet, mõtet, näidet, tsitaati, vastust, selgitust, arutlust, põhjendust, võrdlust vms.

Teise ehk seostamise ja tõlgendamise tasandi ülesannete hulka kuulub näiteks variant 2014/1, kus palutakse põhjendada Tõnu Õnnepalu „Paradiisi“ tegelase täitumata jäänud unistust. Osaülesanne on formuleeritud nii: „Mis ta unistustest ei täitunud? Põhjenda“. Vastamiseks peab eksaminand loetut analüüsima ja selle põhjal põhjenduse sõnastama. Teise tasandi ülesanne on ka variant 2016/1: „Miks loobub noormees sinu arvates sõrmuse ostmisest? Kuidas mõistad novelli viimast lauset? Vastates toetu tekstinäidetele“. Õpilasel tuleb noormehe käitumist tekstile toetudes tõlgendada. Seda tüüpi ülesannete kohta osutatakse Innove 2014. aasta lühianalüüsis, et järeldamist, selgitamist, tõlgendamist või põhjendamist nõudvate ülesannete keskmine tulemus on pisut madalam (vt Innove 2014).

Kolmanda ehk arutluse ja hindamise tasandi alla on liigitatud arutlemist ja hindamist nõudvad ülesanded, sh ilukirjandusteksti struktuuri ning keelekasutusega seotud ülesanded. Nende ülesannete korral läheb lugemisel ja vastamisel vaja eksaminandi enda varasemaid kogemusi ja teadmisi. Nii peab lugemisosa variandis 2015/3 õpilane vastamisel välja valima ühe David Vseviovi artiklis mainitud ajaloosündmuse ja põhjendada selle hukatuslikkust: „Põhjenda, millisel tekstis mainitud sündmusel on olnud sinu arvates kõige hukatuslikumad tagajärjed“. Seevastu variandis 2015/2 tuleb analüüsida luuletaja huumorit ja leida koomilise situatsiooni näiteid: „Analüüsi, missugune on Jürgen Rooste huumor“. Keele- ja luuleanalüüsi ülesanded on liigitatud kolmandale tasandile, sest nende korral on eksaminandil vaja mõtestada autori sõnumit ja keelekasutust, sh kasutada varem omandatud teadmisi.

Esmane kodeerimine näitab, et kuue aasta riigieksamitöödes on ülekaalus ligipääsu ja hankimise tasandi ülesanded, seevastu seostamise ja tõlgendamise tasandi ning arutluse ja hindamise tasandi ülesandeid on vähe. Kõikide osaülesannete puhul ei ole aga võimalik tasandit üheselt määrata, sest ülesande sõnastus ei andnud infot selle kohta, kas vastata tekstist saadud teabe põhjal või kasutada varasemaid teadmisi ja kogemusi.

6.2. Kahe kõrgeima ja madalaima keskmise tulemusega variandi analüüs

Nelja eksamivariandi ülesannete põhjalikuma analüüsi eesmärk on võrdlevalt eristada osaülesanded ja määrata neis sisalduvate infoüksuste arv (vt tabelid 4 ja 5). Analüüsi toetavad informantide kommentaarid.

6.2.1. Kõrgema sooritustulemusega variandid

Kõrgeima keskmise tulemusega lugemisülesandel (Tarmo Jüristo „Milleks meile vabakond?“, 2014/3) on üks alustekst ja selle mõistmist kontrol- litakse kolme ülesandega, mis jaguneb seitsmeks osaülesandeks. Eksa- minand peab tekstist leidma 11 infoüksust (vt tabel 4). Selle lugemisosa variandi valis 893 õpilast ja keskmine tulemus oli 29,7 punkti.

Tabel 4. Riigieksami 2014/3 lugemisülesanne

Nr	Ülesanne	Info- üksused	Tasand
1	<i>Tänapäeva demokraatiat varasemaga võrreldes väidab Tarmo Jüristo, et „võimaluste horisont“ on sammhaaval avardunud. Mida autor selle all silmas peab?</i>	1	I
	<i>Too 2 näidet, millega ta oma mõtet toetab.</i>	2	I
2	<i>Selgita riigi ja kodaniku suhte üldlevinud käsitust tänapäeva Eestis.</i>	1	I
	<i>Milline on autori arvates vabakonna roll ühiskonnas?</i>	1	I
3	<i>Too välja 4 põhjust, miks on „Teeme ära!“ ja Uue Maailma Selts kodanikuühiskonna head näited.</i>	4	I
	<i>Millist neist põhjustest pead kõige kaalukamaks?</i>	1	II/III
	<i>Miks?</i>	1	III
KOKKU:		11	

Eeltoodud ülesanded kuuluvad peamiselt esimesele tasandile. Esimeses osaülesandes tuleb eksaminandil selgitada, mida peab autor silmas väitega „võimaluste horisont“ on sammhaaval avardunud. Küsimuse sõnastuse põhjal võiks see olla teise tasandi ülesanne, kuid kuna ülesande ja alus- teksti leksikaalne kattuvus aitab vastuse üles leida (vt alltoodud näide) ning võimaldab alusteksti tsiteerides õigesti vastata, liigitub ülesanne esimesele tasandile.

Siit aga tõuseb küsimus: mil moel ja kust tuleneb impulss poliitiliseks muutuseks ja milline on protsess, mis seda võimaldab? Eespool mainitud „võimaluste horisondi“ avardamine leiab harva aset n-ö pärispoliitika sees või kaudu – reeglina on see võitlus, mida peetakse selle äärealadel.

Näitena võib siin mõelda rassilise või naiste valimisõiguse saavutamise peale, mis mõlemad olid pika kodanikuliikumise tulemuseks. Nagu mõlema puhul näha, võib selline inkrementaalne muutus väga kaua aega võtta.¹²

Ülesannete sõnastus ei toeta vastajat, sest puuduvad juhised, kuidas tuleb vastus esitada – kas tsitaadi või refereeringuna. Innove 2014. aasta lühianalüüsis tuuakse lugemisosa hindajate kommentaaride hulgas välja, et „Liiga tugevasti toetuti teksti sõnastusele, ei refereeritud“ (Innove 2014: 13). Eristuskirja lugemisosa hindamise peatükis on suunis „Kui alustekst on ulatuslikult ümber kirjutatud ja seda pole korrektselt refereeritud või tsiteeritud, langetatakse ülesande tulemust ühe tasandi võrra“ (Eristuskiri 2018: 7), kuid ebaselgeks jääb, kui ulatuslikku tsitaati võib vastamisel kasutada. Ka informantidel tekkis vastates küsimusi tsitaadi kasutamise kohta. Näiteks peab kolmandas ülesandes õpilane põhjendama, mis põhjust peab ta kõige kaalukamaks, ent ülesandest ei selgu, kas põhjendus peab toetuma alustekstile või võib õpilane esitada oma arvamuse.

I: Kui pikk tsitaat võib olla?

I: Kas ma võin tekstist otse selle võtta?

Teisele osaülesandele vastamiseks soovisid informandid lisainfot, kuid esitatud kommentaaridest selgus ka, et küsimusele oli võimalik vastata teksti täpselt mõistmata.

I: Kas piisab ühe aspekti väljatoomisest?

I: Kas võib tekstist tsitaadi välja kirjutada? Kas ridadel 63–69 on sellele vastus?

I: Ma ei saa täpselt aru, mis vabakond on ... Autori seisukoht on siin tekstis ... [Vastab küsimusele kogu teksti täpselt mõistmata.]

Punktisummalt järgmisel variandil (Aleksi Lotmani „Loodushoiust liigse halata“, 2013/4) on üks alustekst. Selle kohta esitatakse neli ülesannet, milles on kaheksa osaülesannet. Neist seitse on esimese tasandi ülesanded. Vastamisel tuleb esitada kokku 15 infoüksust (vt tabel 5). Selle lugemisülesande variandi valinud 4538 õpilase keskmine tulemus oli 33 punkti.

¹² Artikli autorite esiletõst.

Tabel 5. Riigieksami 2013/4 lugemisülesanne

Nr	Ülesanne	Info-üksused	Tasand
1	<i>Kuidas on inimkond suutnud loodusliku keskkonna hävingut pidurdada?</i>	1	I
	<i>Too tekstist selle kohta 3 näidet.</i>	3	I
2	<i>Artikli autor on seisukohal, et kõik keskkonna-probleemid ei ole tingitud rahvastiku juurdekasvust. Leia tekstist 2 näidet, millega ta seda põhjendab.</i>	2	I
3	<i>Millised on Lotmani arvates loodushoiu 2 üldist põhjust?</i>	2	I
	<i>Selgita, miks ta peab mõlemat oluliseks.</i>	2	I
4	<i>Kuidas saab vähendada inimtegevuse kahjulikku mõju Eesti loodusele?</i>	1	I
	<i>Too tekstist 3 näidet.</i>	3	I
	<i>Põhjenda, millist neist pead kõige tähtsamaks.</i>	1	III
KOKKU:		15	

Osaülesannete ja teksti leksikaalne kattuvus hõlbustab vastuste leidmist. Ka üks informant kommenteeris lahendamise käigus just küsimuse ja alusteksti leksikaalset kattuvust.

I: Siin leiab need kolm lihtsalt. Samad sõnad tekstis.

Kui ülesannete vastused asuvad tekstis lähestikku, on neid lihtne leida.

I: Kas pean teksti lõpust ka vaatama ega seal ei ole midagi selle kohta?

Ka küsimusele „Millised on Lotmani arvates loodushoiu 2 üldist põhjust?“ leiab eksaminand vastuse (eetiline, pragmaatiline) ühest alusteksti lausest. Vastamist hõlbustab taas leksikaalne kattuvus: „Kas põhjus loodust hoida on eelkõige eetiline või pragmaatiline?“ (Eksamitöö 2014).

I: Kas saab olla nii, et vastus on ühes lauses. Eriti kerge.

Neljandas küsimuses, kus nõuti näite põhjendamist, väljendasid informandid vastamisel ebakindlust.

I: Kuidas seda hinnatakse, kui ma põhjendan?

I: Kas võin oma peast selgitada?

Kõrge keskmise sooritustulemusega variante iseloomustab esimese tekstimõistmistasandi ülesannete rohkus. Nõutud infoüksuste arv nendes on 11–15. Informantide sõnul ei toeta esitatud sõnastus ülesande lahendamist piisavalt, sest ei täpsusta, kas vastamisel tuleb kasutada tsitaati või refereeringut ning kas põhjendada võib oma teadmiste ja kogemuste abil. Hindamisjuhendi järgi peavad põhjendused tulenema alustekstist, kuid eristuskirjas on osutatud, et vastus võib hõlmata „vahel oma seisukoha/hinnangu avaldamist“ (Eristuskiri 2018: 4). Kuna lubatud on nii tsiteerida kui ka vastus ise sõnastada, peab töökäsust selguma, kuidas tuleb eksaminandil vastata. Oluline on tähele panna, et suures mahus tsiteerimine aitab vältida sõnastus- ja õigekirjavigu. Innove analüüsis juhitakse tähelepanu samale aspektile: „Nii sõnastus- kui ka õigekirjavigu oli rohkem vastustes, milles õpilane ei saanud alusteksti tsiteerida ning pidi vastuse teksti ise kirjutama“ (Innove 2013).

6.2.2. Madalama sooritustulemusega variandid

Kõige madalama keskmise tulemusega (21 punkti) on vaadeldud perioodil fs-i ja Paavo Piigi luuletekstide variant (2013/2). Alustekste on selles variandis kaks ja nende kohta on koostatud neli ülesannet. Osaülesandeid on kokku kümme, esitatavaid infoüksusi 21 (vt tabel 6).

Tabel 6. Riigieksami 2013/2 lugemisülesanne

Nr	Ülesanne	Info-üksused	Tasand
1	<i>Võrdle luuletustes kujutatud inimesi.</i>	1	II
	<i>Too välja 2 sarnasust ja 2 erinevust ning toeta vastust tekstinäidetega.</i>	8	I-II
2	<i>Missugune on Paavo Piigi ja fs-i luuletustes kujutatud inimeste suhtumine kultuuri?</i>	1	II
	<i>Leia selle kinnituseks kummaski tekstist 1 tsitaat.</i>	2	I
3	<i>Mille poolest fs-i ja Paavo Piigi luuletuste keel sarnaneb?</i>	1	III
	<i>Leia 2 näidet selle kohta.</i>	2	I
	<i>Mille poolest fs-i ja Paavo Piigi luuletuste keel erineb?</i>	1	III
	<i>Leia 2 näidet selle kohta.</i>	2	I

4	<i>Mida naeruvääristavad autorid oma luuletustes?</i>	1	III
	<i>Leia kummaski luuletusest 1 näide iroonia kohta.</i>	2	III
KOKKU:		21	

Kõik ülesanded eeldasid kahe alusteksti võrdlemist ja analüüsi (II–III tasand). (Vt allesitatud näide alusteksti katkendist 2013/2.)

fs
imelikke inimesi mõeldakse välja

imelikke inimesi mõeldakse välja
neil on moekad kingad
ja hästiistuvad ylikonnad
ja laptop
ja suhe
mõnikord mitmekski ööks
neil on mustad autod
ja hoolega treenitud sarmikas irve
ja silmis säde
ja keeled suus
ja nägemus
visioon
nemad päästavad maailma
see oli nali
joke

Paavo Piik
hey mr tambourine man

oo, armas mainekujundaja
kujunda mind
ma maksan sulle rahadest
mis maksuamet tagastas
kui kuubal käisin koolitusel
armas, armas mainekujundaja
anna mulle esikaas
või paljastavad pildid mis
on arvutiga üle käidud
tead ju neid pilte?

oo, armas mainekujundaja
kujunda mind
mul on naine ja oma māja
otsas on ideed

Informandid tõid kommentaarides esile, et luulekeel ei ole üheselt mõistetav ega sõna-sõnalt tõlgendatav.

I: Kas suhtumine kultuuri peab mõlemas luuletuses olema ühesugune?

I: Luule puhul ei ole kõike tekstis öeldud, kas siis võin ise edasi arendada, näiteks kultuuri suhtumise kohta? Igaüks loeb luuletusest omamoodi välja.

I: Nii lühikese luuleteksti kohta pean iga vastuse kirjutama 50–100 sõnaga?

Küsimuste sõnastus ei toeta vastajat piisavalt. Nii ei ole kolmandas ülesandes selgelt kirjas, kuidas sarnasusi-erinevusi esitada ja mida peetakse luuletuste keeleks.

I: Mitu näidet pean leidma ülesehituse ja keele kohta?

I: Mis keel täpselt on, autori omapärane keel või lihtsalt keel?

Neljandas ülesandes tuleneb ebamäärasus sellest, et eksaminand võib töökäsku tõlgendada erinevalt. Ülesandes tuleb vastata, mida naeruvääristavad autorid oma tekstides, kuid ei ole täpsustatud, kas vastus peaks olema mõlema autori kohta ühine või kummagi autori kohta eraldi. Vastata on võimalik mõlemat moodi.

I: Kuidas ma seda kirja panen? Mida hindamisel õigeks loetakse? Kas luuletuste keele erinevuste kohta sobivad kõik asjad, mis ma märkan? Üks kirjutab ingliskeelsed sõnad kaldkirjas, teine ei kirjuta.

Madala keskmise tulemusega on ka variant 2013/1, mis koosneb ühest alustekstist (Sass Henno „21. sajandi ristirüütel“) ning sisaldab nelja ülesannet ja kümmet osaülesannet. Infoüksusi tuleb vastajal esitada 19, kuigi üksuste arvu määramine on keeruline, sest viimases ülesandes ei ole nimetatud, mitu aspekti tuleb teksti ülesehituse ning keele ja/või sõnastuse kohta leida. Ülesandega mõõdetakse kõigi kolme tasandi oskusi (vt tabel 7). Selle variandi keskmine tulemus oli 23,5 punkti.

Tabel 7. Riigieksami 2013/1 lugemisülesanne

Nr	Ülesanne	Info-üksused	Tasand
1	<i>Nimeta lühijutu kaks keskset tegelast.</i>	2	I
	<i>Võrdle, mille poolest nende lood sarnanevad (3 sarnasust).</i>	3	II
	<i>Võrdle, mille poolest nende lood erinevad (3 erinevust).</i>	3	II
2	<i>Nimeta kolm rüütlitüüpi, keda on tekstis mainitud.</i>	3	I
	<i>Millise rüütlitüübiga samastub minategelane?</i>	1	II
	<i>Miks?</i>	1	II
3	<i>Missugustele jaanipäevaga seotud müütidele on tekstis viidatud?</i>	2	II
	<i>Miks autor väidab, et jaanipäev on „salakaval püha“?</i>	1	I
4	<i>Mis on teksti põhisõnum?</i>	1	III
	<i>Kuidas kasutab autor sõnumi edastamiseks teksti ülesehitust ja keelt (nt sõnastust)?</i>	2	III
KOKKU:		19	

Informantide kommentaarid näitavad, et ülesannete sõnastus on kohati ebaselge ja mitmeti tõlgendatav. Eksamitöö 2013/1 esimeses küsimuses tekitas mitmeti mõistmist sõnaühend *tegelaste lood*, kolmandas aga *müüdi* ja *muistendi* mõiste.

I: Mida see „tegelaste lood“ tähendab? Kõik, mis jutus nendega toimub?

I: Mida kolm punkti märgib teksti sees? Kas see on teksti ülesehituse kohta?

I: Kas Koidu ja Hämariku muistend on müüt?

Madala keskmise sooritustulemusega variante iseloomustab teise ja kolmanda tekstimõistmistasandi ülesannete rohkus. Nõutud infoüksuste arv on vahemikus 19–21. Informantide sõnul ei toeta ülesannete sõnastus eksami sooritajat piisavalt, sest ülesandest ei selgu alati, mitu infoüksust tuleb esitada.

Käsitletud ülesannete põhjal võib väita, et keskmise tulemuse erinevus võib tuleneda peale eksaminandide võimekuse ka ülesande sõnastusest, vastuste jaoks nõutud infoüksuste arvust ja tekstimõistmise tasanditest. Samuti tuleb arvestada alustekstide liigiga: erinevalt publitsistlikust või populaarteaduslikust tekstist pakub ilukirjandustekst eri tõlgendusvõimalusi ja küsimustele ei pruugi olla ühte õiget vastust.

7. Kokkuvõte

Artiklis analüüsiti 2013.–2018. aasta riigieksami lugemisosa variante ja ülesandeid. SA Innove iga-aastastest lühianalüüsidesaadud andmeid koondades selgus, et õpilased valivad mõningaid variante kümme korda sagedamini kui teisi ning kõige madalama keskmise tulemusega (21 punkti) ja kõige kõrgema keskmise tulemusega (33 punkti) variandid erinevad üksteisest punktiarvult märkimisväärselt – erinevus on 12 punkti.

Dokumendianalüüs näitas, et õpitulemused, mida eristuskirja järgi lugemisosa ülesannetega mõõdetakse, on sõnastatud üldiselt, eksami eristuskirjas ei määratleta lugemisoskuse ja tekstimõistmise konstrukti täpselt ega eristata tekstimõistmise tasandeid.

Eksamistatistika põhjal ei ole võimalik teha järeldusi selle kohta, mis valmistab õpilasele ülesande või selle sooritamise juures raskusi. Seetõttu täiendati kvantitatiivset analüüsi kvalitatiivsega, mille käigus jagati ülesanded osaülesanneteks ja kodeeriti need tekstimõistmise tasandite

kaupa, lähtudes OECD raamdokumendis kirjeldatud kolmikjaotusest. Osatülesannete esialgse analüüsi tulemusena selgus, et suur osa neist kuulub esimesele ehk ligipääsu ja hankimise tasandile, vähem oli teise tasandi ehk seostamise ja tõlgendamise ning kolmanda ehk arutluse ja hindamise tasandi ülesandeid. Nelja ülesande täpsem analüüs näitas, et eri tasandi ülesandeid ei ole eksamivariantides võrdselt.

Ülesannete vastustes nõutud infoüksuste arv ei olnud samuti võrdne. Kahes kõrgema keskmise tulemusega variandis jäi infoüksuste arv vahemikku 11–15, kahes madalama keskmise tulemusega variandis 19–21.

Kõrgeima ja madalaima keskmise tulemusega lugemisülesannete analüüs kinnitas, et kui variandis on ülekaalus teise ja kolmanda tasandi ülesanded ning tuleb esitada rohkem infoüksusi, on lugemisülesande eest saadud punktisumma väiksem võrreldes variantidega, milles domineerivad esimese ja teise tasandi ülesanded ning tuleb esitada vähem infoüksusi (vrd 11 ja 21 infoüksust).

Et tuvastada eksami lahendamise käigus ette tulevaid raskusi, kaasati uuringusse kolm informanti, kes ülesandeid lahendades kommenteerisid kirjalikult lahenduskäiku ja tekkinud küsimusi. Nende kommentaaride põhjal selgus, et enim ebakindlust tekitas küsimuste mitmeti tõlgendatav sõnastus (nt kuidas tõlgendada sõna *lood*), oodatava vastuse detailsuse täpsustamata jätmine (mitu näidet tuleb otsida) ning vastuse vormistamise viisi ebaselgus (kas tsiteerida või refereerida, põhjendada teksti põhjal või oma mõtetega). Esimese tasandi ülesannetes on selliseid küsimusi, mille sõnastus kattub tekstis oleva vastuse sõnastusega ja teeb vastuse leidmise lihtsamaks.

Dokumendianalüüsi, statistiliste andmete, ülesannete rühmitamise tekstimõistmise tasandite alusel ning informantide kommentaaride analüüsist ilmnes, et eksami lugemisosa variantide ülesanded ei esita vastajatele ühesuguseid nõudmisi, on eri raskusastmega ja ei mõõda alati seda, mida nad konstrukti järgi väidavad mõõtvat.

Lisa. Eksamitöö lugemisosas variandid aastatel 2013–2018*

Aasta	Ülesande keskmine tulemus (max 40 p)	Variandi valinud õpilaste arv	Variandi valinud õpilasi %	Alusteksti autor	Zaer	Alustekstide arv	Pealkiri
2013	23,5	1325	16,8	Sass Henno	ilukirjandus (lühijutt)	1	„21. sajandi ristitütel“
2013	21	409	5,2	fs ja Paavo Piik	ilukirjandus (2 luuletust)	2	„imelikke inimesi mõeldakse välja“, „hey mr tambourine man“
2013	27,2	1621	20,5	Priit Hõbemägi	publitsistika (essee)	1	„Visioonidest on villand“
2013	29,7	4538	57	Aleksei Lotman	populaarteadus (artikkel)	1	„Loodushoiust liigse halata“
2014	26,3	1745	25,1	Tõnu Õnnepalu	ilukirjandus (proosa)	1	„Paradiis“
2014	26,6	3341	48	Tõnis Kahu	publitsistika	1	„Vaadata tähti“
2014	33	864	12,4	Tarmo Jüristo	publitsistika (artikkel)	1	„Milleks meile vabakond?“
2014	28,8	1001	14,4	Kalevi Kull, Mart Viikmaa	populaarteadus (2 intervjuud)	2	„Lehed ja tähed“
2015	26,98	770	11	Andrus Kivirähk	ilukirjandus (näidend)	1	„Kevadine Luts“
2015	24,2	1398	20,2	Jürgen Rooste	ilukirjandus (poeem)	1	„Rahvaloendaja“
2015	27,5	2469	35,7	David Vseviov	publitsistika (artikkel)	1	„Kas ajalugu tunneb usaldust?“
2015	28,7	2272	32,9	Alar Karis	populaarteadus (artikkel)	1	„Oma hing ja võõras keha; oma keha, kelle hing?“

2016	28,1	3258	47	Rein Raud	ilukirjandus (novell)	1	„Kivi“
2016	25,5	1067	16	Kristjan Port	publitsistika (artikkel)	1	„Sportlased, idaeurooplased, Nietzsche ja rehepapid“
2016	28,9	1691	25	Voldemar Kolga	publitsistika (artikkel)	1	„Haridus teeb vabaks“
2016	29,3	867	13	Tiit Kändler	populaarteadus (artikkel)	1	„Maa läheneb uuele olekunihkele“
2017	27,9	626	10	Leelo Tungal, Kätlin Kaldmaa, Jan Kaus	ilukirjandus (3 luuletust)	3	„Raamat: raamatule pühendatud luuletusi eesti luuletajailt“
2017	27,2	1430	22	Triin Toomesaar	publitsistika (mõistujutt)	1	„Kolm õde ehk Teekond sinna, kuhu naistel asja pole“
2017	24,3	1657	25	Andra Siibak	publitsistika (artikkel)	1	„Facebooki „hea uus ilm““
2017	28,8	2836	43	Henri Ormus	populaarteadus (artikkel, 3 diagrammi)	4	„Tuumajaam – müüdid ja tegelikkus kaalukaasil“
2018	26,2	2635	40	Mihkel Mutt	ilukirjandus (proosa)	1	„Eesti ümberlõikaja“
2018	23,8	344	5	Wolfgang Drechsler, Rainer Kattel, arengukava	publitsistika (artikkel, intervjuu, arengukava)	3	„Mis on innovatsioon?“, „Innovatsioon – mis see on?“, kodanikuühiskonna arengukava
2018	28	2440	37	Rein Ahas	publitsistika (artikkel, joonis)	2	„Rännata maailmas, kus kõik jääb hiirekliki kaugusele“
2018	27,8	1110	17	Margus Niitsoo, Alo Lõhmus, Peep Nemvalts	publitsistika (kolm alusteksti)	3	„Mida kiiremini eesti teaduskeel sureb, seda parem“, „Absurdne eesti teaduskeel“, „Teadusmõtte mitmekesisus avaldub keelerikkuses“

* SA Innove iga-aastastest lühianalüüsidest saadud andmed (vt Innove.ee)

Kirjandus

- Basabara jt 2013** = Deni Basabara, Paul Yovanoff, Julie Alonzo, Gerald Tindal. Examining the structure of reading comprehension: do literal, inferential, and evaluative comprehension truly exist? – Reading and Writing 26(3), 349–379.
- Brock, Tiina 2015.** Kas eesti keele riigieksam on eesti keele riigieksam? – Lääne Elu, 29. apr. <https://online.le.ee/2015/04/29/tiina-brock-kas-eesti-keele-riigieksam-on-eesti-keele-riigieksam/> (22.04.2019).
- Carr, Nathan T. 2011.** Designing and Analyzing Language Tests. Oxford: Oxford University Press.
- EEÕS 2020** = Eesti elukestva õppe strateegia 2020. 2014. Haridus- ja Teadusministeerium, Eesti Koostöö Kogu, Eesti Haridusfoorum. Tallinn: Haridus- ja Teadusministeerium. <https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf> (25.02.2019).
- Eksamitöö 2013** = Eesti keele riigieksam. SA Innove. <https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/> (14.06.2018).
- Eksamitöö 2014** = Eesti keele riigieksam. SA Innove. <https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/> (04.03.2019).
- Eksamitöö 2015** = Eesti keele riigieksam. SA Innove. <https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/> (04.03.2019).
- Eksamitöö 2016** = Eesti keele riigieksam. SA Innove. <https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/> (04.03.2019).
- Eksamitöö 2017** = Eesti keele riigieksam. SA Innove. <https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/> (04.03.2019).
- Eksamitöö 2018** = Eesti keele riigieksam. SA Innove. <https://www.innove.ee/eksamid-ja-testid/riigieksamid/riigieksamite-materjalid/> (04.03.2019).
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eristuskiri 2013.** Eesti keele riigieksami eristus kiri. SA Innove. <http://arhmus.tlu.ee/cgi-bin/epam?oid=112674> (25.11.2018).
- Eristuskiri 2018.** Eesti keele riigieksami eristus kiri. SA Innove. https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/02/eesti-keele-RE_eristuskiri_2018.pdf (28.12.2018).
- Fulcher, Glenn 2010.** Practical Language Testing. London: Hodder Education. <http://dx.doi.org/10.4324/980203767399>.
- GRÕK 2011** = Vabariigi Valitsuse 6. jaanuari 2011. a määrus nr 2 „Gümnaasiumi riiklik õppekava“. <https://www.riigiteataja.ee/akt/129082014021> (25.11.2018).

- Haladyna, Thomas M., Michael C. Rodriguez 2013.** Developing and Validating Test Items. New York, London: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203850381>.
- Halapuu, Viivika, Aune Valk 2013.** Täiskasvanute oskused Eestis ja maailmas: PIIAC uuringu esmased tulemused. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Hausenberg jt 2004** = Anu-Reet Hausenberg, Tiina Kikerpill, Maia Rõigas, Ülle Türk. Keeleoskuse mõõtmine. Tallinn: TEA.
- Innove 2013** = 2013. aasta eesti keele riigieksamist. Koost. Pille Reins. SA Innove. Väljatrükk autorite käes.
- Innove 2014** = 2014. aasta eesti keele riigieksamist. Koost. Pille Reins. SA Innove. https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/10/eesti-keele-RE-2014_luhianaluus.pdf (03.01.2019).
- Innove 2015** = 2015. aasta riigieksamist. Koost. Pille Reins. SA Innove. https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/10/eesti-keele-RE-2015_luhi-analuus.pdf (03.01.2019).
- Innove 2016** = 2016. aasta riigieksamist. Koost. Pille Reins. SA Innove. https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/10/eesti-keele-RE-2016_luhi-analuus.pdf (03.01.2019).
- Innove 2017** = 2017. aasta riigieksamist. Koost. Pille Reins. SA Innove. https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/09/2017_eesti-keele-riigieksami-luhianaluus.pdf (03.01.2019).
- Innove 2018** = 2018. aasta riigieksamist. Koost. Pille Reins. SA Innove. https://www.innove.ee/wp-content/uploads/2018/09/2018_eesti-keele-riigieksami-luhianaluus.pdf (03.01.2019).
- Järvela, Piret 2018.** Eesti keele riigieksamist õpetaja vaatepunktist. – Õpetajate Leht, 18. mai. <http://opleht.ee/2018/05/eesti-keele-riigieksamist-opetaja-vaatepunktist/> (22.04.2019).
- Kell, Anu, Monika Undo 2018.** Eesti keele riigieksam – raske katsumus või meeldiv võimalus eneseteostuseks? – Õpetajate Leht, 9. märts. <http://opleht.ee/2018/03/eesti-keele-riigieksam-raske-katsumus-voi-meeldiv-voimalus-eneseteostuseks/> (22.04.2019).
- Kerge jt 2014** = Krista Kerge, Anne Uusen, Halliki Põlda. Teismeeva loovkirjutiste sõnavara ja selle hindamine. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 10. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 157–175. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa10.10>.
- Kikerpill, Tiina 2010.** Lugemisoskuse mõõtmine eesti keeles teise keelena. Testisoorituse kvalitatiivne analüüs. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kikerpill, Tiina 2012.** Enesevaatlus lugemistesti valiidsuse uurimisel. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 3 (2), 79–112.

- Kikerpill, Tiina 2017.** Lugemisstrateegiate kasutus akadeemilises õppes. – Lähivõrdlusi / Lähivertailuja 27, 132–164. doi:10.5128/LV27.04.
- Kikerpill, Tiina, Ülle Türk 2013.** Tekstisisesed seosed eesti keele kui teise keele lugemistestis: mõõtmisvahendi valiidsus. – Lähivõrdlusi / Lähivertailuja 23, 121–147. doi: 10.5128/LV23.05.
- Kärbla jt 2017** = Triinu Kärbla, Krista Uibu, Mairi Männamaa. Eesti keele riiklike tasemetööde tekstimõistmisülesannete analüüs. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 13. Toim. Margit Langemets, Maria-Maren Linkgreim, Helle Metslang. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 73–87. doi:10.5128/ERYa13.05.
- Kärbla jt 2018** = Triinu Kärbla, Krista Uibu, Mairi Männamaa. Pikilõikeline sissevaade eesti keele taseme- ja eksamitööde tekstimõistmisülesannetesse. – Eesti Haridusteaduste Ajakiri 6 (1), 157–178. doi: <https://doi.org/10.12697/eha.2018.6.1.07>.
- Lepajõe, Kersti 2011.** Kirjand kui tekstiliik. Riigieksamikirjandite tekstuaalsed, retoorilised ja diskursiivsed omadused. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 31.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- OECD 2008.** Lugemisoskus. PISA 2009 raamdokument. Tallinn: REKK.
- Puksand, Helin 2014.** Teismeliste lugemisoskuse mõjutegurid. (= Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid 78.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Tengberg, Michael 2017.** National reading tests in Denmark, Norway, and Sweden: a comparison of construct definitions, cognitive targets, and response formats. – Language Testing 34 (1), 83–100.
- TTSS** = Testiterminate seletussõnastik 2003. Koost. Tiit Erelt, Kristi Mere, Hele Pärn, Leeni Simm, Ülle Türk. Tallinn, Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Tire jt 2010** = Gunda Tire, Helin Puksand, Imbi Henno, Tiit Lepmann. PISA 2009 – Eesti tulemused. Tallinn: Innove. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/40802> (31.03.2019).
- Uusen, Anne 2006.** Põhikooli I ja II astme õpilaste kirjutamisoskus. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Valk, Aune, Gerli Silm 2015.** Haridus ja oskused: PIIAC uuringu temaatiline aruanne nr 6. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium.
- Weir, Cyril 2005.** Language Testing and Validation: An Evidence-based Approach. Basingstoke: Palgrave Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1057/9780230514577>.

Analysis of reading tasks of Estonian language matriculation exams from 2013–2018

**KADRI SÕRMUS, MAIGI VIJA,
KERSTI LEPAJÕE**

The Estonian language matriculation exam comprises two parts that are used to assess text comprehension and composition skills, i.e. functional reading and writing skills. As a compulsory national exam, it is a high-stakes test and its results determine graduation from secondary school as well as continuation of studies in university. This article analyses the quality of tasks in the reading component of the matriculation exam in 2013–2018.

The analysis of the complexity of the exam tasks revealed that very often (in 74% of 132 tasks) the tasks measure text comprehension of the lowest level, where the examinee has to find explicitly presented information in the text. In the case of second level tasks, the examinee has to analyse the content of the text, make conclusions, compare and interpret the content of the base text, read between the lines and give evaluations; these accounted for only 9% of the exam tasks in the six years.

The analysis showed that the reading component versions with the highest and lowest average score are not equal in complexity, which conflicts with the high-stakes principle of the exam.

The reading tasks should ensure that the exam measures the different levels of text comprehension.

Keywords: testing, measuring reading skills, text comprehension levels and components, exam tasks, Estonian

Kadri Sõrmus
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kadri.sormus@ut.ee

Maigi Vija
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
maigi.vija@ut.ee

Kersti Lepajõe
maailma keelte ja kultuuride kolledž
Tartu Ülikool
Lossi 3
51003 Tartu
kersti.lepajoe@ut.ee

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID V *PERU, VAIBUMA, VELBAS, VIDEVIK,* *VISTAR JA VÄNGE*¹

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse uus või täpsustatud etümoloogiline tõlgendus sõnadele *peru* 'kergesti lõhkuma hakkav', *vaibuma* 'haigeks, viletsaks jääma; surema jt', *velbas* 'kaval, kelm (inimene)', *videvik* 'õhtune poolpime aeg', *vistar* 'vinn, punn' ja *vänge* 'vastikult maitsev; terav, kange; ropp, rõve'.

Võtmesõnad: etümoloogia, sõnalaenud, eesti keel, läänemeresoome keeled, balti keeled

peru

Eesti adjektiivil *peru* : *peru*, mrd (V) *pero* ' (kohkumisest) äkitselt jooksmas olev või tagant üles lööv, kergesti lõhkuma hakkav, juhtimisele mittealluv (hobuse kohta); taltsutamatu, tormakas, tõrges (inimese kohta)' (EKSS 4: 187–188) on vasted vadj ja isuri keeles: vadj *pero* 'peru (hobuse kohta); tõrges, riuklik (hobuse kohta)', Ku *pero hepoinA* 'peru hobune', *peřroottaa*, *perossua* 'peruks minna' (VKS 4: 210; VKMSS: 363), is *pero(i)* 'peru, tõrges (hobuse kohta)' (Nirvi 1971: 399).

peru-adjektiivist lähtub mitmeid tuletisi, nagu *peru-kas* 'peruvõitu', *peru-ta-ma* 'peru olema' (VMS II: 194). Vanem leksikograafia tunneb rõõpset tagavokaalset tüvevarianti *põru*: Göseken 1660: 440 unbendig / [ferox] *pörro*; Vestring 1998 [1710–1730]: 185 {*Pörro*} *perro hobbone*, {*Stätisch*} flüchtiges Pferd; Helle 1732: 160 *pörro* städtisch (Pferd); Wiedemann (1973: 803, 868) *peru* : *peru* (d *pero*), *põru* : *põru* 'jonnakus, jonnakus, kangekaelsus / Dämlichkeit, Rausch, Starrköpfigkeit'.

Julius Mägist on konstrueerinud *peru*-sõnale keerulise arenguloo: adjektiiv on nimisõnast **perä* 'pära, tagaosa' tuletatud deminutiiv **peroi*,

¹ Autori soovil on säilitatud näidete algne vormistus.

mis eventuaalsest liitsõnast **peroj-hepoj* on oletatavasti abstraherunud adjektiiviks, et „omistuda pärapoolt pilduvalle või muidu perutavale hobusele“ (Mägiste 1928: 14, 156, 221, 222–223). Mägiste mõttemäng liigitub pigem rahvaetümoloogia valdkonda. Seisukoha, nagu lähtunuks ee *peru* jt sõnast *perä*, on Mägiste esitanud uuesti EEW-s (VI: 1999, sub *peru*¹). Seda vähe- või pigem ebausutavat etümoloogiat on korranud SKES (III: 529), Raun (1982: 119) ja EES (362).

Nii häälikuliselt kui ka semantiliselt usutavat ainestikku kõrvutamiseks pakuvad balti keeled. Eventuaalne balti laenualus on **(s)perV-*: ld *peĩti* (*pēria*, *pēřē*), *pēĩti* (*pēria*, *pēřē*) 'lööma, peksma, piitsutama; viskama, heitma; laskma, tulistama; müristama; vihtlema; kiiresti käima, sõitma, ratsutama', lt *pēĩt* (*per* ~ *pēř*, *pēra*), mrd *perĩt*² 'lööma, peksma (karistuseks); vihtlema', *speĩt* (*spēř*, *spēra*) 'jalaga lööma, põtkima (hobuse kohta), viskama, pilduma, tõukama, puskama; sisse lööma (välk)', *šis zirgs speřas* 'sel hobusel on komme tagant üles lüüa'; ablautsuhtega kuulub siia ld *spĩrti* (*spĩria*, *spýřē*) 'jalaga lööma, jalaga eemale tõukama, põtkima, virutama; tagant või vägisi sundima, ajama, käskima; visalt nõudma, peale käima jt'; sõnaperesse kuuluv vn *nepēĩtĩ* 'kellelegi peale astuma, trügima, pressima, jooksma, sõitma, taguma, peksma, kolkima jt' pigem ei sobi semantiliselt ee-*vdj*-is esinemuse laenualluseks; ieur arhetüüp: **sp(h)er-* 'rebima, lööma, rabelema, viskama'. Laentüvi on kohanenud **oi*-liiteliste noomenitega, vrd nt ee *hapu* (< **happoi*(-)) EEW 1: 284–285) või ee mrd *kuuru* 'lühikõrvaline (lammas)', sm *kuuro*, mrd *kuuroi* 'kurt' < blt (vrd lt *kuĩns* 'kurt') või sl (vrd vblg *kũrĩĩ* 'vigastatud, kõndistatud, tõlbistatud (eriti kõrvad, nina)', *okũĩĩĩĩ* 'amputeerima', vn *kũĩĩĩĩ* 'ära lõikama, kärpima', *kũĩĩĩĩĩĩ* 'lühikõrvaline').

Kirjandus: ME 3: 210, 990; EH 2: 548; LEW 1: 578; 2: 873–874; LEV 2: 40, 259–260; ALEW 2: 960–961; Smoczyński 2016: 1256–1257; Sereiskis 1933: 854; LKŽ; Vasmer III: 240–241; SRNG 26: 250–251.

vaibuma

Eesti verbi *vaibuma* 'vaikse(ma)ks jääma, vähem kuuldavaks muutuma; nõrgenema, vähenema; soikuma; surema' peetakse kõhklemisi *bu*-liite- liseks refleksiivtuletiseks verbitüvest **vajV-* (kust ee *vajuma*, sm *vajota* jt): Budenz 1884: 255: vrd *vajota*; SKES V: 1602–1603, 1607–1608: vrd *vajota*; SSA 3: 393: võib-olla seotud sõnadega *vajaa* 'mittenäielik, puudulik',

vajota; EEW 11: 3645: *vaibuma* ← verbaaltüvi **vajV-* + **-pu-*; Häkkinen 2004: 1434: ehituselt selge tuletis *vaja*-tüvest, kust ka *vajota*. Huno Rätsep (1992: 374) tõlgendab *vaibu*- uueks, *vaja*-tüvest 'puudus, vajadus, tarve, puudu olev, vajalik' tüvekonsonandi muutumise teel tekkinud sekundaarseks lihttüveks.

Pole kahtlust, et *vajuma* 'allapoole, maha langema, alanema; liikuma', sm *vajota* 'vajuda' jt, nähtavasti ka *vaev* 'häda, kannatusi valmistav tunne; pingutust nõudev töö', sm *vaiva* 'vaev, piin, valu, häda' jt on mõjutanud *vaibuma*-verbi semantikat (semantiline liin 'vajuma': *tolmupilv tõusis, ent vaibus peagi taas allapoole; päike vaibus silmapiiri taha* EKSS 6: 136; lisanäited EKMS IV: 339, *Vajuma*; III: 20, *Painduma*), kuid see tõlgendus ei vasta küsimusele, kuidas *vaibuma* semantilisse välja on ilmunud tähendused 'haigeks, viletsaks jääma' ja 'surema'. Naaberkeeled ei näi toetavat sellist tähendusarengut. See on ajendanud otsima lisaselgust sõnapesa kujunemisloos.

Kõnealuse läänemeresoome verbi kohta on järgmisi teateid:

- ee *vaibuma*, mrd *võibuma*, *voibuma* 'nõrgaks jääma, jõudu kaotama, raugema, väsinult vajuma või langema (tuul, vihmaadu, valu); väga väsima, roiduma; seismisest halba lisamaitset omandama' (EKMS II: 1184, *Nõrkema*; III: 617, *Riknema*; IV: 705, *Väsima*; 323: *Vaikima*; VMS II: 631, 706); Wiedemann (1973: 1289) *vaibuma*, *võibuma*, *voibuma* 'nõrgaks jääma, põduraks või jõuetuks jääma, sisse vajuma, väsinult maha vajuma, painduma / entkräftet werden, schwach oder matt werden, einsinken, ermattet niedersinken, sich biegen', *vaibutama*, *voibutama*, *voivutama*, *võivutama*, *võibutama* 'väsitama, nõrgaks tegema, kurnama, roiutama / sinken machen, abmatten, erschlaffen trans., erschöpfen, müde machen'; Müller 1600–1606 *Waiboma* 'nõrkema'; Göseken 1660: 170 einsinken *waibima*; Vestring 1998 [1710–1730]: 278 *Waiboma* / *arrawaiboma* Mat werden Sencken sich beugen; Helle 1732: 202 *arrawaibuma* matt werden, 212 *woiwotama* müde, matt machen;
- lvS *vaibt*, pr = preesens *-ub* 'piinama, vaevama / quälen' (Kettunen 1938: 464b);
- vdjKu *vaipu* 'vajus unne, jäi vaikseks' (VKKMS: 575);
- sm *vaipua* : *vaivu-* 'vajuda, langeda; kokku kukkuda, maha langeda; väsida, roiduda, nõrkeda, kokku vajuda; magama jääda; surra; mrd

- tundetuks muutuda', *voipua* : *voivu-* 'väsida, nõrkeda, viletsaks jääda, jõuetuks muutuda' (SKES V: 1602–1603; SSA 3: 393);
- is *vaibu-* 'vaikida, rahuneda' (Nirvi 1971: 632);
 - krj *vaipuo* 'väsida, nõrkeda, otsa jääda, rl surra; alaneda (veepind); lõppeda, otsa saada', *A vaibuo, vaiboa* 'alla vajuda, langeda; väsida, nõrkeda, kokku kukkuda (löögist); rl viletsaks jääda, surra', *voibuo* 'haigeks jääda; väsida; terveneda, kosuda; heale järjele saada' (Makarov 1990: 411, 438; KKS);
 - lü *baibuda* 'väsida' (Kujola 1944: 14);
 - vpsP *vaibuda* 'väsida, nõrkeda' (SKES V: 1603);
 - (sm >) lpP *vai'bat* jt 'väsida, nõrkeda' (SSA 3: 393).

Mõeldav on selle läänemeresooome verbi **vaipu-* balti päritolu, eventuaalne laenualus **gvaib-* (või **gveib-*), vrd ld *gvaibti* (*gvaibsta, gvaibo*), *gveibti* (*gveibsta, gveibo*) 'jõuetuks, nõrgaks jääma, rammestust tundma, roiduma, teadvust kaotama, minestama', *gvaibēti* 'minestama, nõrgaks jääma', *gvaibul'ys* 'võimetus, jõuetus, minestus', lt *gvaiša* 'kehaline puue'. Balti keeli iseloomustava sõnaalgulise *gv-* ~ *g-* vahelduse tõttu on selle sõnapere liikmed ka ld *geibti* (*geibsta* ~ *geibia, geibo* ~ *geibē*) 'jõuetuks, nõdraks jääma, lõppema, kärvama', *geibūs* 'nõrk, kidur, haiglane', *géiba, geibā, geibena, geibšas* 'haiglane, põdur, kurnatud, otsajäänud inimene või loom', *gybti* (*gybsta, gybo*) 'otsa, viletsaks jääma; kosuma, paranema (haigusest)', lt *gėibt* (*gėibst, gėiba*) 'vankuma, maha vajuma, hukkuma, surema', *gibt* (*gibst, giba*) 'minestama, meelemärkust kaotama, peapööritust tundma, vaevlema, piinlema' (> lvK *gī'bā* 'minestama / in ohnmacht fallen' Kettunen 1938: 58a), *giebt* 'nõrgaks jääma, kahvatuks muutuma', lt *guibs* 'nõrk, rammetu, roidunud, jõuetu', *gùibt* (*gùibst, gùiba*) 'minestama, jõuetuks jääma'; ieur arhetüüp: **geibh-* 'painutama, kõverdama, koolutama / biegen'. Kirjandus: LEW 1: 143; Pokorny 1: 354; LEV 1: 331–332; Smoczyński 2016: 413; Sereiskis 1933: 209; LKŽ.

Läänemeresooome keeltes on tähelepanuväärsel hulgal balti laene, kus esineb diftong *ai*, mis kajastab balti *ai*-d, mõnigatel juhtudel ka balti *ei*-d, nt *kail* 'sookail' < blt **gaila-*, *kaim(as)*, mrd *kāim* 'nimekaim, (kauge) sugulane, kaaslane' < blt **kaim-*, *lahja* (< **lajha*) 'kõhn' < blt **laisa-* või **leisa-*, *paimendama* 'loomi karjatama' < blt **paimēn* jt. Lms *vaipV-* on kohanenud **pu*-liiteliste refleksiividega. Eesti mrd *vai-du-ma* 'riknema, kolkuma' (VMS II: 631), is *vai-tü-ä* 'väsida, roiduda' (Nirvi 1971: 683) on võib-olla vaadeldava refleksiivverbi **-tu*-liitelised variandid. Juhan

Väinaste (1925: 98) on juhtumit tõlgendanud dissimilatsioonina $v - b > v - d$. Ebaselge on diftongide *oi* ja *õi* päritolu verbides *ee voibuma*, *võibuma*, sm *voipua* jt. Mägiste (EEW 12: 3900) peab neid *vaibuma* häälikuvariantideks ning SKES (VI: 1804–1805) ja SSA (3: 467–468) seovad sm *voipua* 'väside, nõrkeda, viletsaks jääda, jõuetuks muutuda; terveneda, kosuda', krj *voibuo* 'haigeiks jääda jt' verbiga *voida* 'võida, suuta'.

velbas

Eesti adjektiivil *velbas* : *velpa* 'kaval, kelm (inimene)' (EKMS I: 1105, Kaval; III: 130, Petis; EKSS 6: 278) ei ole usutavaid etümoloogilisi vasteid teistes läänemeresoome keeltes. Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 1343) on adjektiiv registreeritud *as*-liiteta: *velpa* : *velpa* (P [= Pärnumaa põhjaeestiline osa]) 'kaval, kelm, riukaid täis / listig, verschlagen'. Hilisema murdekogumise käigus saadud teabe põhjal on levik selline: Tor PJg *velbas* 'kavalus, pettus', Põi Var PJg *velpamees* 'kelm, vigurimees'. Johannes Aavik (1919: 51; 1921: 131) on soovitanud murdesõna *velbas* kirjakeelde.

Julius Mägiste (EEW 12: 3784) arvates on *velb-as*, *velpa* kas eesti deskriptiivsõna või seotud soome sõnaga *vilppi* : *vilpin* 'pettus, petmine; ebaaus võte', mille vasted on krj *vilppi* id., *vilpistelläheze* 'teeselda; end varjata, redus olla' ja vdj *vilppi* 'eksitus, viga' (SKES VI: 1769; SSA 3: 450). Soome etümoloogilistes sõnaraamatutes on eesti vaste kas jäänud tähelepanuta või pole peetud kõrvutamist usutavaks; sm-krj-vdj esinemuse 1. silbi *i* ja ee *e* vastavus ongi ootamatu. EESi (597) järgi on *velbas* läänemeresoome tüvi ja kuulub ühte sõnaperre vdj-sm-krj esinemusega.

Nii häälikuliselt kui ka semantiliselt usutavat kõrvutusainest pakub leedu keel: *gvel̃bti* (*gvel̃bia*, *gvel̃bė*) 'omavoliliselt võtma, võõrast vara omastama, varastama, näppama', *gvel̃béjas* 'varas, petis', *gvel̃bikas* id.: *turguj būdavo visokių gvel̃bikų* 'turul oli [alatasi] kõiksugu kelme', vrd ka *gvil̃bti* (*gvil̃bia*, *gvil̃bė*) 'kinni haarama' (LEW 1: 180; Smoczyński 2016: 413–414; Sereiskis 1933: 210; LKŽ). Kas see, alguses üsnagi ahta levikuga eesti murdesõna on balti laen, vajab lisauuringuid.

videvik

Eesti sõnaperel, mille tuntuim esindaja on *videvik* 'õhtune poolpime aeg, hämarik; hämarus' (EKSS 6: 308–309), ei ole teadaolevalt vasteid väljaspool

eesti keeleala. Julius Mägiste järgi on sõnapere etümoloogia ebaselge (EEW 12: 3805–3806). Alo Rauna (1982: 202) arvates on tegu eesti deskriptiivsõnaperega. Olen juba varem avaldanud seisukoha (Vaba 2011: 757), et kõne all võib olla balti päritolu sõnapere, mis on seotud semantilise kompleksiga *'särama, läikima, helkima', kuid detailse etümoloogilise analüüsi esitan käesolevas arutluses.

Kõik teadaolevad sõnapere liikmed on morfoloogiliselt liitsed, laiendatud rea noomeniliidetega, nagu Mägiste (EEW 12: 3805–3806) on osutanud: *vid-u* (< -u või -o) 'hämarus; hämu, vine; kassis, pilukil olek', *vidu-jas* 'hämar, hagune', *vidu-kas* id., *vidu-ne* id., mrd, rl *vidu-s* : *vidu-se* ~ *vidu-kse* 'videvik, hämarik, videvikuaeg', *vid-e* (< -e) 'hämarus', *vide-v* : *vide-va* 'hämar, udune', *vide-vik*, mrd *vide-rik* 'videvik', mrd, rl *vide-lik* id. jmt (EES 6: 308–310; VMS II: 668–669). Sõnaperel on ka puhkepausi tähendus: *videvikku pidama* 'videvikus ilma tuld üles võtmata aega veetma'. Regilauludes räägitakse sellest, et valguse ja pimeduse piiril olevat videvikuaega kasutati nii puhkuseks kui ka talviste tubaste tööde tegemiseks, nt Kuu *videlikus vüöd kudunud*, / *koidus kindad kirjutanud* (VK III: 266); Hlj *videvik viib magama* (VK VI/1: 460); Khn *põlõ tämä pidänd pitkä jõdust* (VK VII/1: 448).

Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 1353, 1375) leidub sõnapere kohta sellist ainestikku: *vidu* : *vidu*, *vide* : *vide* 'hämarus, hämarik, udu, vine / Trübe, Dämmerung, Nebel, Dunst', *vidukas* 'hämar, pimedavõitu, ähmane / dämmerig, düster, trüb', *videvik*, *vidus* : *viduse* ~ *vidukse*, *viderik* : *videriku* 'hämarik, õhtu, (poeet) lääs, õhtukaar / Dämmerung, Abend, (pt) Westen, Abendgegend', *viduma* : *veun* 'jõude olema, videviku ajal puhkama / müssig sein, in der Dämmerung ausruhen', *vidustama* 'videviku ajal puhkama / in der Dämmerungszeit ausruhen'. Veel vanemas leksikograafias on sõnapere noteeritud nii: Göseken 1660: 97 Abends dämmerung / *widdo aigk*, 408 wenn sich Tag und Nacht scheiden (crepusculum) *widdo Aick*; Vestring 1998 [1710–1730]: 288 *Widdo wallo* Die Demmerung, *Ohto widdokal* / *Ohto Widusse Aegus* abents in der Demmerung; Helle 1732: 301 *widdewik* die Abend-Dämmerung; Hupel 1780: 311 *widakas* dunkel; Dunkelheit r., *widdewik* Abenddämmerung; das Ausruhen während der Dämmerung r., *widdo wallo*, *widdus*, *widdokas* die Dämmerung, *õhto widdokal* oder *õhto widdusse aegus* des Abends in der Dämmerung r.

Eventuaalne balti laenualus on **svidō*, vrd ld *svidà* 'hiilgus, sära', *svidēti* (*svida*, *svidējo*) 'särama, läikima, helkima, vilkuma, sirama, sätendama,

kilgendama', *svidùs* 'läikiv, särav, helkiv, vilkuv, sätendav', lt *svíst* (*svíst, svída*) 'koitma, valgeks minema', *aizsvíst* 'hämarduma hakkama', vrd ld *švísti* (*šviñda ~ švŷsta ~ šviñta, švìto ~ švìdo*) = *svísti* (*sviñda ~ svŷsta, svìdo*) 'koitma, valgeks minema, valgenema, sàrama lõõma, selgima (taevas)'; ieur arhetüüp: **suid-* ~ **suĩd-* 'sàrama, helendama' (LEW 2: 952–953; 2: 1045–1046; LEW 2: 340; ALEW 2: 1002, 1064; Smoczyński 2016: 1331–1332; Sereiskis 1933: 945, 975; LKŽ).

Eesti sõnaperel on laenualussega pöördtähenduslik suhe. Valgust ja pimedust tähistavas mõisterühmas on semantika polariseerumine ja valguse ning pimeduse piiriala märkiva sõnavara bipolaarsus väga iseloomulik. Mõned näited: ee *puhe* : *puhte* 'koidik, koidupuna; õhtuvidevik, eha', *pilkane*: p. *pimedus* 'väga pime, kottpime', mis kuulub samasse sõnaperesse kui *pilkama, pilkuma* 'silma pilgutama; sàrama, helkima', sm *pilko(i)ttaa* 'vilkuda, välkuda' (EEW 7: 2051, 2052); sks *dämmern* 'hämarduma; koitma (hakkama)', *Dämmerung* 'hämarus, hämarik, videvik; aovalgus, puhe, koit', ld *brékšti* 'valgenema, koitma; hämarduma, pimenema', mpr *bítai* 'õhtul' (LEW 1: 55–56; PKEŽ I, 144–147) jt.

vistar

Eesti *vistar* : '*vistra*, ka *vister* : *vistra* tähistab 'rasunäärmete ummistumisest lähtuvat mädapõletikku nahal' ehk rahvapärasemalt 'vinni, punni, koeranaela'. Kirjakeeles on laiemalt kasutusel sõna *ik*-liiteline tuletis *vistrik* : *vistriku* (EKSS 6: 386), murdekeeles ka *visrik* (VMS II: 695), Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 1373) *vistar* : *vistra*, *vister* : *vistra*, *vistrik* : *vistriku* 'vill, vistrik, vinn / Blase, Blatter, Bläschen, Pustel, Eiterköpfchen'. Vanemas leksikograafias on teateid nii sõna *vistar* kui ka *vistrik* kohta: Göseken 1660: 239 hitzblätter (papula) *wistar*, A: 141 Blase von Brand (pusula) *Wistar*; Vestring 1998 [1710–1730]: 292 *Wistrik* G ko Eine blatter {Narbe}; Helle 1732: 210 *wistrik* ein Blatterchen, das von selbst auffähret; Hupel 1780: 314 *wistrik* ein Blätterchen das von selbst auffährt; die Narbe r.

Eesti sõnal on etümoloogiline vaste üksnes kuraliivis: *vištàr* 'vinn, vistrik / finne' (Kettunen 1938: 490a; Raun 1982: 207; EES: 610). Eesti ja liivi sõnade võimalikku balti algupära on kahtlemisi oletanud Julius Mägiste, laenualussele siiski osutamata (EEW 12: 3892–3893). Häälikuliselt lähedast ja sisuplaanilt sobivat kõrvutusmaterjali leiab balti keeltest vaevata, ent peamurdmist valmistab häälikulise vastavuse seletamine. Oletan, et eesti-liivi

esinemuse võimalik balti laenualus on **instir-*, mille jätkajad leedu keeles on *instiras* 'nahaalune tõuk, vagel / закожный червь' (Endzelīns 1974: 199; *k*-tu häälikukuju kohta vt siiski ka Būga 1959: 219) ja sekundaarsed foneetilised variandid epenteetilise *k*-ga *inkstaras*, *inkstiras*, samuti häälikumuutusega *-ks- > -kš- inkštiras*, *iñkštiras* (> pl mrd *jinksztir*, *jinksztjr*) 'vistrik, vinn, rasupunn; tõuk, vastne, vagel, kiinimuhk veise nahas; keeritsuss (*Trichinella spiralis*)' (Būga 1958: 276–277; LEW 1: 185–186; Laučiūtė 1982: 78; ALEW 1: 43; Smoczyński 2016: 30; Sereiskis 1933: 237; LKŽ). Endzelīnsi (1974: 199) järgi on need liitega *-ir-as* tuletatud alustüvest, mille jätkaja on vld *insčios* pl, ld *įsčios* pl 'üsk, sisikond' ja lt *iekšas* pl 'sisikond' < **instj-* (vt ka Būga 1958: 307, 326; LEW 2: 188).

Tüvesisene *-n-* on laenamisel kolme konsonandi järjendist *-nst-* välja langenud. Läänemeresoome keeltest on praeguse uurimisseisuga juba ridamisi teada balti laene, kus silbilõpuline *n* on sarnase häälikuehitusega laentüvedest fonotaktilistel põhjustel välja langenud, nt ee *ahas* : *ahta* 'kitsas' << vlms **aštas* < blt **anštas*: ld *añkštas* 'kitsas, ahas' jt (lisanäiteid vt Vaba 2015: 178). Proponeeritud laenualus ei selgita aga sõnaalgulise *v-* olemasolu. Tõsi, läänemeresoome balti laenude hulgas on mõned proteetilise *v-*ga näited (ee *Kuu vohl* ~ *vuhl* 'kitsetall', *voon* 'lambatall', sm *vuota* '(karus)nahk', ee *V voho-paats* 'paakspuu'), kuid neis on *v-* sünenenud labiaalvokaali *o* (*u*) ette. Kui aga oletada laenamist semantiliselt küll sobivast balti sõnaperest, mille jätkajad on ld *vikšras* 'röövik, (liblika, mesilase) larv; vaenukõis; jõhvuss (*Gordius aquaticus*)' (? < **vik-sra*) (LEW 2: 1250; LKŽ), nurjab oletuse laenulise sõna konsonantism, sest seletuseta jääks tüvesisese *t* teke.

Sõnaalguline *v-* on oletatavasti tekkinud lähedase häälikuehituse ja semantikaga sõnade eeskujul, nagu ee mrd *vism* (*avesi*), *visa* (*vesi*) 'õisvesi, haava- või villieritis' (EKMS I: 347, Haav; EKMS II: 1010, Mäda; EKMS IV: 486, Veri; VMS II: 693, 694), vrd vdj *vizvata* 'mädaneda (haava kohta)', sm *visva* 'koemahl; mäda', is *visvata* 'eritada mäda', krj *visva*, krjA *vidžvu* 'haavavedelik, mäda' (vt ka SSA 3: 463). Sellesse mõisterühma on sobitunud ka ee mrd *vistravesi* (EKMS I: 1142, Keha vedelained). *sk*-lised häälikukujud *viske*, *viskes* jt 'vistik, mädavill, kubel' (EKMS II: 1019, Mädanikud ja kasvajad) lähtuvad ilmselt verbist *viskama* (vt EEW 12: 3889; Neetar 1990: 146: „Võib-olla on tegemist *vistar* / *vister* 'vistik' - - - mõningase mõjuga?“; samal moel kirjeldab vistrike teket nt lt *uzmetās pūte* 'viskas üles vistriku' või vn *прыщ выскочил* 'vistik hüppas üles, s.o tekkis või ajas üles').

skr- ja *sr-*järjendiga Pha Tõs *viskar*, Nõo *viskri* ja Urv *visri* 'lööve, vistrik' (VMS II: 693, 694) on kontaminatiivsed häälikukujud sõnadest *viske(s) + vistar*. Hel *vistnik*, Hel San *vispre* pl, Krk *vispel*, Pst Hls Krk *vistel* (? < *vister* + sks *Pustel* 'vistrik, vinn') kujunemislugu jääb mõneti hämaraks (VMS II: 694, 695), kuid *vistar* ~ *vister* etümoloogia selgitamise seisukohalt pole neil määravat tähtsust. *vistar* ja *vister* on kohanenud *ar-lõpuliste* (resp. *er-lõpuliste*) noomenitega.

Liivi *vištār* võib olla eesti laen. Tähenduselt kattub *vištār*-sõnaga osaliselt kuraliivi *ājstar*, *ājstar* 'vinn, vistrik (näol), punn (kiinimuhk veise nahas) / finne (im gesicht); maden in der haut des viehes' (Kettunen 1938: 5a). Vilhelm Thomsen (1890: 158) on kõhklemisi esitanud kõrvutuse balti vastetega lt *anksteri* pl ja ld *ānkštāras*, *ānkštiras* 'kuumavistrik, vinn; veiste parmutõuk, larv, vastne'. Thomseni seisukohta kordab Jalo Kalima (1936: 88), kes peab sõnade kokkukuuluvust kindlaks ja rekonstrueerib võimalikuks laenualuseks **ājnkstaras*². Dentaalnasaali püsimine *ank*-järjendis läti sõnas osutab kurapärasusele (Büga 1961: 473) ega saa olla liivi sõna laenualus. Pakun kaht seletust. Balti keeltele on iseloomulik ulatuslik tüve- ja järelliidete sonantide vaheldus vokaaliga (vt Endzelīns 1951: 92), mis tuleb esile nt juhtudel *be-ñ-gti* ~ *be-ĩ-gti* 'lõpetama', *tva-ñ-kas* ~ *tva-ĩ-kas* 'leitsak', seega võiks oletada laenualust **aikstVr-*. Kuna vokaaliga rööbiku kohta pole andmeid, on tõepärasem oletus, et liivi *ājstar* on balti laenualuse ja (eesti päritolu) sõna *vištār* kontaminatsioon.

vänge

Oletan, et eesti *vänge* 'vastumeelne, vastikult maitsev, haistmis- või maitsemiseeli ärritav, terav, kange; ropp, rõve jt' on potentsiaalne balti laen, millele olen juhtinud tähelepanu juba varem (Vaba 2011: 758), kuid detailse etümoloogilise analüüsi esitan siinses arutluses.

² E. Setälä (1894: 243) on selle substitutsioonijuhtumi üle arutlenud nii: „Wenn man im finnischen *ais* < *aij* annehmen könnte, wäre ja das wort sehr wichtig; man könnte schliessen, dass die baltischen lehnwörter im finnischen noch an der veränderung des nasals im finnischen teilgenommen haben. Aber – und das ist ein grosses aber – das wort *aistar* kommt nur im livischen vor, weshalb dessen existenz im urfinnischen gar nicht sicher ist; dazu erregt noch die abweichende behandlung des lit. sz [= š] bedenken.“

vänge on *eðä-adjektiiv, samatüvelised on Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 1332) eri adjektiiviliidetega *vänk-ijas*, *vänk-jas*, *vänje-l* : *väng-la* 'vastikult maitsev, terav, kange (maik, lõhn); ebameeldiv, vastik / widrig schmeckend, streng, scharf, mächtig, durchdringend (von Geschmack oder Geruch); fig. unangenehm, widerwärtig', *väng-lik* = *wänge*. Hilisema murdekogumise käigus on registreeritud nt Kuu RId *vängel* 'vänge', Aud *vängne* 'ebameeldiv' (VMS II: 721); adjektiiv osaleb ka võrdlustes, nt [*õlu on*] *vänge ja kõllane nigu hobese kusi*, *vänge kui vene sitt* (KM). Eesti vanemas leksikograafias leidub *vänge* kohta järgmisi teateid: Göseken 1660: 402 Streng / [austerus] *wänge*, 399 störrisch / (charitatis expers, morosus) *wänglick*; Helle 1732: 200 *wänge ja kange maggo* ein sehr widerlicher Geschmack; Vestring 1998 [1710–1730]: 275 *Wänge ja kange maggo* Ein sehr widerlicher Geschmack. Rev; Hupel 1780: 301 *wänge ja kange maggo* ein sehr widerlicher Geschmack H., 621 widerlich *wänge* r. d.

Eesti adjektiivil on vasted liivi ja vadjä keeles: lvK *vājG*, pl *vājguD* 'vastik, vastik maik; taaritaoline jook / widerlich, widerlicher geschmack; ein dem dünnbier ähnliches getränk', *vājgi*, pl *vājgist* 'vastiku maitsega, tülgestav, ebameeldiv / widerlich schmeckend, ekelhaft, unangenehm' (Kettunen 1938: 508a), *väng makā* 'lõila maitse', *väng kard* 'vänge hais' (Viitso, Ernštreits 2012: 357) | vdj *vānkävā* 'vänge (nt sealiha) / приторный', *vānkilā* 'vastik, vänge, jälk (mingi toit, nt kitsevõi) / противный, отвратительный, приторный', *vāntšelā*, *vājkkel* 'vastik, vänge (rasvane sealiha, mingi maitse, hais); lääge, imal (nt magesõstrad) / противный, отвратительный; приторный', Ku *vājkelĀ* 'vastik (hais)' (VKS 7: 248–249; VKKMS: 619). Eestiga piirnevatest läti murrakutest (Lode, Jeri) registreeritud adjektiiv *veņģēns* 'ebameeldiv, vastik, tülgestav, mõru' on ilmne eesti laen (Kagaine 2004: 230).

Soome etümoloogiasõnaraamatutes (SKES VI: 1840–1841, SSA 3: 482–483) on seda eesti-liivi-vadjä sõnaperet kahtlemisi kõrvutatud sõnadega, mis on sisuplaanilt ekspressiivsed, nagu sm *vängätä* 'vastu väita, vastu ajada, vastu punnida; tülitseda; trügida, kippuda', mrd *vānkā* 'tüli, riid', *vānkeā* 'jäik, kange, paindumatu (nt look, õngeritv); tugev (inimene)', *vānkellä* 'paindumatu, tõrges; tülikas', *vānk(k)yrä* 'köver, kooldus (nt inimene, puu); pahur, tõre' jt, is *vängissellä* 'vastu ajada'; krj *vānkätä* 'vastu väita; täis toppida, laduda (nt puid koormasse)' jt, ee mrd *vängama* 'kõrvale kalduma, sinna-tänna käänduma', *vängima* 'kõrvale kalduma; kõrvale juhtima, kõrvale kallutama; sundima' (osaliselt ilmselt

< rts *svānga* 'pöörama; (oma arvamust) muutma jt'). Selle mitmepalgelise ainekikuga on eesti, liivi ja vadjja sõnu semasioloogiliselt siiski raske seostada. Julius Mägiste (EEW 12: 3980) on ebameeldivat maitset ja lõhna märkivad ee *vānge* jt liigitanud läänemeresooe deskriptiivsõnadeks, kuid ei ole sõnaperele esitanud vasteid ei läänemeresooe keelte lõuna- ega põhjarühmast.

Üsna usutav etümoloogiline perspektiiv avaneb kõrvutamisel balti ainesega: võimalik balti laenualus on kas **vang-* või **veng-*, vrd ld *vangūs* 'laisk, loid, pikaldane, saamatu, kohmakas; hirmuäratav, õudne; alistumatu, visa hingega; maitsetu, kolkunud (õlu)', *vengūs* 'laisk, loid', *vēngti* (*vēngia*, *vēngē*) 'vältima, kõrvale, eemale hoidma, hoiduma (millestki ebameeldivast), puiklema, end välja keerutama', *vañgti* (*vañgsta*, *vañgo*) 'loid, uimane olema', *pavañgti* 'vältima, kartma', mpr sg ak *wangan* 'lõpp'; balti sõnapere seostub indoeuroopa arhetüübiga **ueng-* (Büga 1959: 94–94; LEW 2: 1195, 1223; ALEW 2: 1186, 1216–1217; Smoczyński 2016: 1589, 1617–1618; Pokorny 2: 1148–1149; Sereiskis 1933: 1043, 1052; LKŽ). Häälikulisi raskusi kõrvutamiseks pole: nii blt **a* (**vang-*) kui blt **e* (**veng-*) substituuks võib olla *ä* (kuid pole välistatud, et tegu on tagavokaalse tüve kõrvale tõrjunud eesvokaalse tüvevariandiga); samuti on läänemeresooe keeltest teada *ng*-järjendiga (lms **-ŋk-*) laenujuhte (*angerjas*, *lang*, *singas* 'viljatera idukoht', ? *ving* 'suits, karm' jt). Semantiline areng on võinud kulgeda ehk nii: '*ebameeldiv (mida soovitakse vältida)' → 'ebameeldiv maitse, lõhn'.

Lühendid

blt – balti algkeel, balti keeled; ee – eesti keel; eeL – lõunaeesti murdekeel; eeP – põhjaeesti murdekeel; ieur – indoeuroopa algkeel; is – isuri keel; krj – karjala keel; (krj)A – aunusekarjala keel; ld – leedu keel; lms – läänemeresooe keeled; lpP – põhjalapi keel; lt – läti keel; lvK – kuraliivi keel; lvS – salatsiliivi keel; lü – lüüdi keel; mpr – muinaspreisi keel; mrd – murdesõna; pl – poola keel; rl – rahvaluulekeel; rts – rootsi keel; sks – saksa keel; sl – slaavi algkeel, slaavi keeled; sm – soome keel; vblg – vanabulgaaria keel; vdj – vadjja keel; (vdj)Ku – vadjja keele Kukkusi murre; V – Võru murre; vld – vanaleedu keel; vlms – varalääne-meresooe algkeel; vn – vene keel; vpsP – põhjavepsa keel

Kirjandus

Aavik, Johannes 1919. Uute sõnade sõnastik. Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1921. Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. 2. parand. ja täiend. tr. Tallinn: A. Keisermann'i kirjastus.

ALEW 1–3 = Altlitauisches etymologisches Wörterbuch 1–3. 2015. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller, bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner, Eugen Hill, Dagmar S. Wodtko. (= Studien zur historisch-vergleichenden Sprachwissenschaft 7. Hrsg. Harald Bichlmeier, Velizar Sadovski.) Hamburg: Baar.

Budenz, József 1884. Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. – Nyelvtudományi Közlemények 18, 161–319, 456–471.

Būga, Kazimieras 1958. Rinkiniai raštai I. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Būga, Kazimieras 1959. Rinkiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Būga, Kazimieras 1961. Rinkiniai raštai III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

EEW 1–12 = Julius Mägiste. Estnisches etymologisches Wörterbuch 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EH 1–2 = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga 1934–1946. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I–II. Rīgā: Grāmatu apgāds.

EKMS I–IV = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.

EKSS 1–6 = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. 2009. „Eesti kirjakeele seletus-sõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Endzelīns, Jānis 1951. Latviešu valodas gramatika. Rīgā: Latvijas valsts izdevniecība.

Endzelīns, Jānis 1974. Darbu izlase II. Rīga: Zinātne.

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval: Gedruckt und verlegt von Adolph Simon / Gymnasij Buchdr.

- Helle, Anton Thor 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica, II. Ein Vocabularivm, III. Proverbia, IV. Ænigmata, V. Colloquia. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Riga, Leipzig: J. F. Hartknoch.
- Häkkinen, Kaisa 2004.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Kagaine, Elga 2004.** Lokālie somugrismi latviešu valodas Ziemeļrietumvidzemes izloksnēs. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
- Kalima, Jalo 1936.** Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 202.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kujola, Juho 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet Kai Donner, Jalo Kalima, Lauri Kettunen, Juho Kujola, Heikki Ojansuu, Elvi Pakarinen, Y. H. Toivonen ja E. A. Tunkelo. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Laučiūtė** = Юрате Алоизовна Лаучюте 1982. Словарь балтизмов в славянских языках. Ленинград: Наука.
- LEV 1–2** = Konstantīns Karulis 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca 1–2. Rīga: Avots.
- LEW 1–2** = Ernst Fraenkel 1962–1965. Litauisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Makarov** = Г. Макаров 1990. Словарь карельского языка (ливвиковский диалект). Петрозаводск: Карелия.
- ME 1–4** = K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīca 1–4. 1923–1932. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.
- Mägiste, Julius 1928.** *oi-*, *ei-*deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus I. Mit einem Referat: Die *oi-*, *ei-*Deminutiva der ostseefinnischen Sprachen. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII: 2.) Tartu.
- Müller 1600–1606** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Toim. Jaak Peebo. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.

- Neetar, Helmi 1990.** Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes. I. Toim. V. Pall. Tallinn: [Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut].
- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- PKĖŽ I** = Vytautas Mažiulis 1988. Prūsų kalbos ėtimologijos žodynas I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Pokorny 1–2** = Julius Pokorny 1949–1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Bern: A. Francke AG Verlag.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa.
- Rätsep, Huno 1992.** Uute lihttõvede saamise viisidest eesti sõnavaras. – Festschrift für K. Rédei zum 60. Geburtstag. Emlékkönyv Rédei Károly 60. születésnapjára. (= Studia Uralica 6.) Wien, Budapest, 371–375.
- Sereiskis, B[enjaminas] 1933.** Lietuviškai-rusiškas žodynas. Kaunas: Med. d-ro A. Lapino ir Grigorijaus Volfo leidinys.
- Setälä, E. N. 1894.** Ueber einen „guturalen“ nasal in urfinnischen. – Festschrift til Vilh. Thomsen fra disciple. Udgivet i anledning af hans femogtyveårige doktorjubilæum 23 marts 1869–23 marts 1894. København: Gyldendalske boghandels forlag, 230–245.
- SKES I–VII** = Y. H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola 1974–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1–7. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Smoczyński, Wojciech 2016.** Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. [https://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego.pdf](https://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Smoczyński%20W.%20Słownik%20etymologiczny%20języka%20litewskiego.pdf) (30.04.2019).
- SRNG 26** = Словарь русских народных говоров 26. 1991. Ленинград: Наука.
- SSA 1–3** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3. 1992–2000. Päätt. U.-M. Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Thomsen, Vilhelm 1890.** Berøringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog. En sproghistorisk undersøgelse. (= De kgl. Danske Videnskabselskabets skrifter 6. Historisk-philosophiske klasse, afdeling 1:1.) København: Blanco Lunos.
- Vaba, Lembit 2011.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.
- Vaba, Lembit 2015.** Sõna sisse minek. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 73.) Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts].

- Vasmer, Max I–IV** = Фасмер, Макс 2004. Этимологический словарь русского языка I–IV. Перевод с немецкого и дополнения академика РАН О. Н. Трубачева. Москва: Астрель Аст.
- Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730]**. Lexicon Estonico Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012**. Līvõkīel-ēstikīel-leŕkīel sõnārõntõz. Tartu, Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra.
- VK III** = Vana kannel III. Kuusalu vanad rahvalaulud I. 1938. Toim. Herbert Tampere. Tallinn: Kultuurkoondis.
- VK VI/1–2** = Vana Kannel VI/1–2. Haljala regilaulud. 1989. Toim. Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat.
- VK VII/1** = Vana kannel VII/1. Kihnu regilaulud. 1997. Koost. ja toim. Otilie Kõiva, Ingrid Rüütel. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Keele Instituut.
- VKKMS** = Vatjan kielen Kukkosin murteen sanakirja. 1980. Ainekset kerännyt L. Posti, painokuntoon toimittanut S. Suhonen L. Postin avustamana. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- VKS 1–7** = Vadja keele sõnaraamat 1–7. 1990–2011. Toim. Elna Adler, Merle Leppik, Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- VMS I–II** = Väike murdesõnastik I–II. 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus.
- Väinaste, J. 1925**. Häälikuvaheldusnähtustest eesti keeles. – Eesti Keel 5–6, 89–111.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]**. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

- ERA** = Eesti regilaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas>.
- KKS** = Karjalan kielen sanakirja. <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala>.
- KM** = Kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas. <http://www.keeleeveeb.ee/>.
- LKŽ** = Lietuvių kalbos žodyno (t. 1–20, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>.

Alternative etymologies V

LEMBIT VABA

The article presents new or clarified etymological interpretations of the words *peru* ‘easily startled, skittish, given to bolting (of a horse)’, *vaibuma* ‘to grow weaker, fade away, die’, *velbas* ‘sly, crafty (person)’, *videvik* ‘twilight’, *vistar* ‘pimple, pustule’ and *vänge* ‘disgusting, foul (taste)’.

Julius Mägiste speculated that Estonian *peru* : *peru* ‘easily startled, skittish, given to bolting’ (of a horse); unruly, boisterous, recalcitrant (of a person=’, Votic *pero* ‘recalcitrant, cunning (of a horse)’, Ingrian *pero(i)* id. is a derivation with the diminutive suffix **-oi* from the noun **perä* ‘rear, back part’, which has presumably been abstractified into an adjective from the compound word **peroi-hepoi*, to “refer to a horse that jolts backward or bolts”. However, Mägiste’s explanation belongs to the category of folk etymology. Phonetically and semantically plausible source material for the word can be found in Baltic languages: Baltic **(s)perV-*: Lithuanian *per̃ti* ‘hit, strike, whip; throw; shoot; thunder; whisk; go quickly, travel, ride’, Latvian *spērt* ‘kick, stamp (of a horse), throw, cast, push; crash (of lightning)’; Indo-European archetype: **sp(h)er-* ‘tear, hit, flounder, throw’. The loan stem has conformed to nominals with the **-oi* suffix.

The Finnic verb stem *vaipu-* (Estonian *vaibuma*, dialectal *võibuma*, *voibuma* ‘grow weak, lose strength, fade, fall tiredly (wind, rain, pain); to become very tired, worn out; acquire a bad taste from standing around’, Salaca Livonian *vaibt* ‘torment, trouble, worry’, Votic *vaipu* ‘fell asleep, went quiet’, Finnish *vaipua* ‘sink, fall, break down; fall asleep; die; dialectally, to become numb’, Ingrian *vaibu-* ‘be quiet, calm down’, Karelian *vaipuo* and others ‘grow tired, weaken, die; recede (water level); end, run out’, Ludic *baibuda* ‘grow tired’, Vepsian *vaibuda* ‘grow tired, weaken’) is with some hesitation considered a reflexive derivation with the suffix *-bu* from the stem **vajV-* (Estonian *vajuma*, Finnish *vajota* ‘to fall/sink down’ and others, Finnic *vajaa* ‘incomplete, lacking’). *vajuma-*, as well as the *vaev* ‘trouble, distress’ family, has substantially influenced the semantics of the verb *vaibuma*, but this interpretation does not explain how *vaibuma* has also acquired the meanings of ‘grow sick, feeble’ and ‘die’. Analogy to neighboring languages does not support this kind of semantic evolution. It is plausible that Finnic **vaipu-* is of Baltic origin: Baltic **gvaib-* (or **gveib-*): Lithuanian *gvaibt̃i*, *gveibt̃i* ‘grow weak, powerless, weary, lose consciousness, faint’, *geibt̃i* ‘grow weak, powerless, end, die’; Indo-European arhetüüp: **geibh-* ‘bend, crook, warp / German *biegen*’.

The narrowly distributed Estonian adjective *velbas* : *velpa* ‘sly, crafty (person)’ does not have plausible etymological equivalents in other Finnic languages. Julius Mägiste regards *velbas* either as a descriptive word or as related to Finnish *vilppi* ‘fraud, deception; dishonest ploy’, which corresponds to Karelian *vilppi* (same meaning as in Finnish) and Votic *vilppi* ‘mistake, error’. In Finnish etymological dictionaries, the Estonian word has either been ignored or the relationship has not been considered believable; the correspondence between the first-syllable *i* in Finnish/Karelian/Votic and *e* in Estonian is indeed unexpected. Phonetically and semantically plausible source material is found in the form of Lithuanian *gvelbti* ‘seize, steal, pilfer’, *gvelbėjas* ‘thief, swindler’, *gvelbikas* (same meaning). Whether this initially quite restricted Estonian dialect word is a Baltic loan requires further study.

The Estonian word family headlined by the word *videvik* ‘twilight’ (EKSS 6: 308–309) does not have any known equivalents outside of the Estonian language area. Julius Mägiste regards the etymology of this word family as unclear (EEW 12: 3805–3806). I propose a Baltic etymology: Baltic **svidō*: Lithuanian *svidà* ‘brilliance, shine’, *svidėti* ‘shine, glisten, glimmer’, *svidūs* ‘shining, glistening, glimmering’, lt *svist* ‘dawn, become light’, *aizsvist* ‘to begin to grow dark’; Indo-European archetype: **suid-* ~ **sūd-* ‘shine, glow’.

The Estonian word family has the opposite meaning of its loan base. In the space of words denoting light and darkness, the polarization of semantics and the bipolarity of vocabulary marking the boundary of lightness and darkness is quite typical.

Estonian *vistar* ~ *vister* denotes ‘a pus inflammation caused by the clogging of fat glands’ or more colloquially ‘pimple, zit, pustule’. The word has an etymological equivalent only in Courland Livonian: *vištār* ‘pimple, whitehead’. The possible Baltic origin of these Estonian and Livonian words has been postulated, with some doubts, by Julius Mägiste, without specifying the loan base (EEW 12: 3892–3893). I surmise that the possible loan base is Baltic **instir-*: Lithuanian *instiras* ‘subcutaneous maggot, grub’, *inkstaras*, *inkstiras*, *inkštīras*, *iñkštiras* ‘pimple, zit, pustule; grub, maggot, warble in a cow’s skin; trichina (*Trichinella spiralis*)’. In Estonian and Livonian, the stem-internal *-n-* in the loan base has disappeared from the consonant cluster *-nst-*. The word-initial *v-* has presumably developed on the example of words with similar phonemic structure and semantics, such as Estonian dialect *vism(avesi)*, *visa(vesi)* ‘discharge from a blister or wound’, cf. Votic *vizvata* ‘to rot (of a wound)’, Finnish *visva* ‘tissue fluid, pus’, Ingrian *visvata* ‘to discharge pus’, Kaerlian *visva* and others ‘liquid from a wound, pus’. *vistar* and *vister* have conformed to the patterns of *ar-* and *er-* final nominals respectively.

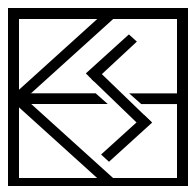
Livonian *vištār* may be a borrowing from Estonian. Semantically, the word partially overlaps with Courland Livonian *āīstar*, *āīstar* ‘pimple, zit (on face), warble in a cow’s skin’. Vilhelm Thomsen and Jalo Kalima have, with some reservations, drawn a parallel between this word and the Baltic equivalents, Latvian *anksteri* and

Lithuanian *ánkštaras*, *ánkštiras* ‘heatspot, pimple; gadfly larva, grub, maggot’. The preservation of the dental nasal in the *ank-* cluster in the Latvian word indicates Courland origin and therefore this cannot be the loan base of the Livonian word. Typical in the Baltic languages is the widespread alternation of sonorants with vowels, in both stems and suffixes, which can be seen in e.g. *be-ñ-gti* ~ *be-ĩ-gti* ‘finish’, *tva-ñ-kas* ~ *tva-ĩ-kas* ‘sultry weather’; thus, it can be conjectured that the loan base could have been **aikstVr-*. As there is no evidence of a parallel variant with a vowel, the more plausible suggestion is that Livonian *ąįstar* is a contamination of the Baltic loan base with the (Estonian-origin) word *vištär*.

Estonian *vänge* ‘disagreeable, disgusting (taste), irritating (smell or taste), sharp, strong; obscene, bawdy’ and related words, the equivalents of which are Livonian *vājG* ‘repulsive (taste); kvass-like drink’ and Votic *vāñkävä* ‘disagreeable, disgusting (e.g. pork)’, *vāñkilä* ‘disagreeable, disgusting, revolting (food)’, is a potential Baltic loan: Baltic **vang-* ~ **veng-*: Lithuanian *vangùs* ‘lazy, languid, sluggish, incapable, awkward; fearsome, terrible; indomitable, tenacious; tasteless, stale (beer)’, *vengùs* ‘lazy, languid’, *véngti* ‘avoid, keep/stay away from (something unpleasant), evade, prevaricate’, *pavañgti* ‘avoid, fear’; Indo-European archetype **ueng-*. The semantic development may have proceeded as follows: ‘*unpleasant (desirable to avoid)’ → ‘unpleasant taste, smell’.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian language, Finnic languages, Baltic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

ÜLEVAATEID

AKADEEMILISTE VÄLJENDITE VARAMU – KEELERESSURSS, MIS ON ABIKS KIRJUTAMA ÕPPIMISEL JA ÕPETAMISEL

ANNI JÜRINE

Annotatsioon. Akadeemiliste väljendite varamu on veebis vabalt kättesaadav uus keeleressurss, mis toetab eestikeelsete akadeemiliste tekstide loomist. Varamu, mis põhineb 200 eestikeelse bakalaureuse- ja magistritöö empiirilisel analüüsil, sisaldab u 750 lõputöös sagedasti esinevat väljendit, mis on esitatud funktsioonide kaupa. Varamu on mõeldud kasutamiseks eestikeelsete lõputööde kirjutamisel ning aitab üliõpilastel valida akadeemilise teksti jaoks sobiva stiili ja asjakohased retoorilised vahendid. Artiklis antaksegi ülevaade varamu ülesehitusest, koostamise metoodikast ja teoreetilistest alustest ning esitatakse soovitusi varamu kasutamiseks.

Võtmesõnad: akadeemiline väljendusoskus, žanrianalüüs, sõnakimbud, korpuslingvistika, eesti keel

Sissejuhatus

Oskus koostada selgeid, žanrikohaseid ja sobiva stiiliga tekste on vajalik kõigis haridusastmetes. Enim vajatakse kirjutamisel tuge just kõrgkooliõpingute ajal, kuna ülikoolis nõutavate kirjalike tekstide loomine seab õppijatele nende senise kogemusega võrreldes täiesti uued nõudmised. Uuringud (nt Anson 2016) on näidanud, et oskus kirjutada ühes žanris ei laiene tingimata teistele žanridele. Seega, oskus kirjutada koolitekste (nt kirjandit) ei aita õppijat kõrgkoolis nõutavate tekstide (nt akadeemilise essee või bakalaureusetöö) kirjutamisel. Siinses ülevaates tutvustatakse akadeemiliste väljendite varamut – keeleressurssi, mis toetab akadeemiliste tekstide kirjutamist, aidates autoril leida uurimistöösse sobivad väljendid ja retoorilised vahendid.

Akadeemiliste väljendite varamu on vabalt kasutatav keeleressurs (teadustekst.ut.ee), mis sisaldab üle 750 eestikeelsetes akadeemilistes tekstides esineva väljendi. Varamusse koondatud väljendid ei ole seotud konkreetse erialaga, vaid on iseloomulikud akadeemilisele registrile tervikuna. Varamus on väljendid esitatud funktsioonide kaupa (nt eesmärgi esitamine, meetodi kirjeldamine, varasema uurimistöö tutvustamine, järelduste tegemine), mis omakorda on seostatud uurimistöö jaotisega (sissejuhatus, sisuosa, kokkuvõte), kus mingi funktsioon tüüpiliselt esineb.

Varamu on koostatud eestikeelsete bakalaureuse- ja magistritööde põhjal ning on esimene akadeemilise eesti keele ressurss, mis põhineb suuremahulisel empiirilisel materjalil. Empiiriline uurimistöö on vajalik, et tuvastada just eestikeelsetes akadeemilistes tekstides esinevad väljendid. Kuna üliõpilastööde tase on kõikuv ja kõik lõputööde sõnastusvalikud ei ole õnnestunud, kasutatakse varamu koostamisel kahesugust lähenemisviisi. Esmalt analüüsitakse materjali deskriptiivselt, et selgitada välja sagedased väljendid ja nende funktsioonid. Seejärel lähenetakse materjalile preskriptiivselt, jättes varamust välja ebaõnnestunud sõnastusvariandid.

Akadeemiliste väljendite varamu on mõeldud abiks eelkõige bakalaureuse- ja magistritööde, kuid ka teistes akadeemilistes žanrides kirjutamisel. Kuna uuringutest on ilmnenu, et akadeemiliste tekstide kirjutamisel, sh sõnastamisel, vajavad abi nii L1 kui ka L2 keelekasutajad (Davis, Morley 2015), on varamu tarvilik nii eesti keeles emakeelena kui ka võõrkeelena kirjutajale.

Teoreetiline taust

Akadeemiline diskursus koosneb enamjaolt vormelitest (Biber jt 2000: 994), s.o akadeemilistele tekstidele tüüpilistest väljenditest, mis korduvad artiklist artiklisse ja lõputööst lõputöösse. Selliseid väljendeid on kirjanduses nimetatud ka konventsionaliseerunud mitmesõnalisteks üksusteks (*conventionalized multi-word units*, Morley s. a.) või sõnakimpudeks (*lexical bundles*, vt nt Biber, Barbieri 2007; Hyland 2008; Cortes 2013). Biber jt (2000: 990–91) defineerivad sõnakimbu sagedase mitmesõnalise järjendi ehk kollokatsioonina, mis koosneb vähemalt kolmest ortograafilisest sõnast. Seejuures ei pea sõnakimp olema idiomaatiline üksus, samuti ei ole sõnakimbud tingimata süntaktilised tervikfraasid ega klausid, nt *it has been shown that* (Cortes 2013) või *uurimused on näidanud, et*.

Selliste sõnakimpude kasutamine näitab kuulumist diskursusekogukonda (*discourse community*) (Swales 1990: 24–27). Kogukonnas käibiva keelekasutuse all ei mõelda ainult konkreetse eriala oskuskeelt. On leitud, et osa mitmesõnalisi väljendeid on kasutusel erialaüleselt (Lancaster 2016: 442). Seega saab üldistavalt rääkida väljenditest, mis on iseloomulikud akadeemilisele registrile tervikuna. Ingliskeelses akadeemilises tekstis on sellised väljendid näiteks *the purpose of the present paper is, the paper is organized as follows, little is known about* (Cortes 2013), eestikeelses *siinse töö eesmärk on, eesmärgist lähtudes sõnastati järgmised uurimisküsimused, siinses peatükis antakse ülevaade*. Seejuures on uurimused näidanud, et üliõpilased peavad selliste väljendite kogumeid kasulikuks, kuna need aitavad neil kirjutamisega algust teha ning annavad suurema kindlustunde, et nende keelekasutus on registriga kooskõlas (Davis, Morley 2015; Rapp, Kauf 2018).

Akadeemilises tekstis esinevad väljendid on seotud akadeemilise teksti suhtluseesmärkidega, mida kirjeldatakse teksti retoorilise struktuuri mudelite (*move-and-step models*) abil. Retoorilise struktuuri mudelites sisalduvad teadusteksti osade retoorilised võtted (vt nt Swales 1990; Cotos jt 2017). Näiteks on leitud, et ingliskeelse teadusartikli sissejuhatuses esineb tüüpiliselt kolm retoorilist võtet: uurimisvaldkonna kirjeldamine, niši väljatoomine ja niši täitmine (Swales 1990: 141). Retooriliste võtete tuvastamiseks kasutatakse tavaliselt spetsiifilist teksti struktuuri analüüsi metoodikat (vt nt Moreno, Swales 2018), mis eeldab seotud teksti analüüsi. Kuna praegusel juhul ei olnud fookuses teksti retooriline struktuur, vaid väljendid, rakendati varamu koostamiseks N-grammidel põhinevat korpusmeetodit. Seetõttu ei kasutata siinses artiklis retoorilise struktuuri kirjeldamiseks ka terminit *retooriline võte*, vaid preteoreetilist terminit *funktsioon*.

Varamu koostamise metoodika

Varamu koostamisel võeti eeskujuks Manchesteri ülikooli ingliskeelsete väljendite varamu¹ loomise metoodika (Morley *s. a.*). Töö käigus läbiti neli etappi: korpusse koostamine, korpusepäringud, väljendite seostamine funktsiooniga ning väljendite sõelumine.

¹ <http://www.phrasebank.manchester.ac.uk/>.

Korpuse koostamine. Empiirilisel uurimistööl põhineva ressursi loomisel on oluline, et uurimistöö toetuks piisavale materjalihulgale, mis oleks üldkogumi suhtes esinduslik. Suurem materjalihulk vähendab üksikautorite idiolekti mõju lõpptulemusele ning võimaldab kaasata piisaval hulgal eri valdkondade tekste. Et tuvastada eestikeelsetes lõputöödes kasutatav väljendivara, koostati 200 bakalaureuse- ja magistritööst koosnev korpus (umbes 2,2 mln tekstisõna)². Valimisse kaasatud lõputööd on võetud Tartu Ülikooli digihoidlast D-Space³, kus tööd on liigitatud Tartu Ülikooli nelja valdkonna – *humaniora*, *socialia*, *medicina* ja *realia et naturalia* – alusel. Iga valdkonna 2013.–2017. aastal kaitstud lõputööde seast valiti juhuslikkuse alusel 50 eestikeelset tööd.

Korpusepäringud. See etapp koosnes kahest osast: otsisõnade loendi koostamisest ja otsingute tegemisest. Otsisõnade loend koostati N-gramme tuvastamise meetodiga, mida on sarnastel eesmärkidel kasutanud ka Viviana Cortes (2013). N-grammid leiti korpusetööriista AntConc (Anthony 2018) abil. Otsiti 3-, 4-, 5-, 6- ja 7-sõnalisi N-gramme, mis esineksid korpuses vähemalt kümme korda ja vähemalt kümnes töös. Peale asjakohatute tulemuste eemaldamist jäi lõplikku loendisse 382 N-grammi, millest 330 olid 3-grammid ja 52 4-grammid. Kuna väljendeid saab analüüsida vaid konteksti toel, tehti kõikide N-grammide kohta korpusepäring. Otsiti ainult täpseid fraase, otsinguakna suuruseks määrati 500 tähemärki. Pärast korduste eemaldamist jäi lõplikku valimisse 10 417 tekstikatkendit.

Väljendite sõelumine. Väljendite sõelumine on protsess, kus ülal kirjeldatud meetodiga leitud tekstikatkendist eemaldatakse kogu teemaspetsiifiline info ning autori originaalne sõnastus. Toetudes Morley (s. a.) metoodikale, eemaldatakse selles etapis terminid ja kõik spetsiifilise tähendusega täistähenduslikud sõnad ning jäetakse alles vaid kollokat-sioonilised üksused ja/või vormelid. Näites 1 toodud lausest jäi pärast seesugust sõelumist järele näites 2 esitatud väljend.

- (1) Käesoleva **magistritöö eesmärgiks oli** hinnata 4-kuulise füsioteraapia programmi ja toitumise jälgimise mõju 8–9-aastaste ülekaaluliste laste keha koostisele ning kehalise võimekuse näitajatele. [PB-01747]
- (2) siinse magistritöö eesmärk oli hinnata {mis aja jooksul rakendatud} {mille} mõju {kellele}

² Autor tänab Peeter Tinitat korpuse koostamisel osutatud abi eest.

³ <http://dspace.ut.ee/>.

Näitest ilmneb, et peale lausekonteksti eemaldamise on väljendeid ka toimetatud. Kuigi oma tööle viitamisel on sõna *käesolev* äärmiselt sage, peavad keelehooldeallikad (vt nt Eesti Keele Instituudi nõuanne „Käesolev“⁴) seda tihti liigseks ning soovivad sõna ära jätta või asendada sõnaga *see* või *siinne*. Samuti on soovitatav vältida liigset translatiivi kasutust⁵, mistõttu on vormist *eesmärgiks* saanud *eesmärk*.

Väljendite seostamine funktsiooniga. Selles etapis vaadeldi väljendeid kontekstis ning määrati väljendi funktsioon, s.o otsustati, millist akadeemilise teksti funktsiooni (nt teema nimetamine, töö eesmärgi esitamine) iga konkreetne väljend esindab. Funktsioonide määramisel ei järgitud otseselt ühtegi olemasolevat mudelit. Väljend seostati funktsiooniga induktiivselt, tõlgendades väljendi kasutuseesmärki kontekstis. Mõne väljendi puhul on funktsioon selge juba N-grammi põhjal ning laiemat konteksti pole funktsiooni määramiseks tarviski. Näiteks kannab ülal lauses 2 toodud väljend funktsiooni *eesmärgi esitamine*. Alati aga väljend funktsiooniga seostuvat märksõna ei sisalda. Nii ei pruugi näiteks teema esitamiseks kasutatav väljend sisaldada sõna *teema* (näide 3). Sellisel juhul eeldab funktsiooni määramine suuremat interpretatsiooni ja laiema konteksti uurimist.

(3) *sinne magistritöö keskendub {millele}*

Akadeemiliste väljendite varamu

Akadeemiliste väljendite varamu koosneb u 750st akadeemilisele tekstile tüüpilisest väljendist, mis on esitatud töö osade kaupa, kus need tüüpiliselt esinevad (sissejuhatus, töö sisuosa ja kokkuvõte). Varamu ei sisalda väljendite sageduse arvandmeid. Iga tekstiosa kohta esitatakse selles esinevad väljendid, mis on rühmitatud funktsiooni alusel. Peale selle on esitatud ka väljendid, mida kasutatakse selliste funktsioonide väljendamiseks, mis ei seostu otseselt ühegi kindla töö osaga (nt olulisusele osutamine, möönduse väljendamine, tekstiosale viitamine). Tabel 1 annab ülevaate varamus esinevatest funktsioonidest, mida on illustreeritud näidetega.

⁴ <http://keeleeabi.eki.ee/index.php?leht=8&id=39>.

⁵ <http://keeleeabi.eki.ee/?leht=8&id=227>.

Tabel. Varamus esinevad funktsioonid ja väljendite näited

Töö osa	Funktsioon	Väljend
Sissejuhatus	Teema nimetamine	<i>siinses töös on tähelepanu all {mis teema}</i>
	Teema aktuaalsuse näitamine	<i>{kelle} seas on oluline uurida ka {mille} arengut, kuna ...</i>
	Niši väljatoomine	<i>siinse töö autori arvates on {mis nähtus} seni vähe käsitlemist leidnud</i>
	Eesmärgi esitamine	<i>töö eesmärk on välja selgitada {mille} ja {mille} vahelised seosed</i>
	Uurimisküsimuste esitamine	<i>siinses töös otsitakse vastust järgmistele küsimustele</i>
	Hüpoteesi(de) püstitamine	<i>sellest lähtudes on püstitatud hüpotees, et ...</i>
	Töö ülesehituse tutvustamine	<i>töö koosneb kahest osast: teoreetilisest ja empiirilisest</i>
Sisiosa	Varasemale uurimistööle viitamine – kirjeldamine	<i>samasugust metoodikat kasutati ka {autori} et al. {aasta} uuringus, mis ...</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – eesmärk	<i>{autori} et al. {aasta} uuringu eesmärk oli hinnata {mille} mõju {kellele}</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – tulemused	<i>mitmes uuringus {autor ja autor} {aasta} {autor} et al. {aasta} on selgunud, et ...</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – autoripõhine	<i>Folklorist {eesnimi + perenimi} on kirjutanud, et ...</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – väitepõhine	<i>mõni aasta hilisemas uurimistöös on märgitud, et ...</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – tõendamine	<i>Seda tõendab ka {autori} {aasta} uuring, kus ...</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – süntees	<i>nende uurimuste põhjal võib järeldada, et ...</i>
	Varasemale uurimistööle viitamine – kriitika	<i>autori arvates on seesugune tõlgendus ebaõige, sest ...</i>

Sisuosa	Varasemale uurimistööle viitamine – nõustumine	<i>nagu on välja toonud {autor} {aasta}, leiab ka siinse töö autor, et ...</i>
	Meetodi kirjeldus – meetodi rakendamise eesmärk	<i>selleks et saada ülevaade {mille} olemusest, rakendati {mis} meetodit</i>
	Meetodi kirjeldus – andmete kirjeldamine	<i>töö on koostatud {mis} võrgustiku kogutud andmete põhjal</i>
	Meetodi kirjeldus – valimi kirjeldamine	<i>katserühma valimi moodustasid 47 last (30 tüdrukut ja 17 poissi)</i>
	Meetodi kirjeldus – andmeanalüüs	<i>andmete statistiliseks analüüsiks kasutati programme {mis} ja {mis}</i>
	Meetodi kirjeldus – mõõtevahend	<i>{mille} hindamiseks kasutati {autori} et al. {aasta} välja töötatud vaatlusvormi</i>
	Meetodi kirjeldus – kriitika	<i>selle meetodi puuduseks on asjaolu, et ...</i>
	Meetodi kirjeldus – metodoloogiline valik	<i>et hinnata {mille} määramisel tekkivat süstemaatilist viga, kasutati siinses töös {mida}</i>
	Meetodi kirjeldus – pilootuur	<i>eelkatse oli vajalik selleks, et teha kindlaks ...</i>
	Meetodi kirjeldus – protseduur	<i>enne sekkumist juhendas töö autor vaatlusalust {milles}</i>
	Infograafikale viitamine	<i>joonisel N on esitatud A ja B rühma erinevused {milles}</i>
	Lisale viitamine	<i>programmi lähtekood on toodud lisas N</i>
	Tulemuste esitamine	<i>uuringu tulemused näitasid, et ...</i>
	Tulemuste esitamine – seostamine varasema uurimistööga	<i>{mis tulemus} on kooskõlas {autor} {aasta} analüüsi tulemustega, mille järgi on ...</i>
	Tulemuste esitamine – seletamine	<i>üks võimalikke põhjendusi, miks ... , võib olla see, et ...</i>
	Tulemuste esitamine – tõlgendamine	<i>katsetulemuste põhjal ei saa väita, kas {mis} mõjutavad {mida}</i>
	Tulemuste esitamine – hüpoteeside kontrollimine	<i>eelnevale tuginedes leiab osaliselt kinnitust ka teine hüpotees, mille järgi ...</i>

Sisuosa	Tulemuste esitamine – järeldamine	<i>uuringu vältel ei avaldanud {mis} {millele} olulist mõju, millest võib järeldada, et ...</i>
	Tulemuste esitamine – võrdlemine	<i>samuti ei leitud statistiliselt olulisi seoseid {mille} ja {mille} vahel</i>
Kokkuvõte	Eesmärgi esitamine	<i>töö põhieesmärk oli välja selgitada, kas ...</i>
	Hüpoteeside kinnitamine/ ümberlükkamine	<i>seega leidis kinnitust ka hüpotees, et ...</i>
	Põhitulemuste esitamine	<i>uurimuse käigus selgus, et ...</i>
	Põhijärelduste esitamine	<i>selle tulemuse põhjal järeldati, et ...</i>
	Töö (praktilise) väärtuse väljendamine	<i>lõputöö tulemusi saab rakendada {kus}</i>
	Töö piirangute väljatoomine	<i>tuleb välja tuua töö piiranguid, millest autori arvates on olulisimad ...</i>
	Edasiste uurimissuundade väljatoomine	<i>uuringu jätkuna võiks tulevikus {mille} kasutust uurida {mis} meetodiga</i>

Väljendivaramu kasutamine

Akadeemiliste väljendite varamu on abivahend uurimistöö kirjutamiseks ja juhendamiseks. Kuigi varamut saab üliõpilane kasutada ka iseseisvalt, on see eelkõige pedagoogiline ressurss, mis mõeldud kasutamiseks üliõpilase ja juhendaja koostöös. Peale väljendite saab juhendaja üliõpilase tähelepanu juhtida ka teksti funktsioonidele ja sellele, kuidas varamus esitatu suhestub struktuuriüksuse lõputöö kirjutamise juhendiga. Sellises juhendamisprotsessis suureneb üliõpilase teadlikkus akadeemilise teksti retoorilisest struktuurist, sh sellest, mis funktsioone väljendid tekstis kannavad ja kuidas keelelised valikud lugejat mõjutavad (Lancaster 2016: 460).

Siinkohal võib tekkida küsimus, kas varamu kasutamine ei piira töö autori loomingulisust ega suru üliõpilasi lõputöö kirjutamisel liiga rangetse raami (vt ka Graff, Birkenstein 2014: 11–12). Loomingulisus on nii uurimis- kui ka kirjutamisprotsessis oluline komponent ning seetõttu tuleb varamu kasutamisel teadvustada, et esitatav väljendite ja funktsioonide

loetelu ei ole ammendav. Neid väljendeid tuleks võtta kui näiteid akadeemilistes tekstides esinevate funktsioonide väljendamise võimaluste kohta. Niisamuti tasub mõelda sellele, et akadeemilise teksti kirjutamisel ei tohiks üliõpilastelt eeldada liiga suurt loominguilisust. Akadeemiline tekst peab olema küll originaalne oma teadusliku sisu poolest, kuid samas peab see järgima lõputööde žanritunnuseid, sh sisaldama lõputöödele tüüpilisi funktsioone ja võtmefraase, mis aitavad lugejal neid funktsioone ära tunda.

Teine probleem, mis väljendivaramute kasutamisel tekkida võib, on plagiaadikartus. Kuigi väljendivaramu on kokku pandud varem kaitstud lõputööde põhjal ning sisaldab mitmesõnalisi väljendeid, ei ole selle kasutamine plagieerimine. Väljendivaramu alusmaterjalist on väljendite sõelumise käigus eemaldatud originaalne sisu ning alles jätud ainult keelelised vahendid ehk väljendid. Samamoodi nagu sõnaraamatus esitatud sõnad ja fraasid pole kellegi intellektuaalne omand, ei saa ka varamu sisu käsitleda teiste autorite loomunguna. Ka Davis ja Morley (2015), kes on uurinud õppejõudude hoiakuid väljendivaramu kasutamise suhtes, on leidnud, et seesuguste väljendite kasutamist peetakse vastuvõetavaks juhul, kui väljendid on laialt levinud, ei sisalda kellegi arvamust ja on üldised. Eestikeelses akadeemiliste väljendite varamus esitatud väljendid vastavad neile tingimustele.

Varamu koostamise peamine eesmärk on arendada üliõpilaste akadeemiliste tekstide kirjutamise oskust, et muuta nad teadlikumaks lõputöö retoorilisest struktuurist ning lõputööle kohasest keelest ja stiilist. Sellisena on varamu vajalik lisamaterjal lõputööde kirjutamise juhenditele, mis enamasti nii detailseid suuniseid ei anna.

Kirjandus

- Anson, Chris M. 2016.** The Pop Warner chronicles: a case study in contextual adaptation and the transfer of writing ability. – *College Composition and Communication* 67 (4), 518–549.
- Anthony, Laurence 2018.** AntConc (Version 3.5.7) [Computer Software]. Tokyo: Waseda University. <http://www.laurenceanthony.net/> (11.03.2019).
- Biber, Douglas, Federica Barbieri 2007.** Lexical bundles in university spoken and written registers. – *English for Specific Purposes* 26 (3), 263–286.
- Biber jt 2000** = Douglas Biber, Stig Johansson, Geoffrey Leech, Susan Conrad, Edward Finegan. *Longman Grammar of Written and Spoken English*. Harlow: Longman. <http://dx.doi.org/10.1016/j.esp.2006.08.003>.

- Cortes, Viviana 2013.** The purpose of this study is to: connecting lexical bundles and moves in research article introductions. – *Journal of English for Academic Purposes* 12 (1), 33–43. <https://doi.org/10.1016/j.jeap.2012.11.002>.
- Cotos jt 2017** = Elena Cotos, Sarah R. Huffman, Stephanie Link. A move/step model for methods sections: demonstrating rigour and credibility. – *English for Specific Purposes* 46, 90–106. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2017.01.001>.
- Davis, Mary, John Morley 2015.** Phrasal intertextuality: the responses of academics from different disciplines to students' re-use of phrases. – *Journal of Second Language Writing* 28, 20–35. <https://doi.org/10.1016/j.jslw.2015.02.004>.
- Graff, Gerald, Cathy Birkenstein 2014.** *They Say/I Say: The Moves that Matter in Academic Writing*. New York, London: WW Norton & Company.
- Hyland, Ken 2008.** Academic clusters: text patterning in published and post-graduate writing. – *International Journal of Applied Linguistics* 18 (1), 41–62. <https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.2008.00178.x>.
- Lancaster, Zak 2016.** Do academics really write this way? A corpus investigation of moves and templates in “They Say/I Say”. – *College Composition and Communication* 67 (3), 437–464.
- Moreno, Ana I., John M. Swales 2018.** Strengthening move analysis methodology towards bridging the function-form gap. – *English for Specific Purposes* 50, 40–63. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2017.11.006>.
- Morley, John s. a.** Phrasebank: a university-wide online writing resource. <https://tinyurl.com/lgbx6d6> (11.03.2019).
- Rapp, Christian, Peter Kauf 2018.** Scaling academic writing instruction: evaluation of a scaffolding tool (Thesis Writer). – *International Journal of Artificial Intelligence in Education* 28 (4), 590–615. <https://doi.org/10.1016/j.esp.2017.11.006>.
- Swales, John 1990.** *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

Anni Jürine
 eesti ja üldkeeleteaduse instituut
 Tartu Ülikool
 Jakobi 2
 51014 Tartu
 anni.jyrine@ut.ee

Academic phrase bank for writing in Estonian: a language resource to aid in the learning and teaching of writing

ANNI JÜRINE

The present paper gives an overview of the Academic Phrase Bank for Writing in Estonian. The phrase bank is a language resource that supports the thesis writing process. The phrase bank is primarily intended to be used as a pedagogical tool during the supervision process, the resource can also be used by students independently.

The phrase bank is a publicly available resource (teadustekst.ut.ee) which includes approximately 750 expressions in Estonian. The expressions are organized according to their function (e.g. stating the aim, indicating a gap, introducing the method, making conclusions, etc.), which are in turn connected to the three major sections in the Estonian thesis (Introduction, Main Body, and Conclusion).

The phrase bank has been compiled based on empirical analysis of Bachelor and Master's theses defended at the University of Tartu in 2013–2017. The semi-random sample consisted of 200 theses, divided equally between the four faculties of the university – Humanities and Arts, Social Sciences, Science and Technology, and Medical Sciences. As such, the phrases in the phrase bank are not associated with any particular field or discipline, but with the academic register in general. All the original content has been removed and the phrase bank only presents academic expressions, such as *the aim of the present thesis is to, the remainder of the paper is structured as follows, these results indicate*.

The phrase bank is developed for students writing in Estonian as L1 as well as L2, and primarily supports thesis writing at bachelor and master level. This language resource is also useful for users writing in other academic genres, such as essays or research articles.

Keywords: academic writing, genre analysis, lexical bundles, corpus linguistics, Estonian language

MIS KEELT KÕNELEVAD KOHANIMED? LÄÄNEMERESOOME¹-BALTI KONTAKTID OJĀRS BUŠSI TOPONÜÜMIKATÖÖDES

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse kriitiliselt Lāti onomasti Ojārs Bušsi (1944–2017) uurimusi, milles käsitletakse läänemeresoome päritolu kohanimed sid Lāti territooriumil. Ojārs Bušs eristub teistest Lāti onomastidest uutmoodi käsitusviisiga, sest ta orienteerus hästi läänemeresoome keeleaineses ning püüdis läänemeresoome kohanimematerjali käsitleda kronoloogiliselt ja keelesüsteemaa-tiliselt varasema valdavalt summaarse vaatluse asemel.

Võttesõnad: Lāti läänemeresoome päritolu toponüümia, lāti keel, läänemere-soome keeled

Sissejuhatavat

Iga rahvas kirjeldab maastikku, millel elab, oma keele abil. Seetõttu on maastikukeel etnilise identiteedi tähtis komponent. Kui etnilised olud muutuvad, kirjutatakse maastik ümber uustulnukate keelde. Nii on kohanimed võimas võimusümbol.

Läänemeresoome päritolu kohanimede osakaal Lāti kohanimistus on hiigelsuur, peegeldades hästi läbi paljude sajandite tänapäeva Lāti alal toimunud ajaloolisi ja etnilisi protsesse. Ajalooallikate, eriti aga arheoloogia-leidude põhjal on teada, et läänemeresoome hõimud asustasid esimese aastatuhande lõpus peaaegu poolt tänapäeva Lāti territooriumi: balti ja läänemeresoome hõimude vaheline piir kulges tollal üldjoontes tänapäeva Riia meridiaani pidi. Järgmiste sajandite jooksul liikusid balti hõimud edasi põhja poole liivlaste elualadele. Lāti Henriku kroonika andmeil elas liivlasi

¹ Lāti keeleteaduses on juurdunud tava tähistada läänemeresoome keeli terminiga *somugru valodas*; siinses kirjutises on see korvatud terminiga *läänemeresoome keeled*.

12. saj lõpul ja 13. saj algul Väina jõe alamjooksul ning Gauja ja Salaca ääres, seega asustasid nad Põhja-Lätis Liivi lahe idarannikul 60–100 km laiust vööndit. Tõenäoliselt oli liivlasi tollal ka Eesti alal Häädemeeste ja Saarde lõunaosas. Samuti elasid liivlased Loode-Kuramaal, olles pika aja vältel kontaktis vahetute naabrite kuršidega, mida tõendab kuraliivi keeles säilinud kurši keeleaines. 13. saj alguseks olid balti hõimud (peamiselt latgalid) laial rindel jõudnud juba ka otse eesti keeleala naabrusse. Sel ajajärgul kujunes põhijoontes välja tänapäeva eesti-läti etniline piir, kuigi läti asustuse mõningane nihkumine põhja poole jätkus kuni 19. saj lõpuni. Läänemeresoome päritolu substraatsete kohanimedega hulk tänapäeva Lätis ulatub tuhandetesse, need on jäänud Läti kohanimestusse püsima lätistunud läänemeresoomlaste keeleuususe kaudu.

Selge viide etnilistele assimilatsiooniprotsessidele on läänemeresoome päritolu substraatsed maastikusõnad läti sõnavaras, nt *auda* 'sügav koht jões', *juoma juomis* ~ *juoms* 'sügav koht leetseljandike vahel; mereäärne soine madalik; väike põldudevaheline niit', *kangars* 'küngas', *kolka* 'liivane maanina meres', *lānis* ~ *lāns* 'lābipääsmatu mets, laas', *pāzis* 'kalju', *pada* 'madal koht põllu keskel, mida ei saa künda', *umma* 'sügav koht jões', *umzis* 'soostunud paik', *urga* 'lomp; kuristikulaadne jõeorg; (soine) oja'. Need ja paljud teised maastikusõnad on läti kohanimedega iseloomulikud koostisosad. Apellatiivide kõrval on läti kohanimestus välja selgitatud arvukalt läänemeresoome topoformante, nt *-st-*, *-až-*, *-ež-*, *-iž-*, *-už-*, *-and-*, *-end-*, *-uld-*, *-ak-*. On oluline rõhutada tõika, et võimalikud läänemeresoome tüüpi kohanimed levivad Lätis ka väljaspool arheoloogiliste väljakaevamistega sedastatud soomeugrilisi piirkondi.

Läänemeresoome päritolu kohanimed Lätis on olnud teadusliku uurimise objekt rohkem kui sada aastat. Läänemeresoome-balti kontaktid on teema, millega on pidanud oluliseks tegelda paljud nimekad Läti keeleteadlased. Nende hulka paigutub kindlalt ka Ojārs Bušs (1944–2017), kuid ta eristub teistest suuresti uutmoodi käsitusviisiga, sest ta orienteerus hästi läänemeresoome keeleaineses ning püüdis läänemeresoome kohanimematerjali käsitleda kronoloogiliselt ja keelesüsteemiliselt varasema valdavalt summaarse vaatluse asemel. Need asjaolud võimaldasid Bušsil esitada arvestatavaid korrektiive läänemeresoomlaste (liivlased, eestlased) kunagiste asualade ja võimalike rändeteede kohta.

Bušs õppis 1967–1972 Peterburi (tollal Leningradi) ülikoolis, kus sai ettevalmistuse fennougristikas ja omandas soome keele, mis lõi soliidse

aluse edukaks uurimistööks huvialuses valdkonnas. Bušši teadustöö oli mitmepalgeline ja intensiivne ning tema publitseerimisviljakus erakordne; paljud uurimused on valminud koostöös lähimate kolleegide Elga Kagaine (1930–2007), Laimute Balode ja Renāte Siliņa-Piņķega. Eriti tähelepanuväärne oli Bušši uurimistegevus onomastika vallas. Bušs käsitles nimeuurimise teooriaga seotud üldisemaid küsimusi, sh nimede leksiikaalse tähenduse, homonüümia, polüseemia ja sünonüümia probleeme, pöörates ühtlasi tähelepanu läti onomastikaterminoloogia väljatöötamisele ja täiendamisele. Bušs oli Jānis Endzelīns (1873–1961) alustatud hiigeltöö, Läti kohanimede sõnaraamatu „Latvijas vietvārdu vārdnīca“ jätkajaid: sõnaraamatu vastutav toimetaja ning koos kolleegidega selle koostajaid ja toimetajaid; ajavahemikus 2003–2013 on trükitud ilmunud selle töömahuka projekti neli köidet (*P–R*). Bušs pidas Läti kohanimede päritolu selgitamist ning seniste seletuste täpsustamist ja täiendamist Läti toponüümia üheks põhiülesandeks, kusjuures erilist huvi pakkusid talle vaieldava päritoluga kohanimed.

Selle kirjutise eesmärk on läänemeresoome ja soome-ugri keelte uurijatele kriitiliselt tutvustada Bušši läänemeresoome temaatikaga seotud käsitusi, mis laiali pillatult eri väljaannetes ja valdavalt lätikeelseina pole hõlpsasti kättesaadavad.

Hinnangud eelkäijate tööle

Bušs on hoolikalt uurinud, inventeerinud ja kriitiliselt hinnanud varasemaid läänemeresoome temaatikat puudutavaid töid, mille autorid on olnud Kazimieras Būga (1879–1924), Juris Plāķis (1869–1942), Jānis Endzelīns (1873–1961), Valentin Kiparsky (1904–1983), Daina Zemzare (1911–1971), Vallija Dambe (1912–1995), Marta Rudzīte (1924–1996), Tõnu Karma (1924–2014), Antons Breidaks (1932–2002), Valdis Juris Zeps (1932–1996) (vt Bušs 2003a, 2006c, 2009, 2015b; Bušs, Balode 2003, 2007; Balode, Bušs 2009b: 17). Eritähelepanu on ta sealjuures pööranud baltisakslasest etnograafi ja keeleteadlase August Johann Gottfried Bielensteini (1826–1907) kohanimealastele seisukohtadele, hoolimata sellest, et Bielensteini töid oli Lätis aastakümneid peamiselt poliitilistel põhjustel eiratud või ebaadekvaatselt kehvaks hinnatud (Bušs 2006a, 2006b).

Kuna läänemeresoome päritolu kohanimede arvukus tänapäeva Läti aladel on silmatorkav, siis on need tähelepanu pälvinud teadusliku

kohanimeuurimise algusest peale. Esimesi tõsiselt võetavaid Läti läänemeresoome päritolu kohanime uurijaid oli August Bielenstein: oma aja kontekstis silmapaistvas monograafias „Die Grenzen des lettischen Volkstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13. Jahrhundert“ (1892) analüüsis ta 13. saj ürikute Läti kohanimesid ja esitas 384 läänemeresoome („livo-finnische“) nime etümoloogia. Bielenstein on kohanimesid võrrelnud peamiselt liivi, soome ja eesti sõnadega, kuid esindatud on ka karjala ja vepsa keel. Uurides varasemaid etümoloogiaid, on Bušs kas esitanud toetavat lisamaterjali või veenvate argumentide ilmnedes seisukohti kummutanud. Bušs on pööranud tähelepanu tõsiasjale, et osa Bielensteini pakutud kõrvutusi eesti ja liivi sõnadega on küsitavad juba seetõttu, et uurija ei tundnud neid keeli piisava põhjalikkusega. Teisalt aga pärinevad just Bielensteinilt täiesti põhjendatud arvukad viited Läti kohanime (***Paiga***, vrd lv *pajķķa* 'Ort, Stelle; Bauernhof', ***Rāja***, ***Selga***) läänemeresoome juurtele. Bušs on väljendanud arvamust, et Läti kohanimeuurimise ülesanne on inventeerida ja hinnata kõiki nende Läti kohanime etümoloogiaid, mille päritolu on Bielensteini järgi seotud mõne läänemeresoome keelega, sest võrreldes tolle ajaga on hõlpsamini kättesaadav märksa rikkalikum ja usaldusväärsem läänemeresoome keele- ja kohanimeaines.

Tänapäevasele Leedu keeleteadusele aluse pannud Kazimieras Būga tähelepanu all olid balti hõimude kontaktid soomeugrilastega: ta on esitanud sadakonnale Põhja- ja Kesk-Läti (Vidzeme) kohanimele napi, kuid usutava läänemeresoome etümoloogia. Bušs ei ole mööda vaadanud ka Jüri Truusmanni (1856–1930) üldiselt diletantismipitseriga märgistatud publikatsioonist „Этимология местных названий Витебской губернии“ (1897), leides, et mõnele Latgale kohanimele pakutud eesti võrdlus võib olla isegi veenev, nt ***Piziki*** (hajaküla, Dricāni v), mida Truusmann on võrrelnud eesti omadussõnaga *pisike* 'väga väike'.

Kurši teemat käsitledes on Bušs (1987) andnud hinnangu Valentin Kiparsky monograafiale „Die Kurenfrage“ (1939). Hinnates küll kõrgelt Kiparsky analüüsi põhjalikkust ja metoodilist järjekindlust, ei pea ta Kiparsky järeldusi kurši keele iseloomust ja kohast balti keelte peres siiski veenvaks. Ebausutavate tulemuste põhjus johtub Bušsi arvates esmajoonest sellest, et Kiparsky analüüsitud materjal pärineb 13.–16. saj ürikuist, kui kurši keel oli juba hääbumas. Ebaõnnestumist on võimendanud seegi asjaolu, et materjali valikul lähtus Kiparsky Kuramaa halduspiiridest,

mis aga ei lange kokku kurši hõimu etnilise asuala piiridega. Seetõttu pole osa analüüsitavast materjalist geneetiliselt seotud mitte kurši, vaid teiste balti keeltega. Bušs on küsimärgistanud järgmised Kiparsky esitatud läänemeresoome etümoloogiad:

- **Alsunga** (1230 *Aliswanges*, *Aliswangis*) < lv *al' l' i* 'grünlich', *ōl' az* 'grün' + (lvS) *vaŋga* 'Bachwiese' (Bušs: < **Als-vaŋga*, vrd Läti (peamiselt Kuramaa) ja Leedu *Als*-toponüümid, incl. hüdronüümid, ld *alsā* 'väsimum, roidumus; raskelt hingamine, lõõtsutamine', *alsūs* 'raske, väsitav');)
- **Ēdole** [ēduole] (1230 *Edualia*) ? < lv *e' d' d' i* 'Vorderraum, der Raum vor etwas; der Vordere' + lv *val'* 'Wall, Umzäunung, Ringmauer, Schanze' (Bušs: < blt *ēd-*, vrd lt *ēst* 'sööma, söövitama, nārīma', ld *ēsti* 'sööma, õgima, söövitama, nārīma', Kuramaal Venta lisajõgi *Ēda*, Leedus Ignalinas järveosa nimi *Ēdėlė* + blt liide *-uol-*);
- **Sārinate** (1230 *Sarnitus*), ? vrd Eesti *Saarnaki saar*, sm *saarni* 'Esche', lms **sārinaiset* 'Inselbewohner' (Bušs: vrd lt *sārni*, *sārni* 'saast', Läti Zvirgzdene külanimi *Sārni* jt + formant *-at-*).

Valentin Kiparsky on pidanud võimalikuks, et Ventspilsli haldusala mereäärse piirkonna asula nimi **Ugāle** (lv *Ugāl*, Kuramaa) on kas balti (vrd ld kohanimedega *Узулуику*, *Узале*) või läänemeresoome (vrd ee *Ugala*, lad *Ugaunia* ja kagueestlasi tähistava etnonüümiga *ugalane* 'der eine fremde oder wegen eines Organfehlers die Muttersprache radebriche') päritolu nimi. Bušs (2003e, 2004a) on esitanud veenva hüpoteesi, et see kohanimi suhestub balti sõnaperega *aug-* : *uog-* : *ūg-* : *ug-* : *auk-* : *uk-*, vrd lt *augt* 'kasvama', *uoga* 'mari', ld *augti* 'kasvama', *ūgis* 'kasv', *ūglis* 'võrse, kasv', *ugdyti* 'kasvatama'. Tõenäoliselt kuuluvad samasse etümoloogilisse perre ajaloolise seeli ala jөнenimed *Ūgė* ja *Ūgelė* Leedus Pasvalė piirkonnas, seega võib kõne all olla kurši-seeli isogloss (*ibid.*).

Pärast Teist maailmasõda Lätis publitseeritud kohanimetöödest on olulisim saavutus Jānis Endzelīnsi koostatud kaheosaline kohanimetöösõnaraamat „Latvijas PSR vietvārdi“ (*A–O*, 1956, 1961) ja selle järg, kollektiivselt koostatud „Latvijas vietvārdu vārdnīca“ neli köidet (*P–R*, 2003, 2006, 2010, 2013). Sellesse sõnaraamatusse kaasatud kohanimedele on lisatud lühietümoloogia, sh viited läänemeresoome, eriti eesti kohanimedele. Ent võrreldes 1940. ja 1950. aastatega on Läti Keele Instituudi

kohanimekartoteegis palju kordi enam kohanimematerjali (Bušs 1989a: 196), millega seoses on Bušs väljendanud seisukohta, et mingi osa, võib-olla koguni enamik läänemeresoome päritolu kohanimesid vajab märksa detailsemat etümoloogilist analüüsi. Läti vanimad läänemeresoome päritolu kohanimed on esile tulnud hüdronüümide hulgast, kuid nende detailsem analüüs seisab siiski alles ees, on Bušs veendunud. Näiteks on Endzelīns kõrvutanud Kuramaa järvenime *Ilīņezers* (Stende) adjektiiviga ee *hiline* 'langsam, träge'. Bušs on juhtinud tähelepanu teistelegi Kurzemest ja Zemgalest registreeritud *Ilīņ*-osisega mikrotoponüümidele (nt talunimi), mis seavad kahtluse alla hüdronüümi primaarsuse, ja kui etümologiseerimisel kaasata läänemeresoome keeleainest, siis on kõrvutuseks sobivam pigem lv *ilīm* 'höhere', vrd sm *ylīn* 'ülemine, kõrgeim' (Bušs, Balode 2003, 2005).

Antons Breidaks ja Valdis Zeps on uurinud Latgale hüdronüüme. Breidaks oli seisukohal, et kuni 7. saj-ni seda piirkonda asustanud läänemeresoomlased olid keeleliselt lähedased vadjalastele ja isuritele, ning ta nimetas neid tšuudideks. Viimased moodustasid Breidaksi arvates koos mõne idapoolse läänemeresoome hõimuga ilmselt ühtse katkematu asuala, kuhu kuulusid ka tulevased vadjalased. Breidaksi meelest on Latgale põhja- ja keskosas ligi poolsada hüdronüümi, millel on kindel või eventuaalne läänemeresoome päritolu. Breidaksi seisukohtade ja läänemeresoomeliseks etümologiseeritud kohanimematerjali edasise kriitilise analüüsi vajadus on ilmne. Nii on Breidaks Aiviekste jõe parempoolse lisajõe nime *Iča* võrrelnud läänemeresoome oikonüümidega vdj *Itšā-päivā*, sm *Ikā-päivā*, mida Bušs ei pea õigustatult (semantika tõttu) hüdronüümi motiveerijaks; pigem suhestub see tema arvates läänemeresoome apellatiiviga sm *ies* : *ikeen*, ee *ike* : *ikke*, nagu Läti potamonüümid *Jūga*, *Jūgupe* apellatiiviga *jūgs* 'ike' (Bušs, Balode 2003, 2005).

Läänemeresoome päritolu hüdronüümide probleem

Läti ala läänemeresoome päritolu kohanimed tähistavad väga erinevaid geograafilisi objekte: jõgesid, järvi, heina- ja karjamaid, metsi, soid, mägeseid ja asustusnimesid. Usutavamaiks muinasaja keelelisiks tunnistajaiks peetakse teatavasti hüdronüüme kui vanimasse ja stabiilsemasse kohanimekihti kuuluvat keeleainest, mis seletab tõsiasja, et Läti toponüümikas on läänemeresoome päritolu kohanimedest enim uuritud just

hüdronüüme. Sellest hoolimata on sellegi kohanimerühmaga seotud hulk vastamata küsimusi.

Läti hüdronüüme on põhjalikult inventeerinud Marta Rudzīte. Võimalikke läänemeresoome hüdronüüme Latgales on püüdnud esile tuua ja analüüsida Valdis Juris Zeps ja juba nimetatud Antons Breidaks. Bušs jagas täiel määral balti kohanimeuurijate seisukohta hüdronüümidest kui oletatavasti iidseimast tänase päevani püsima jäänud kohanimekihist, leides ühtlasi, et pikast uurimisloost hoolimata on selles valdkonnas hulgaliselt läbiuurimata küsimusi. Bušs on korduvalt kaalunud vaieldava etümoloogiaga jõenimede *Venta*, *Koiva* ~ *Gauja* ja *Stende* [-ñ-] (13.–16. saj *Testenden*) võimalikku läänemeresoome päritolu. Erilist tähelepanu on pälvinud Kuramaa suurima jõe *Venta* nime päritolu probleem, mille juurde ta on pöördunud mitme aastakümne jooksul paljudes ettekannetes ja artiklites (Bušs 1983, 1990, 1991, 1994b, 1995, 1996, 2000, 2003b).

Silbisisese tautosüllaabilise ühendiga *-anC-*, *-enC-* ja *-unC-* jõenimede, sh *Venta* päritolu väljaselgitamine on Läti kohanimeuurijatele tõsine väljakutse. Tautosüllaabilisi ühendeid *-anC-*, *-enC-*, *-inC-* ja *-unC-* peetakse etnolingvistilise päritolu määramisel läti keele kontekstis diagnostilise väärtusega argumentideks. See foneetiline iseärasus viitab ühelt poolt küllalt selgelt kurši, osalt võib-olla ka seeli päritolule, kuid teiselt poolt võib tegu olla läänemeresoome päritolu jõenimega. Lisatõendeid ühe või teise päritoluhüpooteesi kasuks peaksid andma kriitiliselt analüüsitud potamonüümid, kuid tegelik uurimistöö on näidanud, et jõenimede analüüsimisel on kõige raskem identifitseerida läänemeresoome päritolu nimesid.

Kuramaa suurima jõe *Venta* [vę̃nta], ld *Ventà*, lv *Vāntta* (*Wenda*, *Winda flu.*, *Windaw flu.*) päritolu on olnud rohkem kui sada aastat teadusliku vaidluse objekt: seda on peetud läänemeresoome (August Bielenstein), balti (Kazimieras Būga, Jānis Endzelīns, Aleksandras Vanagas) või slaavi (Kazimierz Moszyński, Oleg Trubačev) päritolu nimeks. Bielenstein on pakkunud *Venta* seletuseks lv *vent* 'strecken, dehnen, spannen', *ven'n'* 'sich dehnen, strecken', *vēna* 'Sund, breite Flussmündung'. Balti hüpooteesi toetanud kohanimeuurijate hinnangul koosneb *Venta* balti tüvest *ven-* 'painutama, väänama, painduma, väänduma', millele on lisatud determinant *-t-*, või esindab see hüpooteetilist (muinas)kurši sõna, millele vastab vanaslaavi *ѡaumuu* 'suur' (Endzelīns).

Kuršid ja Kuramaa liivlased olid vahetud naabrid. Nendevaheline põhjapiir kulges 13. saj arvatavasti tänapäeva Ventspils, Talsi ja Tukumsi

piirkonnas, idapiir aga piki Venta jõge. Kurši keelest ei ole kirjalikke mälestisi, kõik keeleandmed on saadud kaudallikatest, nt otsides kurši substraati teistest balti keeltest. Kurši substraadi identifitseerimise tähtsaim allikas on toponüümia, eriti hüdronüümid. Nende väljaselgitamine võimaldaks hüpoteetiliselt rekonstrueerida mõningad kurši apellatiivid.

Bušs on korduvalt osutanud sellele, et Valentin Kiparsky monograafia „Die Kurenfrage“ (1939) on küll peaaegu ammendav, kuid asjaolust, et see on orienteeritud kitsalt ajaloolis-poliitilistele piiridele, tuleneb rida üsna diskuteeritavaid järeldusi. Kurši etnolingvistiline piirkond oli märksa ulatuslikum, mistõttu uuritavat ala tuleb laiendada, sh eriti põhja suunas. Foneetilis-morfoloogilised kriteeriumid ei välista ühtki esitatud hüpoteesi. Selleks, et selguks tautosüllaabiliste ühenditega hüdronüümi lingvogeograafiline iseloom, tuleb eraldada laenulised – läänemeresoome, slaavi, germaani ja veelgi hilisemat päritolu – hüdronüümid (Bušs 1991). Bušsi arvates tuleb appi võtta lisaargumente, sh hüdronüümilise konteksti iseloom, mis *Venta* vesikonna puhul on domineerivalt balti päritolu. Kuna *Venta* voolab välja Leedu järvest nimega *Venys*, pole välistatud, et tegu on geneetiliselt seotud hüdronüümipaariga. Vental on umbes 30 lisajõge (neist 9 Leedus, ülejäänud Lätis), mille nimedest valdav osa on vaieldamatult balti päritolu: 12 idabalti, 7 arvatavasti läänebalti, 10 ühisbalti ja 1 kas balti või läänemeresoome päritolu – nimelt lisajõgi *Ēda* [ēda] ~ *Ēdus* [ēdus], mida on semantiliselt võimalik kõrvutada liivi verbiga *ē'd'ā* 'sich kleiden', vrd ee *ehtima* 'sich schmücken' (Bušs 1983, 1990: 53–56, 1994a: 14–15).

Bušsi järgi on *Venta* balti etümoloogia tähelepanuväärselt usutavam, ent kõigist vastuargumentidest hoolimata tuleb siiski silmas pidada ka *Venta* läänemeresoome päritolu hüpoteesi, sest baltoloogid ei ole seni piisavalt teadvustanud *Venta* toponüümilist tausta läänemeresoome keelte areaalis, esmajoones Soomes ja Eestis. Bušs on veenvalt osutanud, et tautosüllaabiliste ühenditega Läti hüdronüümide päritolu uurimise vältimatuid faase on võimalike balti ja läänemeresoome nimede koosvaatlus ja -analüüs. Materjali lisandudes on Bušs esitanud üha uusi argumente *Venta* läänemeresoome päritolu toeks. Bušs (1995, 1996) on küll toetanud Vanagase seisukohta, s.o *Venta* balti päritolu on maksimaalselt tõenäoline, kuid siiski leidnud, et tingimata tuleb analüüsida läänemeresoome andmestikku, sest olgu indoeuroopa etümoloogiad kui tahes veenvad, ei tohi läänemeresoome-suunalisi etümoloogilisi otsinguid *a priori* tähelepanuta jätta. Bušs on esitanud seisukoha, et *Venta* läänemeresoome hüpoteesi aitab

ülal hoida ja toetab kõrvutamine hüdronüümi ulatusliku semantilise hargmikuga, sealjuures sobivalt topoderivatiivse, eriti hüdronüüme motiveeriva soome apellatiiviga *vento* 'aeglane, rahulik, sügav; märg, niiske (pinnas, soo, turbasoo); vaikselt voolav (vesi, jõgi, võrendik)', mida Julius Mägiste ja seejärel Max Vasmer on silmas pidanud oikonüümi ja hüdronüümi *Vjatka* (*Бѣмка*) päritolu seletamisel. Hüpoteesi näikse toetavat samuti *Vent*-tüvelised Soome hüdronüümid (neid on umbes 160): *Ventojoki* (2), *Ventoneva*, *Ventolampi* (2), *Ventosuo* (4), *Vennonjoki*, *Vennonlähde*, *Vennonlampi* (2), *Vennonsuo*, võib-olla ka *Vennoja* (oja). Tähelepanuväärne on seik, et *Vent*-kohanimesid esineb ka Põhja-Lätis, mis suurendab läänemeresoome päritolu tõenäosust veelgi (Bušs 1994b: 22–28, 1996, 2000).

Bušs on läbi vaadanud Läti jөнenimed ja sedastanud, et tautosüllaabilisi ühendeid sisaldavate nimede kontsentratsioon on suurim Põhja-Kuramaal, mida ta on usutavalt seletanud tööga, et selle piirkonna nimeloomesse on oma panuse andnud nii baltlased (kuršid) kui ka soomeugrilased (läänemeresoomlased).

Läti pikima jõe, Vidzemes voolava **Gauja** [gaūja], ee **Koiva** (ka *Kuiva*; 1212 ja hiljem *Coiwa*, *Coiwenmunde*) nime päritolu kohta on kümneid nii läänemeresoome kui ka balti ainekust seotud päritoluhüpoteese. *Gauja*-nimelist jõge tuntakse ka Leedus ja Valgevenes (*Gaujā*, *Гѣѣя*, Nemunase parempoolne lisajõgi). Bušs (1980, 1994a: 18; Balode, Bušs 2015: 103–105) on esiplaanile tõstnud balti päritolu, pidades – sealjuures ka varasematele uurijatele toetudes – silmas võimalikku suhestumist mitme balti sõnaperega:

- 1. algtäendus 'jõgi, vesi', vrd lt murdes *gauja* 'salk, trobikond, loomakari', ld *gaujā* '(looma)kari, parv'. Esialgu on see oletatavasti märkinud lihtsalt 'vett, jõge', mida toetab Bušsi arvates oletatav analoogia etümoloogiliselt seotud vene apellatiivipaariga *poŭ* 'kihulaste parv jms' ja *peka* 'jõgi';
- 2. algtäendus 'häälekas, helisev jõgi', vrd lt *gausties* 'kaeblema, hädaldama, halama', *gavilēt* 'hõiskama', murdes *gaura* 'lora, loba', ieur **goŭ-* 'kisama, hõiskama vms';
- 3. algtäendus 'kiirevooluline jõgi', vrd lt *gūt* 'saama, saavutama', *gaut* 'saama, saavutama, omandama, haarama', *gauties* 'haarama, kahmama', ld *guvus* 'kiire, nobe'.

Nn kompromissina on Bušs välja käinud hüpoteesi, et *Gauja* ja *Koiva* on rõõpselt tekkinud hüdroobjekti nimed (Balode, Bušs 2015: 103–105).

See on arvestatav seisukoht, samasuunaline või ühtiv Kazimieras Būga oletusega, et see on latgali hõimudega kaasnenud siiriknimi.

Paun-nimed, mida Lätis on umbkaudu 45, on Bušsil (1989a, 1998a, 2000; Bušs, Kagaine 2005) enamasti balti päritolu, kuid mõned hüdronüümid, sh **Paunupis** ~ **Paunupis** (jõgi, Vidzeme Druviena) on veenvalt läänemeresooe (tõenäolisimalt eesti) päritolu oma n-õ hüdronüümse semantika tõttu, millele osutavad ee *paun* 'Wasserloch (zum Flachs-rösten), niedriger, sumpfiger Heuschlag', *jõepaunad* 'niedrige Stellen am Bachufer, welche sich bei Hochwasser füllen', sm *pauna* 'veega täidetud auk, tiik / mit Wasser gefüllte Grube, Pfütze, Teich', *pauni* 'laiem koht jões / breite Stelle am Fluß', *paunama* 'lohk põllul või aasal / tiefere Stelle am Feld oder am Heuschlag', krj *pounikko* 'ein von Hümpeln bedeckter Ort im Sumpf'. Bušs (1989a: 198–199) on oletanud, et eesti algupära võivad olla veel järgmised Vidzeme **Paun**-nimed: **Lielā Pauna** ja **Mazā Pauna** (metsad, Vecpiebalga), **Pauna** (põld, Ēvele), **Paunkalns** (mägi, Viļķene).

Bušs (2006c: 121–129) on jõuliselt väljendanud seisukohta, et Lāti läänemeresooe päritolu hüdronüüme ei ole uuritud kaugeltki ammen-davalt. Edasise töö käigus, mis on lausa hädavajalik, tuleb koostada võimalikult täielik ülevaade tehtust ja analüüsida seda süstemaatiliselt.

Koos kohanimeuurijast kolleegi Laimute Balodega on Bušs (Balode, Bušs 2007) analüüsinud detailselt tähestiku algusosast (*A–Ko*) 32 Lāti veekogunime (jõe-, oja-, järvenimed, ka soonimed), mille läänemeresooe päritolu varasemas kirjanduses on peetud väga või peaaegu tõenäoseks. Nimestikus on hüdronüüme kõigist Lāti ajaloolistest ja etnograafilistest piirkondadest, enim siiski Vidzemest. Need on **Aga** jt (jõgi, Kurzeme), **Age** (jõgi, järv, Vidzeme) ja **Āges strauts** (oja, Vidzeme), **Ainass** (Latgale), **Āng-vals** (oja, Kurzeme), **Anīnupe** (jõgi, Vidzeme) ja **Aņupe** (jõgi, Kurzeme), **Astervs** (järv, Vidzeme), **Auneja** (jõgi, järv, Vidzeme, Latgale), **Āpes upe** ja **Āpezers** (jõgi, järv, Kurzeme), **Emeru vals** (oja, Kurzeme), **Ērgeme** (jõgi, Vidzeme), **Iča** (jõgi, Latgale), **Ikuldas ezers** (järv, Vidzeme), **Iļņ-ezers** (järv, Kurzeme), **Iļļu upe** jt (jõgi, Kurzeme), **Ilmade** ja **Ilmatu strauts** (jõgi, oja, Kurzeme), **Iviks** ~ **Īviks**, **Ivika** ~ **Īvika pūrs** (kinnikasvanud järv, soo, Vidzeme), **Jērkules ezers** (järv, Vidzeme), **Jogla** (jõgi, Vidzeme), **Jugla** (jõgi, Vidzeme, Zemgale) ja **Juglas ezers** (järv, Vidzeme), **Juldurga** ~ **Jūldruga** (jõgi, Vidzeme), **Jumala** ~ **Jumalas ezers** (järv, Vidzeme), **Jumalda** (Vidzeme), **Jumara** (jõgi, Vidzeme), **Jumurdas ezers** (järv, Vidzeme), **Juveris** (järv, Vidzeme), **Jūdažu ezers**,

upe (järv, jõgi, Vidzeme), *Kaibaliņa*, *Kaibara* (jõgi, Vidzeme), *Kaiva ezereņč* (väike järv, Latgale) ja *Kaives ezers* (järv, Vidzeme), *Kalekaura ~ Kalakaura ezers* (järv, Vidzeme), *Kangarezers* (järv, Vidzeme), *Kaņieres upele* (väike jõgi, Kurzeme) ja *Kaņiera ezers* (järv, Kurzeme) ning *Kodaja ezers, purvs* (järv, soo, Vidzeme). Neid Bielensteini, Būga, Endzelīnsi, Kiparsky, Zemzare, Rudzīte, Breidaksi, Zepsi jt esitatud Läti nimesid on kõrvutatud peamiselt eesti ja liivi, harvem soome apellatiividega, teatud juhtudel ka Eesti ja Soome kohanimedega. Bušs ja Balode on kriitiliselt vaaginud proponeeritud etümoloogia paikapidavust. Nimedele *Iča* ja *Iliņ-ezers* on autorid esitanud alternatiivsed läänemeresoome etümoloogiad, millest oli juttu eespool. Läti onomastid on leivu alalt Lejasciemsist registreeritud järve- ja soonime *Ivīks ~ Īvīks* võrrelnud eesti nimisõnaga *ivike* 'Korn, Körnchen, Samenkorn, Beere' ja omadussõnaga *ivikas* 'körnig, kornreich', kuid selle nime veenvam apellatiivne motiveerija oleks pigem lõunaeesti *jõhvik* 'sinikas (*Vaccinium uliginosum*)', mis piiräärses Hargla keeleuususes (kus leksika jm ühtib paljuski leivude omaga) esineb häälikulisel kujul pl *jõvigu*'. Veelgi sobivam võrdlusalus oleks ee *jõhvik(hein)* 'tarn (*Carex*)', vrd mulgimurdeline *jõðvik/ein*, *jõhvik/ein* '? aruhein (*Festuca*)' ja tartumurdeline *jõhvik/ain* 'mingi sooservas kasvav kare rohi'. Vidzemes Vecpiebalga piirkonnas asuva järve nime *Juveris* aligusosa *Juv-* on seostatud eesti murdesõnaga *jüva* 'iva' või liivi sõnaga *juvā* 'Gut' + *-eris* (< lms *jārvi*), kuid seda tuleks pigem kõrvutada Eesti poolelt Rõugest tuntud järvenimega *Üvvärjäärv*.

Kui keeruliseks võib osutuda läänemeresoome päritolu hüdronüümide tuvastamine, on Bušs (2015b; Bušs, Siliņa-Piņķe 2015) demonstreerinud hajusalt mitmel pool Lätis esinevate *Sav*-tüveliste hüdronüümide näitel, mida esindavad nt *Savīte* (1680–1685 *Sawe ups*, jõgi) ja *Savītes ezers* (1680–1685 *Sawitz Lacus*, järv) Kesk-Lätis (Bērzaune, Kalsnava), *Saviēna* (jõgi, Zeltiņi) ja *Savinu upe* (Jaunroze) Põhja-Lätis. *Sav*-tüvelised hüdronüümid on levinud terves Euroopas ja neid on suhestatud mh protoindoeuroopa tüvedega **seu-* 'nass; tropfen, fließen', **soyos* 'Nässe, Flüssigkeit'. Küsimusele, kas siin toodud Läti hüdronüümid esindavad muinaseuroopa hüdronüümikihistist (*alteuropäische Hydronymie*) või seostuvad läänemeresoome apellatiiviga *savi* 'Lehm', pole võimalik üheselt vastata. Läänemeresoome päritolu võiks toetada tõsiasi, et *Savīte* on registreeritud alalt, kust on teada muidki läänemeresoome kohanimesid, *Saviēna* jõgi paikneb lõunaeesti Leivu keelesaarel ja *Savinu upe* Eesti piiril

Jaunrozes. *savi* 'Lehm' on sobiv veekogude motiveerija ning savijõgesid jm apellatiiviga lms *savi* 'Lehm' ja lt *māls* ning ld *molis* id. suhestuvaid veekogude jm kohanimesid leidub ohtralt: Soome *Savijoki* (jõgi), Eesti *Savioja* (oja), Leedu *Mólupis* (jõgi), Läti *Mālupe* ja *Māliņupīte* (jõgi). Marta Rudzīte on juba varem mitmele *Sav*-tüvelisele läti jõenimele esitanud läänemeresoome algupärahüpoteesi.

Luubi all on läänemeresoome päritolu asustusnimed

Valka ja Valga. Huvitav on jälgida Bušsi seisukoha arengut *Valka* [vālka] ~ *Valga* (1286 *Walko*, 1345 *Walken*, ka 1369 *Podel* jmt) päritolu teemal (vt Bušs 1985, 1989b, 1994a: 18, 2004b, 2007a; Balode, Bušs 2015: 238–240). 13. saj alguseks olid läti hõimud (peamiselt latgalid) Lõuna-Eestis laial rindel jõudnud lõunaeesti keeleala vahetusse naabrusse. Sellest ajast pärineb põhijoontes tänapäeva eesti-läti etniline piir, kuigi läti asustuse mõningane nihkumine põhja suunas jätkus kuni 19. saj lõpuni. Valka-Valga asetseb Pedeli-Koiva siseveetee ääres, kustkaudu peeti üle Peipsi ühendust Pihkvaga ja mööda Koiva jõge Riiaga. Ērgeme-Valga-Hargla joonel kulgeb veelahe, sellest lõuna ja lääne poole valguvad veed Koivasse või Seda jõe kaudu Burtneiki järve, kuna põhja ja ida suunas voolavad veed suubuvad Pedeli jõe kaudu Väiksesse Emajõkke. Muiste on üle Valga Pedele ja Gauja vahel kulgenud arvatav paadilohistustee, millele võiks viidata Valga nimigi, kui lähtuda selle etümoloogilisel mõtestamisel Max Vasmeri järgi baltoslaavi keelekontekstist: lt **valks* ~ **valka* 'paadilohistustee', *valkāt* 'edasi-tagasi vedama, tõmbama, lohistama', *vilkt* 'tõmbama, vedama', vn *вѣлокъ* 'jõgedevaheline maakitsus, mida mööda lohistati paate ühelt jõelt teisele'. Bušs on sellises tõlgenduses kahelnud, selle koguni küsimärgistanud (kuid mitte täielikult välistanud), sest puudub arheoloogiline ja dokumentaalne tõestusmaterjal sellise lohistustee olemasolu kohta, samuti ei ole läti keelest registreeritud apellatiivi *valks* ~ **valka* 'paadilohistustee', mistõttu tuleb kaaluda suhestamist muusisulise balti apellatiivse sõnavaraga, nagu lt *valgs* 'niiske, vesine, madal (koht)', ? *valks* 'metsaojake, märg koht; tõmbetuul jne', *valka* 'oja', *valgans* 'niiske', vrd vn *вѣла* 'niiskus, vesi, vedelik'. *Valk*-kohanimesid on Lätis umbkaudu 830 (neist 815 Kuramaal), millest üle 20 on metsanimed. *valks* ~ *valka* on Kuramaalt registreeritud lokalismid, eventuaalsed kuršismid, mis on Loode-Lätti kandunud kas hiliste Kuramaa sisserändajate keeleuususega

(35–40 km Valgast lõunas on mets nimega *Zaļā valka*, mille rööpnimi on kurapärase häälikustruktuuriga *Rencele*) või tõend vanematest etnolingvistilistest seostest Kuramaa ja Loo-de-Vidzeme vahel. Bušsi meelest on *Valka* algne motiveeriv semantika võinud olla 'madal, niiske koht', mis on muistsetele kohanimedele väga iseloomulik, kuivõrd inimese suhe maastikuga on olnud tihe ja vahetu, mis avaldus maastiku kirjeldustes. Bušsi uurimistöös talletunud tähelepanekud on ühemõtteliselt näidanud, et 'niiske, madal koht, vesi'-semantikaga üldsõnavara on usutav kohanimedele motiveerija, mistõttu on see aktiivselt osalenud kohanimedele moodustamisel. Kuid Bušs ei välistanud läänemeresoome päritolu täielikult, öeldes, et mõlema seletuse (lms **valk-*, vrd ee *valge* jms) usutavus on võrdne (Bušs 1994a, 2004b, 2007a). Mida vanem on oikonüüm *Valka*, seda tõenäolisem on selle läänemeresoome päritolu, on Bušs rõhutanud (1985; Balode, Bušs 2015: 239–240), kuid esitanud ühtlasi intrigeeriva küsimuse: kui oletatavalt läänemeresoomelist päritolu *Valga* vanem nimi *Pedele* (ka *Põdeli*) on läänemeresoome päritolu (kui ikka on?), siis miks pidid läänemeresoomlased vahetama selle *Valga* vastu? (Balode, Bušs 2015: 240).

Vīlaka on Latgale kirdeosas asuva linna ja järve nimi. Bušsi järgi (2015a) on järvenimi tõenäoliselt primaarne, ta on selle sidunud eesti adjektiiviga *viljakas* 'fruchtbar, ergiebig'. Seda etümoloogiat toetab tema arvates Eesti järve- ja linnanimi *Viljandi*. Kuna aga viimast peetakse üksmeelselt isikunimeks *Viljan Andin* või *nd*-tuletiseks sõnast *vili* : *vilja* 'Korn, Getreide', mis tuleb esile paljudes muistsetes isikunimedes, tuleks võib-olla ka Latgale *Vīlaka* (latgalipäraselt *Vīleks*) puhul arvestada isikunimelise taustaga, nt Põhja-Vene alalt kirjanud muistsete nimedega *Вилу́й* ja *Ви́ляка* (Vaba 2016: 570).

Läti asustusnimede järelois *-kule* viitab tavaliselt läänemeresoome päritolule (lms **kūlā*: lv *kūlā*, *kilā*, ee *kūla* 'Dorf'), kuid mitte alati, nagu osutab asustusnimede *Priekule* (Kuramaa) ja Priekuļi (Vidzeme) etümoloogiline analüüs (Bušs, 2015a).

Häälikud ja häälikuühendid – läänemeresoome päritolu kohanime eventuaalsed indikaatorid

Mitmes uurimuses on Bušs juhtinud tähelepanu vokaalidele *o* ja *ō* (Balode, Bušs 1999: 217–218) ning diftongile *ui* (Balode, Bušs 2009a, 2009b) kui diagnostilise väärtusega häälikutele Läti kohanime läänemeresoome päritolu selgitamisel.

Vokaalid *o* ja *ō* esinevad omasõnavaras üksnes läti murdekeeles, kuhu need on sünenenud mõnest teisest häälikust või laenudena. Suur osa *o*-lisi apellatiive esindab läti keeles läänemeresoome päritolu onomatopoeetiliselt ja deskriptiivset sõnavara, mida eriti rohkelt esineb Põhja-Läti murdekeeles. Mis puutub *o*-listesse kohanimesse, peamiselt talunimesse ja mikrotoponüümidesse, siis leidub Lätis läänemeresoome nimede kõrval suhteliselt noori saksa, vene, valgevene ja poola päritolu nimesid. Seda asjaolu on tulnud nimevara päritolu selgitamisel erilisel silmas pidada. Läänemeresoome päritolu *o*- ja *ō*- ning neist arenenud *uo*-lisi kohanimesid on võimalik esile tuua Vidzemes ja Kuramaalt. Mõni näide: Vidzemes **Lorupe** [o ~ ō ~ uō] (jõgi, Sigulda), vrd sm *lorina* 'sorin, lorin, lurin; vulin, sulin'; **Jogla** [o] (Salatsi lisajõgi); **Oja** (tal, Ainaži), vrd ee *oja* 'kleiner Bach, Pfützte'; **Oltus kruogus** (kõrts, Vitrupe), ? vrd ee *Olti*; **Oļļa** (tal, Rūjiena), ? vrd ee *Oljo* (küla) või *Olli* (küla, tal); **Oma** (tal, Ģeri), ? vrd ee *oma* 'eigen'; **Košķele** (sks *Kosküll*) [uō] (tal, Burtnieki), vrd lv *k^oošķ, k^oošķ* 'grosses Stück abgeschälter Tannenrinde zum Dachdecken'; Kuramaal **Lorsupe** [o] (jõgi, Sarkanmuiža); **Loremupe** [ō] (Dundaga); **Noķviga** [o] (org, Dundaga). Ent ekslik on selles uurimuses rõhutatult esiletõstetud seisukoht, nagu esindaks sm *uo*, mitte *ō* selle läänemeresoome vokaali vanimat arengujärku (vt Lehtinen 2007: 109–110).

Diftong *ui* (ja selle jätkaja *uj*) esineb läti omasõnavaras harva, seetõttu on *ui*-sõnad sageli afektiivse tähendusega ja võivad olla laenulist algupära. Laenuline algupära pädeb ka kohanime kohta. Läänemeresoome algupära *ui*-kohanimesid esineb kõigis Läti ajaloolistes ja etnograafilistes piirkondades. Mõni näide: Latgales **Pūidas atvars** (Iča jõe võrendik, Tilža) ja **Pūides** (tal, Tilža), vrd ee *Puide* (küla); **Pujāti** (küla, Makašēni), **Pujatu ezers** (järv, Nautrēni), vrd ee *Puiatu* (küla); Vidzemes **Pūidu raīda plava** (niit, Aloja), vrd ee *Puide* (küla); **Puigge** (1835, tal, Dzirciems), vrd ee *Puiga* (küla), **Puīkule** ~ **Puiķule** ~ **Puiķele** (küla, mõis, Aloja), **Puikulis** (järv, Mazsalaca), **Puīķeles gals** (mets, Pociems), **Puiķeles purvs** (soo,

Vilzēni), ? vrd ee *puu* + *kūla*; **Pūikas** (talū, Ikšķile jm), vrd *puiķis* 'Knabe, poiss', *puiķelis* 'Junge, Knabe' < lms, **Puīšezers** (jārv, Dzirciems), vrd *puīšis* 'Knabe, Junge, Junggeselle; (unverheirateter) Knecht oder verheirateter Deputatknecht, dessen Frau keine Dienste mitübernommen hat' < lv *poīšs* 'Junge, Bube; Knecht'; Zemgales **Puidas** (talū, Susēja), **Puide** (talū, Gārsene), vrd ee *Puide* (kūla); Sēlijas **Puige** (talū, Lielaide), vrd ee *Puiga* (kūla); Kuramaal **Puījas** (talū, Zvārde), **Puīji** (talū, Piltene), vrd lt *puijāt* 'zu sehr gebrauchen, schinden, vernichten, zerstören, verwüsten; verjagen, auseinanderjagen' < lv *pu 'jī(ā)* 'verschwenden, aufzehren / raiskama, pillama, āra kulutama', **Pujāti** (talū, Kuldīga), **Pujāti** (talū, Planīca), vrd ee *Puiatu* (kūla), **Puiģele** (niit, Padure), vrd *puīģelis* 'poiss' < lms.

Bušs on oletanud, et *id*-järjend kohanimedes *Puidas atvars*, *Puides* jt, samuti *Ahwaid* (seda kohanime vt allpool) osutab eesti mitmuse osastavale (vrd ee *puid*), kuigi ootuspärasem on eesti kohanimede puhul aluskäändena silmas pidada ainsuse või mitmuse omastavat (Pall 1977: 67). Nende nimede suhestumine apellatiividega *puu* 'Baum' resp. (*h*)*aab* : (*h*)*aava* 'Espe' on välistatud. Ühemõtteliselt on aga lõunaeesilise ainsuse omastavast (*punane* :) *punatse* 'rot' lähtunud samas töös (Balode, Bušs 2009b: 20) leiduvad **Punača pūrs** (soo, Vidzeme Lejasciems) ja **Punaču kōlli** (mäed, sama paikkond).

Läti kohanimistu – kas autentse liivi keele võimalikke allikaid?

Ettekujutus Liivimaa liivi keelest tugineb Salatsi liivlaste kirjapandule. Mõni liivi keelt kõnelev pere elas Salatsi jõe ääres veel 19. saj teisel poolel, võib-olla mõnevõrra hiljemgi. Mujal Liivimaal hääbus liivi keel märksa varem ja seda pole olnud võimalik talletada. Salatsiliivi keel on ainuke fragmentaarne keeleainestik Liivimaa liivi keele kohta ja seetõttu kõige otsemal allikal, mis võimaldab saada aimu, milline võis olla muistse Liivimaa, seega kaudsest ka Koiva ja Väina liivlaste keel. Väärtuslikku lisa võiks anda Koiva ja Väina, kõrvutavalt ka muude Liivimaa piirkondade läänemeresoome päritolu kohanimede hoolikas analüüs, mis looks võimaluse avastada uusi Liivimaa liivi keele apellatiive, tuletusliiteid vms, lähtudes reaalsest, suulises traditsioonis säilinud kohanimetekujudest, kuid võttes arvesse võimalikke seaduspäraseid häälikumuutusi ja -vaheldusi ning pidades silmas tõsiasja, et kohanimed on n-õ apellatiivide kalmistu. Bušs on seisukohal, et mitu Turaida piirkonna muistset kohanime, mida

on senistes uurimustes peetud baltipärasteks, võib siiski olla läänemeresoome päritolu. Etümoloogilise ümberhindamise kindlamaid kandidaate on Buši arvates liivi küla **Laugule**, millele ta on rekonstrueerinud liitsõnalise kohanime **Laug* + *cule* ja mida ta on võrrelnud Eesti kohanimega *Laugisoo* (soo, heinamaa).

Vidzeme liivlaste olulisim keskus enne maavallutust oli **Turaida** [Turaīda] (ajalooürikuis *Thoreida*, *Thoreyda*, *Threide* jt). Turaida piirkonna ajalooliste kohanime analüüsimisse on oma panuse andnud paljud kohanime- ja ajaloouurijad. Bušs on rõhutanud, et paljud nende kohanime seletused on ikkagi veel üpris hüpoteetilised, mistõttu on edasine uurimine ja täpsustamine vajalik. Esmajoones tuleb seda öelda *Turaida* kui piirkonna keskse kohanime kohta. Bušs on esitanud seisukoha (Bušs, Beitiņa 1999a, 1999b, 1999c; Bušs 2000), et perspektiivseim suund esiosa *Tur-* motiveeriva tähenduse otsingul on selle seostamine tööhüpoteesina Soome *Tura*-kohanimedega ja maastikusõnaga *tura* 'märg, soine koht; järveäärne õõtsik, kus kasvab soohein', *tura(s)* 'kalade kudemise koht'. *Turaida* teisele osisele *-aid(a)* vastab häälikuliselt lms *aita*, mille kohanimega seostuvaid tähendusi on 'aiaga piiratud põld; metsatukk, kus karjatatakse koduloomi; põld, millel on aed ümber, et kaitsta seda metsas vabalt karjatatavate loomade eest'. *Turaida* võis seega algselt tähistada 'madalas kohas asetsevat, aiaga ümbritsetud põldu'. Siiski möönab Bušs, et selle kohanime esimene pool jääb semantiliselt usutava seletuseta. Turaida piirkonna muinasnimistu annab selgelt tunnistust, et liivi keelel oli selles piirkonnas 12.–13. saj domineeriv seisund, on Bušs kokkuvõtvalt sedastanud.

Pepītis ~ Pepīšezers on väike järv ajaloolisel liivi alal Umurgas Limbaži piirkonnas, mida Bušs (1989a: 200–201), toetudes Marta Rudzīte esitatud etümoloogiale, kõrvutab eesti sõnaga *põpp* 'põrsas'. Seletuse toeks on ta esitanud samasisulisi järvenimetusi Lätist ja Leedust, nt *Sivēniņš* (järv, Vidzeme Madona), vrd lt *sivēns* 'põrsas'.

Läti onomastid teadvustavad hästi, et hulgaliselt seni käsitlemata läänemeresoome kohanimesid leidub eriti talunimede hulgas. Nende analüüs on Läti ajaloo ja läti lingvogeneesi seisukohast ülioluline, mida Bušs on oma töödes korduvalt rõhutanud. Bušs (2007b) on analüüsinud Vidzemes Pārgauja haldusüksuses asuva Straupe piirkonna (endise Lielstraupe ja Mazstraupe valla) talunimesid, mida sisaldavad 1824. ja 1825. aasta perekonnanimede andmise dokumendid. Ta on sealt leidnud vähemalt seitse

talunime, mille etümon on seotud (lõuna)eesti keeleainesega. Sellest võib Buši arvates teha järelduse, et Straupes oli keskajal tuntavat eesti asustust või siis oli selles piirkonnas kõneldud liivi keelel rohkem ühist lõunaeesti murretega kui salatsiliivi idioomil. Need talunimed on

- **Ahwaid** (hiljem *Āvaidas*, *Āvaidi*), vrd ee *hāv* : *haava*, *haab* : *haava* 'Espe', sama etümoniga on seotud Krimulda talunimi *Ābaidi*;
- **Immak** (hiljem *Imakas*), siia kuulub ka Limbaži talunimi *Imaka* ~ *Imaks* ja Lēdurga heinamaa *Imaka pļava*, vrd ee murd *immak* ~ *immäk* 'Stiefmutter';
- **Kaselaur**, ? vrd *kask* : *kase* 'Birke' + *Laur* (antroponüüm);
- **Kuiķe**, vrd eL *kuik* 'Schwan', sama algupära võib-olla ka Põhja-Kuramaa Pope talunimi *Kuikas*;
- **Purkat** (esmamainig 1638; hiljem *Purkatas*), vrd ee murd (D = Insel Dagö, mida Bušs on ekslikult lugenud d = dörptest-nisch) *pur'k* : *pur'gi* 'Klötzchen, Holzstück' või *Purka* (mehe-, koeranimi);
- **Ucxhull** [Ü-?] (1922 *Ikšķile*, *Ikškule*), ? vrd *uks* 'Tür' + ulu 'Vor-dach, überhängender Rand des Daches, Abschauer' või ee *Hull* (isikunimi);
- **Kinge** (esmamaining 1638; hiljem *Kingas*), vrd *kink* : *kingu* 'Hügel', *kink* : *kingi* ~ *kingu* 'Schenk', ? *kink* : *kingi* 'Geschenk' või *king* : *kinga* 'Schuh'.

Bušs on rõhutanud, et senisest rohkem tuleb keskenduda ajalooliselt liivlastega asustatud Põhja-Kuramaa toponüümikale. Ta on juhtinud tähelepanu Läti onomasti Juris Plāķise Kuramaa kohanimele väljaandele „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I. daļa. Kurzemes vārdi“ (1936), mis sisaldab ka liivi päritolu nimesid ja võib seega pakkuda lisaainest liivi keeleainestiku autentsesse kogusse (Bušs 2014).

Kohanimed – jälg kunagisest eesti asustusest

Tänapäeva Läti idaosa on olnud ajalooliselt asustatud lõunaestlastega, kes on lätistunud mitu inimpõlve tagasi, kuid selle kohta on uurijate käsutuses väga vähe nii ajaloofakte kui ka keelelist materjali. Leivud ja lutsid on ainsad Lätis elanud põliseestlased, kellelt on süstemaatiliselt talletatud keeleainest. Lisateavet eesti asustusest peaks pakkuma kohanime uurimine. Bušs (2005, 2006c) alustaski nende valdade kohanime

ülevaatamist ja etümologiseerimist, kus elas veel suhteliselt hiljaaegu eesti keelt rääkivaid eestlasi ja kus on juba hästi teada läänemeresooe toponüümilise adstraadi olemasolu (sh Lutsi ja Leivu keelesaared). Eesmärk oli kokku koguda ja süstematiseerida nende piirkondade eesti kohanimele senised etümologiseeringud.

Eeltoodut arvestades on praeguse seisuga kõige vähem uuritud piirkond Vidzeme kagunurgas paikneva Madona piirkonna seeli murdeala, eriti selle lõunaosa Mārciena ja Lazdona ning nendega piirnevad naabervallad. Mārciena valla lätistunud eestlastele juhtis 1892. a tähelepanu August Bielenstein. Villem Grünthal (1912: 325), toetudes Heikki Ojansuu teadetele, on kirjutanud neist eestlastest järgmist: „Lõpuks on palju enam lõunapool Bersoni kihelkonnas Mahrzeni mõis, mille asunikud näo poolest, riide ja iseloomu poolest ka märksalt ümbritsevatest naabritest lahku lähevad, kes neid, olgugi et nad juba kaua Läti keelt kõnelevad, Tschuud nimega kutsuvad (võrd. ven. Чудь — eestlane). See nimi näib seda rahva päristadet kinnitavat, et Mahrzeni lätlased lätistatud eestlased on.“ Bušs on eesti asustuse võimalike tõenditena Mārcienas vaadelnud järvenime *Kaisītis*, vrd ee *Kaisa*, *Kaesa*, talunimi *Kaisso* (nii juba Endzelīnsil) ja talunimesid *Subra* ja *Ūsmāni*, võib-olla ka *Parkas* ja *Īreļi*, mis Bušsi arvates on lähtunud perekonnanimedest. Teisel pool Aiviekste jõge Latgale poolel Barkava vallas on Bušsi järgi suure tõenäosusega eesti (läänemeresooe) päritolu järgmised külanimed:

- *Siksala* (küla keset sood, Poola 1765. a allika järgi järv jez. *Siksoły*), vrd ee *sikk* 'Bock, Ziegenbock', sm *salu* 'Wald, Insel';
- *Raksala* ~ *Rāksola*, vrd ee *rahk* 'Grus, Kies', *rakk* 'Hündchen; Blase, Schwiele, Bläschen', perekonnanimi *Raksalīts*, *Rāk*- suhtes vrd [oksa] *raag* 'dürre Zweig; Weide' või *rāak* 'Wachtelkönig';
- *Čibestēni* < **Čibestēni* (19. saj Vene kaardil Чубацман), vrd ee *kibestama* 'bitter machen' või *kibe* 'Funke; kleine Schneeflocke'), ee kohanimi *Kūbasaare* + liide *-est-* + ltg *-ān-*;
- *Riste* (mets), vrd ee *rist* 'Kreuz', *Rista soo*, ee *riiüstama* 'schaufeln, schieben, stossen, schleppen; verheeren, plündern'.

Samuti on Bušs (1998b, 1998c, 2000) leidnud ja esile toonud võimalikke eesti asustuse jälgi Lazdona piirkonnast. Need on

- *Sāmalas* ~ *Sāmalu purvs* (soo), ka Alūksnest Eesti piiri läheduses pärit *sāmal*-tüvelised kohanimed *Sāmals* (soo, Anna) ja *Sāmalu mežs* (mets, Mālupe), vrd ee, sm *sammal*; Eesti (Võrumaa)

Sammelsoo (soo), lv *sõmal* 'Moos'. Seejuures on *Sammal*- sage Soome kohanimede koostisosa: *Sammalsuo*, *Sammalkorpi*, *Sammalaapa* jt;

- *Niras*- ~ *Niras ezeriņš* (järv), vrd ee *nira* 'kleiner Wasserabfluß, Bach', sm *nira* 'kleiner fließender Bach, Waldbach';
- võib-olla ka *Kuja* (jõgi), mida juba varasemadki uurijad (Endzelīns, Rudzīte) on pidanud võimalikuks läänemeresoome kohanimeks, vrd lt *kuja* 'ein großer Heu- und Kornhaufen' < lv *kū* 'i' Schober'.

Eesti või üldisemalt läänemeresoome substraadi jäljed seeli ala murdekeele foneetikas, mis Läti murdeuurija Maija Poiša arvates ilmnevad eriti selgelt hääldust hõlbustava siirdevokaali esinemises sõnaalgulistest, harvem ka sõnasisestest konsonantühendites, näikse toetavad nende kohanimede eesti *resp.* üldisemalt läänemeresoome päritolu. Seeli murdeala, eriti Mārciena ja Lazdona ning nendega piirnevate naabervaldade kohanimistu edasine uurimine võib Buši arvates tuua päevavalgele uusi läänemeresoome nimesid ning luua seega selgema ettekujutuse sealse piirkonna läänemeresoome (eesti) asustuse ulatusest ja iseloomust.

Bušs (2009) on Juris Plāķise 1936. a publitseeritud Kuramaa Kuldīga haldusüksuse Ēdole valla talunimede seast esile toonud hulga ilmseid eesti päritolu talunimesid: *Pūjalg* (vrd ee *puujalg* 'Stelze, Stelzfuss', perekonnanimi *Puujalg*, *Kuikat* (vrd ee Saaremaa *kuik* 'Schwan'), *Pāsk* (vrd ee *pask* '(dünner) Kot'), samuti *Kaņķ*, *Kiņķ*, *Puīg* ning mõisanimi *Tēraņd*. Ka Talsi piirkonna Ārlava vallast on teada eestipäraseid talunimesid, nt *Kolļnīt* (Bušs 2006c; Balode, Bušs 2015: 59–60). Läänemeresoome päritolu on tõenäoliselt vallanimed *Ēdole* (vt eespool) ja *Ārlava* (1230 *Arowelle*, vrd ee *aru* 'fruchtbares, trocken gelegenes Land, trockene Wiese' + *vāli* 'Feld, Flur, Fläche'). Eesti talunimede suhteliselt suur esinemissagedus neis valdades on ilmne jälg Saaremaalt sisse rännanud eestlastest, kes asusid elama mitmele poole Põhja- ja Lääne-Kuramaale. Saarlastest sisse-rändajaist on teateid alates 16. saj, kuid eriti ohtralt on saarlasi Kuramaale saabunud 18. saj teisel poolel (Priedīte 2006). Suhteliselt hilise sisserännu poolt kõneleb talunimede etümoloogiline läbipaistvus.

Mõned üldisemat laadi tähelepanekud

Läti kohanimeuurijate tööd raskendab sageli ajaloolise informatsiooni, sh esmamainingute puudumine. Varasemad kirjapanekud, mis võiksid pakkuda huvi ka häälikuloo seisukohalt, enamasti puuduvad. Kohanimede häälikulise külje kujunemist on üldjoontes mõjutanud samad seaduspärasused mis üldnimede puhul. Läänemeresoome laennimed on ootuspäraselt mugandatud läti keele foneetilise struktuuriga samamoodi nagu apellatiivsed laenud: võõraste häälikute ja häälikuühendite asemel on kasutatud keelele omaseid substituuete. Eesti *õ* substituuutideks võivad olla mitmed läti vokaalid, sh *u* (vt Vaba 2015: 269), mistõttu nt seeli murdealalt Bērzaunest registreeritud ajaloolise jõe nime *Mudsa Rīvis* (1680–1685; Bušs, Siliņa-Piņķe 2015) etümon võiks pigem olla lõunaeesti *mōts* 'Wald', mitte viidatud töös esitatud põhjaeesti *mets* id. Erivanuse llistesse kihististesse kuuluvad läänemeresoome päritolu toponüümid on kohanenud läti morfoloogilise (sh saanud grammatilised sootunnused) ja tuletussüsteemiga (nt *Sav-īt-e*).

Kohanimeade etümologiseerimisel on hüpoteetilise moment paratamatu. Bušs on lähtunud enamasti seisukohast, et läänemeresoome päritolu kohanime on moodustatud vahetult apellatiivist, mistõttu tema esitatud etümoloogias domineerivad kõrvutused häälikuliselt lähedaste läänemeresoome (peamiselt soome ja eesti) apellatiividega. Selline lähenemisviis pole iga kord andnud piisavalt veenvat tulemust, vt nt *Pūidas atvars*, *Pūides*, *Vīlaka*.

Kõrvutav materjal Bušsi töödes pärineb valdavalt Soome allikatest, milles ta on orienteerunud paremini ja mida ta on tundnud põhjalikumalt ning mis on talle olnud hõlpsamini kättesaadavad. Loodetavasti hakatakse juba lähitulevikus kõrvutustesse kaasama üha enam ka autentset Eesti kohanime materjali, mis tänu elektroonilistele andmebaasidele (Eesti kohanime raamat ja Eesti Keele Instituudi kohanime andmebaas) on hõlpsasti ligipääsetavad ka Läti uurijatele.

Bušs on etümoloogitöös rõhutanud inimese omaaegset tihedat suhet maastikuga, mille iseloomu ja omaduste kirjeldus võib kajastada kohanimes, vt nt kohanimele *Turaida* pakutud etümoloogiat. Bušs on veenvalt näidanud, et apellatiivid semantilise väljaga 'niiske, madal koht, vesi' on kohanimeade, sh hüdronüümide usutavad motiveerijad ja on aktiivselt osalenud kohanimeade moodustamisel. Paraku on kohanimeuurijate käsutuses

vähe maastiku iseloomu, pinnavormide, looduslike olude jms kirjeldusi, mida kohanimed võivad etümonis kätkeada.

Eesmärk – Läti läänemeresoome päritolu kohanime sõnaraamatu koostamine

2005. a Riias toimunud letonistika esimesel kongressil osutas Bušs oma ettekandes läänemeresoome kohanime uurimisega seotud valdkondadele, mida Lätis on kas vähe või üldse mitte uuritud. Sellest ettekandest väärrib esiletõstmist alljärgnev (Bušs 2006c):

- jätkata Läti eri piirkondade läänemeresoome kohanime süstemaatilist läbitöötamist, sh võtta vaatluse alla ajaloolised liivi alad, eriti aga Põhja-Kuramaa, Bauska ümbruse kreevinitega asustatud piirkonnad, Läti põhjapiiri alad, need vallad, mille kohta on hästi teada, et neis elas veel suhteliselt hiljaaegu eesti keelt rääkivaid eestlasi, sh Lutsi ja Leivu keelesaared;
- uurida süvenenult läänemeresoome päritolu kohanime etümoloo, sh jätkata läänemeresoome päritolu hüdronüümide uurimist; kokku koguda ja koostada võimalikult täielik ülevaade tehtust ja analüüsida seda süstemaatiliselt;
- uurida kohanimekartoteegis leiduvaid läänemeresoome mikrotoponüüme ja publitseerida uurimistulemusi.

Eeltoodu kõneleb, kui süstemaatiliselt hõlmavaks Bušs oli kavandanud läänemeresoome päritolu toponüümia talletamise ja uurimise, sihiks kaugemas plaanis läänemeresoome algupära kohanime sõnaraamatu koostamine. Kohanime lingvistiline analüüs, nende päritolu väljaselgitamine pakub olulist lisamaterjali asustusloo ja etnogeneesi uurimisel, ent see võimaldab ka vastupidi pidada silmas toponüümikaväliseid seoseid. Mida enam on uurijate käsutuses rahuldavalt etümologiseeritud kohanimed, seda olulisem on nende panus asustusloo uurimisse. Nii baltoloogia kui ka fennougristika kontekstis on Ojārs Bušsi uurimistegevus laennimede väljaselgitamisel olnud eriti väärtuslik, mida siinse artikliga püütaksegi esile tuua.

Ojārs Bušs läänemeresoome-balti kontakte käsitlevad toponüümika-alased publikatsioonid

- Bušs, Ojārs 1980.** Ko nozīmē Gauja? – Draugs. Mēnešraksts skolēniem 6, 19; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 27–29.
- Bušs, Ojārs 1983** = Буш О. К изучению куршской гидронимии в свете балто-славянских отношений. – Балто-славянские этноязыковые отношения в историческом и ареальном плане. Тезисы докладов второй балто-славянской конференции. Москва, 29 ноября – 2 декабря г. Москва: Наука, 5–6.
- Bušs, Ojārs 1985.** Piebilde par *Valkas-Valgas* vārdu. – Darba Karogs (Valkas raj.) 30, 4; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 35–36.
- Bušs, Ojārs 1987** = Буш О. Из ономастики куршей. – Lietuvių kalbotyros klausimai XXVI. Lietuvių kalbos sandaros tyrinėjimai. Vilnius: Mokslo, 96–101; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 224–231.
- Bušs, Ojārs 1989a.** Dažu Latvijas vietvārdu cilmes īpatnības (*Pasīene, Pauna, Pazlauka, Pepītis*). – Valodas aktualitātes 1988. Rīga: Zinātne, 268–274; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 196–201.
- Bušs, Ojārs 1989b.** Valka. – Draugs. Mēnešraksts skolēniem 1989/4, 21.
- Bušs, Ojārs 1990** = Буш О. Некоторые проблемы изучения куршской гидронимии (в свете балто-славянских языковых отношений). – Acta Baltico-Slavica XIX. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk 1990, 49–62.
- Bušs, Ojārs 1991.** Latvijas hidronīmi ar tautosilābiskajiem savienojumiem. – VI starptautiskais baltistu kongress. 1991.g. 2.–4.oktobrī. Referātu tēzes. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 17.
- Bušs, Ojārs 1994a.** Latviešu valodas leksikas cilme, vēsture un mūsdienu lietojums. Ursprung, Historie und heutiger Gebrauch der Lexik des Lettischen. Zinātnisko darbu kopsavilkums habilitētā filoloģijas doktora zinātniskā grāda iegūšanai. Rīga: Latviešu valodas institūts.
- Bušs, Ojārs 1994b.** Latvijas potamonīmi ar tautosilābiskajiem savienojumiem. Somugrismu problēma. – Baltistica, IV priedas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 22–28; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 182–189.
- Bušs, Ojārs 1995.** Un tomēr vēlreiz par *Ventas* vārdu (somugriskais aspekts). – VII Starptautiskais baltistu kongress 1995. gada 13.–15. jūnijā. Referātu tēzes. Rīga: Latviešu valodas institūts, 18.
- Bušs, Ojārs 1996.** Hidronīma *Venta* toponīmiskais fons Somijā. – Baltu filoloģija VI. Rīga: Latvijas Universitāte, 40–42; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 190–193.
- Bušs, Ojārs 1998a.** Eine Streitfrage der lettischen Namenkunde (Ortsnamen mit *Paun-*). – Baltistik: Aufgaben und Methoden. Hrsg. von Alfred Bammesberger. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter 1998, 371–376; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 202–207.

- Bušs, Ojārs 1998b.** Ein unbemerkter Finnougrismus in der Toponymik Lettlands. – Oekeeta asijoo. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Seppo Suhonen sexagearii 16. V. 1998. Toim. Riho Grünthal, Johanna Laakso. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 228.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 72–75; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 208–213.
- Bušs, Ojārs 1998c** = Бушс О. Ещё одно свидетельство финноугорского субстрата в латышской топонимии? – Материалы XXVII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. Выпуск 1. Секция баллистики. 10–12 марта 1998 г. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 8–9.
- Balode Laimute, Ojārs Bušs 1999.** -o- un -uo- Latvijas vietvārdos. – *Linguistica Lettica*. Latviešu valodas institūta žurnāls 4. Rīga: Latviešu valodas institūts, 211–222.
- Bušs, Ojārs, Ligita Beitiņa 1999a.** Daži Turaidas un Kubeseles novada vietvārdi (12.–13. gs.). – *Gaujas lībieši Latvijas kultūrvēsturē: apdzīvotības problēmas*. 1998. gada 29. augusta konferences materiāli. Rīga: Nordik, 28–29.
- Bušs, Ojārs, Ligita Beitiņa 1999b.** *Turaida* ja teised muistsed Turaida piirkonna kohanimed. – *Keel ja Kirjandus* 8, 572–574.
- Bušs Ojārs, Ligita Beitiņa 1999c.** *Turaida* un daži citi seni Turaidas novada vietvārdi. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 3. Rakstu krājums. Liepāja: LPA, 48–53.
- Bušs, Ojārs 2000** = Бушс О. Данные топонимии Финляндии как аргумент при этимологизации топонимов Латвии. – *Congressus nonus internationalis Fenno-ugristarum*. 7.–13.8.2000. Tartu. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum. *Linguistica*. Tartu: [Eesti Fennougristide Komitee], 372; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 194–195.
- Bušs, Ojārs 2001.** Kādi ir senākie lībiešu personvārdi un vietvārdi? – *Tava labākā grāmata par Latviju*. 7. grāmata. Rīga: Aplis, 112–114; *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 69–70.
- Bušs, Ojārs 2003a.** Latvian toponymy of Finno-Ugric origin: about the history of the research. – *The Baltic World as a Multicultural Space*. 5th Conference on Baltic Studies in Europe. 5–7 June 2003. Finland: University of Turku, 33.
- Bušs, Ojārs 2003b.** Latvijas potamonīmi ar tautosillabiskajiem savienojumiem. Somugrismu problēma. – *Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 182–189.
- Bušs, Ojārs 2003c.** Latv. Ugāle. – *Tarptautinē Kazimiero Būgos konferencija: etimologija ir onomastika*. 2003 m. spalio 24 d. Konferencijos programa ir tezės. Vilnius: Vilniaus universitetas, 15–17.
- Bušs, Ojārs 2003d.** Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

- Bušs, Ojārs 2003e.** Par *Ugāles* vārdu. – Ventas Balss 216 (06.11.); *idem*: Bušs, Ojārs 2003d: 214–218.
- Bušs, Ojārs, Laimute Balode 2003.** Par dažiem somugru cilmes hidronīmiem. – Kazimieras Jaunius (1848–1908). Tarmėtyrininkas ir kalbos istorikas. Kazimiero Jauniaus 155-osioms gimimo metinėms Konferencijos pranešimų tezės 2003 m. gegužės 21.–23. d. Vilnius, Kvėdarna: Lietuvių kalbos institutas, 14–15.
- Bušs, Ojārs 2004a.** Par vietvārda *Ugāle* cilmi. – Onomastica Lettica 2. Atb. red. Dzintra Hirša. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 99–104.
- Bušs, Ojārs 2004b.** Vēlreiz par Valku un valkiem Latvijas toponīmijā. – Onomastika mūsdienu zinātnes skatījumā. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 131. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. 2004. gada 20. februāris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 34–35.
- Bušs, Ojārs 2005.** Somugrisko adstrātu Mārcienas pagasta toponīmijā meklējot. – Valodu kontakti un mijiedarbība. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 132. dzimšanas dienas atceres starptautiskās zinātniskās konferences materiāli. 2005. gada 22.–23. februāris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 26–28.
- Bušs, Ojārs, Laimute Balode 2005.** Par dažiem somugru cilmes elementiem Latvijas hidronīmijā. – Kalbos istorijās ir dialektologijās problemas 1. Vyr. red. Danguolė Mikulienienė. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 104–109.
- Bušs, Ojārs, Elga Kagaine 2005** = Бушс О., Э. Кагаине. Еще раз об ареальном и этимологическом аспекте анализа латышской лексики *rauna*/*Rauna*. – Материалы XXXIV международной филологической конференции. Выпуск 1. Балтийская диалектология. Тезисы докладов. 5 марта 2005 г. Санкт-Петербург. [Санкт-Петербург:] Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 9–11.
- Bušs, Ojārs 2006a.** Augusts Bīlenšteins, somugristika un pavisam nedaudz arī Eduards Volteris. – Международная научная конференция „Э. А. Вольтер и балтистика как комплексная дисциплина“. Санкт-Петербург, 21–23 сентября 2006 года. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Филологический факультет Санкт-Петербургского государственного университета, 8–9.
- Bušs, Ojārs 2006b.** Augusts Bīlenšteins un somugristika (ieskats problemātikā). – Latvijas Universitātes Raksti 708. sējums. Valodniecība. Somugristika. Rīga: Latvijas Universitāte, 47–50. https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/994/LU_708sej.pdf
- Bušs, Ojārs 2006c.** Somugrismi Latvijas toponīmijā: Nesastādītā saraksta papildināšanas iespējas. – Letonikas pirmais kongress. Valodniecības raksti. Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 121–129.

- Bušs, Ojārs 2006d.** The Liv (Livonian) language in Latvia: the legal Status, the reality and the toponymical heritage. – Place Names and Identities in Multicultural Contexts. Symposium. Kárášjohka 17–19 August 2006. [Kárášjohka]: Sámediggi, 7.
- Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2007.** On Latvian toponyms of Finno-Ugrian origin. – Onomastica Uralica. Borrowing of Place Names in the Uralian Languages. Ed. Ritva Liisa Pitkänen, Janne Saarikivi. Debrecen, Helsinki, 27–44.
- Bušs, Ojārs 2007a.** Valkas jeb valki Latvijā, Lietuvā un Prūsijā: vietvārdu liecības. – Onomastica Lettica 3. Rīga: LU Latviešu valodas institūts 2007, 58–68.
- Bušs, Ojārs 2007b.** Vēl daži somugru cilmes vietvārdi Latvijā. – Latvijas Universitātes Raksti 727. sējums. Valodniecība. Somugristika. [Rīga:] Latvijas Universitāte, 39–43.
- Bušs, Ojārs 2009.** Daži Ēdoles vietvārdi Jura Plāķa publicējumā. – 45. Artura Ozola dienas konference. Baltu valodas diahroniskā un areālā skatījumā. Veltījums Jurim Plāķim (1869–1942) 140. gadadienā. Referātu anotācijas un kopsavilkumi. Rīga, 20.–21. marts. Rīga: Latvijas Universitātes Baltu valodniecības katedra, 16–17.
- Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2009a.** Some Latvian toponyms of Finno-Ugric origin (names with *Pu-/Pū-*). – The Baltic Languages and the Nordic Countries. Conference held at the University of Oslo Faculty of Humanities Department of Linguistics and Nordic Studies. June 19–20, 2009. [Oslo], 5–7.
- Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2009b.** Some Latvian toponyms of Finno-Ugric origin (names with *Pu-/Pū-*). – The Baltic Languages and the Nordic Countries. Papers presented at the conference held at the University of Oslo Faculty of Humanities Department of Linguistics and Nordic Studies June 19–20, 2009. Chief ed. Sturla Berg-Olsen. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 17–30.
- Bušs, Ojārs, Renāte Siliņa-Piņķe 2013.** 17th century map of Bērzaune castle district (Latvia) as source of the research of the Latvian hydronymy: a case study. – Trends in Toponymy 6. Heidelberg October 7th–10th 2013. Abstract Book. [Heidelberg], 16.
- Bušs, Ojārs 2014.** Dundaga parish oronyms (hill names) of Livonian origin in Juris Plāķis' Latvian toponym publication. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 5/1. Special issue Studies in Livonian. Ed. V. Ernštreits, K. Pajusalu, 243–250.
- Bušs, Ojārs, Renāte Siliņa-Piņķe 2014.** XVII a. Bērzaunēs pilies apylinkēs žemėlapis ir baltų hidronimija. Tarptautinė mokslinė konferencija profesorui Aleksandrui Vanagui (1934–1995) atmintinti „Onomastikos

dabartis: inovācijas ir tradīcijas“. 2014 m. lapkričio 20–21 d. Tezės. [Vilnius:] Lietuvių kalbos institutas, 4. www.lki.lt/LKI_LT/images/Instituto_darbai/Konferencijos/onomastikos_dabartis_tezes.pdf

Balode, Laimute, Ojārs Bušs 2015. No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca. From Abava to Zilupe. – The origin of Latvian geographical names. A short dictionary. Zin. red. S. Rapa. Rīga: Latviešu valodas aģentūra.

Bušs, Ojārs 2015a. Piebildes par dažu Latvijas pilsētu nosaukumu cilmes skaidrojumiem. Akadēmiķa Jāņa Endzelīna 142. dzimšanas dienas atceres starptautiskā zinātniskā konference „Letonika un kultūru migrācija“. Tēzes. 2015. gada 23.–24. februāris. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 14–15. http://www.lulavi.lv/media/upload/tiny/files/Endz%20Tezes%20205_19.02.pdf

Bušs, Ojārs 2015b. The Finno-Ugric influence on the Latvian place names: The history of the research and current challenges. – Ежегодник финно-угорских исследований 2015/2, 50–56.

Bušs, Ojārs, Renāte Siliņa-Piņķe 2015. Die Landkarte des Schlossgebietes Bērzaune vom 17. Jahrhundert und die baltische Hydronymie. XVII a. Berzaunės pilies apylinkės žemėlapis ir baltų hidronimija Acta Linguistica Lithuanica LXXIII, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 101–116.

Kirjandusviited

Grünthal, Villem 1912. Eesti asundused lätlaste seas. – Eesti Kirjandus 8, 320–328.

Lehtinen, Tapani 2007. Kielen vuosituhannet. Suomen kielen kehitys kantauralista varhaisuomeen. (= Tietolipas 215.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Pall, Valdek 1977. Põhja-Tartumaa kohanimed II. Toim. Madis Norvik. Tallinn: Valgus.

Priedīte, Iriša 2006. Igaunī un Ziemeļkurzeme. – Latvijas Universitātes Raksti 708. sējums. Valodniecība. Somugristika. Rīga: Latvijas Universitāte, 47–50. https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/994/LU_708sej.pdf

Vaba, Lembit 2015. Sõna sisse minek. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 73.) Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts].

Vaba, Lembit 2016. Usaldusväärtie teejuht Lāti kohanimemaastikul. Laimute Balode, Ojārs Bušs. No Abavas līdz Zilupei. Vietvārdu cilmes īsā vārdnīca. Zin. red. S. Rapa. From Abava to Zilupe. The origin of Latvian geographical names. Scientific editor S. Rapa. A short dictionary. Rīga: Latviešu valodas aģentūra 2015. 303 lk. – Keel ja Kirjandus 7, 567–570.

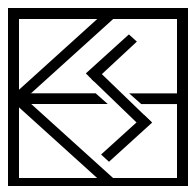
**What language do toponyms speak?
Finnic-Baltic contacts in Ojārs Bušs's toponymic works**

LEMBIT VABA

The article presents a critical analysis of the research done by the Latvian onomastician Ojārs Bušs (1944–2017) concerning toponyms of Finnic origin on the territory of Latvia. Among others, the following topics are examined: Bušs's assessments of the work of his predecessors in the identification and etymological analysis of Finnic toponyms, problems relating to Finnic-origin hydronyms and settlement names, phonemes and phoneme clusters as eventual indicators of the Finnic origin of toponyms, and the Latvian index of toponyms as an authentic source of Livonian and as evidence of a past Estonian settlement in Latvia.

Keywords: Latvian toponyms of Finnic origin, Latvian language, Finnic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI

99. TEGEVUSAASTA (2018)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2018. aastal neli konverentsi, ettekandeid esitati kokku 47.

22.–24. aprillil toimus Väike-Maarjas ja Rakveres F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvaheline konverents „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“. Avapäeval Väike-Maarjas avati Georg Lurichi mälestussammas ning keeletammikusse istutas tamme Wiedemanni keeleauhinna laureaati, Tartu Ülikooli emeriitdotsent Reet Kasik. Ettekande pidasid Paavo Kivine ja Raul Rebane, laureaati Reet Kasik ning Indrek Lillemägi. Reet Kasiku ettekanne „Emakeele väärtus“ kõneles nüüdiseesti keele uuematest suundumustest ja üleilmastumisega kaasnevatest ohtudest, mis mõjutavad meie suhtumist emakeelde. Rakveres peeti kuus plenaarettekannet, millele lisaks toimusid ettekanded kuues paralleelses sektsioonis: „Eesti keele varasalvest“, „Keelte õppimisest ja õpetamisest“, „Noored eesti keelest“, „Keel ja kirjandus“, „Tõlk ja tõlkija“ ning „Keel kasutuses“. Arutleti teemadel „Eesti keele rollist praegu ja tulevikus“ ja „Eesti keele mainekujundusest“ ning esietendus „Kas siis selle maa keel?“ (autor Jüri Valge, lavastajad Anu Lamp ja Christopher Rajaveer). Konverents toimus koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Keele Instituudi, Väike-Maarja Vallavalitsuse, Rakvere Linnavalitsuse ja Euroopa Parlamendi ALDE fraktsiooniga.

51. Johannes Voldemar Veski päev oli teemal „Kuidas elad, eesti keel?“ 27. juunil Tartus. Ettekandeid oli kuus. Avaettekandega „Eesti keeletehnoloogia: kellele ja milleks“ esines Kadri Vider. Tiina Soon pidas ettekande teemal „Terminoloogia tervises seisund“, Mart Rannut „Narva keel ja meel“, Birute Klaas-Lang ja Helle Metslang „Kõrghariduse rahvusvahelistumine ja oma keel: Eesti muu Euroopa peeglis“, Ilmar Tomusk

„Eesti keel all vasakus nurgas“ ning Tõnu Tender „Maine asi. Eesti keele maine ja selle kujundamine“.

10. augustil toimus koostöös Eesti Keele Instituudi, Lauretsiuse Seltsi, EELK Kuusalu Lauretsiuse koguduse, Veljo Tormise Kultuuriseltsi ja Kuusalu Vallavalitsusega Kuusalus Eduard Ahrensi konverents nelja ettekandega. Avasõnad ütles Sulev Valdmaa, kes kõneles ka Ahrensi mälestuse jäädvustamisest. Järgnes Ene Vainiku ettekanne „Pühad ja pahad tunded“. Enn Ernits rääkis pärisnimedest Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistsetes juttudes“ ning Mart Rannut ja Jaan Bärenson arutlesid aja- ja asjakohase keele ning uue piiblitõlke proovikivide üle. Mariina Viia tutvustas ususõnastiku koostamise põhimõtteid.

Iga-aastane üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistab Euroopa keelte päeva, toimus 28. septembril Tartu Ülikoolis. Oma keeleuurimistöödest rääkisid Tallinna ja Tartu üliõpilased, kokku peeti viis ettekannet kahes teemaplokis.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2018. aastal kolm kõnekoosolekut, neli väliskeelepäeva ja kaks keelepäeva Eesti koolides. Selle kõrval toimus seltsi kaaskorraldusel mitmesuguseid üritusi. Ettekandeid esitati aasta jooksul 42.

Kolmel kõnekoosolekul (üks Tallinnas ja kaks Tartus) peeti üheksa ettekannet.

22. veebruaril toimus Tartus pidulik kõnekoosolek „Eesti ja Soome 100“. Ettekande pidasid Santeri Junttila, Sven-Erik Soosaar ja Karl Pajusalu.

26. oktoobril tähistati Tartus Jüri Valge 70 aasta juubelit. Esinesid Mati Erelt, Helle Metslang ja Karl Pajusalu; Raili Pool ja Renate Pajusalu ning juubilar Jüri Valge.

Emakeele Seltsi auliikme Asta Õimu 70 aasta juubelit tähistati 27. novembril Tallinnas fraseoloogiateemalise kõnekoosolekuga „Üks keel, sada kihti“. Ettekannetega esinesid Ene Vainik, Renate Pajusalu ja juubilar Asta Õim ning esitleti Asta Õimu väljendivara vihkute kassetti.

Emakeele Seltsi aastakoosolekul 23. aprillil Tallinnas pidas akadeemilise ettekande „Emakeele Seltsi keeletoimkonna 25 tegevusaastat“ Maire Raadik. Seltsi tegevusest andis ülevaate Killu Mei.

F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäev toimus 22.–24. aprillil rahvusvahelise konverentsina Väike-Maarjas ja Rakvere Reaalgümnaasiumis. Tavakohaselt esines ja istutas keeletammikusse puu Wiedemanni keeleauhinna laureaati, kelleks 2018. aastal oli valitud Tartu Ülikooli emeriitdotsent, Emakeele Seltsi auliige Reet Kasik.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning koha-pealsete eesti seltside kaaskorraldusel neli väliskeelepäeva (Bolognas, Peterburis, Helsingis ja Münchenis). Ettekannete mitmekülgne temaatika tulenes kohapealsete kuulajate ettepanekutest ja ootustest. Ettekandeid peeti eesti keele kasutusvaldkondadest ja elujõust, keelesünnustest, sõnaraamatutest, lugemisoskusest, tekstiliikidest, kokkupuudetest teiste keeltega, keeleabiallikatest, laste lugemishuvist, eesti keele õppest, õppimisest ja uurimisest, kirjakeele muutumisest. Eelnimetatule lisaks tutvustati uuemat arvutisõnavara.

Kokku peeti väliskeelepäevadel 11 ettekannet. Keelepäeval Bolognas 1. märtsil esinesid Helle Metslang, Birute Klaas-Lang ja Margit Langemets. Keelepäeval Peterburis 24. märtsil esinesid Jüri Valge, Olga Gerassimenko ja Irina Külmoja. Keelepäeval Helsingis 14. aprillil esinesid Helin Puksand ja Merilin Aruvee. Keelepäeval Münchenis 12. mail esinesid Martin Ehala, Jüri Viikberg ja Killu Mei.

Emakeele Selts korraldab jätkuvalt koolide keelepäevi. 2018. aastal toimus kaks keelepäeva kokku nelja ettekandega. Koolides esinevad eri alade eesti filoloogid ja keeleteadlased ning keelepäevad on eeskätt mõeldud ärgitama kooliõpilastes huvi eesti keele edasiõppimise vastu.

Pühajärve Põhikoolis 19. oktoobri hõimupäevadele pühendatud keelepäeval pidasid ettekande Eda-Riin Leego ja Aleksei Ivanov. Seejärel toimusid „Kuldvillakud“ teemadel „Eesti keel ja kultuur“ ning „Soomeugri keeled ja kultuurid“. Viljandi Gümnaasiumis 13. novembril toimunud keelepäeval pidas Kadri Vare ettekande „Suhtleme arvutiga eesti keeles“ ja Riina Reinsalu ettekande „Kantseliidiuduses maailmas“.

Noorte keelelaager „Osata oskuskeelt“ peeti 22.–24. oktoobril Väike-Maarjas. Laagris osales 19 koolinoort, sh neli laagrilist mitmendat korda. Noortele esinesid kokku kaheksa ettekandega Emakeele Seltsi, Tallinna Ülikooli, Tartu Ülikooli, Haridus- ja Teadusministeeriumi ning terminikomisjonide esindajad. Kõneldi järgmistel teemadel: Kadri Sõrmus ja Kadri Vare oskuskeele minevikust, olevikust ja tulevikust, Arvi Tavast terminitöö metoodikast, Katrin Aleksandrov selgest keelest õigustekstides,

Merilin Aruvee emakeeolümpiaadist, Ott Luuk taimenimetustest, Pille Petersoo toidunimedest, Mikk Rand filmitööstuse oskuskeelest ning Lauri Linask oskuskeelest vikiartiklites. Toimus ka töötuba Väike-Maarja raamatukogu juhataja eestvõttel. Kolme päeva jooksul korraldati arutelusid, mänge, võistlusi ja käidi ümbruskonnas matkal ja muuseumis, vahetati mõtteid ning tunti rõõmu suhtlemisest.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2018. aasta keeleteo valimise. Auhindu oli kaks: haridusministrite nimeetatud peaauhind, mille võitis Enn Ernitsa artiklikogumik „Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelten“ (Emakeele Seltsi toimetised nr 75; Tallinn, 2017), ning rahva valitud rahvaauhind, mille sai Tartu Jaan Poska gümnaasiumi õpilaste loodud klassi-Instagram „Roostiku-rebased“. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõppüritusel, mis toimus 16. märtsil Türi Gümnaasiumis.

Alljärgnevalt on esitatud loetelu muudestki ettevõtmistest.

1. Selts osales eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste ettevalmistamisel: retsenseeriti kirjakeele ajaloo ja suulise keele käsikiri ning toimetati kirjakeele ajaloo ja eesti murdegrammatika käsikiri. Tervikkäsitluste valmimist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium. Palju tänu selle eest!
2. Seitsmendat aastat toimus septembris koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Eesti Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus „Tuum“. Selles sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõtte žürii antud tekstist. Alustekst oli Mart Meriste essee „Saastamise olemus“.
3. Jätkusid traditsioonilised ettevõtmised: emakeelepäeva etteütetus ja „Keelesäutsu“ saade Vikerraadios (kokku 52 saadet) ning üliõpilaste õppekäigud Tartu ja Tallinna.
4. Neljandat korda andis Emakeele Selts koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga välja stipendiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava üliõpilastele. Taotlusi oli 13, stipendiumi sai kuus üliõpilast: Pirgita-Maarja Hallas, Karina Kirisberg, Kaidi Kolsar, Elli Kõiv, Silja Käär, Kristiina Metsanurk.

5. Jätkati 2016. aasta algatusi. Koostöös Eesti keelenõukoguga korraldati eestikeelse ettevõtte nime võistlus „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“. Võistlus kuulutati välja emakeelepäeval, 2018. aasta auhinnad anti üle Tartu ettevõtlusnädala raames 1. oktoobril neljas kategoorias: tööstusettevõtte – OÜ Vaikelu; teenindustettevõtte – OÜ Teravik; vabaühendus – MTÜ Sõsarõ; aasta uustulnukas – OÜ Meelekoda. Auhindade kätteandmisel Dorpati konverentsikeskuses kõnelesid Birute Klaas-Lang ja Kristel Ress.
6. Jätkusid noortesektsiooni keeleõhtud. Tartu Ülikoolis on keeleõhtute korraldaja Miina Norvik ja Tallinna Ülikoolis Andra Kütt.

Seltsi liikmed esinesid muudelgi keeleüritustel. Olulise tähtsusega riikliku küsimuse „Eesti keel kui riiklik taristu“ arutelul Riigikogus 15. märtsil rääkis Martin Ehala eesti keele olukorrast alus- ja üldhariduses ning Birute Klaas-Lang eesti keelest kõrghariduses.

Õpetatud Eesti Seltsi tähtpäevakonverentsil 23. novembril Tartus esines Valve-Liivi Kingisepp ettekandega „Julius Mägiste ja Andrus Saareste kirjavahetusest paguluses“.

Helle Metslang osales 22.–25. novembril Budapestis Károli Gáspári ülikoolis konverentsil „Estonian Republic. 100 years of innovation“, kus pidas ettekande „Century of Estonian linguistic activities: Mother Tongue Society“.

Emakeele Selts aitas korraldada Tallinna Ülikoolis toimunud Euroopa Lingvistikaühinu (Societas Linguistica Europaea) 51. aastakonverentsi.

III. Kirjastamine

2018. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 63 (2017). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Sirje Mäearu. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 2018. 360 lk;
- Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niidu, Peeter Pälli ja Jüri Viikbergi „Eesti murded ja kohanimed“. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toimetaja Tiit Hennoste. Tartu, 2018. 334 lk;
- Asta Õimu väljendivara kassett: „Peigmees kaseladvas“, „Mees metsast“, „Nõgesed püksis“, „Vesi või mesi“, „Kartulipudru ingel“. Tallinn: EKSA, 2018. Kokku 137 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 86 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 88 lk.

IV. Raamatukogu

Emakeele Seltsi raamatukogu täienes 2018. aasta jooksul 81 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6668 inventeeritud trükist. ESTERisse on kuue aasta jooksul kantud 1953 meie trükist. Raamatumüük on sujunud endiselt väga hästi.

Jätkatakse varasemate väljaannete digiteerimist. Digiteeritud väljaandeid saab lugeda Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis Digar. Digiteeritud on Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 28–34:

- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 28. Eestipäraseid eesnimesid. Toimetanud J. Mägiste;
- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 29. Mägiste, Julius. Eesti *saama*-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest: lisandeid läänemere-soome perifrastiliste futuurikujundite ajaloole: avec un résumé: Sur l'origine et l'emploi littéraire du futur estonien par *saama*;
- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 30. Nurkse, Rein. Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. Summary: On the concord of the adjective-attribute in Estonian;
- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 31. Niilus, Valter. Valimik leivu murdetekste = Choix de textes dialectaux leivu.
- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 32. Mägiste, Julius. Laenatud indo-euroopa verbiprefikseist läänemere-soome keelis. Avec un resume: Prefixes verbaux empruntés à l'indo-européen par les langues fennobaltiques;
- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 33. Põldre, Elin. Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles. Avec un résumé: Sur les rapports réciproques des accents de hauteur, de quantité et d'intensité en estonien.
- Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 34. Toomse, Mihkel. Ida-Vaivara murdest = Du dialecte de Vaivara de l'est.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi Keeletoimkonna vanemaks taasvaliti 1. aprillil 2018 Maire Raadik. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll ja Arvi Tavast.

Keeletoimkond pidas kaks koosolekut: 2. märtsil Tallinnas ja 13.–14. juunil Jõhvis. Arutati koostatava õigekeelsuskäsiraamatu kokkulahekirjutuse peatükki, sõna *lemmik* sõnaliigi küsimust ning kujundlike (ümberütleivate) nimetuste algustähte. Viimase kohta on tehtud ka otsus, mis on tutvumiseks väljas keeleteimkonna kodulehel.

Keeleteimkonna liikmed ja toimkonna vanem on esinenud õpilastele, õpetajatele ja keeleteimetajatele mõeldud koolitustel, keele- ja teabepäevadel. Avalikkust on viimase aja keelekorralduslikest teemadest ja seisukohtadest teavitatud interneti, ajakirjandusväljaannete, ajakirja Oma Keel ning suuliste ettekannete kaudu. Esinetud on ajalehtedes ja raadios ning vastatud nii eraisikute kui ka asutuste pöördumistele.

VI. Liikmeskond

2018. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 384 liiget, 31. detsembri 2018 seisuga 371 tegevliiget ja 15 auliiget. Seltsi auliikmed on Mati Erelt, Tiit Erelt, Enn Ernits, Mati Hint, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Lembit Vaba, Tiit-Rein Viitso ja Asta Õim.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu seitse uut tegevliiget: Mari Aigro, Anna Edela, Jelena Kallas, Kadri Koreinik, Mirel Püss, Anne Tamm ja Piia Taremaa.

Meie hulgast lahkusid 2018. aastal jäädavalt neli liiget: Nikolai Repän († 09.03.2018), Mikk Sarv († 06.04.2018), Helju Rajando († 17.08.2018) ja Karl Karlep († 10.09.2018).

VII. Juhatus

Emakeele Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Jüri Valge ja Jüri Viikberg ning liikmed Reili Argus, Kersti Lepajõe, Miina Norvik ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus käis 2018. aastal koos neli korda, lisaks peeti pidevalt ühendust e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatus Eesti keelenõukogus Helle Metslang, haridus- ja teadusministri moodustatud riigikeele aasta ürituste korralduskomisjoni kuulub Jüri Valge. EKSA nõukokku kuuluvad Jüri Viikberg ja Karl Pajusalu. Eesti Keele Instituudi teadus- ja haldusnõukogus on Karl Pajusalu. Riigi F. J. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis

esindab seltsi Reili Argus, kes on ka Oma Keele toimetaja. Wiedemanni fondi halduskogus on seltsi esindajana Jüri Valge. Eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe nõukokku kuulub Miina Norvik. Emakeele Seltsi aastaraamatu kolleegiumis on Helle Metslang, Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning keeleajakirja Oma Keel kolleegiumis Reili Argus, Helle Metslang ja Jüri Valge.

VIII. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Mei ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Ülle Tamm. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Linkgreim.

IX. Üldiseloostus

2018. aastat võib iseloomustada kui tegevusrohket. Korraldatud on konverentse (4), kõnekoosolekuid (3), väliskeelepäevi (4), koolide keelepäevi (2), noorte keelelaager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2018. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel kokku 89 ettekannet.

Oleme oma tegevuses üha enam pööranud tähelepanu noortele. 1961. aastast alates on korraldatud Eesti üldhariduskoolides üle 300 keelepäeva, sh 52 keelepäeva aastail 2005–2018. Alates 2012. aastast pakume emakeelehuvilistele noortele võimalust osaleda keelelaagrites.

Korraldame keelepäevi väliseestlastele, sh lapsevanematele, et tugevdada eesti identiteeti, toetada eesti keele kasutamist kodukeelena ning hoida tee lahti perede naasmisele Eesti ühiskonda. Edendame Tallinna ja Tartu, eesti keele uurimise ja arendamise peamiste keskuste koostööd ning kaasame eesti keele eriala üliõpilasi juba õpingute ajal seltsi töösse: toimuvad ettekandekoosolekud, ilmuvad keeleartiklid, käib infovahetus noortega eriti just sotsiaalmeedias. Seltsi tegemisi on kajastatud meedias.

Vahendame seltsi liikmetele infot mitmesuguste ürituste ja algatuste kohta. Meil on hea kontakt teiste Eestis tegutsevate humanitaarseltsidega, näiteks Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, Laurensiuse Seltsi ja Eesti Keeletoimetajate Liiduga. Samuti teeme koostööd välismaal tegutsevate eestlaste kogukondadega ja Eesti saatkondadega.

Seltsi tegevust rahastatakse Eesti Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevustoetusest, seltsi väljaannete müügist ning

liikmemaksudest ja annetustest. Tegevust on toetanud ka koostööpartnerid Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Eesti Keele Instituut.

Rahaliselt oli 2018. aasta Emakeele Seltsile suhteliselt soodne. Teaduste Akadeemia tegevustoetus on püsinud tagasihoidlikuna, kuid seltsi tegevusi on tõhusalt toetanud Haridus- ja Teadusministeerium, mistõttu saame ette valmistada seltsi väljaandeid, neid publitseerida ja nende taset hoida, korraldada keelepäevi jm keeleüritusi, toetada keeleteoimkonna tegevust jne.

KILLU MEI

2018. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Katrin Aleksandrov – Selgest keelest õiguskeeles. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
2. Merilin Aruvee – Milliseid tekstiliike peaksime valdama? Keelepäeval Helsingis 14. aprillil.
3. Merilin Aruvee – Emakeeleolümpiaadist 2019. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
4. Rogier Blokland – Mis teeb vähemkõneldud keeled väärtuslikuks? F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
– Jaan Bärenson, vt Mart Rannut.
5. Martin Ehala – Eesti keele olukorrast alus- ja üldhariduses. Olulise tähtsusega riikliku küsimuse „Eesti keel kui riiklik taristu“ arutelul 15. märtsil Riigikogus.
6. Martin Ehala – Eesti keele maine ja mida selle kujundamiseks teha annab. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
7. Martin Ehala – Eesti keele elujõust. Keelepäeval Münchenis 12. mail.
– Vallo Ehasalu, vt Mariina Viia.
8. Mati Ereht, Helle Metslang, Karl Pajusalu – Kes see sõidab üle sildade? Kõnekoosolekul „Valge tee kutse“ Jüri Valge 70 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 26. oktoobril.
9. Enn Ernits – Pärisnimedest F. R. Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistsetes juttudes“. Eduard Ahrensi päeva III konverentsil Kuusalus 10. augustil.
10. Linda Freienthal – Pronominaalsete viitealuste analüüs asendussõnade suhtes käsitsi märgendatud korpuses. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 28. septembril.

11. Olga Gerassimenko – Uued arvutisõnad ja kust neid leida: Eesti Keeleressursside Keskuse teadustaristu. Keelepäeval Peterburis 24. märtsil.
12. Guntars Godiņš – Eesti luule tõlkimise spetsiifika. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
13. Cornelius Hasselblatt – Eesti kirjandusest Euroopas. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
14. Aleksei Ivanov – Komimaast ja komi keelest. Hõimupäevadele pühendatud keelepäeval Pühajärve põhikoolis 19. oktoobril.
15. Santeri Junttila – Soome keele uuenduslik etümoloogiline võrgusõnaraamat. Pidulikul kõnekoosolekul „Eesti ja Soome 100“ Tartus 22. veebruaril.
16. Maarja Kangro – Kauged medalid ehk Kellele luuakse eestikeelset kirjandust? F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
17. Reet Kasik – Emakeele väärtus. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
18. Reet Kasik – Liitsõnade ja tuletiste tähendusväljade kattuvus nüüdis-eesti keeles. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
19. Valve-Liivi Kingisepp – Julius Mägiste ja Andrus Saareste kirjavahtusest paguluses. Õpetatud Eesti Seltsi tähtpäevakonverentsil Tartus 23. novembril.
20. Mare Kitsnik – Eesti keele õpetamisest teise keelena. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
21. Paavo Kivine – Eestlase Lurichi-maailm. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
22. Birute Klaas-Lang – Academic studies of Estonian language and culture abroad; for whom and why? Konverentsil „International Conference on Finno-Ugric Languages“ Bolognas 1. märtsil.

23. Birute Klaas-Lang – Eesti keelest kõrghariduses. Olulise tähtsusega riikliku küsimuse „Eesti keel kui riiklik taristu“ arutelul 15. märtsil Riigikogus.
24. Birute Klaas-Lang – Eesti keele välisõppest. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
25. Birute Klaas-Lang, Helle Metslang – Kõrghariduse rahvusvahelistumine ja oma keel: Eesti muu Euroopa peeglis. 51. J. V. Veski päeval „Kuidas elad, eesti keel?“ Tartus 27. juunil.
26. Birute Klaas-Lang – Ehe Eesti – ideest teostuseni. Ettevõtte nime võistluse „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“ lõpuüritusel Tartus 1. oktoobril.
27. Janika Kronberg – Karl Ristikivi sõnum Sitsiilia poisile. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
– Ingmar Kurg, vt Mariina Viia.
28. Irina Külmoja – Vanausuliste murde ja eesti keele kokkupuutepunkte. Keelepäeval Peterburis 24. märtsil.
29. Evelin Kütt – Eesti keele ja kultuuri akadeemiline välisõpe – kuidas eesti keelt õpetades leida ja kasvatada Eesti sõpru? Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 28. septembril.
30. Margit Langemets – The re-use of lexical data: Estonian-Finnish dictionary. Konverentsil „International Conference on Finno-Ugric Languages“ Bolognas 1. märtsil.
31. Eda-Riin Leego – Soome-ugri aktivismist. Hõimupäevadele pühendatud keelepäeval Pühajärve põhikoolis 19. oktoobril.
32. Kristel Lehtme – Loovkirjutamine (õpituba). Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
33. Indrek Lillemägi – Keelejõud ja koolivaim. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
34. Lauri Linask – Oskuskeelest vikiartiklites. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
35. Ott Luuk – Taimenimetustest. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
36. Ülle Madise – Jurist, ametnik ja ilus eesti keel. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.

37. Ave Mattheus – Kirjanduskeelest. Noortesektsooni keeleõhtul Tallinnas 31. mail.
38. Killu Mei – Emakeele Seltsi 98. tegevusaasta (2018) ülevaade. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tartus 23. märtsil.
39. Killu Mei – Keeleabiallikad – abiks ikka. Keelepäeval Münchenis 12. mail.
40. Helle Metslang – Estonian among the languages of Europe. Konverentsil „International Conference on Finno-Ugric Languages“ Bolognas 1. märtsil.
41. Helle Metslang – Eesti keele tervikkäsitlustest. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
42. Helle Metslang – Century of Estonian linguistic activities: Mother Tongue Society. Konverentsil „Estonian Republic. 100 Years of Innovation“ Budapestis Károli Gáspári ülikoolis 22.–25. novembril.
- Helle Metslang, vt Birute Klaas-Lang.
- Helle Metslang, vt Mati Ereht.
43. Daniele Monticelli – *Superdiversity*: uued väljakutsed ja võimalused eesti keele õppes. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
44. Kadri Muischnek – Kas tõlkemasin lahendab meie mured? F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
45. Krislin Mägi – Avaliku ruumi keelsus: Vikerraadio eesti keele alased saated. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
46. Peep Nemvalts – Eesti keel teaduses. Noortesektsooni keeleõhtul Tallinnas 26. aprillil.
47. Karl Pajusalu – Eesti keele sada aastat. Pidulikul kõnekoosolekul „Eesti ja Soome 100“ Tartus 22. veebruaril.
48. Karl Pajusalu – Uuenev eesti keel: mida on õppida saja aasta kogemusest. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
- Karl Pajusalu, vt Mati Ereht.

49. Renate Pajusalu – *Mõni mõis ja üks kama kõik*: hulgasõnad fraseoloogismides. Fraseoloogiateemalisel kõnekoosolekul „Üks keel, sada kihti“ Asta Õimu 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 27. novembril.
- Renate Pajusalu, vt Raili Pool.
50. Annika Pant – Asesõnade *keegi, miski, kumbki* käändevormide varieerumine eesti kirjakeeles. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 28. septembril.
51. Pille Petersoo – Toidunimedest. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
52. Liisi Piits – Kõnesüntheesi olevikust ja tulevikust. Kui vaikides lugemise aeg saab jälle läbi. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
53. Heiki Pisuke – Euroopa Liidu tõlkepraktikast. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
- Keneli Pohlak, vt Kirke Tobreluts.
54. Helin Puksand – Mida võiks eesti keeles lugeda? Keelepäeval Helsingis 14. aprillil.
55. Raili Pool, Renate Pajusalu – Valgeid noppeid ülikoolist. Kõnekoosolekul „Valge tee kutse“ Jüri Valge 70 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 26. oktoobril.
56. Peeter Päll – Eesti kirjakeele korraldamise sajand. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
57. Maire Raadik – Emakeele Seltsi keeleteimkonna 25 tegevusaastat. Emakeele Seltsi aastakoosolekul Tartus 23. märtsil.
58. Mikk Rand – Filmitööstuse oskuskeelest. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
59. Mart Rannut – Narva keel ja meel. 51. J. V. Veski päeval „Kuidas elad, eesti keel?“ Tartus 27. juunil.
60. Mart Rannut, Jaan Bärenson – Aja- või asjakohane keel? Uue piiblitõlke väljakutsetest. Eduard Ahrensi päeva III konverentsil Kuusalus 10. augustil.
61. Raul Rebane – Kuidas sünnib Viru vägev? F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
- Siiri Rebane, vt Mariina Viia.

62. Liis Reile – Eestis õppivad välisüliõpilased ja eesti keel: hoiakud ja keeleõppimise motivatsioon. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 28. septembril.
63. Riina Reinsalu – Kantseliidiuduses maailmas. Keelepäeval Viljandi gümnaasiumis 13. novembril.
64. Kristel Ress – Ärinimedest ettevõtja ja kommunikatsioonitöötaja pilguga. Ettevõtte nime võistluse „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“ lõpuüritusel Tartus 1. oktoobril.
65. Kristiina Ross – Keeled ja identiteet. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
- Riina Ruut, vt Mariina Viia.
- Toomas Schvak, vt Mariina Viia.
66. Tiina Soon – Terminoloogia tervises seisund. 51. J. V. Veski päeval „Kuidas elad, eesti keel?“ Tartus 27. juunil.
67. Urmo Soonvald – Keel kui ajakirjaniku tööriist. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
68. Sven-Erik Soosaar – Noolest droonini – eesti juursõnade ajaloost. Pidulikul kõnekoosolekul „Eesti ja Soome 100“ Tartus 22. veebruaril.
69. Kadri Sõrmus – Keel loob väärtust. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
70. Kadri Sõrmus, Kadri Vare – Oskuskeelest eile, täna, homme. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
71. Arvi Tavast – Terminitöö metoodikast. Keelelaagris „Osata oskuskeelt“ Väike-Maarjas 22.–24. oktoobril.
72. Tõnu Tender – Ülevaade Eesti keelehariduse sajandist. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
73. Tõnu Tender – Maine asi. Eesti keele maine ja selle kujundamine. 51. J. V. Veski päeval „Kuidas elad, eesti keel?“ Tartus 27. juunil.
74. Kirke Tobreluts, Keneli Pohlak – Eesti keel kahes erinevas Eesti Vabariigi põhiseaduses. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
75. Ilmar Tomusk – Eesti keel all vasakus nurgas. 51. J. V. Veski päeval „Kuidas elad, eesti keel?“ Tartus 27. juunil.

76. Kristo Toots – Esimese eestikeelse Piibli mõju eestlusele ja eesti kirjakeelele. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil Tartus 28. septembril.
77. Helena Uleksin – Muusikasõnavarast F. J. Wiedemanni sõnaraamatus. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
78. Ene Vainik – Pühad ja pahad tunded. Eduard Ahrensi päeva III konverentsil Kuusalus 10. augustil.
79. Ene Vainik – A nagu antonüüm. Fraseoloogiateemalisel kõnekoosolekul „Üks keel, sada kihti“ Asta Õimu 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 27. novembril.
80. Sulev Valdmaa – Ahrensi mälestuse jäädvustamisest. Eduard Ahrensi päeva III konverentsil Kuusalus 10. augustil.
81. Jüri Valge – Keeleelu 2018+/. Keelepäeval Peterburis 24. märtsil.
82. Jüri Valge – Emakeele Selts ja Eesti keeleajakirjad. Kõnekoosolekul „Valge tee kutse“ Jüri Valge 70 aasta juubeli tähistamiseks Tartus 26. oktoobril.
83. Kadri Vare – Suhtleme arvutiga eesti keeles. Keelepäeval Viljandi gümnaasiumis 13. novembril.
– Kadri Vare, vt Kadri Sõrmus.
84. Anna Verschik – Keelekontaktide ja mitmekeelsuse uurimisest. Noorteseksiooni keeleõhtul Tallinnas 29. märtsil.
85. Anna Verschik – Mitmekeelsus, keelekontaktid ja keeleline teadlikkus. F. J. Wiedemannile pühendatud rahvusvahelisel konverentsil „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa III“ Väike-Maarjas ja Rakveres 22.–24. aprillil.
86. Kadri Vider – Eesti keeletehnoloogia: kellele ja milleks. 51. J. V. Veski päeval „Kuidas elad, eesti keel?“ Tartus 27. juunil.
87. Mariina Viia, Vallo Ehasalu, Ingmar Kurg, Siiri Rebane, Riina Ruut, Toomas Schvak – Ususõnastiku koostamise põhimõtetest. Eduard Ahrensi päeva III konverentsil Kuusalus 10. augustil.
88. Jüri Viikberg – Saksa keelest eesti keeles. Keelepäeval Münchenis 12. mail.
89. Asta Õim – Kellele neid vanu väljendeid tarvis on! Fraseoloogiateemalisel kõnekoosolekul „Üks keel, sada kihti“ Asta Õimu 70 aasta juubeli tähistamiseks Tallinnas 27. novembril.

KILLU MEI

2018. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Acta semiotica Estica. IX. 2012; X. 2013. Tartu: Eesti Semiootika Selts.
Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. 4. 2017; 1, 2, 3, 4. 2018.
Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura.

Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat. IX. 2013; X. 2014.
Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XXIII. (50). 2017. Tallinn:
Eesti Teaduste Akadeemia, 2018. 287 lk.

**Eesti Vabariigi preemiad ...: teadus, F. J. Wiedemanni keeleauhind,
kultuur, sport.** Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2018.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XXIII. (50). 2017. Tallinn:
Estonian Academy of Sciences, 2018. 254 lk.

JEF: Journal of Ethnology and Folkloristics. 8 (1). 2014. Tartu: Esto-
nian National Museum.

Keelekaitaja: Eesti Keele Kaitse Ühingu kogumik. 13. 2013. Tartu:
Eesti Keele Kaitse Ühing.

Lähivõrdlusi = Lähivertailuja. 28. 2018. Tallinn: Eesti Rakendus-
lingvistika Ühing. 421 lk.

Mäetagused. 69. 2017. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Neuphilologische Mitteilungen. CXVIII (1, 2). 2017. Helsinki: Neu-
philologischer Verein.

Sign systems studies. 44 (1/2), 44 (3). Tartu: Tartu University Press.

Studia Fennica. Folkloristika. Helsinki: Finnish Literature Society.

22. Genre – text – interpretation: multidisciplinary perspectives
on folklore and beyond. 2016. 482 lk.

23. Storied and supernatural places: studies in spatial and social
dimensions of folklore and sagas. 2018. 281 lk.

24. Oral tradition and book culture. 2018. 173 lk.

Studia Fennica. Linguistica. Helsinki: Finnish Literature Society.

20. Linking clauses and actions in social interaction. 2017. 243 lk.

- 21.** On the border of language and dialect. 2018. 259 lk.
- Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja. 96. 2017.** Helsinki: SUS. 459 lk.
- Virittäjä: Kotikielen Seuran aikakauslehti. 1, 2, 3, 4. 2018.** Helsinki: Kotikielen Seura.

Muid väljaandeid

- Andersson, Milja. **Huomioita suomen mainoskielestä.** Uppsala: Uppsalan yliopisto, 1974. 170 lk.
- Ariste, Paul. **Foneetilisi probleeme eesti keele alalt.** Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1947. 48 lk.
- Ariste, Paul. **Lõuna-Eesti villavakmine.** Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1939. Lk-d 57–68.
- Ariste, Paul. **Murdenäiteid Pühalepa kihelkonnast: mit einem Referat: Dialektproben aus dem Kirschspiel Pühalepa.** Tartu, 1939. 63 lk.
- Eesti keeleõpik. I: üldsusele ja kõrgema astme koolidele.** Koostanud H. Jänes Joh. Aaviku kaastööl. Tartu: Eesti Kirjastuse Kooperatiiv, 1939. 132 lk.
- Eesti murrete sõnaraamatu näiteartikleid.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1940. 23 lk.
- Eesti rahvuse kestmisest: Tallinna Teadlaste Maja, 19.11.2016 ja 11.11.2017 konverentside kogumik.** Tallinn: Tallinna Teadlaste Maja, 2018. 150 lk.
- Eesti Teaduste Akadeemia sõnas ja pildis.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2018. 72 lk.
- Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018.** Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2018. 1253 lk.
- Elustet instruktiiv: neli ettepanekut, neli juttu.** Tõlkind ja kokku säädanud Joh. Aavik. Tartu: Istandik, 1920. 44 lk.
- Heinsoo, Heinike. **Mä ja pūd lēvād, meid eb lē: the subject and the predicate in Votic.** Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2010. 152 lk.
- Helgi Vihma bibliograafia.** Koost. ja toim. Aili Norberg. Tallinn: Johannes Aaviku Selts, 2011. 67 lk.
- Helgi Vihma bibliograafia: [keeleteadlane ja kultuuriloolane].** Koost. ja toim. Aili Norberg. Tallinn: Johannes Aaviku Selts, 2006. 66 lk.

- Häniläne. **Kibõna ütest rändämisest: juttõ ja luulõtuusi.** Lagedi: M. Paesalu, 2018. 81 lk.
- Ilokontti: karjalaisten kaskuja, muistoja ja sananparsia.** Toim. Juha Nirkko. Helsinki: SKS, 1991. 215 lk.
- Jemakiel lugdõbrantõz: skuol ja kuod pierast.** Tuoimõn ja eddisõna Petõr Damberg. Helsinki: Suomõ Skuollist, 1935. 101 lk.
- Karjalan kertojat.** Toim. Juha Virkkunen, Nikolai Laine. Helsinki: Kirjayhtymä, 1979. 358 lk.
- Keelehooldekeskus.** Tartu: Keelehooldekeskus.
18. Päll, Peeter. **Võõrnimekirjutus.** 2017. 51 lk.
19. Hennoste, Tiit. **Kuidas teha ja esitada ettekannet.** 2017. 60 lk.
- Keele rajad: pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks.** Tartu: Tartu Ülikool, 2010. 383 lk.
- Kirjarahva teine pildiraamat: fotosid aastatest 2010–2013 = The second picture book of writers: photos from 2010–2013.** Koost. Alar Madisson, Krista Ojasaar, Vilve Asmer. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2013. 123 lk.
- Leemets, Helle. **Pikk tee koju ehk Siberi valge lumi.** Tallinn: Heelium, 2016. 440 lk.
- Libiešu tautasdziesmas.** Sastadijuši P. Dambergs un T. Karma. Riga: P. Stučka Latvijas Valsts universitāte, 1980. 39 lk.
- Livõd lõlõd.** Kubbõ sädõn ja nuotõd zimtõn: Vilnis Blaževics. [Läti]: Livõd Kultūr It, 1989. 10 lk.
- Merrell, Floyd. **Meaning making: it's what we do; it's who we are: (a transdisciplinary approach).** Tartu: University of Tartu Press, 2013. 321 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- CII.** Scriver lettere: tipologie, fruizione, corpora = Briefe schreiben: Typologie, Verwendung, Korpora = Écrire des lettres: typologies, utilisation, corpus. 2018. 196 lk.
- CIII.** Semi-lexicity: studies on light verbs, periphrases and other constructions. Ed. Begoña Sanromán Vilas. 2018. 249 lk.
- Nurkse, Rein. **Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1937. 72 lk.
- Nurm, Ernst. **Ülevaade 1056 keskkoolilõpetaja õigekirja ning õigekeelsuse tasemest.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1939. 26 lk.

- Par lībiešu vēsturi, kultūru un situāciju mūsdienās.** Rīga, 1989. 58 lk.
- Peters, Willy Ernst. **Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung der Estnischen Sprechmelodie.** Hamburg: im Kommissionsverlag vom Deutschen Auslandsverlag Walter Bangert, 1927. 16 lk.
- Peters, Willy Ernst. **Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1927. 94 lk.
- Peters, Willy Ernst. **Sprechmelodische Motive, nachgewiesen in experimentalphonetischen Aufnahmen estnischer Versrezitation.** Tartu, 1927. 58 lk.
- Professor dr. phil. h. c. Peeter Pöld 140: aegumatud väärtused kasvatuses ja hariduses.** Koost. ja toim. Maie Tuulik. Tallinn: Haridus- ja Teadusministeerium, 2018. 132 lk.
- Pöldre, Elin. **Intonatsiooni, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteist eesti keeles.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1938. 22 lk.
- Rāndalist āigarōntōz 1991. āigastōn.** Rīga: Līvōd rānda, 1991. 54 lk.
- Raun, Alo. **Soome ja eesti keele vastastikest suhetest.** Tartu: Eesti ja Sugukeelte Arhiiv, 1940. 26 lk.
- Ruoppila, Veikko. **Etelä-Karjalan murreopas.** Helsinki: Otava, 1956. 135 lk.
- Saareste, Andrus. **Ainsuse illatiiv kolmesilbistel tüvedel.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1941. 19 lk.
- Saareste, Andrus. **Eesti keeleala murdelisest liigendusest.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1932. 32 lk.
- Saareste, Andrus. **Hilinenud lastekeelest Eestis.** Tartu: Eesti Keele Arhiiv, 1936. 22 lk.
- Saareste, Andrus. **Konsonantide afektiivsest geminatsioonist Eestis.** Tartu: Eesti Keele Arhiiv, 1938. 22 lk.
- Saareste, Andrus. **Kümme aastat eesti murrete süstemaatset kogumist.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1932. 19 lk.
- Saareste, Andrus. **Sõna kilu algupärast ja sisetunnus i-st.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1940. 24 lk.
- Sõster, Õie. **Teise silbi poolpikk vokaal eesti ühiskeeles.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1939. 13 lk.
- Šuvcāne, Valda Marija. **Latviešu-lībiešu-angļu sarunvārdnīca = Leţkiel-līvōkiel-englišķiel rōksōnārōntōz = Latvian-Livonian-English phrase book.** Rīga: Līvōd Īt, 1999. 100 lk.

Tietolipas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

251. Kummat kuvat: näkökulmia valokuvan kulttuureihin. Toim. Harri Kalha. 2016. 280 lk.

253. Kuvatut kulttuurit: johdatus visuaaliseen antropologiaan. Toim. Jari Kupiainen, Liisa Häkkinen. 2017. 312 lk.

259. Soveltava kulttuurintutkimus. Toim. Pilvi Hämeenaho, Tiina Suopajarvi, Johanna Ylipulli. 2018. 328 lk.

260. Kirjoitettu vuorovaikutus. Toim. Toini Rahtu, Susanna Shore, Mikko T. Virtanen. 2018. 320 lk.

Toomse, Mihkel. **Eesti se-, ske-, kse-verbide konsonantse liitumise esindusest.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1938. 41 lk.

Toomse, Mihkel. **Ida-Vaivara murdest.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1938. 66 lk.

Toomse, Mihkel. **Kirde-Eesti rannikumurrete ttoin-adjektiivide singulari partitiiv.** Tartu: Eesti Keele Arhiiv, 1936. 16 lk.

Uibopuu, Valev. **Similarkomparative Konstruktionen im Finnischen und Estnischen insbesondere in der modernen Schriftsprache: bsyntaktisch-stilistische Untersuchungen.** Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1970. 240 lk.

Valdmann, Arved. **Eesti keele grammatika: ühtluskooli V õpiaasta: hääliku- ja sõnaõpetus.** Tartu: Loodus, 1926. 48 lk.

Vihma, Helgi. **Oli aegu: minu mälestused.** Tallinn: V. Sirvi, 2018. 176 lk.

Väinaste, Juhan. **Lühike eesti keele grammatika.** Tallinn: Töökool, 1940. 63 lk.

Õim, Asta. **Kartulipudru ingel: aed- ja juurviljad eesti fraseoloogias.** Tallinn: EKSA, 2018. 26 lk.

Õim, Asta. **Mees metsast: mets ja võsa, puu ja põõsas eesti fraseoloogias.** Tallinn: EKSA, 2018. 23 lk.

Õim, Asta. **Mesi või vesi: viljad ja toiduained eesti fraseoloogias.** Tallinn: EKSA, 2018. 30 lk.

Õim, Asta. **Nõgesed püksis: niidu- ja kultuurtaimed eesti fraseoloogias.** Tallinn: EKSA, 2018. 24 lk.

Õim, Asta. **Peigmees kaseladvas: puud ja põõsad eesti fraseoloogias.** Tallinn: EKSA, 2018. 34 lk.

ANNIKA OHERDE

2018. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Nikolai **Repän** (23.05.1928–09.03.2018)

Mikk **Sarv** (10.08.1951–06.04.2018)

Helju **Rajando** (01.01.1930–17.08.2018)

Karl **Karlep** (05.01.1939–10.09.2018)

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2018. AASTAL

JAANUAR	20.01	Edgar Saar	80
	12.01	Reet Väari	75
	17.01	Piret Joalaid	55
	08.01	Järvi Lipasti	50
VEEBRUAR	29.02	Vally Tamm	70
	27.02	Iris Metsmägi	55
MÄRTS	04.03	Tiit-Rein Viitso	80
	13.03	Sirje Maasikamäe	55
	21.03	Maire Raadik	55
	16.03	Monika Salo	55
APRILL	19.04	Anne Romet	75
	24.04	Ülle Viks	70
MAI	03.05	Kersti Lepajõe	60
	26.05	Sirje Hassinen	50
	31.05	Anna Verschik	50
JUUNI	08.06	Mart Orav	60
	20.06	Karl Pajusalu	55
	19.06	Tiina Rüütmaa	55
	13.06	Alo Malt	50
	17.06	Age Salo	50
JUULI	27.07	Margit Maran	65
	06.07	Andres Mihkels	65
	22.07	Annekatrin Kaivapalu	55
	26.07	Ingrid Rummo	55

	15.07	Nele Reimann-Truija	55
	12.07	Inge Käsi	55
	22.07	Rein Undusk	50
AUGUST	01.08	Tiiu Ojanurme	80
	12.08	Tiit Hennoste	65
	20.08	Raimo Raag	65
	15.08	Katrin Aava	55
	16.08	Anu Ilus	55
	06.08	Nansi Leppik	50
SEPTEMBER	01.09	Eevi Ross	80
	16.09	Anu Saluäär	70
	03.09	Sirje Rammo	65
	10.09	Jüri Viikberg	65
	03.09	Silvi Tenjes	60
	22.09	Alo Merilo	50
OKTOOBER	02.10	Hannu Remes	75
	04.10	Maeve Leivo	70
	21.10	Jüri Valge	70
	16.10	Sirje Ratso	55
	07.10	Meeli Sedrik	50
	19.10	Jane Lepasaar	50
NOVEMBER	24.11	Ruth Mirov	90
	04.11	Kaja Eenlaid	80
	27.11	Asta Õim	75
	14.11	Jaan Undusk	60
	13.11	Renate Pajusalu	55
	19.11	Kari Aro	50
DETSEMBER	31.12	Lehte Tavel	80
	25.12	Peeter Olesk	65
	20.12	Martin Ehala	55

JÜRI VALGE 70

21. oktoobril 2018 sai 70-aastaseks Emakeele Seltsi abiesimees, Tartu ülikooli emeriitdotsent Jüri Valge. Kehras sündinud, kuid Võrumaal kasvanud poiss astus pärast Nõo keskkooli lõpetamist (1967) Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda. Ta õppis strukturaallingvistika eriprogrammi järgi eesti keelt ning võttis osa Huno Rätsepa juhitud generatiivse grammatika grupi (GGG) tööst. Pärast ülikooli lõpetamist töötas Jüri Valge 1972–1998 Tartu ülikooli teaduri ja õppejõuna, oli seejuures 1989–1998 praktilise eesti keele kateedri (1993. a-st eesti keele võõrkeelena õppetooli) juhataja ning 1990–1991 ühtlasi filoloogiateaduskonna dekaan. 1984–1988 töötas ta eesti keele lektorina Turu ülikoolis. 1998. a läks Jüri Valge nõunikuks Haridus- ja Teadusministeeriumisse ning töötas selles ametis 2015. a-ni. Viimased kolm aastat (2015–2018) enne pensionile jäämist oli ta taas Tartu ülikoolis, seekord keelehooldekeskuse projektjuhina.

Jüri Valge on olnud edukas nii lingvisti kui ka õppejõuna. Ta on avaldanud poolsada uurimust eesti keele grammatikast ja sõnavarast ning eesti keele uurimise, korraldamise ja õpetamise ajaloost. Ülikooli lõputöös käsitles ta keelestatistikat, 1981. a kaitsnud kandidaativäitekirjas (PhD)

„Lauseliikmete koordinatsioonivõimalusi eesti keele koondlauses“ aga lauseõpetust. Peale selle on ta ilmutanud üle 150 muu artikli, koostanud või toimetanud eesti keelt mitmest aspektist käsitlevaid kogumikke, tõlkinud soome keelest Kalevi Wiigi „Foneetika alused“ (1991) ja osalenud Fred Karlssoni „Üldkeeleteaduse“ tõlkimisel (2002). Tema pädevust keeleteaduslike tekstide tõlkijana näitab ajakirja Akadeemia 2005. a parima tõlke auhind, mis anti talle Lauri Kettuse mälestuste kommenteeritud tõlke eest.

Jüri Valge olulisimaid saavutusi Tartu ülikoolis töötamise ajal on kindlasti praktilise eesti keele õppesuuna rajamine 1989. a (praegu eesti keele võõrkeelena eriala). See oli aeg, mil hakati tõsisemalt suhtuma eesti keele õpetamisse mitte-eestlastele ning vajadus sellekohase ettevalmistusega õpetajate järele oli (ja on praegugi) suur. Huvi eesti keele õppimise vastu tunti väljaspool Eestitki ja see tõi uuele erialale ka välistudengeid. Erialaga seoses algatas ta 1993. a ka rahvusvaheliste konverentside sarja „Emakeel ja teised keeled“.

Erakordselt tulemuslik on olnud Jüri Valge töö Haridus- ja Teadusministeeriumi nõunikuna. Kui ta 1998. a ministeeriumisse tööle asus, oli keeletöö (eriti see, mis puudutas eesti keelt emakeelena) ministeeriumis enam kui tagasihoidlik. Jüri Valge suurimate kordaminekute hulka kuulub Eesti keelenõukogu loomine ja nõukogu juhtimine 2002–2005. Tema korraldamisel tehti põhjalik eesti keele olukorra analüüs kõigi keelevaldkondade kaupa ning koostati eesti keele arendamise strateegia aastateks 2004–2010. Keelenõukogu liikmena on ta olnud ka kahe järgmise arengukava põhikoostajaid.

Eesti keele arengukava elluviimiseks loodi Jüri Valge algatusel mitu riiklikku programmi: eestikeelse terminoloogia programm, eestikeelsete kõrgkooliõpikute programm ja rahvuskaaslaste programm. Ta on osalenud ka eesti keele ja rahvusliku mälu, keeletehnoloogia, hõimurahvaste, lõunaeeesti keele ja kultuuri ning Setomaa kultuuriprogrammi juhtimises.

Jüri Valge on töötanud selle nimel, et eesti keele heaks tehtud tegusid väärtustataks meie riigis ja ühiskonnas. Eelkõige tema tegevuse tulemusena muudeti 2003. a seni eraalgatuslik Wiedemanni keeleauhind riiklikuks auhinnaks. Tema eestvõttel hakati Väike-Maarjas korraldama keeleauhinna keelepäevi ja iga viie aasta tagant ka rahvusvahelisi keelekonverentse „Emakeelne Eesti, emakeelne Euroopa“ ning asutati 2005. a Eesti Rahvuskultuuri Fondi Wiedemanni allfond, mille halduskogu liige

on ta praegugi. 2006. a algatas ta aasta keeleteo auhinna ja 2012. a kokkuvõttevõistluse „Tuum“.

Jüri Valge on olnud Emakeele Seltsi liige aastast 1971. Ta on kuulunud korduvalt seltsi juhatusse ja on, nagu öeldud, praegugi seltsi abiesimees. Paljud tema eesti keelt väärtustavad ettevõtmised on tehtud ministeeriumi ja Emakeele Seltsi koostöös või lausa Emakeele Seltsi kaudu, mislähbi selts on saanud Eesti ühiskonnas tunduvalt nähtavamaks, kui ta varem oli. Selts osaleb juba nimetatud Wiedemanni keelepäevade ja konverentside, keeleteo auhinna konkursi, kokkuvõttevõistluse „Tuum“, ka lasteaednike seminaride jm ürituste korraldamisel. Jüri Valge on pannud aluse seltsi väliskeelepäevade (Välis-Eesti keelepäevade) traditsioonile ja osalenud nendel aktiivselt. Tema idee oli koostada 12-osaline vaatmikusari eesti keelest, selle uurimisest, keelekorraldusest jm, mida on hea kasutada eesti keele tutvustamiseks nii kodu- kui ka välismaal.

On tähelepanuväärne, et mitmed Jüri Valge kaasabil alguse saanud üritused on mõeldud ennekõike noortele. Ta on olnud 2000. a-st ilmuva keeleajakirja Oma Keel väljaandmise algatajaid, ajakirja toimetuskollegiumi liige ja autoreid. Tema ideedel põhinevad populaarsed noorte keelelaagrid (alates 2012). Ka mitme tema toimetatud keeleraamatu põhiadressaadiks on noored, viimati ilmunud raamatutest on selline nt koos Raimo Raagiga koostatud-toimetatud „Sõida tasa üle silla“ (2018).

Praegu esindab Jüri Valge Emakeele Seltsi eesti keele aasta (2019) korralduskomitees. Seltsi 100. aastapäeval (2020) aga saame loodetavasti lugeda tema koostatud põhjalikku Emakeele Seltsi kroonikat.

Lõpetuseks olgu öeldud, et Jüri on ka hulk andeid, mis ei piirdu lingvisti, pedagoogi ja riigiametniku tööks vajalikega. Peale teadustekstide on ta tõlkinud ilukirjandustki ja saanud koguni tõlkeauhinna. Ta on kirjutanud ka Wiedemanni auhinna laureaatidest vaimuka näidendi „Kas siis selle maa keel ...?“, mis ilmus 2013. a Loomingu Raamatukogus ja mida noored näitlejad menukalt esitasid Wiedemanni konverentsil 2018. Loodame, et ta leiab aega veel mõneks literatuurseks üllitiseks. Oma Võrumaa metsamajas kena järve kaldal võiks neid ju mõnus teha olla.

Aitäh sulle, Jüri, kõige eest, mida sa eesti keele heaks oled teinud, ning jaksu kõigeks, mida sa veel teha kavatsed!

MATI EREL

Foto: Vikipeedia

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2018

AULIIKMED

Mati **Erelt** (Tallinn)

Tiiu **Erelt** (Tallinn)

Enn **Ernits** (Tartu)

Mati **Hint** (Tallinn)

Helju **Kaal** (Tallinn)

Reet **Kasik** (Tartu)

Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)

Uno **Liivaku** (Tallinn)

Viivi **Maanso** (Tallinn)

Helmi **Neetar** (Tallinn)

Huno **Rätsep** (Tartu)

Ellen **Uuspõld** (Tartu)

Lembit **Vaba** (Saku)

Tiit-Rein **Viitso** (Tartu)

Asta **Õim** (Harjumaa)

TEGEVLIHKMED

Kätlin Aare (Tartu)	Annika Hussar (Tallinn)
Katrin Aava (Tallinn)	Anu Ilus (Tallinn)
Kai Adamson (Tallinn)	Sulev Iva (Tartu)
Aino Admann (Tallinn)	Tiiu Jaago (Tartu)
Mari Aigro (Tartu)	Marje Joalaid (Tallinn)
Sirje Ainsaar (Harjumaa)	Piret Joalaid (Tallinn)
Marit Alas (Tallinn)	Maris Johannes (Tallinn)
Tiina Alekõrs (Tartu)	Evi Juhkam (Tallinn)
Pilvi Alp (Tallinn)	Laura Jõe (Tõstamaa)
Jaan Alver (Tallinn)	Maris Jõks (Tallinn)
Reili Argus (Tallinn)	Priit Järve (Tallinn)
Madis Arukask (Tartu)	Piret Järvela (Tallinn)
Eva Liina Asu-Garcia (Tartu)	Lea Jürgenstein (Tartu)
Anna Edela (Tartu)	Maria Jürimäe (Tartu)
August Eelmäe (Tallinn)	Anni Jürine (Tartu)
Kaja Eenlaid (Tartu)	Ain Kaalep (Elva)
Martin Ehala (Tallinn)	Brita Kaasik (Tallinn)
Mart Eiman (Tallinn)	Üllar Kadai (Valgamaa)
Maret Einmann (Tallinn)	Mall Kaevats (Tallinn)
Pekka Erelt (Tallinn)	Annekatriin Kaivapalu (Tallinn)
Liis Ermus (Tallinn)	Karin Kaldamäe (Tallinn)
Pille Eslon (Tallinn)	Jelena Kallas (Tallinn)
Mariko Faster (Võru)	Marja Kallasmaa (Tallinn)
Linda Freienthal (Vinni)	Mervi Kalmus (Tartu)
Jingyi Gao (Tartu)	Aldo Kals (Tartu)
Olga Gerassimenko (Tartu)	Mari-Liis Kalvik (Läänemaa)
Anu Haak (Tallinn)	Kalli-Merike Karise (Tallinn)
Küllli Habicht (Tartu)	Andres Karjus (Tartu)
Paul Hagu (Tartu)	Ellen Karu (Tallinn)
Tiina Halling (Tartu)	Maarja Kasema (Tallinn)
Andres Hallmägi (Tallinn)	Aleks Kasepalu (Tartu)
Anu-Reet Hausenberg (Tallinn)	Ann Kask (Tartu)
Egle Heinsar (Tallinn)	Kristin Kaskema (Jõhvi)
Heinike Heinsoo (Tartu)	Riina Kasterpalu (Tartu)
Toomas Help (Tallinn)	Tiina Kattel (Tartu)
Ülle Hendrikson (Tartu)	Petar Kehayov (Tartu)
Tiit Hennoste (Tartu)	Mari Kendla (Tallinn)
Mall Hiiemäe (Tartu)	Krista Kerge (Tallinn)
Rutt Hinrikus (Tartu)	Katrin Kern (Tartu)

Tiit **Keskaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)
 Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Mare **Kitsnik** (Tallinn)
 Evelin **Kivimaa** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Kehtna)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Mari **Koik** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Agnes **Kolga** (Tallinn)
 Kaidi **Kolsar** (Tartu)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)
 Kadri **Koreinik** (Tartu)
 Ekaterina **Kornilitsina** (Tartu)
 Ingrid **Krall** (Harjumaa)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremez** (Tallinn)
 Piret **Kriivan** (Tallinn)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Katrin **Kuusik** (Harjumaa)
 Margit **Kuusk** (Tartu)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mari **Kõiv** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Otilie **Kõiva** (Tallinn)
 Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
 Helen **Kõrgesaar** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Tartu)
 Irina **Külmoja** (Tartu)
 Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Andra **Kütt** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri)
 Heli **Laanekask** (Tartu)

Kirsi **Laanesoo** (Tartu)
 Helga **Laanpere** (Tallinn)
 Tiina **Laansalu** (Tallinn)
 Triinu **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapea** (Tallinn)
 Kaisa **Lamsoo** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Helle **Leemets** (Tallinn)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)
 Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Valgamaa)
 Tiina **Lias** (Tallinn)
 Sander **Liivak** (Rakvere)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Maria-Maren **Linkgreim** (Tallinn)
 Siret **Linnas** (Tallinn)
 Anna-Olga **Luga** (Narva)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Killu **Mei** (Tallinn)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Arne **Merilai** (Tartu)
 Alo **Merilo** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Harjumaa)
 Mari **Mets** (Põlva)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tartumaa)

Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)
 Kadri **Muischnek** (Tartu)
 Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Peep **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Ellen **Niit** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tartu)
 Miina **Norvik** (Tallinn)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Eduard **Odinets** (Tallinn)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiiu **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Katrin **Olhovikov** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Tiina **Paet** (Tallinn)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)
 Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Linda **Palts** (Viljandi)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mall **Pesti** (Tallinn)

Mare **Piho** (Tartu)
 Liisi **Piits** (Tallinn)
 Katrin **Piller** (Tartu)
 Urve **Pirso** (Tallinn)
 Helen **Plado** (Tartumaa)
 Raili **Pool** (Tartu)
 Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Halliki **Põlda** (Tallinn)
 Aivar **Põldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Mirel **Püss** (Tallinn)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Pärle **Raud** (Tallinn)
 Stella **Raudsepp** (Pärnu)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Riina **Reinsalu** (Tartu)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Ethel **Roosna** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Andra **Rumm** (Tartu)
 Ingrid **Rummo** (Tartu)
 Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu-Tallinn)
 Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Eva **Saar** (Tartu)

Evar **Saar** (Võru)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)
 Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)
 Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)
 Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Õie **Sarv** (Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Elena **Selge** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Ann **Siiman** (Tartu)
 Maarja **Siiner** (Tartu)
 Sillen **Sillar** (Rapla)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Tartu)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Urmas **Sutrop** (Tartu)
 Kadri **Sõrmus** (Tartu)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassia **Zabrodskaia**
 (Tallinn-Tartu)
 Sirli **Zupping** (Tartumaa)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Tartu)
 Eha **Tammo** (Võru)
 Kairi **Tamuri** (Tallinn)
 Mari **Tarand** (Tallinn)
 Piia **Taremaa** (Tartu)
 Lehte **Tavel** (Harjumaa)
 Tõnu **Tender** (Tallinn)
 Silvi **Tenjes** (Tartu)
 Elery **Teor** (Pärnu)
 Maarika **Teral** (Tartu)

Pire **Teras** (Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)
 Silva **Tomingas** (Harjumaa)
 Ülle **Tomson** (Valga)
 Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu)
 Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
 Tuuli **Tuisk** (Tartu)
 Maria **Tuulik** (Tallinn)
 Igor **Tõnurist** (Tallinn)
 Udo **Uibo** (Tallinn)
 Jaan **Undusk** (Tallinn)
 Rein **Undusk** (Tallinn)
 Anne **Uusen** (Harjumaa)
 Mari **Uusküla** (Tallinn)
 Marja **Vaba** (Harjumaa)
 Piret **Vahtra** (Tallinn)
 Elle **Vaimann** (Tartu)
 Ene **Vainik** (Tallinn)
 Natalia **Vaiss** (Tallinn)
 Tiia **Valdre** (Tallinn)
 Jüri **Valge** (Tartu)
 Mare **Valge** (Tartu)
 Anu **Vane** (Tallinn)
 Silvi **Vare** (Tallinn)
 Reet **Varik** (Tallinn)
 Andra **Veidemann** (Tallinn)
 Rein **Veidemann** (Tallinn)
 Ann **Veismann** (Tartu)
 Eva **Velsker** (Tartu)
 Kullo **Vende** (Tallinn)
 Anna **Verschik** (Tallinn)
 Leidi **Veskis** (Tallinn)
 Aime **Vettik** (Harjumaa)
 Kadri **Vider** (Tartu)
 Helgi **Vihma** (Tallinn)
 Mati **Vihman** (Tallinn)
 Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)

Annika **Viht** (Tallinn-Tartu)
Jüri **Viikberg** (Tallinn)
Maigi **Vija** (Tartu)
Ülle **Viks** (Tallinn)
Marju **Vilbaste** (Tallinn)
Eha **Viluoja** (Tallinn)
Piret **Voll** (Tallinn)
Kai **Võlli** (Tallinn)

Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
Toomas **Väljataga** (Tallinn)
Reet **Vääri** (Tartu)
Haldur **Õim** (Tartu)
Sirje **Õim** (Tartu)
Jaan **Õispuu** (Harjumaa)
Eliisa **Ülevain** (Tartu)

Välisliikmed

Kari **Aro** (Turu, Soome)
Rogier **Blokland** (Uppsala, Rootsi)
Kersti **Boiko** (Riia, Läti)
Antoine **Chalvin** (Pariis,
Prantsusmaa)
Valts **Ernštreits** (Carnikava, Läti)
Riho **Grünthal** (Helsingi, Soome)
Satu **Grünthal** (Helsingi, Soome)
Sirje **Hassinen** (Vantaa, Soome)
Katrin **Hiietam** (Manchester,
Suurbritannia)
Jussi **Kallio** (Helsingi, Soome)
Leelo **Keevallik** (Linköping, Rootsi)
Eino **Koponen** (Helsingi, Soome)
Annika **Küngas** (Kopenhaagen,
Taani)
Johanna **Laakso** (Helsingi, Soome)
Klaus **Laalo** (Helsingi, Soome)
Kari **Laukkanen** (Helsingi, Soome)
Irja **Lindström** (Vantaa, Soome)

Järvi **Lipasti** (Helsingi, Soome)
Tauno **Lähteenkorva** (Oulu, Soome)
Alo **Malt** (Luxembourg,
Luksemburg)
Tiina **Malt** (Luxembourg,
Luksemburg)
Leena **Nissilä** (Oulu, Soome)
Matti **Puntila** (Vantaa, Soome)
Raimo **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Virve **Raag** (Uppsala, Rootsi)
Hannu **Remes** (Kajaani, Soome)
Tiiu **Salasoo** (Roseville, Austraalia)
Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg,
Saksamaa)
Helena **Sulkala** (Kempele, Soome)
Tiina **Södermann** (Helsingi, Soome)
Ilse **Tälberga** (Tartu)
Anne **Tamm** (Budapest, Ungari)
Eberhard **Winkler** (Göttingen,
Saksamaa)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu

EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013

b) Keeled, murded, murrakud

Amb = Ambla	blt = balti algkeel, balti keeled
Ann = Anna	bsks = baltisaksa keel
Ans = Anseküla	bulg = bulgaaria keel
asks = alamsaksa keel	e, ee = eesti keel
Aud = Audru	eL = Lõuna-Eesti murded

Emm = Emmaste
eP = Põhja-Eesti murded
er (mdE) = ersa (~ ersamordva) keel
eR = eesti rannikumurre
 (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa
 (~ kirderannikumurde
 idaosa)
erts = eestirootsi murded
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri

k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khñ = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu

Lih = Lihula
lms = läänemeresoome algkeel,
 läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpP = põhjalapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
lvK = kuraliivi keel
lvS = salatsiliivi keel
Lüg = Lügane
lü = lüüdi keel
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva
 keel)
mpr = muinaspreisi keel
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
pl = poola keel
Pha = Püha
Phl = Pühalepa

Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provanssaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Pöi = Pöide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sl = slaavi algkeel, slaavi keeled
sm = soome keel
srts = soomerootsi murded
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori

Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugrí keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
uüks = uusülemsaksa keel
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vblg = vanabulgaaria keel
vdj = vadja keel
vdjKu = vadja keele Kukkusi murre
Vi = Virumaa
Vld = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi

vld = vanaleedu keel
vlg = Volga keeled
vlgvn = valgevene keel
vlms = varaläänemeresoome algkeel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
vpsK = keskvepsa murre
vpsL = lõunavepsa murre
vpsP = põhjavepsa murre
vrts = vanarootsi keel
vvn = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüks = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi
üks = ülemsaksa keel

